

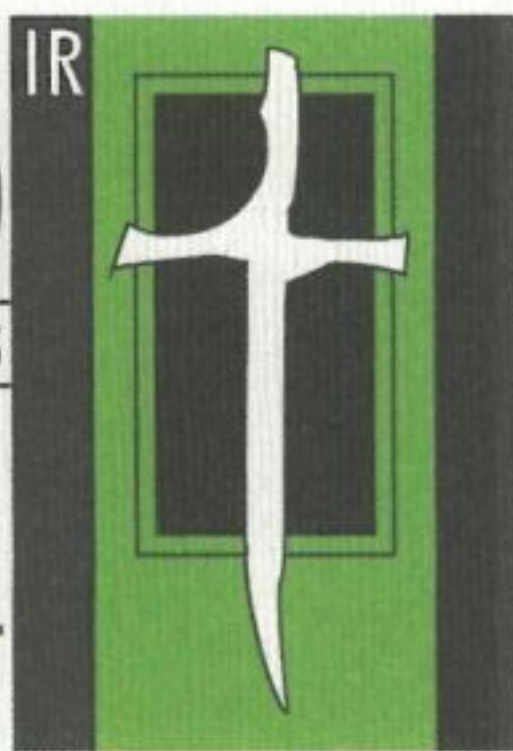
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2003 1(13)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2003 1 (13)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2003

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktore

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Streikus

Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.	7
Character of the Atheist Propaganda in Lithuania in 1975 to 1988	21

Arūnas Bubnys

Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)	22
Lithuanian Security Police and the Holocaust (1941–1944)	39

Arvydas Anušauskas

Kai kurie lietuvių rezistencijos fenomeno bruožai	41
Some Features of the Lithuanian Resistance Phenomenon	47

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Pasipriešinimas totalitarinėms sistemoms Antrojo pasaulinio karo metu Vilniaus regione	48
--	----

Algirdas Jakubčionis

Vilniaus krašto atgavimas ir Lietuvos nepriklausomybės netekimas	50
--	----

Sigitas Jегelevičius

Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais	53
---	----

Valentinas Brandišauskas

Lietuviškoji valdžios institucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)	63
---	----

Arūnas Bubnys

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai	70
---	----

Arvydas Anušauskas

Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais	75
---	----

Pilietinio pasipriešinimo diena	79
<i>Arvydas Anušauskas</i>	
KGB reakcija į 1972 m. įvykius	80
<i>Mindaugas Žiūkas</i>	
Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje	84
<i>Arūnas Streikus</i>	
Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.)	88

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS' RESEARCH

<i>Ramūnas Labanauskas</i>	
Eucharistijos bičiulių sąjūdžio ištakos ir raida 1969–1973 m.	93
The Beginning and the Development of the Fellows of Eucharist Movement (1969–1973)	112

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

<i>Rimantas Zizas</i>	
Sovietinės represijos ir pasipriešinimas joms Onušio valsčiuje (Trakų aps.) 1944–1945 m.	114
Lietuvos Helsinkio grupės atstovo dr. A. Statkevičiaus 1988 m. rugsėjo 15 d. liudijimas Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese sesijoje. Sesijos stenograma	136

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS – REGIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM

<i>Juozas Jankauskas</i>	
Lietuvos kariuomenės karininkai – antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai	147

RECENZIJOS – REVIEWS

<i>Dalia Kuodytė</i>	
Pasipriešinimo istorija: tyrimas tęsiamas (Kęstutis Kasparas, <i>Lietuvos karas</i> , Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999, p. 620; Kęstutis Kasparas, <i>Lietuvos laisvės armija</i> , Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2002, p. 288)	166

KRONIKA – CRONICALS	172
---------------------------	-----

KNYGOS – BOOKS	187
----------------------	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	190
-----------------------------------	-----

Arūnas Streikus

Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.

Remiantis sovietų valdžios institucijų archyviniais dokumentais, oficialios spaudos publikacijomis ir bibliografinėmis rodyklėmis, straipsnyje aptariamos ateistinės propagandos tendencijos Lietuvoje per paskutinius sovietų režimo egzistavimo dešimtmečius, bandoma išryškinti jos specifiką lyginant su ankstesniais metais Lietuvoje vykdyta ateistine indoktrinacija.

IVADAS

Sovietų režimo vykdyto ideologinio visuomenės indoktrinavimo sistemoje svarbus vaidmuo priklausė ir ateistinei propagandai. Ji turėjo padėti ne tik sovietizuoti žmonių mentalitetą, bet ir sunaikinti religines institucijas, kurių režimas nesugebėjo visiškai kontroliuoti. Nenutrūkstantis ateistinės propagandos srautas negalėjo nepaveikti didelės visuomenės dalies sąmonės, šis poveikis tam tikru mastu išliko iki šių dienų. Todėl pastangos pažinti ateistinės propagandos mechanizmus ir nustatyti jos poveikį gali padėti geriau suprasti kai kuriuos mūsų dabarties reiškinius. Galima teigti, kad sovietmečiu Lietuvoje vykdytos ateistinės propagandos pobūdis, neskaitant pačių ateizmo ideologų darbų, detaliau beveik netyrinėtas.

Bene vienintelis nepriklausomas tyrimas šia tema buvo atliktas aštuntojo dešimtmečio

viduryje, nors ir paskelbtas jau po Nepriklausomybės atkūrimo¹. Šio darbo autorius, žymus disidentinio sąjūdžio dalyvis Vytautas Skuodis, kiek jam leido to meto sąlygos, pabandė analizuoti, kaip ateistinė propaganda buvo skleidžiama per spausdintą žodį. Klasifikacijai pasirinkęs teminį-chronologinį principą jis kruopščiai suregistravo 1940–1976 m. Lietuvoje išleistas ateistinio turinio knygas ir brošiūras, periodinėje spaudoje išspausdintus straipsnius. V. Skuodis taip pat apžvelgė to laikotarpio ateistinę lituaniką, religinio turinio spaudinius, apibūdino aktyviausius ateistinių publikacijų autorius. Visgi šio darbo negalima pavadinti išsamia Lietuvoje diegto sovietinio ateizmo metodų analize. Visų pirma, jame beveik nenagrinėjami kiti ateistinės propagandos pateikimo kanalai – paskaitos, įvairūs pokalbių vakarai, muziejai, radijas, kinas. Antra, ateistinių publikacijų turinys analizuojamas labai paviršutiniškai, dažniausiai pasitenkinant straipsnių ir knygų antraščių išvardijimu. Trečia, į šią knygą nepateko paskutiniai penkiolika sovietų režimo egzistavimo Lietuvoje metų. Išeivijoje ir posovietiniu laikotarpiu publikuotų darbų, skirtų Bažnyčios padėčiai sovietų režimo sąlygomis, autoriai taip pat tik epizodiškai užsimena apie ateistinę propagandą. Neseniai pasirodžiusioje šio straipsnio autoriaus monografijoje² ateistinė propaganda aptariama kaip neatsiejama sovietų valdžios antibažnytinės politikos dalis, ta-

čiau ir čia daugiausia remtasi V. Skuodžio pateiktais duomenimis. Suvokiant, kad reikalingas atskiras šios temos tyrimas, į detalesnę ateistinės propagandos metodų analizę nesi-leista. Taigi galima teigti, kad ateistinės indoktrinacijos istorija Lietuvoje yra labai svarbi, tačiau sovietologų beveik pamiršta tema.

Ateistinės propagandos apimtis, formos bei turinys priklausė nuo vidaus ir tarptautinės padėties pokyčių bei specifinių tam tikro regiono sąlygų. Lietuvoje po didžiulės bangos 1960–1964 m. ateistinė propaganda intensyvumo atžvilgiu vėliau stabilizavosi, tam tikri pakilimai buvo tik po eilinių partijos nutarimų, primindavusių šios veiklos svarbą. Be to, sovietinei ateizmo propagandos praktikai buvo būdingas specifinis santykis tarp pastangų įrodyti Dievo nebuvimą ir kompromituoti Bažnyčią kaip instituciją. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, penktajame–septintajame dešimtmečiais prioritetas aiškiai buvo teikiamas būtent antrajai kryptiai, arba, sovietiniu žargonu tariant, „antiklerikalinei propagandai“. Kadangi V. Skuodžio atliktas tyrimas tesiekė 1976 m., natūralus tyrinėtojo smalsumas paskatino ieškoti atsakymų į klausimus, ar anksčiau minėtos ateistinės propagandos tendencijos išsilaikė iki paskutinių sovietų režimo dienų, kaip ateistinės propagandos intensyvumą bei jos teminę struktūrą veikė vis labiau stiprėjantis tikinčiųjų teisių sąjūdis, naujos vietinio partinio elito kartos įsitvirtinimas valdžioje, popiežiaus Jono Pauliaus II veikla ir kiti tuo laikotarpiu išryškėję nauji veiksniai. Nors daugiausia dėmesio šiame straipsnyje skiriama spausdintam žodžiui, tačiau stengiasi neužmiršti ir kitų ateistinės propagandos formų: vaizdo ir garso priemonių panaudojimo, žodinės propagandos, naujų civilinių apeigų diegimo. Be to, nemažai dėmesio skiriama ir organizacinių ateistinio darbo formų raidai; remiantis sovietų valdžios institucijų dokumentais bandoma nustatyti, kokią vietą ate-

istinė propaganda nagrinėjamu laikotarpiu turėjo sovietų valdžios išlikimo strategijoje.

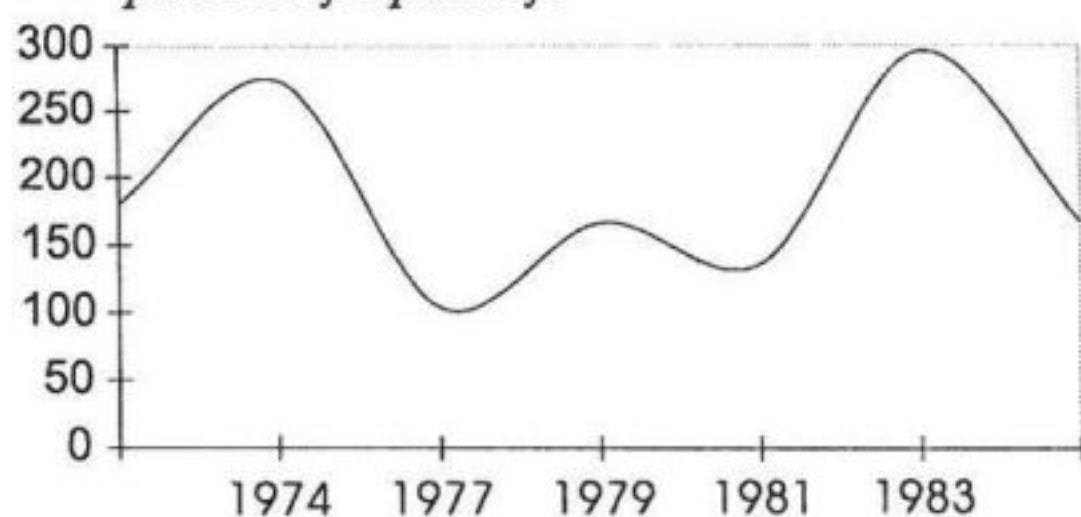
Galima išskirti kelias šio darbo šaltinių grupes: 1) centriniai Lietuvos SSR laikraščiai ir žurnalai („Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“, „Valstiečių laikraštis“, „Švyturys“, „Laikas ir įvykiai“ ir kt.), kuriuose paskelbtos publikacijos atspindėjo tuo metu vyravusias ateistinio darbo tendencijas; 2) archyviniai dokumentai: LKP CK biuro nutarimai, LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažymos, susirašinėjimo tarp įvairių sovietų valdžios institucijų dokumentai; 3) „Spaudos metraštis“ ir kiti informaciniai leidiniai, kurie buvo nepa-mainomas šaltinis nustatant kiekybines ateistinės propagandos charakteristikas. Straipsnyje nagrinėjamas laikotarpis nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio, kai galutinai išryškėjo nauji veiksniai Lietuvos SSR viduje (tikinčiųjų teisių sąjūdžio sustiprėjimas, valdžios kaita), iki Atgimimo pradžios, kai ateistinės propagandos apimtys dėl prasidėjusių permainų radikaliai sumažėjo.

BREŽNEVO EROS PABAIGA – SĄLYGINIS ATEISTINĖS PROPAGANDOS ATOSLŪGIS (1975–1982 M.)

Po pakilimo XX a. aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje nuo šio dešimtmečio vidurio ateistinė propaganda vėl šiek tiek susilpnėjo. Pagrindinė jos susilpnėjimo priežastis buvo ta, kad ateizmo propaguotojų aktyvumą dešimtmečio pradžioje paskatinęs SSKP CK Sekretoriato 1971 m. liepos 16 d. nutarimas „Dėl ateistinio visuomenės auklėjimo sustiprinimo“ po kelerių metų buvo pamirštas, o propagandos aparatas nukreiptas kitų, tuo metu aktualesnių visuomenės indoktrinavimo uždavinių vykdymui. Ši bendra tendencija išryškėjo ir Lietuvos SSR: 1971–1976 m. ateistinių publikacijų periodinėje spaudoje

kasmet vidutiniškai buvo po 227, o 1977–1982 m. – tik 136 (žr. grafiką Nr. 1).

Grafikas Nr. 1. Ateistinės publikacijos periodinėje spaudoje

Prie antireliginės propagandos laikino susilpnėjimo Lietuvoje prisidėjo ir vietos sąlygos. Opozicinis sąjūdis Lietuvoje, kurio svarbiausia sudedamoji dalis buvo tikinčiųjų kova dėl savo teisių, aštuntojo dešimtmečio viduryje pasiekė apogėjų. Sovietų valdžia iš pradžių tikėjosi Bažnyčią iš opozicinės veiklos eliminuoti ribotomis nuolaidomis, nedidindama konflikto. Valdžios nemalonės smagialys buvo nukreiptas į tikinčiųjų teisių sąjūdžio aktyvistus, tuo tarpu apskritai Bažnyčios atžvilgiu stengtasi demonstruoti didesnę toleranciją. Po Antano Sniečkaus mirties į vietos partinės valdžios viršūnę iškilo labiau išsilavinę ir mažiau ideologiškai angažuoti asmenys; tiesiogiai neraginami iš Maskvos jie patys nerodė iniciatyvos spręsti ideologinio indoktrinavimo klausimų. LKP CK ideologijos sekretoriumi, kuris vietoje koordinavo visą ideologinį darbą, 1976 m. vietoj tik partinę mokyklą baigusio Antano Barkausko tapo intelektu ir plačia erudicija tarp LKP vadovų išsiskyręs Lionginas Šepetys. Vietos ateistų aktyvumą aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje stabdė ir tebesitęsiantis dialogas tarp Sovietų Sąjungos vadovybės ir Rusijos Stačiatikių Bažnyčios, iš vienos pusės, bei Vatikano – iš kitos. SSRS užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyka 1975 m. birželio 28 d. per trumpą laiką jau ketvirtą kartą susitiko su popiežiumi, o 1976 m. Maskvoje lankėsi Vatikano krikščionių vienybės sekretoriato pirmininkas kardinolas Willebrandas ir jėzuitų ordino

generolas Pedro Arrupe. Be to, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo neoficialios Vatikano ir sovietų valdžios derybos dėl vyskupijų valdymo sutvarkymo Lietuvoje, per kurias sovietų valdžia stengėsi sau palankia linkme išspręsti vyskupų tremtinių grąžinimo ir naujų vyskupų išventinimo klausimus.

Vis dėlto, nepaisant sąlyginio susilpnėjimo lyginant su ankstesniais metais, ateistinė indoktrinacija ir toliau išliko gana intensyvi. Ateistinių publikacijų periodinėje spaudoje aiškiai sumažėjo, tačiau to negalima pasakyti apie ateistinio turinio knygų ir brošiūrų leidybą. Dar nuo septintojo dešimtmečio pabaigos nusistovėjo gana stabili tendencija kasmet išleisti po keliolika tokio turinio knygų (žr. lentelę Nr. 1), išsilaikiusi iki 1988 m.

Lentelė Nr. 1. Ateistinės knygos, brošiūros ir kitokie neperiodiniai leidiniai, išleisti Lietuvoje 1967–1987 m.

Metai	Skaičius	Bendras puslapių skaičius	Tiražas
1967	13	570	51 800
1968	16	808	57 100
1969	12	528	53 275
1970	14	1825	62 600
1971	12	1495	31 400
1972	14	1091	42 400
1973	14	1456	74 200
1974	17	993	83 200
1975	12	1279	86 400
1976	20	1749	157 600
1977	8	835	58 450
1978	12	1809	125 200
1979	10	1001	51 600
1980	13	1134	39 800
1981	16	1346	49 100
1982	10	1619	59 000
1983	15	1508	85 800
1984	16	2615	224 300
1985	19	1809	86 900
1986	22	2706	137 500
1987	11	1464	50 700

Lentelė sudaryta pagal: V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 211; *Spaudos metraštis*, Vilnius, 1978–1988.

Svarbesnės ateistinės knygos nagrinėjamu laikotarpiu paprastai būdavo spausdinamos 10–15 tūkst. egzempliorių tiražu; dar didesni tiražai jau liudijo išskirtinę tokių leidinių vertę ateistinei indoktrinacijai. Šią ribą 1977–1982 m. peržengė tik du „veikalai“: Prano Mišučio knyga „Religija. Bažnyčia. Ateizmas“ (1978 m., 50 000 egz.) ir Broniaus Jauniškio apybraižų rinktinė apie vienuolių veiklą Lietuvoje „Peržengę kryžkeles“ (1982 m., 20 000 egz.). Ryškesnių ateistinės lektūros teminės struktūros permainų taip pat nebuvo. Kaip ir ankstesniais metais, vyravo tokios temų grupės: 1) ateistinės propagandos metodika; 2) religinės pasaulėžiūros kritika ir 3) Katalikų Bažnyčios istorijos sovietinės interpretacijos. Iš žymesnių pirmosios grupės leidinių, pasirodžiusių tais metais, paminėtinas 1978 m. išleistas „Ateizmo žodynas“. Padidėjusį dėmesį jaunimo ateistinio auklėjimo problemoms rodė 1977–1978 m. išleistos dvi metodinės priemonės ir verstinė rusų autorių A. Čertkovo ir V. Komarovo knyga mokytojams „Pokalbiai apie religiją ir ateizmą“. Tai reikėtų sieti su 1977 m. balandžio 11 d. priimtu LKP CK biuro nutarimu „Dėl Pabiržės vidurinės mokyklos darbo formuojant mokinių mokslinę-ateistinę pasaulėžiūrą“³, kuriuo buvo duotas signalas stiprinti ateistinį darbą mokymo įstaigose. Reaguodama į šį nutarimą LSSR švietimo ministerijos kolegija labai operatyviai, jau 1977 m. gegužės 27 d., patvirtino priemonių planą moksleivių ateistiniui auklėjimui gerinti. Jaunimui skirtų periodinių leidinių redakcijos taip pat buvo dar kartą paragintos daugiau spausdinti ateistinių straipsnių⁴. Padidėjusį dėmesį ateistinei indoktrinacijai mokykloje rodė ir tai, kad vienas aktyviausių ateizmo propaguotojų Lietuvoje Jonas Aničas 1975 m. buvo paskirtas LKP CK Mokslo ir mokymo įstaigų skyriaus vedėju, o 1979 m. tapo Vilniaus pedagoginio instituto rektoriumi.

Tarp antrosios grupės publikacijų pirmiausia išskirtini 1977 m. pradėję eiti Felikso Lau-

rinaičio sudaryti „Pokalbiai pasaulėžiūros klausimais“, kurių 1977–1981 m. išėjo net penkios knygos. Jose buvo spausdinami žymiausių sovietinės Lietuvos ideologų atsakymai į neva tikinčiųjų pateiktus klausimus apie valdžios politiką religijos atžvilgiu, religinę doktriną. Siekiant sukompromituoti Katalikų Bažnyčią ir toliau buvo publikuojami tendencingai atrinkti dokumentai, turėję atskleisti neva kenksmingą Lietuvos liaudžiai katalikų dvasininkų veiklą. Po ilgokos pertraukos 1978 m. vėl buvo išleistas tokio pobūdžio dokumentų rinkinys, pavadintas „Klerikalizmas ir katalikų bažnyčia buržuazinėje Lietuvoje“, kuriame buvo paskelbta apie 200 archyvinių dokumentų, susijusių su Bažnyčios veikla Lietuvoje 1918–1940 m. 1983 m. pasirodė dar vienas panašaus pobūdžio leidinys, sudarytas iš pokario metais sovietų saugumo tardytų dvasininkų parodymų protokolų ištraukų⁵.

Būtina paminėti dar vieną sovietinės religijotyros reiškinių, kurio ištakos siekia aštuntojo dešimtmečio antrą pusę. Būtent tuo metu sovietinėje Lietuvoje buvo išleisti pirmieji darbai apie ikikrikščioniškąją baltų tikėjimą ir mitologiją. 1977 m. Lietuvos SSR ateizmo muziejus išleido žymių Lietuvos etnologų ir archeologų straipsnių rinkinį „Senieji tikėjimai naujausių tyrinėjimų šviesoje“, o 1979 m. 7 tūkst. egz. tiražu buvo išleista pirmoji Pranės Dundulienės knyga, skirta senajai lietuvių mitologijai⁶. Be to, garsiajai lietuvių archeologei Marijai Gimbutienei buvo leista skaityti paskaitas Vilniaus universitete. Palankesnę sovietų valdžios požiūrį į pagoniškosios lietuvių kultūros tyrinėjimo atgaivinimą galima sieti su tuo metu populiariu, ypač tarp jaunimo, kraštotyriniu sąjūdžiu ir režimo pastangomis nukreipti susidomėjimą krašto praeitimi iš esmės nebegyvos, todėl ne tokios pavojingos tradicijos linkme ir taip sukurti alternatyvą galimam naujų dvasinių vertybių ieškančio jaunimo posūkiui prie gyvo tikėjimo šaltinio, nes tai galėjo dar labiau sustiprinti Katalikų Bažnyčią. Matyt,

su ta pačia intencija toleruotas ar net tyliai skatintas jaunimo domėjimasis Rytų religijomis. Dar 1973 m. iš rusų kalbos buvo išversta M. Stepanianc knyga apie induizmą⁷, vėliau nemažai straipsnių apie induizmą ir budizmą pasirodė ir periodinėje spaudoje.

Rytų religijoms skirtos daugiausia informacinio pobūdžio publikacijos periodinėje spaudoje buvo viena iš naujų temų. Vien 1978–1980 m. Lietuvos SSR išspausdinti šeši straipsniai apie budizmą ir induizmą, tuo tarpu 1940–1976 m. – tik trys.

Lentelė Nr. 2. Ateistinių publikacijų, išspausdintų 1971–1982 m. Lietuvos SSR periodiniuose leidiniuose, tematika

Temos	1971–1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1977–1982
Sąžinės „laisvė“ Sovietų Sąjungoje	20	2	2	16	10	5	10	45
Religinės pasaulėžiūros kritika	257	26	29	15	26	24	20	140
Religinės šventės, apeigos, šventieji, stebuklai ir šventosios vietos	72	0	2	5	5	5	4	21
Vienuoliai	40	2	1	2	4	2	4	15
Katalikų Bažnyčia	149	4	5	11	6	7	4	37
Šv. Sostas	63	4	5	3	6	8	18	44
Kitos religijos ir sektos	14	6	10	4	11	2	4	37
Ateizmo istorija ir metodika	271	27	43	55	49	54	40	268
Senieji tikėjimai, pagonybė Lietuvoje		3	0	0	0	0	4	7
Krikščionybė Lietuvoje iki 1917 m.		7	0	0	4	1	1	13
Katalikų Bažnyčia Lietuvoje nuo 1918 m.		6	3	21	17	17	20	84
Dvasininkų išeivių veikla		3	9	3	7	9	1	32
Ekskunigai ir buvę tikintieji		14	8	32	9	3	10	76
Iš viso	1364*	104	117	167	154	137	140	819

Lentelė sudaryta pagal: V. Skuodis, op. cit., p. 22–23; *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988. Kaip atskira publikacija taip pat skaičiuotos testinio straipsnio dalys keliuose leidinio numeriuose, to paties pavadinimo straipsniai keliuose leidiniuose ar to paties leidinio lietuviškoje ir rusiškoje versijoje. Tokia skaičiavimo metodika naudota norint palyginti gautus duomenis su V. Skuodžio pateiktais duomenimis apie ateistines publikacijas ankstesniais metais.

Lyginant 2-oje lentelėje pateiktus duomenis apie periodinėje spaudoje 1971–1976 m. ir 1977–1982 m. išspausdintas ateistinio turinio publikacijas galima pamatyti keletą naujų tendencijų. Visų pirma, akivaizdu, jog nuo 1979 m. pradėta kur kas daugiau dėmesio skirti įrodinėjimams, kad Sovietų Sąjun-

goje neva pakankamai užtikrinta sąžinės „laisvė“ (1971–1976 m. šia tema buvo tik 1,5 proc. visų ateistinių publikacijų, o 1977–1982 m. – net 5 proc.). Be to, 1979 m. buvo išleista J. Aničo knyga (1981 m. išleista ir lenkų kalba)⁸, kurioje atitinkamai aiškinami sovietiniai įstatymai, reguliavę religinį

* Tai nėra šiame lentelės stulpelyje pateiktų duomenų suma, o iš V. Skuodžio knygos paimtas skaičius.

gyvenimą Sovietų Sąjungoje. Sąžinės „laisvės“ propagandos intensyvinimas, žinoma, buvo tiesioginis atsakas į Lietuvoje vis labiau stiprėjantį tikinčiųjų teisių sąjūdį. Lyginant su ankstesniais metais nagrinėjamu laikotarpiu taip pat gerokai sumažėjo vietos ateistų dėmesys religinėms šventėms ir šventosioms vietoms (nuo 5,3 iki 2,5 proc. publikacijų), vienuolių veiklai (nuo 3 iki 1,8 proc.).

Kita vertus, kur kas daugiau vietos imta skirti kitoms religijoms (nuo 1 iki 4,5 proc.), po dešimties metų pertraukos vėl grįžta prie sektų temos, kuri buvo gana populiari septintojo dešimtmečio pradžioje. Dar daugiau imta rašyti ateizmo metodikos ir istorijos temomis (nuo 20 iki 32 proc.). Toliau buvo tęsiama išeivijos dvasininkų kompromitavimo kampanija. Populiariausia, kaip ir anksčiau, buvo vysk. Vincento Brizgio asmenybė: apie jo veiklą nacių okupuotoje Lietuvoje 1976–1981 m. įvairiuose Lietuvos SSR leidiniuose buvo išspausdinti net 5 straipsniai (iš viso per

sovietų okupacijos metus jo asmenybei buvo skirta 15 publikacijų), kurių dauguma priklausė žurnalisto Viliaus Kavaliausko plunksnai. Išeivijos dvasininkus stengtasi kompromituoti ne tik Lietuvos gyventojų, bet ir Vakarų visuomenės akyse. Tuo tikslu 1979 m. anglų kalba buvo išleista J. Aničo knyga „Hatred-mongers: Anti-Soviet activity of Lithuanian clerical emigres“. Nustatyti kitų temų aktualumo pokyčius sudėtinga, nes V. Skuodžio naudota ateistinių publikacijų klasifikavimo schema gerokai skiriasi nuo kitose bibliografinėse rodyklėse naudotų schemų. Kaip matome, 1977–1982 m. išspausdinta beveik dvigubai mažiau ateistinio turinio publikacijų nei per tokios pat trukmės laikotarpį ankstesniais metais.

Nagrinėjamu laikotarpiu spaudoje aktyviai reiškėsi tie patys, dar septintajame dešimtmetyje publikuoti pradėję autoriai (žr. lentelę Nr. 3), prie kurių prisijungė ir keletas jaunesnės kartos atstovų: Jonas Sakalauskas, Bronius Deksnys.

Lentelė Nr. 3. Daugiausia ateistinių publikacijų 1977–1986 m. paskelbę autoriai

Autoriai	Publikacijos periodinėje spaudoje	Knygos	Straipsniai rinkiniuose	Sudarė, redagavo
B. Jauniškis	88	9	2	1
I. Zaksas	51	4	15	2
P. Pečiūra	42	3	9	2
J. Sakalauskas	47	2	4	4
J. Aničas	30	7	10	–
J. Mačiulis	38	3	13	1
J. Jurginis	25	3	7	–
B. Deksnys	15	4	12	3
J. Grigulevičius	26	1	1	–
F. Mačianskas	20	3	2	–

Lentelė sudaryta pagal: *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988.

Šalia spaudos vis svarbesnės darėsi ir kitos visuomenės ateizavimo priemonės. Dar nuo septintojo dešimtmečio vidurio vienu pagrindinių antireliginės propagandos organizavimo centrų buvo tapęs Lietuvos SSR ateiz-

mo muziejus, įsikūręs uždarytoje Šv. Kazimiero bažnyčioje. Antai 1972 m. pagal oficialią statistiką jame apsilankė apie 126 tūkst. žmonių, surengta daugiau nei 2 tūkst. ekskursijų. Be to, tais pačiais metais čia surengtos 5 po-

pietės moksleiviams, 5 susitikimai su buvusiais dvasininkais, 23 paskaitos, 6 sukakčių minėjimai, 12-oje rajonų ir dviejuose miestuose buvo eksponuojama muziejaus parengta paroda „Ko moko biblija“⁹. Nors 1977 m. muziejus buvo uždarytas kapitaliniam remontui, jo veikla nenutrūko: buvo rengiama nauja ekspozicija, kilnojamosios parodos (vien 1979 m. parengtos 3 fotoparodos: „Pasaulio ir žmogaus sutvėrimas“, „Antiliaudinė katalikų dvasininkijos veikla Lietuvoje 1941–1952 m.“, „Pirmųjų religijos formos“). Prie muziejaus taip pat aktyviai veikė aštuntojo dešimtmečio pradžioje susikūrus ateistų klubas „Ave vita“, kuriam priklausė žymiausi Lietuvos SSR ateizmo propaguotojai. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius aštuntojo dešimtmečio pabaigoje iškėlė iniciatyvą įkurti dar vieną ateizmo bastioną – Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto filialą, kuris, LKP ideologų nuomone, „galėtų vykdyti gilią šiuolaikinės katalikybės problemų analizę ir teikti konkrečias rekomendacijas partinei organizacijai“¹⁰. Ši iniciatyva įgyvendinta 1982 m.

Jau nuo septintojo dešimtmečio pradžios ateistinės propagandos tikslams Lietuvoje pradėta naudoti kinematografiją. Tuo metu buvo sukurti ir pradėti rodyti pirmieji antireliginio turinio Lietuvos kino studijos dokumentiniai ir meniniai filmai. Pasibaigus šio laikotarpio antireliginei kampanijai, tokių filmų gamyba laikinai buvo sustojusi ir atnaujinta tik aštuntojo dešimtmečio viduryje. 1976 m. į plačiuosius ekranus buvo paleista režisieriaus Aleksandro Digimo dokumentinė kino juosta apie pirmuoju lietuvių ateistu laikytą Kazimierą Liščinskį („Vadinasi, dievo nėra“). Antireliginiu vadintas ir 1979 m. režisieriaus Algirdo Aramino sukurtas meninis filmas „Pasigailėk mūsų“. 1981 m. pasirodė režisieriaus Vytenio Imbraso dokumentinis filmas apie Aušros vartų Dievo Motinos stebuklingąjį poveiklį („Vilniaus ma-

dona“). Tačiau Lietuvos kino studijoje sukurti filmai sudarė tik labai mažą respublikos kino teatruose demonstruotų antireliginio turinio kino filmų dalį. Į 1985 m. Lietuvos SSR kino filmų nuomojimo kontoros sudarytą antireliginių kino filmų katalogą iš viso įtrauktas 61 meninis ir dokumentinis kino filmas¹¹. Vilniaus kino teatruose vien per 1973 m. pirmąjį pusmetį buvo 130 dokumentinių kino filmų ateistine tematika seansų¹². Ateistinės propagandos tikslams, ypač tikinčiųjų teisių sąjūdžio diskreditavimui, stengiasi išnaudoti ir išsiplėtusias televizijos galimybes. Be du kartus per mėnesį rodytos specialios televizijos laidos „Argumentai“, televizijos studijoje taip pat buvo kuriami ateistinio turinio dokumentiniai ir meniniai filmai.

Didėjant naujų komunikacijos priemonių vaidmeniui, neliko pamiršta ir paskaitinės propagandos sritis. Susirūpinus lektorių ateistų kvalifikacija, dar 1969 m. prie „Žinijos“ draugijos buvo atidaryta respublikinė lektorių ateistų mokykla, o aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje atkurtas ir ateistų mokyklų tinklas provincijoje. Vadovaujantis SSKP CK ir LKP CK nutarimais dėl paskaitinės propagandos būklės pagerinimo, dešimtmečio pabaigoje buvo surengta „Žinijos“ draugijos narių atestacija, kurios metu draugijos nario bilietų neteko 6 tūkst. (iš 50 tūkst.) asmenų, atnaujinta LKP miestų ir rajonų komitetų neetatinių lektorių grupių sudėtis. Paskaitos ateistine tematika sudarė apie 12 proc. visų 1977 m. „Žinijos“ lektorių perskaitytų paskaitų skaičiaus¹³.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje iš esmės baigta kurti ateistinės indoktrinacijos sistema, kurios tikslas buvo pasiekti kiekvieną visuomenės narį visur ir visada: vaikų darželyje, mokykloje, darbo vietoje, laisvalaikio ir netgi jo privačiame gyvenime. Po minėtų 1977 m. nutarimų dėl jaunimo ateistinio auklėjimo sustiprinimo beveik neliko mokyklų, kuriose nebūtų ateistų būrelių, dar labiau padidintas spaudimas visų dalykų

mokytojams, verčiant juos dirbti ateistinių darbą, suaktyvintos komjaunimo ir pionierių organizacijų pastangos šioje srityje. Aštuntajame dešimtmetyje jau prie visų miestų ir rajonų partijos komitetų veikė mokslinės ateistinės propagandos koordinavimo tarybos, o po 1975 m. priimto LKP CK biuro nutarimo „Dėl mokslinės ateistinės propagandos vaidmens formuojant darbo žmonių materialinę pasaulėžiūrą Kauno miesto „Drobės“ gamybiniame susivienijime“ duotas nurodymas tokias tarybas steigti visose įstaigose ir įmonėse, kuriose dirbo daugiau nei šimtas žmonių, mažesnėse skirti atsakingus už tai asmenis. Aštuntajame dešimtmetyje pradėta daug kalbėti ir apie, ateistų nuomone, ypač perspektyvų ateistinio darbo metodą – individualų darbą su tikinčiais; tai reiškė, kad ateistinė indoktrinacija siekia įsiskverbti ir į privataus gyvenimo sritį.

Su visuomenės ateizavimu buvo susijęs dar vienas sovietų valdžios kultūros politikos fenomenas – vadinamųjų civilinių apeigų kaip alternatyvos religinėms apeigoms diegimas. Ši taip pat septintojo dešimtmečio pradžioje išryškėjusi partijos veiklos kryptis buvo vienas iš sovietinės sistemos mitologizavimo, jos pavertimo pseudoreligija požymių. Naują impulsą civilinių apeigų diegimui suteikė aštuntojo dešimtmečio viduryje priimti sovietų valdžios nutarimai, kuriuose reikalauta toliau gerinti civilinių apeigų formas ir ieškoti būdų, kaip prie jų pripratinti visuomenę. 1979 m. Lietuvoje buvo išleistas savotiškas sovietinių ritualų apeigynas, patvirtintas respublikinės Liaudies tradicijų tarybos¹⁴. Jame pateikti konkretūs vardynų, sutuoktvių, sutuoktvių jubiliejų, vaikystės šventės, pirmojo paso šventės, palydų į armiją, laidotuvių, mirusiųjų pagerbimo dienos ceremonialai, kuriuos rekomenduota naudoti praktikoje.

Taigi galima teigti, kad aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje sumažėjo tik periodinės spaudos vaidmuo vykdant antireliginę propagandą. Tai kompensavo didesnis

dėmesys kitoms ateistinės indoktrinacijos formoms, pastangos sukurti tokią sistemą, kuri lydėtų žmogų kiekviename žingsnyje. Kita vertus, vis labiau didėjant bendram visuomenės indiferentiškumui ir bodėjimuisi sovietinės ideologijos retorika, ateizmo brukimas visomis įmanomomis priemonėmis tik stiprino jo atmetimo reakciją.

PASKUTINIAI BANDYMAI PAGYVINTI ATEISTINĘ PROPAGANDĄ (1983–1988 M.)

Jurijaus Andropovo įtakos padidėjimo paskutiniais Leonido Brežnevo gyvenimo metais ir trumpo jo paties valdymo laikotarpiu 1982–1983 m. stengtasi sustiprinti ne tik ekonomikos ir valstybės valdymo, bet ir ideologinę drausmę. Naujas ideologinio darbo stiprinimo etapas prasidėjo 1982 m. pradžioje, kai J. Andropovas perėmė vyriausiojo partijos ideologo funkcijas iš Michailo Suslovo (mirė 1982 m. sausio mėn.). Kaip vieną naujos atmosferos ženklų galima vertinti ir SSKP CK 1981 m. rugsėjo 22 d. nutarimą „Dėl ateistinio auklėjimo sustiprinimo“, kurį, kaip įprasta, dubliavo atitinkamas LKP CK biuro nutarimas, priimtas 1982 m. sausio 11 d.¹⁵ J. Andropovas ypač priešišškai buvo nusistatęs Vatikano ir katalikybės atžvilgiu. Jo iniciatyva dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje atsisakyta taktikos skatinti Rusijos Stačiatikių Bažnyčios ir Katalikų Bažnyčios suartėjimą ir pradėta agresyvi kampanija, nukreipta prieš Vatikaną ir katalikybę¹⁶. Svarbiausiu ideologinio fronto akcentu J. Andropovo valdymo metais tapo 1983 m. birželio mėn. įvykęs SSKP CK plenumas ideologinio darbo klausimais. Pagrindinę kalbą sakęs Konstantinas Černenka daug kalbėjo apie užsienio ideologinius centrus, kurie siekia panaudoti religinius jausmus antisovietiniams tikslams. Jis pabrėžė būtinybę imtis papildomų priemonių auklėjant „naują žmogų“.

LKP vadovybė ir ideologai, žinoma, negalėjo nereaguoti į minėtus partijos vadovybės nutarimus ir kalbas. LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. nutarimas reikalavo iš partijos miestų ir rajonų komitetų, žurnalų ir laikraščių redakcijų, radijo ir televizijos komiteto bei kitų už ideologinę propagandą atsakingų institucijų pagerinti ateistinę veiklą, ypač tarp moterų, vaikų ir jaunimo; jos taip pat įpareigos parengti perspektyvinius ateistinės propagandos priemonių planus. Apie ateistinės indoktrinacijos sustiprinimą daug kalbėta ir 1982 m. balandžio mėn. vykusiame LKP CK plenumo, kuriame buvo apsvarstytas ir priimtas nutarimas „Dėl respublikos partinės organizacijos uždavinių toliau stiprinant moksleivių idėjinį-politinį, internacionalinį ir ateistinį auklėjimą“¹⁷. Pagrindinį pranešimą šiame plenumo skaitęs LKP ideologijos sekretorius L. Šepetys, be kita ko, pažymėjo būtinybę sustiprinti, o kur nėra, įsteigti mokslinio ateizmo katedras pedagoginėse aukštosiose mokyklose, kritikavo ateizmo teoretikų atotrūkį nuo praktikos. Dėl neveiklumo buvo kritikuojama respublikinė mokslinės-ateistinės propagandos koordinavimo taryba, užsipultas 1981 m. išleistas Antano Rybelio sudarytas „Religijotyros įvadas“, kuriame neva neįvertintas ateistinio auklėjimo vaidmuo, užtušuota klasinė religijos esmė¹⁸.

Padidėjusio dėmesio antireliginiam darbui Lietuvoje priežastis buvo ne tik aktyvus Bažnyčios dalyvavimas opozicinėje veikloje ir pasikeitusi Kremliaus pozicija, bet ir artėjančios svarbios krikščionybės istorijai Lietuvoje sukaktys – šv. Kazimiero mirties 500-osios ir Lietuvos krikšto 600-osios metinės. Jau LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. patvirtintame ateistinio darbo 1982–1985 m. plane¹⁹ televizijos laidos „Argumentai“ ir radijo laidos „Akiratis“ rengėjai buvo įpareigoti sukurti ciklus laidų apie krikščionybės įvedimą ir jos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje; ateizmo muziejus naujoje ekspozicijoje turėjo pa-

rengti specialų skyrių šv. Kazimierui, taip pat parengti kilnojamąją parodą apie jį; numatyti konkretūs leidiniai Lietuvos krikšto tematika. 1982 m. vasario 8 d. pagrindinės propagandinio darbo kryptis pasirengimo paminėti šias datas laikotarpiu svarstė prie LKP CK veikusi Kontrpropagandinio darbo koordinavimo taryba²⁰. Be kita ko, Religijos reikalų tarybos įgaliotinis Lietuvoje Petras Anilionis šiame posėdyje siūlė iškelti ateizmo muziejų iš Šv. Kazimiero bažnyčios, tačiau tam nepritarė kiti pasitarimo dalyviai. 1983 m. muziejus po beveik penkerius metus trukusio remonto vėl atvėrė duris lankytojams. Buvo pakeistas tik muziejaus pavadinimas: dabar jis jau vadinosi ne ateizmo, o ateizmo ir religijos istorijos muziejumi.

Ateistinės propagandos suaktyvėjimą ryškiausiai rodė nuo 1983 m. vėl beveik dvigubai padidėjęs ateistinių publikacijų skaičius periodinėje spaudoje (žr. grafiką Nr. 1 ir lentelę Nr. 4); jų spausdinta netgi šiek tiek daugiau nei aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje. LKP CK biuras 1982 m. sausio 11 d. nutarimu pavedė laikraščių ir žurnalų redakcijoms sudaryti specialias redakcines tarybas ateistinei propagandai, kai kuriuose periodiniuose leidiniuose atsirado naujos specialios rubrikos: „Sedentes agamus“ – „Komjaunimo tiesoje“, pastovi ateistinei tematikai skirta rubrika „Moksle ir gyvenime“. Kita vertus, kaip matyti iš žemiau pateiktos lentelės duomenų, temų proporcijos išliko beveik tokios pat.

Krinta į akis tik kai kurie netolygumai įvairiais nagrinėjamo penkmečio metais. Antai trečios teminės grupės straipsnių 1983 ir 1987 m. spausdinta kelis kartus daugiau nei 1984–1986 m. Pirmuoju atveju tai, be abejonės, buvo susiję su artėjusiu šv. Kazimiero mirties metinių jubiliejumi, o antruoju – su Jurgio Matulaičio iškėlimu į altoriaus garbę. Publikacijų, nukreiptų prieš Šv. Sostą, skaičius, priešingai, buvo kelis kartus didesnis

Lentelė Nr. 4. Ateistinių publikacijų, išspausdintų 1983–1987 m. periodiniuose Lietuvos SSR leidiniuose, tematika

Temos	1983	1984	1985	1986	1987	Iš viso
Sąžinės „laisvė“ Sovietų Sąjungoje	4	1	3	10	10	28
Religinės pasaulėžiūros kritika	55	34	33	43	26	191
Religinės šventės, apeigos, šventieji, stebuklai ir šventosios vietos	17	2	6	7	22	54
Vienuoliai	24	11	0	2	3	40
Katalikų Bažnyčia	29	19	17	20	24	109
Šv. Sostas	5	28	27	17	3	80
Kitos religijos ir sektos	17	17	18	25	17	94
Ateizmo istorija ir metodika	84	105	60	99	81	429
Senieji tikėjimai, pagonybė Lietuvoje	13	1	1	3	1	19
Krikščionybė Lietuvoje iki 1917 m.	4	8	14	45	24	95
Katalikų Bažnyčia Lietuvoje nuo 1918 m.	38	47	12	15	21	133
Dvasininkų išeivių veikla	5	7	12	5	0	29
Ekskunigai ir buvę tikintieji	12	16	19	8	2	57
Iš viso	307	296	222	299	234	1358

Lentelė sudaryta pagal: *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988; *Spaudos metraštis*, 1983–1987 m.

1984–1986 m. nei 1983 ar 1987 m. Šį faktą galima paaiškinti tuo, kad 1984 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuras patvirtino priemonių planą, kaip vykdyti SSKP CK nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikano antikomunistines akcijas, griaujamąjį darbą prieš socialistines šalis, nacionalinio išsivadavimo ir antikarinį judėjimą“, kuriuo duotas signalas suaktyvinti antivatikaninę propagandą siekiant „parodyti, kad dabartiniai Vatikano vadovai, blokuodamiesi su reakcinėmis jėgomis, veikia prieš milijonų tikinčiųjų taikos, demokratijos ir pažangos siekius“²¹. Tai buvo tik dalis daug platesnės programos, apimančios prieš Vatikaną nukreiptus veiksmus. Buvęs KGB žvalgybos karininkas Olegas Gordijevskis, tuo metu dirbęs Anglijoje, vėliau paskelbė keletą 1984 m. iš centro gautų instrukcijų, kuriose reikalaujama vykdyti priemones Vatikano įtakai sumažinti: popiežių Joną Pau-

lių II demaskuoti kaip reakcingiausių Vakarų sluoksnių protežė, atskleisti Vatikano ryšius su kapitalistinių šalių žvalgybos tarnybomis ir pan.²² Toliau daugėjo straipsnių apie kitas, ypač Rytų, religijas (1977–1982 m. jie, kaip minėta, sudarė 4,5 proc. visų ateistinių publikacijų, o 1983–1987 m. – jau net 7 proc.). Padidėjusį dėmesį Rytų religijoms rodė ne tik ateistinių straipsnių, bet ir paskaitų tematika. Antai 1984 m. B. Jauniškis pradėjo skaityti paskaitų ciklą „Induizmas šiandien“, kuris buvo parengtas „atsižvelgiant į jaunimo susidomėjimą Rytų kultūromis“²³.

Akivaizdu ir tai, kad 1986–1987 m., artėjant krikščionybės įvedimo jubiliejui, pagausėjo publikacijų, kuriose atitinkamai interpretotos krikščionybės istorijos Lietuvoje iki 1918 m. problemos. LKP vadovybė, kaip matėme, jau 1982 m. pradėjo ruošti propagandos mašiną krikščionybės įvedimo jubiliejui.

1984 m. spalio 29 d. LKP CK biuro posėdyje buvo patvirtintas dar vienas kontrpropagandinių priemonių planas, kuriame numatyti išleisti konkretūs leidiniai, duotos atitinkamos direktyvos ateizmo muziejui, radijui ir televizijai²⁴. Sovietinę krikščionybės istorijos Lietuvoje interpretaciją stengtasi primesti ne tik periodinėje spaudoje, bet ir atitinkamo turinio knygoje: P. Jakas, *Ko katalikybė nedavė Lietuvai*, 1986; *Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje* [str. rinkinys], 1986; *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII amžiuje*, sud. P. Pakarklis, 1987 (tiražas – 20 tūkst. egz.) ir kt. 1987 m. vasarą ateizmo muziejuje ir Kauno istorijos muziejuje buvo atidarytos specialios Lietuvos krikšto jubiliejui skirtos parodos, kurios taip pat turėjo paneigti teigiamą krikščionybės vaidmenį Lietuvos istorijoje. Negatyvų krikščionybės įvaizdį siekta įskiepyti ir į jauniausių skaitytojų sąmonę. Antai 1984 m. „Lietuvos pionierius“ spausdino ištrauką iš Petro Pečiūros apysakos „Eigučio kelionės“ ir Vytauto Misevičiaus „Jaunasis pagonis“, kuriose pasakojama apie ikikrikščioniškąjį laikotarpį, kryžiaus žygius Lietuvoje.

Kita svarbi nagrinėjamo laikotarpio ateistinės lektūros tema – bandymai paneigti svarbiausias krikščionybės dogmas. 1984 m. buvo išleista Kristaus ir kitų Biblijos personažų istoriškumo klausimą ateistiškai interpretuojanti Fatinos Butienės knyga „Biografija be asmens“, net dviem leidimais bendru 90 tūkst. egzempliorių tiražu 1984–1986 m. išleistas Zenono Kosidovskio kūrinys „Evangelijų sakmės“, 1987 m. Stasio Bataičio knyga „Kryžius be nukryžiuotojo“. Ryškiausias šios temos atspindys periodinėje spaudoje buvo žurnale „Tarybinė moteris“ 1986 m. pradžioje išspausdintas Vytauto Balkevičiaus straipsnis „Šventoji šeimyna“, kuriame bandyta paneigti nekaltą Marijos prasidėjimą. Tokios tematikos publikacijų pagausėjimas būtent tuo metu nebuvo atsitiktinis. Tai buvo atsakas į Katalikų Bažnyčios pastangas artėjant jubiliejui suak-

tyvinti sielovadinę veiklą, reevangelizuoti visuomenę²⁵. Bendri ateistinės tematikos neperiodinių leidinių leidybos mastai nuo 1983 m. (žr. lentelę Nr. 1) taip pat šiek tiek padidėjo. 1982 m. pradžioje LKP CK biuras Valstybiniam leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos komitetui davė nurodymą ypač padidinti jaunimui skirtos ateistinės literatūros išleidimą, sudaryti specialią redakcinę tarybą ateistinės literatūros leidybos koordinavimui ir perspektyviniam planavimui.

Režimo pastangas reanimuoti ateistinės propagandos mechanizmą patvirtina dar kelias 1983 m. įvykių. Tais metais Lietuvos SSR mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės bei Istorijos institutuose atsirado mokslinio ateizmo sektoriai. 1983 m. rugsėjo 12–13 d. Vilniuje buvo surengta sąjunginė mokslinė praktinė konferencija „Naujos katalikybės ideologijos ir veiklos tendencijos Tarybų Sąjungoje ir ateistinio auklėjimo problemos“. Ateistinio darbo problemos ir tolesnės kryptys buvo apibendrintos 1983 m. išleistame žymiausių sovietinės Lietuvos ateizmo ideologų straipsnių rinkinyje „Ateizmas ir dabartis“. Bene išsamiausiai ateistinės propagandos uždaviniai to meto sąlygomis aptarti Jono Mačiulio straipsnyje. Akcentavęs naują ateistinio darbo tikslą – nepasitenkinti vien religingumo mažėjimu, bet ugdyti sąmoningus ateistus, jis nurodė tokius principus, pagal kuriuos turėtų būti organizuojama ateistinė propaganda: 1) ji turi būti glaudžiai susieta su aktualiomis tarptautinės politikos problemomis, t. y. būtina atskleisti, kaip religinis veiksnys panaudojamas politiniams tikslams; 2) turi būti stiprinamas ateistinio ir internacionalinio auklėjimo ryšys; 3) reikia daugiau dėmesio skirti doroviniam-etiniam ateistinės propagandos aspektui; 4) siekti glaudaus ryšio tarp ateizmo ir gamtos mokslų propagandos, t. y. ne tik propaguoti mokslų laimėjimus, bet ir atskleisti jų pasaulėžiūrinę reikšmę²⁶. J. Mačiulis pabrėžė būtinybę stiprinti ateistinės propagandos filosofinį

potencialą, nes šiuolaikinė teologija, anot jo, vis labiau pagrindžiama filosofiskai, o šiuolaikinis tikintysis labiau išprusęs.

Kaip matome, tautiškumo slopinimas ir kova su religija tuo metu buvo ne tik aktualesios, bet ir glaudžiai susijusios ideologinio darbo ir praktinės veiklos sritys. Ši tendencija ypač sustiprėjo nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos, po to, kai LKP CK biuras 1977 m. sausio 10 d. priėmė nutarimą „Dėl papildomų priemonių respublikos gyventojų internacionaliniam ir patriotiniam auklėjimui sustiprinti“, kuris žymėjo naujos rusifikacijos kampanijos pradžią. Vienas svarbiausių šio nutarimo momentų buvo tai, kad jame akcentuota būtinybė geriau koordinuoti pagrindines ideologinės indoktrinacijos kryptis. Tuo tikslu nutarime buvo numatyta prie LKP CK įkurti Kontrpropagandinio darbo koordinavimo tarybą, kuri turėjo numatyti bendrus propagandos organizavimo principus ir teikti pasiūlymus LKP CK biurui dėl jų įgyvendinimo. Šią tarybą sudarė svarbiausių institucijų, saugojusių sovietinės ideologijos grynumą Lietuvoje, atstovai (kultūros ministras Jonas Bielinis, KGB pirmininko pavaduotojas Henrikas Vaigauskas, užsienio reikalų ministras Vytautas Zenkevičius, žurnalo „Komunistas“ vyr. redaktorius Genrikas Zimanas ir kiti, iš viso 13 asmenų). Vadovauti jai buvo paskirtas LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas Juozas Kuolelis.

Kad susidarytų aiškesnis vaizdas apie šios tarybos funkcijas, užtenka pateikti vieną pavyzdį. 1980 m. vasario 11 d. taryba svarstė padėtį Raseinių rajone, į kurį 1979 m. lapkričio pabaigoje buvo nuvykusi tarybos narių grupė. Jos parengtoje pažymoje kaip pagrindinė problema išskirtas „religinis ekstremizmas“, o dar konkrečiau – kun. Alfonsas Svarinskas Viduklėje. Apie jį pažymos autoriai rašė taip: „Pamoksluose jis ir toliau spekuliuoja moralės problemomis, mėgina išnaudoti nacionalinius jausmus, išpučia pasitaikančius Viduklėje trūkumus, ūkinius sunkumus, todėl daug žmonių į bažnyčią ateina

paklausti kunigo Svarinsko pamoksluose dėstomų aktualijų“²⁷. Siekiant neutralizuoti kun. A. Svarinsko daromą įtaką pasiūlyta ne tik suaktyvinti ateistinį ir internacionalinį vietos gyventojų auklėjimą, bet ir pagerinti Viduklės miestelio socialinę infrastruktūrą. Religijos ir nacionalizmo samplaika Lietuvoje vertė režimą ne tik labiau koordinuoti propagandinį darbą, bet ir stengtis religiją atriboti nuo nacionalizmo. Tuo tikslu, ypač artėjant krikščionybės įvedimo jubiliejui, stengtasi akcentuoti Katalikų Bažnyčios ir lietuvių tautos interesų susikirtimus istorijos tėkmėje, parodyti, kad apeliuodami į tautinius jausmus kunigai „ekstremistai“ siekia išlaikyti vis mažėjančią Bažnyčios įtaką visuomenėje. Būtent šiais argumentais siūlyta ateizmo lektoriams daugiausia remtis 1984–1985 m. jiems parengtose pagalbinėse priemonėse ir metodinėse rekomendacijose²⁸.

Kaip svarbi ideologinio poveikio priemonė šalia žodinės vis labiau vertinta ir vaizdinė agitacija. 1980 m. rugsėjo 22 d. LKP CK biurui priėmus nutarimą „Dėl efektyvesnio kino panaudojimo ideologiniame darbe“, dar labiau padidėjo spaudimas kinematografiniams kurti ideologiškai angažuotus kino filmus. Devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasirodė V. Imbraso režisuotas dokumentinis kino filmas „Nekalbėk netiesos“, demaskuojantis neva prasimanymus apie tikinčiųjų persekiojimą Lietuvoje. Taip pat buvo sukurti du meniniai televizijos filmai: „Devyni nuopolio ratai“ pagal ateistinės propagandos dažnai eksploatuotą istoriją apie prel. Konstantiną Olšauskį ir „Kunigo naudą velniai gaudo“ pagal to paties pavadinimo Žemaitės apsakymą. Kad vaizdinė ateizmo propaganda pasklistų kuo plačiau, buvo ne tik rengiama daugiau LSSR ateizmo muziejaus kilnojimų parodų, bet ir imta skatinti iniciatyvą panašius specializuotus ateizmo muziejus steigti provincijoje. Antai 1985 m. Alytaus eksperimentiniame namų statybos kombinate buvo atidarytas pirmasis visuomeninis ateizmo muziejus.

1981–1982 m. priimtuose partijos nutarimuose dėl ateistinės propagandos buvo reikalaujama labiau moksliskai pagrįsti ateistinės veiklos būdus. Ateizmo mokslinių tyrimų centru Lietuvoje tapo 1982 m. vasarą pradėjęs veikti tarprespublikinis Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto filialas, kuriam vadovauti buvo paskirtas Serapinas Kraujelis. Filialą sudarė trys sektoriai: 1) katalikybės būklės Sovietų Sąjungoje ir ateistinio darbo efektyvumo tyrimo (vadovas Feliksas Mačianskas); 2) Vatikano rytų politikos, klerikalinio antikomunizmo ir kontrpropagandos tyrimo (vadovas Janas Tichonovičius) ir 3) liuteronybės Sovietų Sąjungoje ir ateistinio auklėjimo jos paplitimo regione tyrimo (vadovė Basia Nikiforova). Taigi ši institucija turėjo tirti religijos padėtį ir teikti rekomendacijas, kaip tobulinti visuomenės ateistinę indoktrinaciją katalikybės ir liuteronybės paplitimo regione, t. y. Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Baltarusijos sovietinėse respublikose. Filialas organizavo sociologinius tyrimus, teikė metodines rekomendacijas, kaip organizuoti ateistinį darbą rajono ar miesto mastu, mokyklose, pramonės įmonėse; rengė analitines pažymas minėtų respublikų partijos CK Propagandos ir agitacijos skyriams; organizavo mokslines konferencijas, ekspertų posėdžius ir įvairius seminarus; leido ateistinę literatūrą, taip pat partijos ideologiniam aktyvui skirtus tęstinius leidinius („Partinio vadovavimo ateistiniam visuomenės auklėjimui efektyvumo padidinimo keliai“, „Vatikanas ir nūdienos problemos“).

Vienas svarbiausių filialo rūpesčių, ypač pirmaisiais jo veiklos metais, buvo ieškoti naujų priemonių, kaip ateistiškai auklėti mokinius. Tuo tikslu 1984 m. šis filialas atliko sociologinį tyrimą „Vyresniųjų klasių moksleivių ateistinių įsitikinimų formavimosi ypatybės“. Ideologinės indoktrinacijos stiprinimo mokykloje tendencija, prasidėjusi, kaip matėme, dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, ypač sustiprėjo kaip tik devintojo dešimtme-

čio viduryje. Apie tai daugiausia buvo kalbama ir 1984 m. balandžio mėn. įvykusiame SSKP CK plenumo, kuriame svarstyta mokyklos reforma. Padidėjusį sovietų režimo dėmesį jaunimo ateistinio auklėjimo klausimams Lietuvoje rodė 1984 m. išleista Rimanto Tidikio knyga „Moksleivių ateistinių įsitikinimų formavimas“, taip pat 1985–1986 m. išleisti ateizmo vadovėliai aukštosios ir spec. vidurinėms mokykloms.

Ateistinė propaganda nesusilpnėjo ir pirmaisiais Michailo Gorbačiovo valdymo metais. Galima netgi teigti, kad 1986 m. rudenį SSRS centriniuose laikraščiuose išspausdinti vedamieji ir aukštų partinės vadovybės narių vieši pareiškimai pranašavo naujos anti-religinės kampanijos pradžią. Ateistinės propagandos atoslūgio Lietuvoje nežadėjo ir 1987 m. vasarą priimtas SSKP CK nutarimas „Apie Lietuvos TSR partinių organizacijų darbą vykdant TSKP CK nutarimus dėl ateistinio visuomenės auklėjimo“. 1987 m. rugpjūčio 17 d. LKP CK biuro patvirtintame šio nutarimo vykdymo priemonių plane reikalaujama „numatyti ir įgyvendinti papildomas ateistinio auklėjimo, šeimų izoliavimo nuo religinės įtakos priemones, ypatingą dėmesį skiriant darbui su jaunimu ir vaikais“²⁹. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius buvo įpareigotas užtikrinti internacionalinio ir ateistinio auklėjimo vieningumą, Mokslinio ateizmo instituto filialui numatyta skirti geresnes patalpas. Tų pačių metų lapkričio mėn. filialo iniciatyva buvo surengtas susitikimas su mokslininkais, kultūros ir masinių informavimo priemonių darbuotojais ateistinio darbo pertvarkymo problemoms apsisvarstyti, o gruodžio mėn. – mokslinės praktinės konferencijos: „Ekspansionistinės tendencijos dabartinio Vatikano ideologijoje bei politikoje ir ateistinio darbo uždaviniai“, „Aktualios ateistinio auklėjimo problemos mokykloje“.

Ateistinės propagandos srautas akivaizdžiai sumažėjo tik 1988 m. vasarą, prasidėjus nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiui, atvedusiam į Lietuvos Nepriklausomybės atkū-

rimą. 1988 m. pirmoje pusėje periodikoje dar buvo spausdinama nemažai ateistinio turinio straipsnių, išleisti keturi neperiodiniai leidiniai, pradėtas demonstruoti režisieriaus Ferdinando Kauzono sukurtas dokumentinis kino filmas „Kas jūs, kunige Svarinskai?“, kuriuo akivaizdžiai buvo siekiama sukompromituoti ką tik iš lagerio trumpam į Lietuvą sugrįžusį kun. A. Svarinską. Lūžis įvyko 1988 m. rugpjūčio mėn.: iki tol tais metais periodinėje spaudoje buvo paskelbtos 77 ateistinio turinio publikacijos, o per likusius mėnesius – tik 7³⁰. 1988 m. rugpjūčio mėn. oficialiuose periodiniuose leidiniuose taip pat pasirodė pirmieji straipsniai, kuriuose buvo kvestionuojamas ateistinės propagandos monopolis visuomenės informavimo priemonėse³¹. Tuo pat metu praktiškai nutrūko ir ateistinių knygų leidyba.

IŠVADOS

Ateistinės propagandos raidą per paskutinius sovietų režimo egzistavimo Lietuvoje dešimtmečius galima suskirstyti į du etapus, kurių skiriamąją riba galėtų būti 1982 m. L. Brežnevo valdymo pabaigai, viena vertus, buvo būdinga tai, kad sąlygiškai susilpnėjo ateistinė propaganda, kita vertus, galutinai susiformavo visą visuomenę apraizgiusi ateistinio indoktrinavimo sistema. Tuo tarpu 1983–1988 m. mėginta dar kartą visu pajėgumu paleisti ideologinės indoktrinacijos, taip pat ir

ateistinės propagandos mechanizmą. Šiuos pokyčius lėmė tiek bendros visai Sovietų Sąjungai politinės raidos tendencijos, tiek specifinės Lietuvos sąlygos.

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaišgos pagrindiniu ateistinės propagandos adresas tapo jaunimas. Didėjantį atotrūkį tarp jaunosios kartos ir sovietinės ideologijos dogmų tikėtasi sustabdyti visomis įmanomomis formomis intensyvinant jaunimo ideologinę indoktrinaciją. Naujų dvasinių vertybių ieškančių jaunimą kartu stengiasi nukreipti režimui ne tokia pavojinga kryptimi. Galima daryti prielaidą, kad tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurių nuo aštuntojo dešimtmečio pabaišgos, lyginant su ankstesniais metais, oficialioje žiniasklaidoje akivaizdžiai padaugėjo informacijos apie senąsias ir Rytų religijas.

Reaguodamas į aktyvų Katalikų Bažnyčios dalyvavimą opozicinėje veikloje ir angažavimąsi nacionalinio išsivadavimo reikalamis, sovietų režimas ypač akcentavo antireliginės propagandos ryšį su tautiškumo slopinimu. Dar vienas nagrinėtu laikotarpiu antireliginei propagandai būdingas bruožas – pastangos ateistinei veiklai suteikti tvirtesnę mokslinį pagrindą: sociologinių tyrimų ir mokslinių konferencijų organizavimas, naujų mokslinio tyrimo institucijų steigimas. Ribotos žodinių ateistinės propagandos formų galimybės daryti norimą poveikį skatino sovietų režimą vis daugiau dėmesio skirti vaizdinei agitacijai, visų pirma televizijai ir kinui.

Nuorodos

¹ V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996.

² A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 256, b. 170, l. 1–9.

⁴ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus 1976 m. pažyma „Apie mokslinę ateistinę propagandą jaunimo periodinėje spaudoje“, *ibid.*, ap. 251, b. 306, l. 51–59.

⁵ *Bažnyčios prieglobstyje: kalba faktai*, sud. K. Strumskis, Vilnius, 1983.

⁶ P. Dundulienė, *Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose*, Vilnius, 1979.

⁷ M. Stepanianc, *Lotoso žiedas ant delno*, Vilnius, 1973.

⁸ J. Aničas, *Socialistinė valstybė ir religiniai kultai*, Vilnius, 1979.

⁹ Ataskaita apie LSSR ateizmo muziejaus darbą 1972 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 207, l. 73–74.

¹⁰ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma apie SSKP CK 1979 m. balandžio 26 d. nuta-

rimo „Dėl tolesnio Lietuvos TSR partinės organizacijos ideologinio-politinio auklėjimo gerinimo“ vykdymą, *ibid.*, ap. 256, b. 182, l. 215.

¹¹ *Žmogus ir religija: kino filmų mokslinio ateizmo klausimais katalogas*, Vilnius, 1985.

¹² LKP Vilniaus miesto komiteto 1973 m. pažyma „Apie darbo žmonių materialistinės pasaulėžiūros formavimą Vilniaus mieste“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 207, l. 13.

¹³ P. Mišutis, *Religija, bažnyčia, ateizmas*, Vilnius, 1978, p. 113.

¹⁴ *Civilinės apeigos*, Vilnius, 1979.

¹⁵ LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 9, l. 2–7.

¹⁶ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *op. cit.*, p. 275–276, 283.

¹⁷ 1982 m. balandžio 16 d. vykusio LKP CK V plenumo protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 1, l. 91–109.

¹⁸ *Ibid.*, l. 20.

¹⁹ LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 9, l. 20–32.

²⁰ Kontrpropagandinio darbo koordinavimo tarybos 1982 m. vasario 8 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 229, l. 22–26.

²¹ LKP CK biuro 1984 m. gruodžio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 265, b. 79, l. 34.

²² J. Anderson, *Religion, state and politics in the*

soviet Union and successor states, Cambridge, 1996, p. 107–108.

²³ LLKJS CK pažyma „Apie Lietuvos komjaunimo organizacijos darbą vykdant jaunimo ateistinį auklėjimą 1982–1985 m.“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 268, b. 234, l. 43.

²⁴ LKP CK biuro 1984 m. spalio 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 265, b. 70, l. 42–44.

²⁵ Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto Vilniaus filialo pažyma „Apie mokslinę, populiarią literatūrą ir publikacijas periodinėje spaudoje, skirtas krikščionybės įvedimo jubiliejui (1983–1984 m.)“, *ibid.*, f. 17604, ap. 1, b. 8, l. 12.

²⁶ J. Mačiulis, „Mokslinės ateistinės propagandos turinys šiuolaikinėmis sąlygomis“, *Ateizmas ir dabartis*, Vilnius, 1983, p. 96–97.

²⁷ LYA LKP DS, f. 1771, ap. 259, b. 266, l. 21.

²⁸ V. Lazutka, *Nacionalizmas ir katalikybė: kam naudinga tapatinti lietuviybę ir katalikybę*, Vilnius, 1984; A. Balsys, *Lietuvių tauta ir katalikybė* [medžiaga lektoriui], 1985.

²⁹ LKP CK biuro 1987 m. rugpjūčio 17 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 270, b. 52, l. 18.

³⁰ *Spaudos metraštis*, 1988, Nr. 1–12.

³¹ J. Sakalauskas, „Gerbkime kitaip galvojančią“, *Tiesa*, 1988, rugpjūčio 10; A. Žilinskas, „Audiatur et altera pars“, *Literatūra ir menas*, 1988, rugpjūčio 13.

Gauta 2003 01 23

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

CHARACTER OF THE ATHEIST PROPAGANDA IN LITHUANIA IN 1975 TO 1988

Summary

In reference to archival documentation of the Soviet institutions, official press publications and bibliographical indexes, the article reviews trends of the atheist propaganda in Lithuania during the last decades of the Soviet regime, and also attempts to point out its particularity in comparison to the atheistic indoctrination performed in Lithuania earlier. It was tried to identify the impact to the atheist propaganda in Lithuania by both, common trends of political development for the entire Soviet Union (after the death of Leonid Brezhnev, started was the course for restoration of the ideological discipline), and by specific local conditions (strengthening movement of believers' rights, commemoration of the dates important in history of Christianity in Lithuania).

Analysis of atheist publications in the periodical press, and quantity of the non-periodical publications gives presumption that after the conditional decrease at the end of the Leonid Brezhnev rule the atheist propaganda was again intensified in 1983. Meanwhile, thematic analysis of the atheist literature gives presumption that the main features of atheist activities in Lithuania in 1975 to 1988 were such: most focus was made on the atheist indoctrination of youth; evidently increased the amounts of information about the non-Christian religions; co-ordination of the atheist and the so-called international education; attempts to give the atheist propaganda a more steady scientific foundation; large amounts of publications which analyzed the role of Christianity in Lithuanian history.

Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)

Šio straipsnio tikslas – atskleisti lietuvių saugumo policijos (LSP) antižydišką represinę veiklą. Nors LSP nacių okupacijos laikotarpiu neapsiribojo vien žydų tautybės Lietuvos gyventojų persekiojimu, tačiau straipsnyje gvildenamas tik šis LSP veiklos aspektas. Taip pat bandoma atsakyti į klausimus, kokių mastu ir kokiomis formomis LSP dalyvavo holokausto procese, kaip ji buvo susijusi su kitais vokiečių ir lietuvių policijos padaliniais.

IVADAS

Nors apie nacių okupaciją ir holokaustą Lietuvoje paskelbta kelios dešimtys mokslinių knygų ir dar daugiau straipsnių, tačiau, autorius žiniomis, nei Lietuvoje, nei užsienyje nėra publikuota nė vieno specialaus mokslinio darbo, kuriame būtų nagrinėjamas lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) vaidmuo holokauste. Vien tam, kad būtų užpildyta ši istoriografinė spraga, reikalingas specialus minėto LSP veiklos aspekto tyrimas. Sovietmečiu ir nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje (po 1990 m.) buvo išleista keletas darbų, kuriuose fragmentiškai atsispindi ir LSP veikla nacių okupacijos metais. Tarp sovietmečio darbų pirmiausia paminėtini dokumentų rinkiniai „Masinės žudynės Lietuvoje“ (2 dalys) ir „Hitleriniai žudikai Kretingoje“¹. Pirmo rinkinio 1-oje dalyje yra ir kvalifikuotai parengti komentarai, kuriuose glaustai išdėstyta įvairių lietuvių policijos rūšių (tarp jų ir saugumo policijos) struktūra

bei funkcijos. Dokumentų rinkinyje „Hitleriniai žudikai Kretingoje“ detalai atsispindi buvusio LSP Kretingos rajono viršininko Prano Jakio ir jo valdinių veikla persekiojant komunistus, sovietinius aktyvistus ir žydus. Daug straipsnių apie nacių karo nusikaltėlius parašęs žurnalistas Vytautas Žeimantas neužmiršo ir kai kurių Vakaruose gyvenančių buvusių LSP darbuotojų. Knygoje „Procesas nesibaigia“² įdėtos apybraižos apie buvusį Saugumo departamento direktorių Stasį Čenkų ir LSP Ukmergės rajono valdininką Mečį Paškevičių.

Kai kuriuose po 1990 m. Lietuvoje išleistuose darbuose apie nacių okupaciją fragmentiškai atsispindi ir lietuvių saugumo policijos veikla³. Vis dėlto juose daugiau dėmesio skiriama LSP organizacinei sąrangai ir funkcijoms, bet ne dalyvavimui holokauste. Tačiau negalime pritarti paviršutiniškam Petro Stankero teigimui, jog lietuvių saugumo policijos dalyvavimas holokauste tėra sovietinių istorikų insinuacijos⁴. Išlikę autentiški nacių okupacijos laikotarpio dokumentai patvirtina, kad saugumo policija dalyvavo persekiojant ir naikinant žydus. Užsienio šalių istorikai, autoriaus žiniomis, specialių darbų apie LSP dalyvavimą holokauste kol kas taip pat nėra parašę.

LSP dalyvavimo holokauste problema reikšminga ir politiniu aspektu. Po to, kai į Lietuvą iš JAV sugrįžusiems buvusiems LSP Vilniaus apygardos vadovams Aleksandrui Lileikiui ir Kaziui Gimžauskui buvo iškeltos bylos dėl dalyvavimo žydų genocide, Lietuvoje kilo gana karštos diskusijos dėl LSP

ir minėtų pareigūnų veiklos bei kaltės. Į šias diskusijas įsiterpė ir pats A. Lileikis; jis davė interviu Lietuvos laikraščiams ir paskelbė atsiminimų knygą „Pažadinto laiko pėdsakais“⁵. Apologetinio pobūdžio prisiminimuose A. Lileikis išvis neigia savo kaltę ir teigia aktyviai talkinęs antinaciniam lietuvių pogrindžiui ir netgi įsakęs savo valdiniams nedalyvauti žydų perkėlimo į getą (1941 m. rugsėjo 6 d.) akcijoje⁶. Tačiau straipsnio autoriui nepavyko rasti archyvinių dokumentų, patvirtinančių minėtus A. Lileikio teiginius. Priešingai, Lietuvos archyvuose išlikę dokumentai rodo, kad A. Lileikis dalyvavo holokauste. Dėl to Lietuvos visuomenei ir atsakingoms valstybės institucijoms yra svarbu žinoti visą tiesą apie LSP veiklą, nes šio klausimo objektyvus supratimas ir praktinis traktavimas daro įtaką Lietuvos tarptautiniam prestižui.

Straipsnio autorius rėmėsi trimis šaltinių grupėmis. Pirmą šaltinių grupę sudaro autentiški nacių okupacijos laikotarpio įstaigų dokumentai. Jie yra saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Jame yra išlikę įvairių saugumo policijos įstaigų bei kalėjimų fondai: vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje (f. R-1399), Lietuviškojo saugumo policijos skyriaus prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje (f. R-1216), atskirų LSP apygardų: Vilniaus (f. R-1673, f. R-681), Kauno (f. R-972), Šiaulių (f. R-718), Panevėžio (f. R-650, f. R-707), Ukmergės (f. R-970), Marijampolės (f. R-704), kai kurių LSP rajonų (pvz., Vilkaviškio, Šakių, Tauragės), Vilniaus ir Kauno sunkiųjų darbų kalėjimų (f. R-730, f. R-731). Nors tiesiogiai žydų žudynes atspindinčių dokumentų šiuose fonduose yra nedaug (dauguma tokio pobūdžio dokumentų baigiantis nacių okupacijai buvo sunaikinta), vis dėlto pagal išlikusius dokumentus įmanoma atskleisti svarbiausius LSP veiklos bruožus, organizacinę sąrangą, asmeninę sudėtį ir darbuotojų skaičių, nustatyti persekio-

jamų asmenų kategorijas. Su LSP veikla susijusių dokumentų galima rasti ir kituose LCVA fonduose.

Antrą šaltinių grupę sudaro buvusio LSSR KGB archyvo dokumentai, kurie yra saugomi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Pirmiausia paminėtinas šio archyvo baudžiamųjų bylų apyrašas (f. K-1, ap. 58). Jame yra dešimtys tūkstančių bylų, kurias sovietų saugumas buvo sudaręs suimtiems ir nuteistiems asmenims. Tarp kitų bylų autorius čia rado ir kelias dešimtis buvusių LSP darbuotojų bylų (pvz., Juozo Grušio, Jono Ženauskio, Prano Staskonio ir kt.). Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio LSSR KGB ėmė aktyviau domėtis tais lietuviais, kurie nacių okupacijos laikotarpiu dirbo civilinėje administracijoje ir policijoje, o karui baigiantis pasitraukė į Vokietiją ir vėliau emigravo į Vakarų valstybes (JAV, Kanadą, Australiją ir kt.). Įtariamų karo nusikaltimais ir kolaboravimu su naciais asmenų bylos KGB buvo papildomos archyvinių dokumentų kopijomis iš kitų valstybinių archyvų, buvusių LSP bendradarbių šeimos narių ir giminaičių apklausos protokolais. Dalis tokių KGB bylų išliko ir jos dabar saugomos LYA (f. K-1, ap. 46). Iš jų paminėtinos buvusių LSP darbuotojų S. Čenkaus, A. Lileikio, M. Paškevičiaus, Vinco Juralevičiaus ir kt. bylos. Jose yra informacijos ir apie antižydišką LSP pareigūnų veiklą. Nors KGB dokumentų negalime laikyti pirminiais (jie atsirado jau po nacių okupacijos kaip KGB padalinių represinės veiklos rezultatas), vis dėlto be šio dokumentų komplekso būtų neįmanoma tyrinėti LSP ir kitų policijos rūšių dalyvavimo holokausto procese. Verta priminti, kad KGB dokumentus būtina kritiškai vertinti ir itin atsargiai jais naudotis (ne tik dėl to, jog KGB galėjo fabrikuoti suimtiems asmenims nusikalstamas veikas, bet ir dėl to, jog patys suimtieji stengdavosi nuslėpti jiems nepalankius faktus arba mėgindavo juos priskirti kitiems asmenims).

Trečią šaltinių grupę sudaro dabartinės (iškeltos po 1990 m.) teismų bylos. Labai svarbios nagrinėjamai temai yra daugiatomės baudžiamosios A. Lileikio ir K. Gimžausko bylos, kurias 1995 ir 1997 m. jiems iškėlė LR generalinė prokuratūra pagal LR įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“⁷. Jose surinkta daug vertingų dokumentų ne tik iš Lietuvos, bet ir užsienio šalių archyvų, taip pat yra kaltinamųjų ir liudytojų šių dienų apklausos protokolai. Minėtos bylos saugomos Vilnius apygardos teismo archyve.

Anksčiau apibūdinti archyviniai šaltiniai suteikia tyrinėtojams galimybę atkurti LSP veiklą nacių okupacijos laikotarpiu taip pat ir jos dalyvavimo holokauste aspektu. Kiti straipsnyje panaudoti archyviniai šaltiniai ir literatūra atspindi nuorodose.

LSP ORGANIZACINĖ SĄRANGA, UŽDAVINIAI IR FUNKCIJOS

Nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje funkcionavo gana grioždiškas policinis aparatas, kurį būtų galima suskirstyti į vokiečių ir lietuvių policiją. Svarbiausios vokiečių policijos rūšys buvo vokiečių saugumo policija ir saugumo tarnyba (*Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst, (SD)*) su centrine įstaiga Kaune bei skyriais Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje ir Marijampolėje bei vokiečių viešojo (tvarkos) policija, kurią sudarė miestų policija (*Schutzpolizei*) Kaune bei Vilniuje ir apskričių žandarmerija.

Svarbiausios lietuvių policijos rūšys buvo šios:

- 1) viešojo (tvarkos) policija;
- 2) lietuvių saugumo ir kriminalinė policija;
- 3) lietuvių savisaugos daliniai (policijos batalionai);
- 4) geležinkelių policija;
- 5) priešgaisrinės apsaugos policija⁸.

Lietuvių policijos padaliniai buvo pavaldūs atitinkamiems vokiečių policijos padaliniams (pvz., lietuvių saugumo policija buvo pavaldi vokiečių saugumo policijai ir SD). Šiame straipsnyje kitų policijos rūšių veikla nagrinėjama tik tiek, kiek ji buvo susijusi su LSP holokausto procese.

Bet kurioje šalyje represinių struktūrų veiklos tikslus ir metodus diktuoja tos šalies politinė santvarka. Demokratinėse valstybėse saugumo organai gina šalies konstituciją, demokratines piliečių teises ir laisves, o totalitarinėse ir autoritarinėse valstybėse tos pačios specialiosios tarnybos saugo tik diktatoriškus režimus ir engia savo šalies piliečius arba okupuotų kraštų gyventojus. Nacių okupacinis režimas užimtuose kraštuose panaudojo vietinius policijos organus savo tikslų įgyvendinimui. Vienas svarbiausių nacizmo tikslų buvo visiškai sunaikinti žydų tautą. Vietiniai policijos organai daugiau ar mažiau buvo priversti talkininkauti naciams vykdant žydų tautos genocidą. Žinoma, ši aplinkybė neatleidžia nuo kaltės ir teisinės atsakomybės tų saugumo pareigūnų, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo holokauste. Lietuvoje susiklostė tikrai paradoksali padėtis. Nepriklausomoje Lietuvos valstybėje saugumo organai persekiojo fašistuojančias vokiečių partijas Klaipėdos krašte ir 1939 m. gynė Vilniaus žydus nuo vietos gyventojų sukeltų pogromų, o praėjus vos dviem metams (1941 m.) tie patys saugumo policijos padaliniai ir pareigūnai buvo įtraukti į nacių vykdomą holokausto politiką.

Prasidėjus nacių ir sovietų karui susidariusi Lietuvos laikinoji vyriausybė ėmė atkurti Lietuvos valdžios įstaigas, tarp jų ir Valstybės saugumo departamentą (toliau – VSD). Laikinoji vyriausybė pakvietė sugrįžti į darbą visus valdininkus, kurie dirbo iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos.

1941 m. birželio 24 d. atkurtą Vidaus reikalų ministeriją sudarė trys departamentai: Saugumo, Policijos ir Kalėjimų. Valstybės

saugumo departamentui buvo pavaldi ir kriminalinė policija. Prie šio departamento atkūrimo daug prisidėjo iš kalėjimų išsilaisvinę buvę Lietuvos Respublikos laikų saugumo darbuotojai. Panaikinus Laikinąją vyriausybę VSD buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. Lietuvių saugumo policijoje dirbo apie 400 žmonių (iš jų Kaune – 250)⁹.

Lietuvių saugumo policijos centrinė įstaiga (departamentas) buvo įsikūrusi Kaune. VSD iš pradžių vadovavo Vytautas Reivytis, o departamentą reorganizavus į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių – S. Čenkus. Jis 1933–1939 m. dirbo VSD Marijampolės apygardos viršininku, 1939–1940 m. – Vilniaus apygardos viršininku. Sovietams okupavus Lietuvą S. Čenkus pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Karui prasidėjus S. Čenkus sugrįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas Saugumo departamento direktoriumi. Šias pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos¹⁰. S. Čenkus pavaduotojais buvo saugumo policijos viršininkas Kazys Matulis ir asmens sekretorius Vytenis Stasiškis. Kriminalinės policijos viršininku dirbo Petras Pamataitis¹¹. LSP sudarė centrinę įstaigą (departamentas) Kaune ir šešios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės. Apygardos buvo sušikstytos į rajonus. Centrinę įstaigą Kaune (1943 m. duomenimis) sudarė Organizacinė direkcija ir Žinių direkcija su spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimis¹².

LSP apygardose buvo įsteigtos valdybos. Apygardų valdybose paprastai buvo septyni skyriai (komisariatai):

1) budinčiųjų skyrius (saugojo valdybų pastatus ir vidaus kalėjimus);

2) bendrasis skyrius (atliko finansines ir ūkines funkcijas);

3) žinių skyrius (tikrino į valdžios įstaigas priimamus asmenis, kaupė operatyvinę-agentūrinę informaciją, sudarinėjo priešišku esamai valdžiai asmenų kartotekas, rinko žinias apie gyventojų politines nuotaikas, rengė pranešimus ir leido biuletenius);

4) komunistų skyrius (sekė slapta komunistų, sovietinių partizanų bei pogrindininkų veiklą, verbavo agentus, darė kratas, vykdė areštus ir kvotė suimtus asmenis);

5) lenkų skyrius (aiškinosi nelegalių lenkų organizacijų veiklą, vykdė areštus, kratas ir kvotas, turėjo agentūrinį tinklą);

6) tautinių mažumų skyrius (sekė ir kontroliavo rusų, baltarusių bei kitų tautinių mažumų veiklą);

7) išorinio sekimo skyrius¹³.

Atskirų apygardų valdybų struktūra truputį skyrėsi. Pavyzdžiui, į Kauno apygardos valdybą įėjo dešiniųjų srovių (IV) komisariatas*, kurio nebuvo kitų apygardų valdybose.

Lietuvių saugumo policija vokiečių okupacijos metais veikė gana savarankiškai, tačiau tam tikrų klausimų galutinis sprendimas (vokiečių ir žydų) priklausė išimtinai vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas 1942 m. rugsėjo 3 d. susitarė su lietuvių saugumo policijos viršininku S. Čenkumi, kad lietuvių saugumas bylas nagrinės savarankiškai ir iki galo. Tais atvejais, kai bylos nebus perduodamos teismams ir sprendžiamos vietoje, nuosprendis turėjo būti perduodamas tvirtinti vokiečių saugumo policijos ir SD vadui. Ypatingai svarbios politinės bylos kartu su kvotos medžiaga išimtiniais atvejais perduodamos vokiečių saugumo policijos ir SD vadui bei kaupiamos II F** skyriuje. Šis skyrius nuolatos gaudavo informaciją apie lietu-

* Šis komisariatas sekė buvusius Lietuvos Respublikos politinių partijų narius ir nacių laikais susikūrusias tautinio pogrindžio organizacijas.

** 1941–1942 m. vokiečių saugumo policija ir SD buvo padalyta į du skyrius, o skyriai skirstomi į poskyrius (referentūras) su darbo kryptį žyminčiomis raidėmis.

vių saugumo įvykdytus areštus ir paleidimus, duodavo nurodymus kalėjimams ir priverčiamojo darbo stovykloms. Lietuvių kriminalinė policija analogišką informaciją privalėjo siųsti vokiečių saugumo policijos ir SD IV skyriui. Savo ruožtu minėtieji vokiečių saugumo policijos ir SD skyriai apie suėmimus ir paleidimus turėjo informuoti lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos skyrius¹⁴.

LSP kompetencija bendroje lietuvių policijos organų sistemoje griežčiau buvo atskirta tik 1941 m. rudenį. Lapkričio 18 d. Saugumo departamento direktorius S. Čenkus informavo Policijos departamento direktorių V. Reivyti, „kad lietuvių viešojoji policija politinio pobūdžio suėmimų ir kratų savarankiai vykdyti negali. Esant neatidėtinam reikalui atlikti vieną kurį šių veiksmų, reikia apie tai iš anksto painformuoti atitinkamą lietuvių saugumo policijos įstaigą, tiksliai užpildant ir skubiausiai pasiunčiant čia pridedamos formos anketą. [...] Visi politiniu pagrindu suminti asmens ar padarytų kratų protokolai ir rasti duomenys turi būti tuojau perduodami artimiausiam lietuvių saugumo policijos padaliniui“¹⁵.

Kaip žinia, pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais, kol nebuvo griežčiau atskirta policijos organų kompetencija, politinio pobūdžio areštus, kvotas vykdė ir net šaudė įvairūs policijos padaliniai – ir viešojoji, ir pagalbinė policija, ir vadinamieji partizanų būriai. Nuo 1941 m. rudens įvesta griežtesnė tvarka. Kadangi LSP nebuvo labai gausi ir smulkiausias administracinius vienetus (valsčius) apraizgiusi struktūra, ji privalėjo savo veiklą derinti su kitais policijos organais ir naudotis jų pagalba (ypač viešosios policijos). 1941 m. liepos 22 d. VSD direktorius S. Čenkus kreipėsi į Policijos departamento direktorių su prašymu, kad viešajai ir geležinkelių policijai būtų duotas nurodymas kasdien VSD teikti trumpus ir aiškius duomenis apie visus politinius, kriminalinius bei kitus svarbius įvykius¹⁶.

Kadangi straipsnio apimtis neleidžia detaliam išnagrinėti visų LSP apygardų veiklos, apsiribosime kelių LSP padalinių analize. Tyrinėsime LSP įstaigų veiklą didžiuosiuose miestuose – Kaune ir Vilniuje bei provincijoje – Kretingoje ir Alytuje. Šios vietovės pasirinktos dėl reliatyviai didelio išlikusių archyvinų dokumentų kiekio ir saugumo įstaigų svarbos (LSP Kauno ir Vilniaus apygardos buvo didžiausi LSP sistemos padaliniai).

LSP PADALINIŲ VEIKLA HOLOKAUSTO METU DIDŽIUOSIUOSE MIESTUOSE IR PROVINCIOJE

Kaunas. 1941 m. birželio 24-osios naktį į 25-ąją į Kauną kartu su *vermachto* daliniais atvyko vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A vadas SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Franzas Walteris Stahleckeris. Jis buvo atsakingas už aktyvių ir potencialių Trečiojo reicho priešų (taip pat žydų) sunaikinimą Baltijos šalyse ir Šiaurės Rusijoje. F. W. Stahleckeris su savo valdiniais ėmė organizuoti žydų pogromus Kaune, stengdamasis į juos įtraukti kuo daugiau vietos gyventojų. Ankstų birželio 25 d. rytą F. W. Stahleckeris atvyko į atsikuriančio Valsybės saugumo departamento patalpas (Vytauto pr. 67) ir čia susirinkusiems lietuvių saugumo valdininkams (apie 40 žmonių) pasakė ilgą kalbą, kurią lietuvių saugumiečiams vertė kartu su F. W. Stahleckeriu atvykęs Kybartų vokiečių Richardas Schweizeris (nacių okupacijos metais jis dirbo vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigoje Kaune). F. W. Stahleckerio kalbą 1992 m. savo straipsnyje atpasakojo buvęs atsikuriančio VSD laikinas vadovas Jonas Dainauskas. F. W. Stahleckeris ilgai kalbėjo J. Dainauskui apie žydų padarytas skriaudas lietuviams ir ragino juos aktyviai įsitraukti į „žydų problemas“ sprendimą bei izoliuoti žydus nuo lietuvių. Baigdamas po-

kalbį F. W. Stahleckeris pasakė, kad „lietuviai turi patys kuo greičiau suprasti, jog jų pačių interesas yra kuo greičiau visus žydus pašalinti iš savo tarpo“¹⁷. Generolo F. W. Stahleckerio susitikimas su lietuvių saugumo pareigūnais atsispindi ir garsiajame jo 1941 m. spalio 15 d. pranešime Heinrichui Himmleriui. Štai kaip F. W. Stahleckeris aprašo savo priešakinio būrio (*Vorkommando*) veiklą Kaune pirmomis karo dienomis: „Šalia partizanų būrių formavimo pirmosiomis dienomis taip pat buvo suformuota lietuvių saugumo ir kriminalinė policija. Vadovaujami aukštesnio lietuvių policijos tarnautojo Denausko [turi būti Dainausko. – A. B.] pirmiausia buvo paskirti 40 buvusių Lietuvos policijos pareigūnų, kurių dauguma buvo paleisti iš kalėjimų. Be to, kruopščiai patikrinus buvo įtrauktos būtinos pagalbinės pajėgos. Lietuvių saugumo policija ir kriminalinė policija dirba pagal joms EK 3 [vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinis būrys Nr. 3. – A. B.] duotus nurodymus ir direktyvas, savo veiklos eigoje kontroliuojama vykdo saugumo policijos darbus, kurių ji [vokiečių saugumo policija ir SD. – A. B.] negalėjo atlikti savo jėgomis – ypač paieškas, suėmimus ir kratas. [...]

Panašiu būdu Vilniuje ir Šiauliuose iš lietuvių savisaugos jėgų, kurios čia savarankiškai susidarė „Lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos“ pavadinimu, buvo sukurti reikalingi pagalbiniai organai. [...] Pašalinus susikompromitavusius ir netinkamus asmenis, esant nuolatinei EK 3 priežiūrai, ir čia lietuvių saugumo ir kriminalinė policija dirba visiškai patenkinamai“¹⁸. F. W. Stahleckeris, pasitelkęs žurnalisto A. Klimaičio tariamą partizanų būrį (iš tikrųjų A. Klimaičio būrys nebuvo pavaldus nei LAF'ui, nei Lietuvos laikinajai vyriausybei), birželio 25 d. Kaune pradėjo kelti žydų pogromus. Tame pačiame 1941 m. spalio 15 d. raporte generolas atvirai ir išsamiai aprašė savo suorganizuotas žydų žudynes: „[...] Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana ne-

lengva. Čia visų pirma pasitelkėme anksčiau minėtų partizanų vadą A. Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. A. Klimaičiui pavyko taip parengti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus“¹⁹.

Nors F. W. Stahleckerio pranešime pateikti nužudytų žydų ir sudegintų namų skaičiai galbūt yra padidinti, tačiau pats pogromų faktas neabejotinas. Ar lietuvių saugumo policija galėjo prisidėti prie F. W. Stahleckerio organizuotų žydų pogromų, atsakyti labai sunku dėl dokumentų stokos. Pats F. W. Stahleckeris apie tai savo raporte nieko nerašo, jis mini tik vadinamuosius lietuvių partizanus. Kita vertus, jo apsilankymas VSD pastate birželio 25 d. ir raginimas lietuviams aktyviai įsitraukti į „žydų problemos“ sprendimą neatmeta galimybės, kad lietuvių saugumiečiai galėjo būti raginami įsitraukti į pogromų organizavimą. Netiesioginis tokios galimybės liudytojas buvo vienas žinomiausių Kauno voldemarininkų (vėliau Lietuvių nacionalistų partijos generalinis sekretorius) Zenonas Blynas. Tomis dienomis dienoraštyje jis rašė: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Anot jo, Dainauskas Jonas, buv(ęs) saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume, lyg tęsdamas kokią tai lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams“²⁰. Z. Blynas turėjo galvoje žiaurias žydų žudynes „Lietūkio“ garažo kieme 1941 m. birželio 27 d.,

kai laužtuvais apsiginklavę nusikaltėliai užmušė kelias dešimtis žydų vyrų. Nors šios žudynės tapo Lietuvos žydų tragedijos simboliu, tačiau detalios šio nusikaltimo aplinkybės iki šiol neatskleistos. Viena aišku, kad tiesioginiai žudynių vykdytojai buvo daugiausia iš Kauno kalėjimo išsilaisvinę kaliniai. Tačiau ar jie veikė spontaniškai, ar užkulisinių jėgų (ir konkrečiai kokių) pakurstyti, atsakyti kol kas negalime.

Kad žydų reikalus sprendė vokiečių saugumo policija ir SD, tai patvirtina ir kai kurių NKVD suimtų buvusių lietuvių saugumo policijos valdininkų parodymai. P. Staskonis 1941–1942 m. dirbo lietuvių saugumo policijoje Kaune tardytoju. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas buvo perpildytas – į jį uždaryta daug įvairių tautybių suimtų komunistų ir sovietų valdžios pareigūnų. Saugumo policijos tardytojai kvotas iš pradžių vedė kalėjime. Suimtų nežydų tautybės kalinių likimą sprendavo iš Saugumo policijos departamento vadovaujančiųjų darbuotojų sudaryta komisija. Ji turėjo teisę nuteisti suimtuosius iki 3 metų kalėjimo priverčiamųjų darbų stovykloje. Jei suimtąjį reikėjo nubausti didesne bausme, tokiu atveju suimtieji kartu su bylomis būdavo perduodami vokiečių saugumo policijai. Gestapui taip pat buvo perduodamos visos suimtų žydų bylos²¹.

Kitas svarbus šaltinis yra buvusio lietuvių saugumo policijos valdininko J. Ženausko baudžiamoji byla.

J. Ženauskas iki sovietinės okupacijos dirbo VSD. 1940 m. jis už tai NKVD buvo suimtas ir kalinamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Antrą karo dieną (birželio 23 d.) J. Ženauskas kartu su kitais kaliniais iš kalėjimo išsilaisvino ir prisidėjo prie antisovietinių Kauno sukilėlių (jis iki birželio 26 d. saugo-

jo radiofoną). Paskui J. Ženauskas, kaip buvęs saugumo policijos valdininkas, sugrįžo dirbti į VSD²². Birželio 26 d. VSD pastate Kaune jau buvo susirinkę kelios dešimtys buvusių saugumo policijos valdininkų, tarp jų ir aukštas pareigas anksčiau ėję Kazys Matulis, Albinas Čiuoderis ir kiti. VSD kieme tuo metu buvo laikoma apie 200 įvairių tautybių suimtų komunistų ir sovietų valdžios pareigūnų. K. Matulis davė J. Ženauskui abėcėlinį suimtųjų sąrašą ir liepė jį sulyginti su Antano Smetonos laikais sudarytu abėcėliniu komunistų sąrašu. Apie 35 suimtų asmenų abėcėliniame sąrašė nebuvo ir jie buvo paleisti į laisvę. Kiti suimtieji (apie 170 žmonių) tą pačią dieną buvo nuvaryti į VII fortą ir perduoti kpt. Broniaus Kirkilos* vadovaujamam „partizanų“ būriui, kuris VSD perduotus asmenis čia pat sušaudė. Kitą dieną į VSD atvykę vokiečių gestapininkai uždraudė lietuvių saugumiečiams be jų leidimo šaudyti suimtus asmenis²³.

Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis lietuvių saugumo policija persekiojo visų tautybių komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. Tuo metu žydai dar nebuvo persekiojami vien dėl savo tautybės. Lietuvių saugumo policija dar nepakankamai gerai suprato nacių „galutinį žydų klausimo sprendimą“, be to, ir gestapas tuomet dar nereikalavo persekioti visus be išimties žydus, nepaisant jų amžiaus, lyties ir politinių įsitikinimų. Pirmomis okupacijos savaitėmis, kol dar nebuvo visiškai aiškus žydų likimas, saugumo policija persekiodama žydus komunistus ir sovietinius aktyvistus laikėsi tam tikrų teisėtumo normų ir nepriklausomos Lietuvos laikų juridinių procedūrų, mėgino ištirti konkrečią suimtųjų kaltę ir tik po to juos bausti. Suimtieji buvo apklausiami, tikrinami žydus kaltinusių liudytojų parodymai. Kartu su žydais buvo suimami ir lietuvių tautybės komunistai. Nors

* Kpt. B. Kirkila 1941 m. birželio 28 d. buvo priimtas į Kaune formuojamą Tautos darbo apsaugos batalioną ir paskirtas šio bataliono 1-osios kuopos vadu. Neištveręs masinių žudynių VII forte traumos jis išėjo atostogų ir 1941 m. liepos 12 d. nusišovė savo namuose.

žydus policijai dažnai skųsdavo lietuviai, tačiau būdavo atvejų, kai patys žydai įskųsdavo savo tautiečius. Antai Lazdijų žydas Šolomas Rybakas paliudijo, kad Meilachas Lipskis (taip pat žydas) seniai simpatizuoja komunizmui, aktyviai lankė sovietų mitingus, sveikino Raudonąją armiją ir t. t. Tardomas M. Lipskis išsigynė buvęs komunistu, teigė buvęs profsajungos nariu, bet prisipažino sovietų saugumui įskundęs du vietas žydus²⁴. Lietuvių policijos suimtas žydas Jokūbas Šapira buvo tardomas ir paaiškėjęs, kad sovietų valdymo metu jis buvo NKVD suimtas kaip antikomunistas, buvo paleistas į laisvę²⁵. Nors tokie atvejai nebuvo tipiški, vis dėlto jie rodo, kad pirmomis okupacijos savaitėmis LSP dar nemastė nacistinio antisemitizmo kategorijomis ir su komunistuojančiais žydais elgėsi panašiai kaip ir su kitų tautybių suimtais. Žydų tautybės piliečiai buvo suimami už konkrečią politinę veiklą ar įtarus juos dalyvavus prosovietinėje ir komunistinėje veikloje. 1941 m. birželio 26 d. Vilniuje viešojo policija už tarnybą sovietų milicijoje suėmė žydą Leonardą Kravičių. Liepos 11 d. jis buvo perduotas saugumui²⁶. Liepos 22 d. Vilniaus geležinkelio stotyje buvo sulaikytas įtariamasis „šnipinėjimu komunistų naudai“ Fiselis Kolionas. Po kelių dienų sulaikytasis buvo perduotas Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininkui²⁷.

1941 m. rugpjūčio 7 d. Kėdainių rajono saugumo policijos viršininkas Leonas Jablonskis išsiuntė tardymui į Kauną suimtą Kėdainių gimnazijos moksleivį Markusą Nochimą, kuris „bolševikams užėjus aktyviai prisidėjo prie komjaunuolių organizavimo ir sąsantvarką nuoširdžiai rėmė“²⁸.

Kartais pasitaikydavo atvejų, kai suimti žydai sumokėję pinigines baudas būdavo paleidžiami į laisvę. Štai Solomonas Fainbergas buvo suimtas Vilniuje už tai, kad nesilaikė komendanto valandos (komendanto valanda žydams Vilniuje įvesta 1941 m. liepos pradžioje, ji galiojo nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto)

ir vaikščiojo be Dovydo žvaigždės. Sumokėjęs 5 tūkst. rb baudą S. Fainbergas 1941 m. rugpjūčio 30 d. buvo paleistas²⁹.

Žydę Libą Frenkel viešosios policijos pareigūnas suėmė Vilniuje 1941 m. rugpjūčio 4 d. už tai, kad ji vaikščiojo šaligatviu. Sumokėjusi 3 tūkst. rb baudą rugpjūčio 6 d. L. Frenkel buvo paleista į laisvę³⁰.

Tačiau tie suimti žydai, kurie negalėjo sumokėti reikalaujamų baudų, būdavo sušaudomi. Vulfą Kadiševičių viešojo policija suėmė už komendanto valandos nesilaikymą ir vaikščiojimą be Dovydo žvaigždės. Jam paskirta 2 tūkst. rb bauda. Kadangi reikalaujamos sumos sumokėti negalėjo, 1941 m. rugsėjo 16 d. buvo perduotas sušaudyti ypatingajam būriui³¹.

Tačiau tokia padėtis, kai žydai už išpirką buvo paleidžiami į laisvę, tęsėsi neilgai. Faktiškai nuo 1941 m. rudens saugumo policijos dokumentuose nerandame duomenų apie žydų paleidimą į laisvę sumokėjus reikalaujamą baudą.

Vis dėlto ir vėliau pasitaikydavo atvejų, kai suimti žydai dėl nežinomų priežasčių būdavo paleidžiami. 1941 m. rugpjūčio 2 d. už trukdymą policijai daryti kratą ir agitavimą prieš policijos pareigūnus buvo suimta Henia Kirnickaitė. Rugpjūčio 26 d. apygardos viršininko A. Lileikio sprendimu ji iš Lukiškių kalėjimo buvo paleista³². Galima spėti, jog dalis saugumo policijos į laisvę paleistų žydų galėjo būti užverbuoti dirbti saugumo policijos informatoriais (pranešinėti apie žydų nuotakas, antifašistinę veiklą ir pan.). Antai Roda Epšteinaitė buvo suimta 1941 m. už bandymą pabėgti į Varšuvą su padirbtais dokumentais. Ji buvo saugumo užverbuota ir grąžinta į getą. Kai tapo nereikalinga, vėl buvo suimta ir sušaudyta 1942 m. spalio 31 d.³³

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio nacių politika žydų atžvilgiu iš esmės pasikeitė. Nuo šiol beatodairiškai žiauriai pradėta persekioti visus žydus. Politiniai persekiojimo motyvai neteko reikšmės. Žydus imta per-

sekioti dėl rasinių-tautinių priežasčių, prasi-
dėjo tikrasis žydų tautos genocidas (holokaustas): visi žydai buvo suimami, suvaromi į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, vėliau masiškai šaudomi. Lietuvių saugumo policijos funkcijos taip pat keitėsi. LSP, vykdydama vokiečių saugumo policijos ir SD skiriamas užduotis, pradėjo persekioti ir suiminėti besislapstančius, vengiančius keltis į getus arba pabėgusius iš getų žydus, taip pat žydus, vaikščiojančius be skiriamųjų ženklų arba draudžiamose vietose, nelegaliai perkančius maisto produktus ir t. t. Politinius žydų persekiojimo motyvus pakeitė rasiniai-tautiniai. Ap-
skritai LSP veiksmai žydų atžvilgiu labai sugriežtėjo. Teisiniai procedūriniai veiksmai (kvota, liudytojų parodymų tikrinimas, kaltės nustatymas) neteko reikšmės. Sulaikyti žydai buvo perduodami vokiečių saugumo policijai ir SD, uždaromi į kalėjimus ir getus, vėliau sušaudomi.

Vilnius. LSP Vilniaus apygardai 1941–1944 m. vadovavo A. Lileikis. Jis nebuvo savarankiškas saugumo policijos viršininkas. Vilniuje taip pat veikė vokiečių saugumo policijos ir SD skyrius (*Aussendienststelle Sipo und SD Wilna*), pagal kurio direktyvas privalėjo veikti ir LSP. Minėtame F. W. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. raporte aiškiai sakoma, kad iš Vilniaus lietuvių saugumo policijos buvo pašalinti netinkami elementai ir ji dirba nuolat prižiūrima vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3³⁴. Faktiškai jau nuo 1941 m. liepos vidurio Vilniaus žydus pradėta masiškai šaudyti už Vilniaus esančiame Panerių miškelyje. Suimti žydai buvo atvaromi arba atvežami sunkvežimiais iš Lukiškių kalėjimo (nuo 1941 m. rugsėjo ir iš Vilniaus geto), prieš sušaudymą išrengiami, iš jų buvo atimami vertingesni daiktai, paskui visi suvaromi į dideles duobes ir sušaudomi. Paprastai šaudydavo vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys (*Sonderkommando*), kurį

sudarė kelios dešimtys lietuvių, vadovaujamų gestapo pareigūnų. Kai būdavo žudomos itin didelės pasmerktų žydų grupės (kartais net po kelis tūkstančius žmonių), ypatingajam būriui talkindavo Vilniuje dislokuoti lietuvių savi-saugos daliniai (policijos batalionai). LCVA yra išlikusi dalis suimtų ir sušaudytų žydų asmenų kortelių. Šias korteles pildydavo minėtas ypatingasis būrys. Sušaudytų asmenų pavardės kortelėse būdavo užbraukiamos raudonos arba mėlynos spalvos pieštuku. Kartais jose būdavo užrašomi vokiški nužudymą mas-kuojantys priedašai: „befehlsgemäss behandelt“ („pasielgta pagal įsakymą“) arba „liqu“ („liquidiert“ – „likviduotas“)³⁵. Vis dėlto tiesiogiai žydų žudynėse LSP Vilniaus apygardos pareigūnai nedalyvavo. Paprastai LSP suimti ir ištardyti žydai buvo perduodami vokiečių saugumo policijai ir SD arba ypatingajam būriui. Žydų perdavimas šiems nacių saugumo organams faktiškai reiškė jų pasmerkimą myriop, nes pagal nacių planus visi žydai turėjo būti fiziškai sunaikinti. Tokių suimtų ir perduotų vokiečių saugumo policijai arba ypatingajam būriui žydų likimą patvirtina ir išlikę archyviniai dokumentai. Tačiau savo nuožiūra žudyti žydus lietuvių saugumas neturėjo teisės. Tokią teisę turėjo tik vokiečių saugumo policijos ir SD organai.

Pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais ypač veiklus buvo LSP Vilniaus apygardos komunistų komisariatas (skyrius), kai kuriuose 1941 m. dokumentuose dar vadintas „Komunistų-žydų sekcija“³⁶. Jam vadovavo Juozas Bagdonis. Šis komisariatas buvo atsakingas už komunistų, komjaunuolių, buvusių sovietinių pareigūnų, NKVD bendradarbių, žydų ir juos remiančių nežydų tautybės asmenų sekimą, areštus ir kvotas. 1941 m. antros pusės LSP dokumentuose gausu šitaip suformuluotų pranešimų apie suimtus žydus: „įtariamas kaip žydų tautybės“, „besislapstantis“, „bėglys iš geto“. Dažniausiai besislapstančius ar nustatytą tvarką pažeidusius žydus sulaikydavo

lietuvių viešojo (tvarkos) policija ir juos perduodavo lietuvių saugumo policijai. Ši sulaikytuosius ištardydavo ir perduodavo vokiečių saugumo policijai arba ypatingajam būriui.

1941 m. rugsėjo pradžioje Vilniaus žydus suvarius į getą, labai išaugo už geto ribų sulaikytų žydų skaičius. Vilniaus miesto viešosios policijos įvykių suvestinėse vos ne kasdien minimi sulaikyti žydai. Jie buvo sulaikomi pavieniui ir grupėmis, paskui perduodami saugumo policijai. Rugsėjo 7 d. sulaikyta 15 pabėgusių ir besislapstančių žydų, lapkričio 11 d. – 4 žydai, lapkričio 19 d. už geto ribų suimti net 54 besislapstantys žydai. Sulaikyti žydai buvo uždaromi į Lukiškių kalėjimą ir laikomi saugumo policijos žinioje³⁷. Po kurio laiko suimtieji buvo išvežami į Panerius sušaudyti.

Žydams grėsė mirties bausmė ne tik už pabėgimą iš geto, bet ir už kitus nacių įvestos „tvarkos“ pažeidimus. Antai Hana Gordon buvo suimta 1942 m. spalio 30 d. už tai, kad mėgino įsinešti maisto į getą. Po dviejų savaičių ji buvo sušaudyta³⁸.

Žydų areštai nebuvo svarbiausias LSP veiklos baras. Kaip pažymėjo Izraelio istorikas Y. Aradas, lietuvių saugumas nagrinėdavo sudėtingesnes bylas, kurias reikėjo nuodugniau ištirti (pvz., atskleisti žydų slėpimosi vietas, planuojamus pabėgimus iš geto, nustatyti asmenis, aprūpinančius žydus padirbtais dokumentais arba kitaip juos remiančius)³⁹.

LCVA išliko nemažai dokumentų, atspindinčių prieš žydus nukreiptą LSP Vilniaus apygardos vadovų veiklą.

Pirmas A. Lileikio įsakymas dėl žydų datuojamas 1941 m. rugpjūčio 22 d. Tuomet A. Lileikis, jau būdamas LSP Vilniaus apygardos viršininku, davė nurodymą Lukiškių kalėjimo viršininkui 52 jo žinioje esančius žydus perduoti ypatingajam būriui. Dokumentiškai įrodyta, kad su dauguma šiame sąraše esančių žydų buvo „pasielgta pagal įsakymą“, t. y. jie buvo nužudyti⁴⁰. 1941 m. rugpjūčio 23 d. A. Lileikis pasirašė nurodymą Nr. 770

perduoti ypatingojo būrio žinion penkis žydų tautybės asmenis⁴¹.

1995 m. gegužės 2 d. Lietuvos Respublikos generalinė prokuratūra iškėlė A. Lileikiui baudžiamąją bylą pagal LR BK 18 str. 6 d. ir LR įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ 1 str. A. Lileikis buvo kaltinamas perdavęs vokiečių saugumo policijai ir ypatingajam būriui 75 Lietuvos žydus. Byloje įrodyta, kad dauguma žydų buvo sušaudyti⁴².

Į žydų persekiojimą buvo įtrauktas ir A. Lileikio pavaduotojas K. Gimžauskas, kuris šias pareigas ėjo nuo 1941 m. gruodžio 1 d. iki 1944 m. liepos mėn. Kaip savo 1995 m. kovo 21 d. paaiškinime LR generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriui teigė pats K. Gimžauskas, jo „pagrindinė funkcija buvo komunistų ir Lietuvos teritorijoje siautusių įvairaus banditizmo prieš vietos gyventojus persekiojimas“⁴³. Vis dėlto išlikę archyviniai dokumentai liudija, kad K. Gimžausko tarnybinė veikla buvo nukreipta ne tik prieš komunistus ir partizanus, bet ir prieš žydų tautybės asmenis.

1941 m. gruodžio 17 d. K. Gimžauskas pasirašė nurodymą Nr. 3049 perduoti vokiečių saugumo policijai žydę Liuciną Pojevonskytę-Sutarskytę (ji ypatingojo būrio buvo sušaudyta 1941 m. gruodžio 22 d.)⁴⁴.

1942 m. kovo 8 d. K. Gimžauskas pasirašė nurodymą Nr. 631 perduoti ypatingojo būrio žinion žydų tautybės Lietuvos gyventojus Efraimą Lakermaną ir Dovydą Izraeliskį⁴⁵.

Norėdamas išsiaiškinti žydų pabėgimo iš geto kanalus lietuvių saugumas kartais organizuodavo provokacinio pobūdžio operacijas. Saugumui dirbantis sunkvežimio vairuotojas Edvardas Raicevičius sutiko už pinigus išgabenti iš Vilniaus geto į Benekainius (Baltarusijoje) grupę žydų. Sunkvežimiui išvažiavus už miesto, jį sustabdydavo saugumo valdininkai. Jie vežamus žydus suimdavo ir nugabendavo į Lukiškių kalėjimą. Paskui šie žydai būdavo perduodami ypatingajam būriui

ir sušaudomi Paneriuose. 1941 m. spalio 30 d. operacijos metu sulaikyta 12 žydų. Kaip rašoma LSP valdininko raporte, šioje operacijoje dalyvavo saugumiečiai Edvardas Skausgirdas, Leonas Kaulinis, Adolfas Milinavičius, Algimantas Dailidė ir Vincas Regina. Operacija vyko panašiai kaip ir ankstesnė, skyrėsi tik tuo, „kad vald. Skausgirdas važiaavo žydų rinkti į Vilnių drauge su šoferiu, tuo garantuodamas, kad mašina nebus sulaikyta viešosios policijos arba vokiečių policijos ir netrukdytų įvykdyti uždavinį“⁴⁶. Iš viso surengtos ne mažiau kaip keturios tokios operacijos (1941 m. spalio 28, 30, lapkričio 1, 3 d.), kurių metu saugumiečiai suėmė 36 žydus⁴⁷. Galimas daiktas, kad panašių operacijų atlikta ir daugiau, tačiau daug saugumo policijos dokumentų buvo sunaikinta ir žinių apie tai neišliko.

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio atsirado nauja suimtųjų kategorija – nežydai, įvairiais būdais padėję žydams (pvz., talkinę jiems pabėgti iš geto, slapstę juos savo namuose, parūpinę jiems reikalingus asmens dokumentus ir t. t.).

1941 m. lapkričio 2 d. Vilniuje saugumo policija už prieglobsčio suteikimą žydams suėmė vokiečių tautybės moterį Viktoriją Bayer. Ji savo namuose slėpė Leją Pliskin, Mejerį ir Senderį Veismanus. Besislapstančius žydus suėmė Vilniaus miesto viešosios policijos 6-osios apylinkės policininkas; jis suimtuosius perdavė lietuvių saugumo policijai⁴⁸.

1941 m. gruodžio 20 d. Vilniuje lietuvių E. Vaičionio namuose policija sulaikė žydę Pesę Kacienę. Buvo surašytas protokolas ir išsiųstas LSP Vilniaus apygardos viršininkui⁴⁹.

Panašių atvejų buvo labai daug ir žydams padedančių nežydų tautybės žmonių sekimai bei areštai vyko visą nacių okupacijos laiką. Antai 1942 m. vasario 23 d. Vilniuje LSP valdininkas už žydų slėpimą suėmė baltaruses Eugeniją Ravičiūtę ir Aufiniją Karavičiūtę⁵⁰.

Žydų klausimo reikšmė 1941 m. pabaigoje sumenko. Nuo nacių–sovietų karo pra-

džios iki 1941 m. gruodžio Vilniuje nužudyta per 33 tūkst. žydų⁵¹. Nuo išorinio pasaulio izoliuotame ir gerai saugomame Vilniaus gete palikta gyventi apie 15 tūkst. žydų. Jie dirbo Vokietijos karo ekonomikai reikalingus darbus. Vilniaus getas galutinai likviduotas 1943 m. rugsėjo 23–25 d. Didžioji dalis geto kalinių išvežti dirbti į koncentracijos stovyklas Estijoje (Vaivarą, Klogą ir kt.).

Nuo 1942 m. lietuvių saugumo policijos veikla Vilniaus apygardoje vis labiau buvo orientuojama viena kryptimi – persekioti stiprėjančią komunistinę ir lenkų pagrindį. Žydų klausimai LSP veikloje 1942–1944 m. vaidino antraeilį ir reliatyviai nelabai svarbų vaidmenį. Šiuo laikotarpiu prioritetinga LSP veiklos kryptis buvo besislapstančių pabėgusių žydų paieška bei juos remiančių asmenų nustatymas ir suėmimas. Tačiau ir šiuo laikotarpiu suimtiems žydams buvo skiriamos griežtesnės bausmės negu komunistinio arba lenkų pagrindžio dalyviams. Vyriausiosios reichs saugumo valdybos (vok. RSHA) pranešime apie įvykius SSRS rašoma, jog Vilniuje nuo 1942 m. vasario 16 d. iki kovo 21 d. suimta 319 asmenų, 137 suimtieji sušaudyti, tarp jų 73 žydai, 23 komunistai, 14 lenkų pagrindžio narių, 20 dokumentų padirbinėtojų ir 7 šnipai⁵².

LSP vaidmens holokauste tyrimui svarbu palyginti saugumo struktūrų funkcionavimą didžiuosiuose miestuose (Kaune, Vilniuje) ir provincijoje (apskirtyse). Kaip žinia, didžiuosiuose miestuose gyveno labai gausios žydų benduomenės. Kita vertus, čia buvo kur kas daugiau įvairių rūšių policijos pajėgų. LSP veikla didžiuosiuose miestuose buvo susijusi su įvairiomis vokiečių ir lietuvių policijos pajėgomis, todėl ji čia nėra tokia pastebima ir aiški kaip kai kuriuose provincijos miestuose. Panagrinėsime keletą LSP veiklos pavyzdžių Lietuvos provincijoje.

Kretinga. Vokiečių kariuomenė Kretingą užėmė pirmą karo dieną (1941 m. birželio

22 d.). Kartu su vokiečiais į Kretingą iš Vokietijos atvyko SD Tilžės ruožo agentas Pranas Jakys. Nepriklausomos Lietuvos laikais jis dirbo Kretingos rajono saugumo policijos viršininku. Sovietams užėmus Lietuvą pabėgo į Vokietiją. Didelius gestapo įgaliojimus turintis P. Jakys iš pradžių buvo paskirtas Kretingos apskrities policijos vadu, vėliau Kretingos rajono saugumo policijos viršininku (LSP Kretingos rajonas buvo pavaldus LSP Šiaulių apygardai). Jis tapo pagrindiniu žydų ir komunistų areštų bei šaudymų organizatoriumi Kretingos apskrityje. Pirmomis nacių okupacijos dienomis P. Jakys su vietiniais LAF'o štabo nariais ėmė sudarinėti komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų sąrašus. Sąrašai buvo perduoti gestapui ir Kretingos miesto vokiečių karo komendantui⁵³.

1941 m. birželio 25 d. pavakare Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai į mašinas susodino išvakarėse suimtus Kretingos komunistus ir žydų tautybės vyrus. Suimtieji buvo nuvežti į Kvecių mišką. Į žudynių vietą atvyko keli gestapo karininkai ir P. Jakys su savo pavaduotoju – LSP Kretingos rajono kriminaliniu vyr. inspektoriumi Gabrieliu Bražinsku. Prasidėjo suimtųjų „teismas“: jie buvo šaukiami po vieną ir P. Jakys gestapininkams trumpai apibūdino kiekvieno veiklą sovietų okupacijos metais. Paskui vieni suimtieji buvo nukreipti į kairę (jie vėliau buvo paleisti – iš viso 35 žmonės), kiti – į dešinę (pasmerktieji sušaudymui). Po skirstymo prasidėjo šaudymas. Lietuviai buvo šaudomi klūpantys ant vieno kelio veidu į duobę, o žydai – stovintys veidais į šaudytojus. Šaudė Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir Klaipėdos vokiečių policininkai. Iš viso nužudyta 214 vyrų ir viena moteris. Didesnė aukų dalis buvo žydai⁵⁴.

Laikiniai paliktos gyventi Kretingos žydų moterys ir vaikai buvo uždaryti Pryšmančių dvare įsteigtame gete. Tačiau vokiečių policijos kriminalinis vyr. asistentas Franzas Behrendtas ėmė spausti Kretingos apskrities val-

džią, kad kuo greičiau likviduotų dar gyvas esančias žydes su vaikais kaip „nenaudingus ėdikus“. P. Jakys ėmė verbuoti lietuvių savanorius žydų likvidavimui. Pryšmančių dvare uždarytos žydų moterys su vaikais buvo nužudytos 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje. Vokiečių pareigūnų prižiūrimi jas sušaudė lietuvių policininkai ir vadinamieji partizanai⁵⁵.

P. Jakys su savo bendradarbiais pasižymėjo ne tik Kretingos miesto, bet ir kitų Kretingos apskrities miestelių žydų žudynėse. 1941 m. (tikslī data nėra žinoma) jis vadovavo žydų moterų šaudymui Veiviržėnuose. Ten buvo nužudyta 300–400 moterų. Iš aukų paimta apie 6–8 tūkst. rb, drabužiai, patalynė ir kt. daiktai. Dalis žydžių daiktų atvežta į saugumo policijos sandėlį Kretingoje, kitus išsidalijo žudynių dalyviai. Dalis pinigų išleista degtinei pirkti ir žudikams vaišinti⁵⁶.

Palangos žydų moterys su vaikais po vyrų sušaudymo (1941 m. birželio 27 d.) buvo uždarytos į specialią stovyklą už Palangos esančiame kaime. Čia jos buvo kalinamos iki stovyklos likvidavimo (1941 m. spalio 12 d.). Prieš žydžių šaudymą į stovyklą buvo atvykęs P. Jakys, G. Bražinskas, Kretingos apskrities policijos vadas Antanas Petrauskas ir Palangos miesto policijos viršininkas Juozas Adomaitis. P. Jakys žydų moterims pasakė, kad jos bus perkeltos į getą netoli Darbėnų. Jis įsakė moterims atiduoti pinigus ir brangenybes. Surinktos žydžių vertybės buvo perduotos Palangos burmistru⁵⁷. Po 7–10 dienų P. Jakys paskambino J. Adomaičiui ir pranešė, kad naktį reikės sušaudyti Palangos žydų moteris su vaikais. Vieną naktį žydės su vaikais sunkvežimiais buvo išvežtos į žudynių vietą miške. Šaudymas prasidėjo po vidurnakčio ir baigėsi paryčiais. Žudynės vyko šviečiant sunkvežimių žibintams. Šaudymui vadovavo P. Jakys. Daugiausia šaudė iš Kretingos atvykę saugumiečiai ir policininkai bei keletas Palangos policininkų. Iš viso buvo nužudyta apie 200–300 žydų moterų ir vaikų⁵⁸.

Nurodymus sušaudyti („likviduoti“) žydus ir nežydų tautybės politinius kalinius P. Jakys gaudavo iš vokiečių saugumo policijos (gestapo) pareigūnų. Jis palaikė glaudžius ryšius su Tilžės gestapu ir Bajorų (Klaipėdos kraštas) gestapo viršininku Morašu (Morasch?). Jei gestapo pranešimuose nebūdavo nurodyta konkreti pasmerktųjų sušaudymo data, šį klausimą spręsdavo P. Jakys su G. Bražinsku. Kai būdavo šaudomos didesnės suimtųjų grupės, tuomet dažnai dalyvaudavo ir vokiečių gestapininkai. Paprastai egzekucijose dalyvaudavo lietuvių saugumo, kriminalinės ir viešosios policijos pareigūnai. Dalis tiesiogiai šaudydavo, kiti saugodavo mirčiai pasmerktus žmones šaudymo metu. Jei nebūdavo gestapininkų, žudynėms dažniausiai vadovaudavo P. Jakys arba G. Bražinskas⁵⁹.

Karui baigiantis P. Jakys pabėgo į Vokietiją, bet po karo buvo suimtas ir nuteistas 1958 m. Ulmo mieste vykusiame teisme kartu su kitais Tilžės gestapo operatyvinio būrio pareigūnais. P. Jakys buvo kaltinamas 818 žmonių nužudymu. Jis nuteistas kalėti tik 7 metus⁶⁰.

Alytus. Vokiečių kariuomenė Alytų užėmė pirmą karo dieną. Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis buvo atkurta lietuviška apskrities administracija, viešoji ir saugumo policija, suformuota partizanų (TDA) kuopa. Lietuvių saugumo policijos organizatoriumi ir pirmuoju LSP Alytaus rajono viršininku tapo atsargos lttn. Pranas Zenkevičius (g. 1900 m.). Nepriklausomos Lietuvos laikais jis dirbo Trakų rajono pasienio policijos viršininku⁶¹. LSP Alytaus rajonas buvo pavaldus LSP Marijampolės apygardai. Alytaus rajono viršininku P. Zenkevičius dirbo maždaug iki 1941 m. spalio. Vėliau jį dėl girtuokliavimo ir nesugebėjimo atlikti tarnybines pareigas pakeitė Petras Kausteklis⁶². Kai kurie liudytojai P. Zenkevičių įvardijo kaip vieną svarbiausių komunistų ir žydų žudynių organizatorių Alytaus apskrityje. Jau pirmo-

mis nacių okupacijos dienomis pradėta suiminėti sovietmečiu aktyviau veikę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai bei miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Kaip tuomet buvo rašoma Alytaus TDA kuopos veikimo apžvalgoje, pagal piliečių pranešimus „buvo sulaikyti ir areštuoti 36 vietos komunistai, 9 raudonarmiečiai ir didesnis skaičius žydų“⁶³. Žydų persekiojimas ypač sustiprėjo nuo 1941 m. liepos vidurio. Liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas Stepas Maliauskas ir Alytaus apsargos viršininkas (komendantas) gen. št. mjr. Juozas Ivašauskas išleido įsakymą, smulkiai reglamentuojantį žydų padėtį. Visiems Alytaus apskrities žydams įsakyta nešioti Dovydo žvaigždę, uždrausta pirkti maisto produktus iš ūkininkų, samdyti darbams nežydus, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo ir t. t. Žydai privalėjo dirbti viešuosius darbus ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus⁶⁴.

Buvusio Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininko Alfonso Nykštaičio liudijimu, į Alytų prieš masinius žydų šaudymus buvo iš Kauno atvykęs vokiečių saugumo policijos ir SD „skrajojančio“ būrio (*Rollkommando*) vadas oberšturmfiureris Joachimas Hamannas. Jis užsuko į LSP Alytaus rajono įstaigą ir kalbėjosi su jos viršininku P. Zenkevičiumi. Kadangi pastarasis vokiečių kalbos nemokėjo, tai J. Hamanno kalbą jam vertė A. Nykštaitis. J. Hamannas liepė P. Zenkevičiui iš Alytaus apskrities valsčių į Alytaus miestą pristatyti nustatytą kiekį žydų vyrų ir moterų. J. Hamannui išvykus, P. Zenkevičius į kiekvieną valsčių išsiuntinėjo savo valdinius su atitinkamais nurodymais⁶⁵. Tai, kad jis organizavo Alytaus apskrities žydų pristatymą į Alytaus miestą, patvirtina ir kiti šaltiniai. Buvęs Alytaus apskrities II Varėnos valsčiaus policijos viršininkas Stepas Vasauskas paliudijo, kad 1941 m. rugpjūčio mėn. jis gavo Alytaus apskrities saugumo policijos virši-

ninko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti visus Varėnos valsčiaus žydus ir konfiskuoti jų turtą. S. Vasauskas atsisakė vykdyti šį įsakymą ir susitarė su Alytaus apskrities viršininku S. Maliausku, kad minėtą įsakymą įvykdys S. Vasausko pavaduotojas Vincas Cidzikas⁶⁶.

1941 m. rugpjūčio viduryje Alytaus apskrities žydus pradėta gabenti į Alytaus kalėjimą. Iš viso į Alytų pristatyta apie 1 tūkst. žydų vyrų ir moterų. Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme⁶⁷.

Pirmosios masinės Alytaus žydų žudynės įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 13 d. Prieš tai atlikta žydų registracija. Žydai buvo suvaryti į saugumo policijos kiemą ir ten sudaryti jų sąrašai. Po to jie buvo nuvaryti į žudynių vietą miške. Tuomet sušaudyta 617 žydų vyrų ir 100 moterų. Iki 1941 m. rugpjūčio 31 d. nužudyta dar 233 Alytaus miesto ir apskrities žydai⁶⁸. Pirmojo masinio žydų šaudymo metu dalyvavo minėtas J. Hamannas su keturiais vokiečių puskarininkiais. Jis susitarė su Alytaus karo belaisvių stovyklos viršininku, kad skirtų belaisvių duobėms iškasti. Duobės buvo iškastos netoli kalėjimo esančiame Vidzgirio miške. Mirčiai pasmerkti žydai grupėmis buvo atvaromi prie duobių, suguldomi duobėse veidais į žemę ir nuo duobės krašto sušaudomi. Iš pradžių šaudė vokiečių esesininkai su automatais. Žydus prie duobių konvojavo vietiniai TDA kuopos „partizanai“, kuriems vadovavo Jonas Borevičius. Šaudymo vietoje su nugertu degtinės buteliu šlaistėsi ir įvairius nurodymus davinėjo saugumo viršininkas P. Zenkevičius. Paskutinę atvartų žydų grupę sušaudė vietiniai TDA smogikai ir keli kalėjimo prižiūrėtojai. „Partizanai“ į šaudymo vietą atvyko P. Zenkevičiaus įsakymu. Sušaudytųjų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai⁶⁹.

Po kelių dienų J. Hamannas sugrįžo į Alytų ir kartu atsivežė Kauno 1-ojo lietuvių policijos bataliono leitenantą Bronių Norkų. J. Hamannas pasakė P. Zenkevičiui, kad nuo šiol Alytaus apskrityje žydus šaudys B. Norkaus vadovaujamas specialus būrys (1-ojo ba-

taliono 3-ioji kuopa). J. Hamanno įsakymu B. Norkui turėjo būti perduodami vertingi sušaudytųjų daiktai (auksiniai žiedai, laikrodžiai ir pan.). Kitą dieną J. Hamannas su B. Norkumi organizavo naują žydų žudymo akciją. Šį kartą buvo sušaudyta apie 50 žydų vyrų. Šaudė keturi vokiečių puskarininkiai ir vietiniai „partizanai“⁷⁰.

Po šių žudynių į Alytų iš Kauno dar kelis kartus buvo atvykęs lttn. B. Norkaus ir j. lttn. Juozo Obelenio vadovaujamas specialus būrys. Paprastai šis būrys atvažiuodavo autobusu (apie 20–30 vyrų). Žydai buvo šaudomi miške netoli Kaniūkų tilto per Nemuną⁷¹. Tikėtina, kad vėlesnių žydų šaudymo akcijų organizavimą ir vykdymą į savo rankas perėmė J. Hamannas su B. Norkumi, ir P. Zenkevičiaus vadovaujami vietiniai saugumiečiai tapo nereikalingi. Netrukus P. Zenkevičius iš tarnybos LSP buvo pašalintas.

Tikriausiai paskutinės žydų naikinimo akcijos, kuriose aktyviai dalyvavo Alytaus rajono saugumo policijos pareigūnai, buvo įvykdytos Varėnoje ir Leipalingyje. 1941 m. pirmomis rugsėjo dienomis vietiniai policininkai ir „partizanai“ Varėnos žydus suvarė į miestelio sinagogą. Čia jie buvo saugomi kelias dienas. Rugsėjo 10 d. į Varėną atvažiavo P. Zenkevičius su savo pavaduotoju Juozu Kvedaravičiumi ir apie 30–40 smogikų būriu. Atvykęliai kartu su vietiniais talkininkais sulaikytus žydus nuvarė į Druckūnų kaimo pusę. Žydai buvo atvesti į buvusį caro armijos poligoną ir čia sušaudyti senuose apkasuose. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio pranešimą, Varėnoje buvo nužudytas 831 žydas: 541 vyras, 141 moteris ir 149 vaikai⁷².

1941 m. vasarą Leipalingio valsčiaus policijos viršininkas Juozas Budrevičius gavo Alytaus rajono saugumo policijos viršininko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti miestelio žydus ir uždaryti juos į tinkamą vietą. Tuo tikslu iš buvusių šaulių buvo suorganizuoti du būriai, kurie ir sulaikė visus vietinius žy-

dus. Žydai buvo uždaryti miestelio sinagogoje. Žudynių dieną (1941 m. rugsėjo 11 d.) į Leipalingį atvažiavo Alytaus apskrities policijos vadas kpt. Stasys Krasnickas-Krosniūnas, P. Zenkevičius ir keliasdešimt J. Hamanno „skrajojančio“ būrio kareivių. Žydai buvo išvežti už miestelio katalikiškų kapinių ir ten sušaudyti. Iš viso nužudyti 155 žydai: 60 vyrų, 70 moterų ir 25 vaikai. Juos sušaudė J. Hamanno būrys⁷³.

Iš pateikto Alytaus apskrities pavyzdžio galima padaryti tam tikras išvadas. Lygindami LSP vaidmenį provincijoje ir didžiuosiuose Lietuvos miestuose (pvz., Vilniuje ir Alytuje) pastebime, kad LSP provincijoje žydus persekiojo ir apskritai veikė aktyviau negu didžiuosiuose miestuose. Provincijoje LSP pareigūnai ne tik vedė sudėtingesnio pobūdžio suimtų žydų bylas, ieškojo iš getų pabėgusių žydų ir juos suiminėjo, bet ir organizavo patį žydų persekiojimo procesą: masinius žydų areštus, jų atgabenimą į kalinimo vietas, telkė vietines policijos pajėgas masinėms žydų žudynėms. Nors apskričių centruose LSP įstaigose paprastai dirbo vos po kelis valdininkus, tačiau jie atlikdavo organizuojantį ir vadovaujantį vaidmenį panaudojant kitų rūšių policiją (viešąją, pagalbinę) ir vadinamuosius partizanus žydų žudynėms. Toks LSP vaidmuo gana aiškiai atsiskleidžia nagrinėjant Alytaus ir Kretingos rajonų saugumo policijos viršininkų (P. Jakio ir P. Zenkevičiaus) veiklą. Galimas daiktas, LSP provincijos padalinių vaidmuo holokauste atskiruose Lietuvos rajonuose ir apskrityse buvo nevienodas ir galbūt turėjo specifinių bruožų, tačiau neabejotina, kad LSP padaliniai buvo įtraukti į holokausto procesą ir jame suvaidino ne antraeilį vaidmenį.

IŠVADOS

Lietuvių saugumo policija (Valstybės saugumo departamentas) buvo atkurta Lietuvos lai-

kinosios vyriausybės iniciatyva pirmomis nacių ir sovietų karo dienomis. LSP centrinė įstaiga buvo Kaune. Be to, buvo įsteigtos šešios LSP apygardos (Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės). Apygardos savo ruožtu buvo suskirstytos į smulkesnius teritorinius padalinius – rajonus, kurie daugmaž atitiko apskričių ribas. Naciams 1941 m. rugpjūčio pradžioje sustabdžius Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, Valstybės saugumo departamentas buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. LSP tapo pavaldi vokiečių saugumo policijai ir SD bei dirbo pagal nacių saugumo direktyvas ir jos kontroliuojama. Svarbiausios LSP veiklos kryptys buvo kova su komunistiniu ir lenkų pagrindžiu bei partizanais. LSP veiklos pobūdį ir kryptis nulėmė nacių okupacinis režimas. LSP buvo naudojama nacizmo tikrų ir potencialių priešų (taip pat žydų) persekiojimui bei naikinimui. Tačiau galutinis sprendimas vokiečių ir žydų tautybės žmonių bylose priklausė ne LSP, bet vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vis dėlto LSP neišvengiamai buvo įtraukta į nacių organizuojamą žydų tautos genocidą (holokaustą) ir tapo sudedamąja žydus persekiojančio represinio mechanizmo dalimi. Šiame procese LSP glaudžiai bendradarbiavo su kitomis vokiečių ir lietuvių policijos rūšimis (ypač vokiečių saugumo policija bei lietuvių viešąja (tvarkos) policija, policijos batalionais ir pagalbine policija (arba vadinamaisiais partizanais)).

LSP dalyvavimas holokauste turėjo tam tikrų ypatumų ir ne visą nacių okupacijos laikotarpį buvo vienodai intensyvus. Aktyviausiai žydų persekiojimo procese (suėmimai, kvotos, šaudymų organizavimas) LSP dalyvavo 1941 m. antrame pusmetyje, vėliau „žydų klausimas“ tapo ne toks aktualus ir į pirmą vietą iškilo komunistinio ir lenkų pagrindžio persekiojimas. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis žydų tautybės asmenys

dažniausiai buvo persekiojami dėl politinių motyvų (kaip komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir šalininkai). Šiuo laikotarpiu LSP persekiojo visų tautybių (taip pat lietuvių) asmenis, dalyvavusius komunistinėje ir sovietinėje veikloje. Tuo metu LSP dar laikėsi tam tikrų teisėtumo normų ir juridinių procedūrų, mėgino ištirti konkrečią suimtųjų kaltę ir tik paskui juos bausti. Suimtieji buvo apklausiami, tikrinami liudytojų parodymai.

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio žydų persekiojimo politika iš esmės pasikeitė. Visus žydus pradėta persekioti vien dėl tautybės. Politiniai persekiojimo motyvai neteko reikšmės. Žydai buvo masiškai areštuojami, uždaromi į getus, laikinas izoliavimo stovyklas ir kalėjimus; prasidėjo masinės žydų žudynės nepaisant amžiaus, lyties ir politinių įsitikinimų. Suaktyvėjo prieš žydus nukreipta LSP ir kitų policijos padalinių veikla. LSP masiškai suiminėjo besislapstančius arba vengiančius kraustyti į getus žydus, taip pat tuos, kurie vengė nešioti skiriamuosius ženklus, bandydavo pirkti maisto produktų, vaikščiodavo žydams uždraustose vietose ir t. t. LSP ėmė persekioti ir tuos nežydus, kurie mėgino įvairiais būdais padėti žydams (slėpė juos savo namuose, duodavo maisto, padėdavo pabėgti iš getų ir t. t.).

Lygindami LSP įstaigų veiklą didžiuosiuose miestuose (Kaune, Vilniuje) su analogiškų įstaigų veikla provincijoje pastebime tam tikrų skirtumų. Didžiuosiuose miestuose LSP pareigūnai dažniausiai nagrinėdavo sudėtingesnes bylas, kurioms reikėjo nuodugnesnio tyrimo (pvz., atskleisti žydų slėpimo-

si vietas, pabėgimo iš getų kanalus, nustatyti asmenis, aprūpinančius žydus padirbtais dokumentais ir t. t.). LSP taip pat rūpėjo užverbuoti informatorius, kurie teiktų saugumui informaciją apie geto žydų nuotaikas, ten veikiančias slaptas antifašistines organizacijas ir t. t. Didžiuosiuose miestuose LSP pareigūnai masinėse žydų žudynėse nedalyvavo. Jie taip pat neturėjo teisės savo nuožiūra žudyti žydus. Suimti žydai po kvotos LSP buvo perduodami atitinkamiems vokiečių saugumo policijos organams, kurie specializavosi žudyti žydus (pvz., Vilniuje ypatingajam būriui). LSP funkcionavimas didžiuosiuose miestuose buvo sudėtingesnis (čia veikė platus įvairių policijos įstaigų tinklas) ir sunkiau pastebimas.

Provincijoje (apskirtyse) veikusios LSP įstaigos holokauste dalyvavo ir apskritai veikė aktyviau negu didžiuosiuose miestuose. Čia LSP valdininkai ne tik vedė suimtų žydų bylas, ieškojo pabėgusių žydų ir juos suiminėjo, bet dažnai organizuodavo ir patį žydų persekiojimo procesą: masinius areštus, žydų atgabenimą į kalinimo ir šaudymo vietas, telkė vietines policijos pajėgas masiniams areštams ir žudynėms. Kai kurių provincijoje esančių LSP įstaigų vadovai (pvz., Alytuje, Kretingoje) patys vadovavo masinių žudynių akcijoms.

Lygindami LSP vaidmenį su kitų policijos rūšių veikla holokausto procese galime teigti, kad LSP pareigūnai suėmė ir nužudė kur kas mažiau Lietuvos žydų, negu tai padarė lietuvių policijos batalionai, viešojoji policija ir „partizanai“. Tačiau provincijoje LSP įstaigos dažnai atlikdavo vadovaujantį ir organizacinį žydų persekiojimo ir naikinimo vaidmenį.

Nuorodos

¹ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 326–329; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, 158 p.

² V. Žeimantas, *Procesas nesibaigia*, Vilnius, 1988, p. 135–145, 159–170.

³ Žr.: A. Bubnys, „Vokiečių ir lietuvių saugumo

policija (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 160–175; to paties, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998, p. 88–96; P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 65–72.

⁴ P. Stankeras, op. cit., p. 71.

⁵ F. Kauzonas, „Pakarti ar paleisti. Aleksandras Lileikis – tarp kartuvių ir išteisinimo“, *Respublika*,

1996, liepos 17, Nr. 192(1907); A. Bubnys, „A. Lileikio veiklą liudija archyvai“, *ibid.*, 1996, rugsėjo 25, Nr. 225(1940); A. Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakais: Atsiminimai, dokumentai*, Vilnius, 2000, 182 p.; J. Šimelionis, „Draugavo, kolaboravo ar kovojo?“, *Švyturys*, 1997, Nr. 6, p. 16–17, 36; „Saugumo policija – tai akys ir ausys“ (Pokalbis su K. Gimžausku), *Lietuvos aidas*, 1995, lapkričio 25, Nr. 238.

⁶ A. Lileikis, *op. cit.*, p. 60–61.

⁷ A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-02-14-95, 9 tomai, Vilniaus apygardos teismo archyvas (toliau – VATA); K. Gimžausko baudžiamoji byla Nr. 09-2-036-97, 7 tomai, *ibid.*

⁸ Plačiau apie tai žr.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 75–138.

⁹ P. Stankeras, „Lietuvių policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos karybos istorijos klausimai (tezės ir pranešimai)*, Kaunas, 1996, p. 143–144.

¹⁰ Pastabos apie S. Čenkų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1123, l. 54.

¹¹ J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-16005, t. 1, l. 46.

¹² *Saugumo departamento telefonų knyga*, Kaunas, 1943, p. 1; J. Grušio 1945 m. vasario 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16005, t. 1, l. 36 a. p.

¹³ LSSR MGB pažyma apie Valstybės saugumo policijos struktūrą ir veiklą vokiečių okupacijos metais, *ibid.*, b. 19542/3, l. 111–113.

¹⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1942 m. rugsėjo 4 d. raštas, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 71, l. 16.

¹⁵ Saugumo departamento direktoriaus S. Čenkaus 1941 m. lapkričio 18 d. raštas Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, LCVA, f. R-708, ap. 1, b. 2, l. 80.

¹⁶ VSD 1941 m. liepos 22 d. slapto rašto Nr. 22 nuorašas, *ibid.*, f. R-683, ap. 2, b. 1, l. 3.

¹⁷ Žr.: J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudikų reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, Chicago, 1992, Nr. 4, p. 25–27.

¹⁸ *Nürnberg Prozesse. Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Nürnberg, Band 37, S. 678.

¹⁹ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 19.

²⁰ Cit. iš A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 103.

²¹ P. Staskonio 1949 m. rugsėjo 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22658/3, l. 78–79.

²² 1944 m. lapkričio 3 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. P-15399, l. 113–114.

²³ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 32 a. p.

²⁴ A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 129–130.

²⁵ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, p. 96–97.

²⁶ L. Kravičiaus kalėjimo byla, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 1026.

²⁷ Vilniaus geležinkelio policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 25 d. raštas Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininkui, *ibid.*, f. R-643, ap. 3, b. 40, l. 28.

²⁸ LSP Kauno rajono viršininko 1941 m. rugpjūčio 7 d. raštas VSD Kvotų skyriaus viršininkui, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 363, l. 1.

²⁹ S. Fainbergo kalėjimo byla, *ibid.*, f. R-730, ap. 1, b. 535.

³⁰ L. Frenkel kalėjimo byla, *ibid.*, b. 560.

³¹ V. Kadiševičiaus kalėjimo byla, *ibid.*, b. 784.

³² Kriminalinės policijos valdininko V. Prižginto 1941 m. rugpjūčio 2 d. nutarimas, *ibid.*, ap. 1, b. 1043, l. 4; A. Lileikio 1941 m. rugpjūčio 26 d. raštas Lukiškių kalėjimo viršininkui, *ibid.*, l. 5.

³³ R. Epšteinaitės registracijos kortelė, *ibid.*, f. R-1673, ap. 1, b. 742.

³⁴ *Nürnberg Prozesse...*, Bd. 37, S. 678.

³⁵ JAV Masačusetso apygardos teismo nuosprendis A. Lileikio byloje, 1994 m. gegužės 24 d., A. Lileikio byla Nr. 09-2-14-95, VATA, t. 2, l. 250–251.

³⁶ Žr.: LSP Vilniaus apygardos komunistų-žydų sekcijos 1941 m. spalio 27 d. pranešimas, LCVA, f. R-681, ap. 1, b. 2, l. 4.

³⁷ Vilniaus miesto policijos pranešimai apie įvykius 1941 m., *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 22, l. 7; *ibid.*, b. 23, l. 11, 19.

³⁸ Hanos Gordon registracijos kortelė, *ibid.*, f. R-1673, ap. 1, b. 927.

³⁹ Dr. Y. Arado 1996 m. sausio 25 d. raštiški parodymai, VATA, A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-2-14-95, t. 5, l. 86.

⁴⁰ 1998 m. vasario 5 d. kaltinamoji išvada A. Lileikio baudžiamajoje byloje, *ibid.*, t. 9, l. 214.

⁴¹ A. Lileikio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 2235, l. 5.

⁴² 1998 m. vasario 5 d. kaltinamoji išvada A. Lileikio baudžiamajoje byloje, VATA, b. Nr. 09-2-14-95, t. 9, l. 215.

⁴³ K. Gimžausko 1995 m. kovo 21 d. paaiškinimas LR generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriui, *ibid.*, t. 1, l. 228.

⁴⁴ K. Gimžausko 1941 m. gruodžio 17 d. raštas Nr. 3049 Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 1953, l. 4.

⁴⁵ K. Gimžausko 1942 m. kovo 8 d. raštas Nr. 631 Vilniaus miesto policijos vadui, *ibid.*, f. R-689, ap. 4, b. 919, l. 94.

⁴⁶ LSP Vilniaus apygardos j. vald. V. Reginos 1941 m. spalio 31 d. raportas Vilniaus apygardos viršininkui, *ibid.*, f. R-681, ap. 2, b. 1, l. 20–20 a. p.

- ⁴⁷ Lietuvių saugumo policijos suimtų žydų sąrašas, *ibid.*, l. 55–56.
- ⁴⁸ V. Bayer suėmimo dokumentai, *ibid.*, f. R-681, ap. 2, b. 1, l. 32, 33, 49.
- ⁴⁹ Vilniaus m. policijos nuovados viršininko 1941 m. gruodžio 21 d. raportas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 24, l. 267.
- ⁵⁰ 1942 m. vasario 23 d. suimtųjų sąrašas, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 389, l. 95.
- ⁵¹ Plačiau apie tai žr.: Y. Arad, *Ghetto in Flames*, New York, 1982, p. 209–217.
- ⁵² Dr. Y. Arado 1996 m. sausio 25 d. raštiški parodymai, VATA, A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-2-14-95, t. 5, l. 105.
- ⁵³ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 19–20; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, 44. Jahrgang, Heft 2, S. 104.
- ⁵⁴ Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt am Main, 1998, S. 297; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 21–22.
- ⁵⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 28; Ch. Dieckmann, *op. cit.*, S. 297.
- ⁵⁶ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 117–118.
- ⁵⁷ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 107, l. 62.
- ⁵⁸ *Ibid.*, l. 62–64; A. Petrausko 1946 m. sausio 6 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 105.

- ⁵⁹ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 106.
- ⁶⁰ *Ibid.*, p. 11–15, 158.
- ⁶¹ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 420.
- ⁶² A. Nykštaičio 1960 m. liepos 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1163, l. 35.
- ⁶³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61.
- ⁶⁴ V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 56.
- ⁶⁵ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 56.
- ⁶⁶ S. Vasausko 1946 m. gegužės 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 36493/3, l. 33–34.
- ⁶⁷ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46373/3, l. 57.
- ⁶⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133–134.
- ⁶⁹ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 57–58; P. Saulevičiaus 1944 m. rugsėjo 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34041/3, l. 15–17; J. Borevičiaus 1960 m. liepos 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1163, l. 26–27.
- ⁷⁰ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46373/3, t. 2, l. 58–58 a. p.
- ⁷¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 72.
- ⁷² S. Samulevičius, „Negyjanti 60 metų žaizda: Kraupią Varėnos krašto žydų tragediją prisiminus“, *Merkio kraštas*, 2001, rugsėjo 8, Nr. 69; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.
- ⁷³ J. Budrevičiaus 1944 m. rugpjūčio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 170, l. 329–330.

Gauta 2003 02 03
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN SECURITY POLICE AND THE HOLOCAUST (1941–1944)

Summary

The article analyzes the issue of the Lithuanian security police (hereinafter as LSP) taking part in the Holocaust, which has not yet been specifically studied by historiography.

The author aims to answer such questions as in what degree and what ways the LSP participated in the persecution of the Jews, and how in this process it co-operated with other divisions of German and Lithuanian police.

This problem is relevant not only in the aspect of historiography, but also in that of politics. The recent legal proceedings against former LSP officials Aleksandras Lileikis and Kazys Gimžauskas inspired hot discussions both in Lithuania and abroad. Due to this, the Lithuanian society and the accountable institutions showed the need to know the whole truth about the activities of the LSP, since objective

comprehension of this issue and practical treatment is influential to the international prestige of Lithuania.

In reference to rich practical material, the author has made analysis of the LSP organizational structure, its objectives and functions, particularity of its participation in the Holocaust and the consequences. The author paid most attention to functions of the LSP divisions in Kaunas, Vilnius, and some other provincial towns. In the process of the study, the conclusions were made that the LSP being subordinate to the German security police and the SD was involved into the genocide of the Jewish nation (the Holocaust) that had been organized by the Nazis and, therefore, became an integral part of the repressive mechanism. The LSP worked under the directives of the Nazi security police and was controlled by

the latter. During the whole Holocaust process, the LSP was closely co-operating with the German security police and the SD, as well as with other kinds of police (police of order, police battalions and others). Concerning persecution of the Jews (arrests, interrogations, organizing the fusillades), the LSP was most active in it in the second half of 1941. Later, the "Jews' issue" became less topical, more relevant becoming persecution of the Communist and Polish underground.

Activities of the LSP offices in major towns (Vilnius, Kaunas) and in the province differed in principle. The LSP officers in major towns would most often study more complicated cases

of political and strategic character, thus not taking part in mass killing of the Jews directly. After interrogations, the arrested Jews would be forwarded to relevant police divisions which would perpetrate the mass slaughter.

Those LSP offices in the province took part in the Holocaust and, altogether, were more active. Here, the LSP officials would not only conduct the interrogations, but would also organize the very process of persecution of the Jews: mass arrests, transportation of the Jews to the venues of imprisonment and massacre. Heads of some LSP divisions in the province would also themselves supervise the massacre actions.

Kai kurie lietuvių rezistencijos fenomeno bruožai

Straipsnyje analizuojamas tik vienas lietuvių rezistencijos fenomeno bruožas – santykiai su civiliais gyventojais ir kolaborantais, atsakomybės už kraštutinių priemonių padarinius problema. Mėginama atsakyti į klausimą, ar egzistencinės nuostatos formavo santykių su civiliais gyventojais pobūdį, ar ypač jausminė atmosfera ir rezistencinė lyrika atspindėjo tų santykių pobūdį.

Okupuota Prancūzija davė pasauliui *resistance* sąvoką, o Algirdas Julius Greimas prieš pusę amžiaus rašė: „Rezistencija tai [...] žmogaus ir visos tautos atspara, toji visiškai nauja moralinė įtampa, gimdanti dvasinio ir fizinio pasipriešinimo sąjūdžius ir organizacijas“¹. Visa tai skatina apmąstyti, koks gi buvo lietuvių rezistencijos fenomenas ir ar apskritai tuometinė moralinė įtampa pagimdė nors kiek ypatingą reiškinį (lyginant su kitų tautų atspara totalitariniams režimams). Šiuo metu kalbant apie pokarinį pasipriešinimą jau galima pasitelkti autentiškus dokumentus, kurie padeda analizuoti politinius ir ideologinius rezistencijos bruožus². Vis dėlto ne visuomet išvengiama, o gal ir nevengiama schematizmo kalbant apie rezistencijos dramą, kurios istorija gana sudėtinga ir įvairialypė. Dar nevisiškai atskleista išorinių veiksnių įtaka, pasiaukojusių žmonių psichologinės ir moralinės ypatybės, jų „fundamentali laikysena prieš gyvenimą ir mirtį“³. Kita vertus, labai ryškus ir nesugebėjimas ar nenoras suprasti rezistencijos kaip kitaip mąstančių žmonių patriotinio sąjūdžio, turėjusio dabartinei visuomenei men-

kai pažįstamą ir savitą politinę programą. Bet patriotizmas reikalauja „matyti visą tiesą, liečiančią savo tautos praeitį ir dabartį“⁴. Lietuvių rezistencijos fenomeno ypatybių galima ieškoti renkantis įvairiausius būdus. Galima pabrėžti padarinių tragiškumą, trukmę, masiškumą, poveikį tautos kūrybai ir t. t. Galima skirti didžiausią dėmesį neišsipildžiusioms viltims ar individulioms pasipriešinimo dalyvių savybėms. Visa tai yra labai svarbu ir padeda atskleisti pasipriešinimo įvairialypiškumą bei vertybes.

Apie rezistencijos vertybinius prioritetus rašė Kęstutis Girnius, Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, Aleksandras Štomas ir A. J. Greimas bei daugelis kitų istorikų, politologų ar mastytojų⁵. Šiame straipsnyje norima paliesi tik vieną lietuvių rezistencijos fenomeno bruožą – santykius su civiliais gyventojais ir kolaborantais. Lietuvių rezistencijos ypatybė ta, kad buvo sukurta lietuviškoji centralizuota karinė valdžia (žinoma, negalima suabsoliutinti šio reiškinio). Jos galimybės buvo ribotos, bet ji savaip įgyvendino savo legitimumą. Būtent čia susiduriame su rezistencijos dramos lemiamais epizodais: kaip traktuojame rezistencinės karinės valdžios legitimumą, nuo to priklauso ir viso rezistencijos fenomeno vertinimas. Vertinimų paletė kaip niekur kitur plati: nuo jokio valstybingumo neginančių „banditų“, avantiūristų ar „pilietiniame kare lietuvius žudančių lietuvių“, besivadovaujančių šūkiu „tikslas pateisina priemones“, iki „laisvės kovotojų“, lietuvių tautos gyvybingumo gynėjų ir nepriklausomybės aspiracijų puoselėtojų. Rezistencinė karinė

valdžia Lietuvoje vis dėlto buvo vienintelė teisėta valdžia, kuri bandė priešintis neteisėtai valdžiai ir okupavusiai valstybei⁶. Rezistencinės karinės valdžios įtvirtinimui taikytų metodų vertinimas yra atskiros, kruopštaus ir svarbiausia – kritiško tyrimo dalis.

A la guerre comme a la guerre – karas yra karas. Į tai reikia atsižvelgti nagrinėjant save ir kitus gynusių rezistencijos dalyvių metodus ir to gynimosi padarinius. Mirties aki-vaizda, išsivadavimo laukimas, nuolatinė įtampa (galiausiai persekiojamo asmens instinktyvi priešų paieška ir hipertrofuoti ar paaštrinti pojūčiai) nulėmė rezistentų metodų radikalumą. Bet ir tokiu atveju nebūtinai galima nustatyti tiesioginį ryšį tarp psichologinės būsenos ir pasirinktų metodų. 1949 m., kai rezistencinio sąjūdžio ir jo kovotojų nuostatos atrodė galinčios dar labiau radikalėti, Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (LLKS) jas persvarstė ir pasiūlė naujus prioritetus bei naujus veiklos metodus. Ar galima apkaltinti realizmo stoka žmones, kurie numatė saugoti gyvasias tautos jėgas ir todėl atsisakė kai kurių partizaninio karo metodų? Kita vertus, negalima nesutikti su A. Štroma, teigiančiu, kad „net partizanų gretose buvo tokių, kurie kovojo su ginklu rankose ne tiek už Lietuvą, kiek už savo asmeninį saugumą“. Bet „partizaniniame judėjime vis dėlto dominavo idealistai, savo teisybe įsitikinę kovotojai“⁷. Tie istorikai, kurie remdamiesi faktu, kad nekaltų tėvynainių žūties tiesioginiai kaltininkai yra nedidelė rezistentų dalis, daro išvadą, jog už tai atsakingi visi rezistencijos dalyviai, yra totalitarinės sąmonės žmonės. Parafrazuojant A. Štromą⁸ galima pasakyti, jog tokie žmonės įsitikinę, kad už atskirų individų ar jų grupių veiksmus yra atsakinga kolektyviai ta grupė, kuriai jie priklauso.

Vertinant rezistencijos dalyvių veiksmus (ypač jei dėl jų nukentėdavo civiliai gyven-

tojai) dažnai visai nenagrinėjama atsakomybės problema. Pasitenkinama tik schemišku apibendrinimu: „Ginkluota pokario rezistencija – ne tik didvyriškos kovos su priešų, pasiaukojimas Lietuvai, bet ir asmeninių sąskaitų suvedinėjimas, įtariamų civilių gyventojų, net vaikų žudymas“⁹. Ginkluotos rezistencijos dalyvių pasirinkimo galimybės buvo ribotos. Tik *kraštutinė būtinybė* vertė imtis kraštutinių priemonių. Žinoma, jei nebuvo paisoma moralinio kodekso (apie jį taip pat kalbėjo A. Štromas nagrinėdamas atsakomybės pagrindus¹⁰) nustatytų vertybių skalės, galėjo būti peržengta ir kraštutinės būtinybės situacijų riba. Bet ir šiuo atveju istorikas privalo analizuoti šaltinius. Naujausi duomenys apie civilių gyventojų nuostolius taip pat negali būti įvertinti atsiejus juos nuo bendro to meto įvykių konteksto. 1944–1953 m. partizanams priskiriama atsakomybė už 9267 civilių gyventojų žuvimą, o okupacinės pajėgos kovodamos su pasipriešinimu nužudė ar nukovė 20 101 žmogų. Bet šie skaičiai taip pat turi realius šaltinius – kiek jie pagrįsti? Negalutiniais duomenimis (jie gauti gretinant įvairias ataskaitas), vien 1944 m. okupantai nužudė 2489 žmones (tik dešimtadalis jų tuomet žuvo su ginklu rankose – likusieji buvo sudeginti, nukankinti, nužudyti beginkliai) ir užnugario „valymų“ metu nukovė 198 besislapstančius vokiečių kareivius. Bet metinėse ataskaitose žuvusių lietuvių skaičius jau buvo sumažintas iki 2238 („pamiršo“ įrašyti iki 1944 m. spalio mėn. nužudytus žmones) ir prie šio skaičiaus pridėjus užnugaryje žuvusius vokiečių kareivius gautas 2436 žuvusiųjų skaičius¹¹.

Represijų aritmetikos korekcija. Antra vertus, siekiant pagrįsti nekompromisinę baudžiamąją politiką civilių gyventojų atžvilgiu, skaičių „korekciją“ veikė tam tikros nuostatos: a) partizanų antpuolių skaičius turi būti kiek įmanoma didesnis, bet mažesnis negu

kariuomenės operacijų skaičius; b) karinių struktūrų patirti nuostoliai turi būti mažesni negu partizanų patirti nuostoliai; c) civilių gyventojų nuostoliai turi būti mažesni negu partizanų nuostoliai. Šios nuostatos ir buvo praktiškai įgyvendinamos. VKP(b) CK Lietuvos biuro ir NKVD dokumentuose rašoma, kad 1944 m. lapkričio–gruodžio ir 1945 m. sausio–vasario mėn. buvo tik po 100–107 partizanų išpuolius, bet galutinėse ataskaitose jų skaičiai gerokai padidinti – 1944 m. gruodžio mėn. nuo 288 iki 302, o 1945 m. sausio mėn. – nuo 96 iki 238. Tuo pat metu NKVD ir NKGB nuostoliai buvo sumažinti nuo 203 iki 145 žuvusiųjų (1944 m.), o dėl partizanų išpuolių žuvusiųjų skaičius „papildytas“ dar 150 aukų (vien 1944 m. gruodžio mėn. jų skaičius padidintas iki 582)¹². 1945 m. NKVD statistinių duomenų suvestinėje net nurodyta, kad per metus buvo nužudyti 8527 partizanai ir 1080 pavienių žmonių, bet galutinėse ataskaitose šie skaičiai susiliejo ir virto 9777 žuvusiais „ginkluotais nacionalistais“¹³. Tas pats kartodavosi kiekvienais metais – skaičiai buvo koreguojami iki pat 1953 m. Vien suimtųjų skaičius buvo mažinamas du tris kartus – atsižvelgiant į politinę konjunkturą stengtasi nuslėpti tikruosius teroro mastus. Juozo Bartašiūno ir Dmitrijaus Jefimovo teigimu, 1944 m. buvo suimti 13 167 žmonės (1945 m. ataskaita), vėliau šis skaičius sumažintas iki 9711 ir pagaliau iki 4162 žmonių (1952–1953 m. ataskaitos)¹⁴. 1945 m. ataskaitose rašoma apie 37 306 suimtuosius, vėliau šis skaičius buvo sumažintas iki 19 612 ir net iki 12 425 (1946 m.) suimtųjų¹⁵. Be to, svarbu nepamiršti, kad į žuvusių sovietinių partinių aktyvistų sąrašus buvo įrašomi tik ginkluoti pareigūnai – likusieji priskiriami nuo partizanų antpuolių žuvusiems civiliams gyventojams. Jei sovietinių represinių struktūrų dokumentuose paskelbtus skaičius laikytume absoliučiai patikimais, vis dėlto negalima neatkreipti dėmesio

į tą faktą, kad 1944 m. baudžiamųjų operacijų ir partizanų antpuolių metu du trečdaliai žuvusiųjų buvo NKVD–NKGB darbuotojai ir kariškiai, sribai bei sovietiniai partiniai aktyvistai, 1945 m. atitinkamai – apie 50 proc., 1946 m. – apie trečdalį, 1947–1951 m. – apie 30 proc.¹⁶ Ginkluotam pagrindžiui nereikėjo specialiai įrodinėti savo egzistavimo fakto (specialiai intensyvinti kovą su sovietų valdžios tikrais ir tariamais šalininkais) ir šios nuostatos nekeitė net sovietinio teroro mastai: 1944 m. okupacinės pajėgos nužudė dvylika kartų daugiau civilių gyventojų ir ginkluoto pasipriešinimo dalyvių, negu sau prisiskyrė civilių gyventojų netekčių. 1945 m. atitinkamai buvo penkis kartus didesni besipriešinančių žmonių nuostoliai. Tik nuo 1945 m., kai pradėta „karo po karo“ sulietuvavimo kampanija, labiau orientuojantis į klasių kovos ideologinę koncepciją, kai represinės struktūros per metus papildytos naujais iš Sovietų Sąjungos atsiųstais darbuotojais bei pagausintos net penkeriopa, kai 1946 m. pradžioje Lietuvoje įvesta nuolatinė antipartizaninių įgulų sistema, – tik tada civiliams gyventojams priskiriami nuostoliai susilygino su ginkluoto pagrindo patirtais nuostoliais. Tačiau tai nereiškė, kad atsiradus 217 įgulų, kai beveik kiekvienoje iš jų veikiantis žvalgybos karininkas ar žvalgybos skyrius pradėjo kurti saugumo struktūroms paralelinį informatorių tinklą, civilių gyventojų nuostoliai gerokai išaugo. Jie liko tokie pat kaip ir 1945 m. dar dvejus metus. Iki 1948 m. civilių gyventojų nuostoliai kasmet buvo panašūs – apie 2000 žuvusių žmonių. Negalima pamiršti ir tos aplinkybės, kad 1949 m. susikūrus Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiui, kuris daug dėmesio skyrė kovotojų atsakomybės didinimui ir atitinkamų savybių ugdymui, civilių gyventojų nuostoliai per visą LLKS egzistavimo 1949–1953 m. laikotarpį sudarė 1525 žuvusiuosius (saugumo darbuotojų, sribų, sovietinių partinių ginkluotų aktyvistų žuvo dar 615). Partizanų nuostoliai

tuo pačiu metu buvo dvigubai didesni – 3070 žuvusiųjų¹⁷. Žinoma, tai lėmė ir kitos aplinkybės – okupacinių pajėgų veikimas ir aktyvus specialiųjų priemonių naudojimas. Agentai smogikai, tapę partizaninio karo realybe, dar labiau padidino nepasitikėjimą tarp ginkluoto pogrindžio dalyvių ir juos rėmusių žmonių. Šia problema Lietuvos ir kitų šalių istorikai labai domėjosi¹⁸. Vis dėlto MGB specialiųjų priemonių ir metodų įtaka partizaninio karo eigai bei padariniams dar nėra pakankami atskleista. Vargu ar tik statistinis metodas (nužudyta keli šimtai partizanų, keliasdešimt civilių žmonių, ištardyta šimtai civilių gyventojų) padeda nustatyti tikruosius šių metodų taikymo padarinius. Baimės atmosfera, nepasitikėjimas buvo įskiepytas ir tiems, kurių nepaveikė drastiškiausi sovietinio teroro metodai. Suvokimas, jog esame palikti „vienų vieni“, tik dar labiau sutvirtėjo.

Ar iš tiesų „vienų vieni“? Žvelgiant į tuometinę lietuvių rezistencijos aplinką platesniu ir geografinių ribų nesuvaržytu žvilgsniu galima pastebėti, kad su komunistine-sovietine totalitarine sistema daugiau ar mažiau aktyviai kovojo visos 1939–1940 m. aneksuotų šalių tautos: lietuviai, latviai, ukrainiečiai, estai, lenkai. Susidarė savotiška pasipriešinimo juosta, kurioje nuo Karpatų iki Suomijos įlankos buvo sutelkta daugiau kaip pusė Stalino gvardijos – nepaklusnias tautas malšinusios specialiosios vidaus kariuomenės (iš 128 800 kareivių 73 700 sutelkta okupuotose Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje)¹⁹. Kiekviena iš aneksuotų tautų būtų galėjusi jausti tik savo kaimyno petį: lietuviai – latvių ir lenkų, ukrainiečiai – lenkų ir pan. Deja, tautinė nesantaika, karo metu dar labiau padidėjusi, neleido atverti naujų galimybių. Lietuvių ir latvių rezistenciniai ryšiai buvo graži išimtis, bet būdami daugiau epizodiniai nekeitė bendro vaizdo ir vyraujančios psichologinės nuostatos – ginkluotoje rezistencijoje mes buvome „vie-

nų vieni“. Šios nuostatos ištakos siekia prieškarinio laikotarpį. Lietuvos geopolitinė padėtis 1940 m. tam buvo ypač palanki. Pokarinė Europos sankloda dar labiau sustiprino šį pojūtį. Pokarinė vidaus rezistencija neturėjo jokių vilčių sulaukti pagalbos ir išlikti. Tai buvo spontaniškas, bet neišvengiamas sąjūdis, išreiškęs lietuvių tautos aspiracijas būtent tuo istoriniu laikotarpiu (kaip ir bet kurio istoriškai neišvengiamo sąjūdžio dalyviai – niekas negalėjo numatyti nei trukmės, nei tragiškų padarinių). Įdomu tai, kad, pavyzdžiui, antinacinės rezistencijos Lenkijoje ar Prancūzijoje siekė atkurti buvusią valstybinę santvarką, o Lietuvos rezistentai iš esmės ne tik atmetė praeitį (autoritarinę Lietuvos valstybės santvarką, įtvirtintą 1938 m. konstitucija), bet ir jautėsi galintys kurti ateitį – naują Lietuvos valstybę (besiremiančią demokratine 1922 m. konstitucija) ir naują tos valstybės žmogų (pavyzdžiui, per blaivybės ar nuosaikaus gyvenimo būdo akcijas). Anot A. J. Greimo, „rezistentas, atmesdamas praeitį ir neigdamas dabartį, jaučiasi staiga visiškai laisvas: laisvas kurti naują pasaulį ir naują žmogų, kuriuo jis jau dabar tiki“²⁰. Žemaičių apygardos laikraštis „Laisvės balsas“ 1951 m. rašė: „[...] Mes padėję ginklus turėsime stoti kovon žodžiu, rodydami tautai tikruosius savo siekimų horizontus, už kurių tikrai slepiasi tautos ir žmogaus laisvė. Mes nenorime ponų ir mužikų luomo ir ne už tai kovojame“. O dėl ko buvo kovojama, kai labai aiškiai buvo pareikštos ne tik tautos laisvės, bet ir socialinio teisingumo idėjos? „Mes turime leisti ir duoti gyvenimą tam, [...] kuris nori gyventi ir maitintis pats iš savęs, – toliau rašė minėtas Žemaitijos miško brolių laikraštis. – Štai kur yra galutinis kovos tikslas“²¹. Tikslas dar aiškiau apibrėžtas programiniuose LLKS dokumentuose: „Paruošti tautą demokratinės, socialiai teisingos santvarkos sukūrimui bei socialinių, ekonominių, kultūrinių reformų įgyvendinimui atstačius nepriklausomybę“²². Tokia ypatinga jaus-

minė atmosfera sukūrė kitą rezistencijos fenomeną: rezistencinę lyriką kaip kolektyvinės savimonės išraišką. Poetine kalba buvo ne tik įprasminti rezistencijai svarbūs įvykiai (mūšiai, žuvę partizanai ir pan.); ji taip pat atskleidžia egzistencines nuostatas, mirties neišvengiamumą neturint vilčių išlikti gyviems, gėstančias greito laimėjimo viltis²³. *Tai irgi esminis bruožas, iš dalies atspindintis ir santykius su civiliais gyventojais.*

Kitas lietuvių rezistencijos fenomeno bruožas yra tas, kad ypatinga jausminė atmosfera, tikėjimas, kitoks negu normaliaame gyvenime vertybių suvokimas šimtus žmonių pavertė kankiniais. Yra žinoma daugiau kaip 500 atvejų, kai apsupti, į beviltišką padėtį patekę rezistentai nedvejodami pasirinko mirtį nuo savo ginklo. 1950 m. Pietų Lietuvos srities leidinyje „Partizanas“ atspindėjo ir siekiai tam parengti rezistentus: „Kiekvienas kovotojas [...], kol jis dirba pogrindyje, ligi Tėvynės išlaisvinimo meto jis gyvena ne sau, o Tėvynei. Jis kaip vienuolis atsisako visko, vien užsibrėžęs: arba žūti, arba iškovoti savo tautai laisvę. Tėvynės meilė lygi įsakymui“²⁴. Tokių nuostatų apstu visoje rezistencinėje literatūroje.

Visa tai – Lietuvos mastus pranokstantys pavyzdžiai, mūsų dar nevisiškai suvokti ir deramai neįvertinti. Poetas Bronius Krivickas prieš savo žūtį apibendrina laisvės kovų prasmingumą nevengdamas jausmingo patoso: „Tauta pakilo į kovą gindama savo žmogiškąjį vertingumą. [...] Tuo ji įnešė savo indėlį į bendrą žmonijos kovą dėl laisvės ir žmogiškumo idėjų“²⁵. Sėkmingų ir nesėkmingų laisvės kovų buvo daug, tačiau reikia išskirti tas, kuriose laisvės kovotojai buvo palikti patys sau. Šiuo atveju atsiskleidžia vienišas, bet ne vienintelis lietuvių rezistencinis sąjūdis, kuris buvo 10–15 kartų intensyvesnis negu Latvijoje ir 30–60 kartų – negu Estijoje²⁶. Vadinasi, tai buvo Baltijos šalyse galingiausias ir intensyviausias rezistencinis sąjūdis. Lietuvių rezistencijos fenomenui bū-

dingos kartais mums sunkiai suvokiamos psichologinės ir vertybinės nuostatos; rezistencinė karinė valdžia kūrė reformistinius valstybės ateities projektus, naudojo ne visada subalansuotus (tuometinėmis sąlygomis tai ir nebuvo įmanoma) metodus savo tikslams pasiekti. Kartu šiam fenomenui būdinga ypatingoje jausminėje atmosferoje iškerojusi rezistencinė lyrika, subtiliai išreiškusi lietuvių tautos kolektyvinę savimonę. Egzistencinės nuostatos, mirties neišvengiamumo ir geopolitinio vienišumo psichologija iš esmės formavo santykių su civiliais gyventojais pobūdį. Vien schematizuotas aritmetinis nuostolių skaičiavimo metodas rezistencijos padarinių visuomenei vertinimą atveda į akligatvį.

IŠVADOS

1. Lietuvių rezistencijai būdinga tai, kad iš dalies buvo įgyvendinta galimybė sukurti centralizuotą karinę valdžią. Nuo rezistencinės karinės valdžios legitimumo traktuotės priklauso viso rezistencijos fenomeno vertinimas. Rezistencinė karinė valdžia Lietuvoje buvo vienintelė teisėta valdžia, kuri bandė priešintis neteisėtai valdžiai ir okupavusiai valstybei. Tik *kraštutinė būtinybė* vertė imtis kraštutinių priemonių įgyvendinant šį legitimumą. *Kraštutinės būtinybės* įgyvendinimo (santykiuose su civiliais gyventojais) tyrimas gali remtis tik kritiška šaltinių analize, neatsitraukiant nuo bendro to meto įvykių konteksto.

2. 1944–1951 m. baudžiamųjų operacijų ir partizanų antpuolių metu nuo dviejų trečdalių iki vieno trečdaliao žuvusiųjų priskirti ni okupavusios valstybės pareigūnų kategorijai. Besipriešinančių žmonių nuostoliai 1944–1945 m. buvo 5–12 kartų didesni. Sovietizacijos procesas, antipartizaninių karinių įgulų tinklo sukūrimas nenulėmė civilių gyventojų nuostolių sumažėjimo. Civiliams pri-

skiriami nuostoliai susilygino su ginkluoto pogrindžio patirtais nuostoliais, bet neišaugo. Rezistencinė karinė valdžia neturėjo galimybės naudoti subalansuotų metodų savo tikslams įgyvendinti.

3. Per visą LLKS egzistavimo laikotarpį civilių gyventojų nuostoliai sudarė 1525 žuvusiuosius (saugumo darbuotojų, strībų, sovietinių partinių ginkluotų aktyvistų žuvo dar 615). Partizanų nuostoliai buvo dvigubai didesni – 3070 žuvusiųjų.

4. Agentai smogikai tapo partizaninio karo realybe. Vis dėlto MGB specialiųjų priemonių ir metodų įtaka partizaninio karo eigai bei padariniams dar nėra pakankamai atskleista. Statistinės nuostolių analizės metodas nepadaeda nustatyti tikrųjų MGB taikytų slopinimo metodų padarinius.

5. Pokarinė vidaus rezistencija neturėjo jokių vilčių sulaukti pagalbos ir išlikti. Tai buvo iš esmės spontaniškas, Baltijos šalyse galingiausias, intensyviausias ir neišvengiamas sąjūdis, kuris išreiškė lietuvių tautos aspiracijas būtent tuo istoriniu laikotarpiu. Lietuvos rezistentai ne tik atmetė praeitį (autoritarinę Lietuvos valstybės santvarką, įtvirtintą 1938 m. konstitucija), bet ir kūrė naujos Lietuvos valstybės reformistinius ateities projektus.

6. Egzistencinės nuostatos, mirties neišvengiamumo ir geopolitinio vienišumo psichologija iš esmės formavo santykių su civiliais gyventojais pobūdį. Vien schematizuotas aritmetinis nuostolių skaičiavimo metodas rezistencijos padarinių visuomenei vertinimą atveda į akligatvį.

Nuorodos

¹ A. J. Greimas, *Rezistencijos sąvoka. Iš arti ir toli*, Vilnius, 1991, p. 304.

² *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, sudarė D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996; *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, sudarė N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas, Kaunas, 1996.

³ A. J. Greimas, op. cit., p. 304.

⁴ S. Šalkauskis, *Tautinis auklėjimas, tautinis mentalitetas. Istoriosofiniai apmąstymai*, Vilnius, 1989, 190 p.

⁵ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius, 1997; N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996; N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas (Jono Žemaičio biografija)*, Vilnius, 1998; A. J. Greimas, op. cit., 304 p.; A. Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 470–486.

⁶ V. Landsbergis, „Rezistencijos reikšmė“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, Vilnius, 1999, p. 258.

⁷ A. Štromas, op. cit., p. 215.

⁸ Ibid., p. 468.

⁹ L. Truska, „1944–1953 metai: Ką davė Lietuvai partizaninis karas?“ *Akiračiai*, 2003, Nr. 1, p. 4.

¹⁰ A. Štromas, op. cit., p. 472.

¹¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 202.

¹² Ibid., p. 219.

¹³ Ibid., p. 261.

¹⁴ Ibid., p. 400.

¹⁵ Ibid., p. 260.

¹⁶ M. Pocius, „Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: represinių struktūrų ir civilių gyventojų netektys“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1997, Vilnius, 1998, p. 212–214.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ B. Jeffrey, 1997. „AGENTURA: Soviet informants' networks and the Ukrainian underground in Galicia, 1944–48.“ *East European Politics and Societies* 11: 891–930. Popov, V. P. 1992; H. Strods, *Latvijas nacionālo partizanu karš. 1944–1956*; Rīga, 1996, 576 lpp.; L. Mockūnas, *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997, p. 351–369; N. Gaškaitė-Žemaitienė, „MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 97–105; ta pati, „KGB veiklos metodai pokario metais“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, t. 8, p. 145–156; ta pati, „„Specpriemonės“ KGB praktikoje“, ibid., t. 9, p. 203–209; ta pati, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, ibid., 1994, t. 11, p. 123–136; M. Pocius, „MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 49–72, Nr. 2, p. 53–67; *Genocidas ir rezistenci-*

ja, 1997, Nr. 1, p. 7–42; R. Jansons, „Latvijos SSR MGB specialiosios grupės ir specialieji agentai kovoje su tautinėmis ginkluotomis formuotėmis (1946–1953)“, *ibid.*, Nr. 2, p. 81–88; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 296–311; H. Šadžius, „Pirmosios čekistinės slaptosios operacijos prieš lietuvių partizanus 1945–1946 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1996, Vilnius, 1997, p. 242–273.

¹⁹ A. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 15.

²⁰ A. J. Greimas, *op. cit.*, p. 306.

²¹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, Vilnius, 1998, p. 424–425.

²² *Ibid.*, p. 693.

²³ V. Kubilius, „Partizanų literatūra“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, p. 350, 352.

²⁴ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 421.

²⁵ *Ibid.*, p. 683.

²⁶ A. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, p. 16–17.

Gauta 2003 03 07

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arvydas Anušauskas

SOME FEATURES OF THE LITHUANIAN RESISTANCE PHENOMENON

Summary

Speaking presently about the post-war resistance, it is already possible to refer to authentic documentation, which allows analysis of the political and ideological features of the resistance.

However, one cannot always avoid schematism when analyzing outcomes of the armed resistance and the very phenomenon of the resistance. The peculiarities of the Lithuanian resistance can be of different aspects too: emphasizing the tragedy of the outcomes, duration, mass character, impact on the creative work of the nation, etc.

This article focuses only on one feature of the Lithuanian resistance phenomenon, relations with the civilian people and the collaborators. This would be the determinant moments in the resistance drama, i.e. depending on how we treat the legitimacy of the resistance military authorities, it influences assessment of the whole resistance phenomenon. The resistance military authorities in Lithuania was, nonetheless, the only legitimate power which made efforts to resist to the illegal power and to the occupant country.

When assessing the actions performed by the participants of the resistance (especially if the civilians suffered from them) it often happened that the responsibility issue was not analyzed. Only the *ultimate necessity* forced one to take one's last shift. Naturally, if the values defined by the morality code were ignored, the limit of the ultimate necessity might have also been violated. The partisans of the period 1944 to 1953 bear responsibility for the death of 9,267 people, while the

occupational forces killed 20,101 people in their fights against the resistance. These numbers in the Soviet security documentation had been corrected until 1953.

Not necessarily there is a direct relation between the psychological condition of the resistance participants and the chosen methods. In 1949, when the attitude of the resistance movement and its fighters seemed to turn more radical, the Lithuanian Freedom Fighter's Movement (LLKS) revised them and suggested new priorities as well as new ways of activity. During the whole period of the LLKS existence (1949–1953) losses of civilian people accounted for 1,525 persons. At the same time, the losses by partisans were double accounting for 3,070 deaths.

It was a spontaneous, however, inevitable (participants of this movement, just as of any historically inevitable movement could predict neither its duration, nor the possible tragic consequences) movement which expressed aspirations of the Lithuanian nation at the named historical period. As well, it is a phenomenon peculiar for its special emotional atmosphere which gave ground for the resistance lyrics that nicely expressed the collective mind of the Lithuanian nation. The existential attitudes, the psychology of inevitable death and geopolitical isolation, nevertheless, determined the character of the relations with the civilian people. Applying only diagrammatic and arithmetic method of calculating losses as well as consequences of the resistance for the society can lead only to cul-de-sac.

Pasipriešinimas totalitarinėms sistemoms Antrojo pasaulinio karo metu Vilniaus regione

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) kartu su Tautos atminties institutu (Lenkija) Varšuvoje 2002 m. rugsėjo 12–13 d. organizavo mokslinę konferenciją „Pasipriešinimas totalitarinėms sistemoms Antrojo pasaulinio karo metu Vilniaus regione“. Buvo perskaityta dešimt mokslinių pranešimų: „Lenkų pagrindinė valstybė Vilniaus regione“ (prof. Tomas Strzemboszas), „Vilniaus krašto atgavimas ir Lietuvos nepriklausomybės netekimas“ (doc. dr. Algirdas Jakubčionis, Vilniaus universitetas), „Okupacija ir kolaboravimas Lenkijoje ir Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metu“ (dr. Andrzejus Chmielarzas), „Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais“ (doc. dr. Sigitas Jегelevičius, Vilniaus universitetas); „ZWZ–AK ir etninių mažumų problema Vilniaus regione“ (dr. Jaroslawas Wolkonowski), „Lietuviškoji valdžios institucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)“ (dr. Valentinas Brandišauskas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras); „Lenkų pagrindinė valstybė ir sovietinė okupacija po 1944 m. liepos mėn.“ (dr. Piotras Niwinski), „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai“ (dr. Arūnas Bubnys, Lietuvos istorijos institutas), „Pokarinė gyventojų evakuacija – etninės problemos Vilniaus regione sprendimo būdas“ (dr. Alicja Paczoska), „Tautinių

kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais“ (doc. dr. Arvydas Anušauskas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras). Konferencijos pabaigoje buvo surengta diskusija „Antrasis pasaulinis karas lietuvių ir lenkų atmintyje“, kurioje dalyvavo prof. Edmundas Dmitrowas, prof. T. Strzemboszas, dr. Mindaugas Tamošiūnas, prof. Liudas Truska (Vilniaus pedagoginis universitetas).

Išryškėjo esminiai dviejų šalių istorikų požiūrių skirtumai. Nors Lenkijos ir Lietuvos atstovai visų susirinkusiųjų prašė nekvestionuoti Vilniaus priklausomybės klausimo ir nenukrypti į kitas toli nuo konferencijos ribų nutolstančias temas, tačiau per kiekvieną diskusiją prie to buvo nuolat grįžtama. Per visas diskusijas kai kurie susirinkusieji kalbėjo apie „lietuviškąją Vilniaus okupaciją“, „lietuviškojo saugumo žiaurumus“ ir net mokė, kaip taisyklingai rašyti lenkiškas pavardes bei vietovardžius, griežtai buvo kritikuojami lietuviški istorijos vadovėliai ir žemėlapiai. Lietuvos istorikų delegacija, ne pirmą kartą tai girdinti, ne itin tuo stebėjosi. Doc. dr. S. Jегelevičius (Vilniaus universitetas) nurodė kelias svarbiausias priežastis, kurios, jo manymu, trukdė ir tebetrukdo suderinti dviejų šalių istorikų pozicijas. Anot istoriko, pirmiausia tai komplikuoti lietuvių ir lenkų santykiai XX a. antroje pusėje, lenkų visuomenės požiūris į lietuvių Rytų Lietuvoje nacių okupacijos metais kaip į okupantus, neigiamas požiūris į 1941 m. Birželio antisovietinį lie-

tuvių sukilimą ir nenoras pripažinti kad ir nepavykusio mėginimo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, skirtingai suvokiamas Lietuvos ir Lenkijos svarbiausių priešų karo metais eiliškumas ar svarba.

Antrąją konferencijos dieną – rugsėjo 13-ąją – tarp LGGRTC ir Lenkijos tautos atminties instituto buvo pasirašytas reikšmingas dvišalis dokumentas – bendradarbiavimo deklaracija. Pagal šią deklaraciją LGGRTC ir minėta lenkų institucija keisis informacija apie abiejų institucijų vykdomus arba joms dalyvaujant atliekamus tyrimus bei švietimo darbus, rengs bendras mokslines konferencijas ir seminarus abiem pusėms aktualiomis temomis ir t. t. Prof. habil. dr. Leonas Kieres pasirašydamas bendradarbiavimo deklaraciją teigė, kad „nuomonių skirtumai nesukliudys konstruktyviam dvišaliam abiejų šalių mokslininkų bendradarbiavimui“, nes „toks bendradarbiavimas padeda išsiaiškinti istorinę tiesą ir pagerinti dviejų daug iškentėjusių tautų tolesnius santykius...“ Lietuvių ir len-

kų istorija turi daugybę bendrų sąlyčio taškų. Tai lenkai puikiai atskleidė ir minėtame institute surengtoje parodoje, skirtoje paskutinių Lenkijos pokario partizanų atminimui. Paroda taip ir buvo pavadinta – „Paskutiniai miškiniai“.

Abiejų šalių mokslininkai minėjo, kad yra dar daugybė klausimų, dėl kurių niekada nebus galutinai sutarta. Labiausiai skiriasi požiūriai dėl vadinamojo „Vilniaus klausimo“. Tai jau seniai išspręsta problema, tad dviejų šalių istorikų bendradarbiavimas neabejotinai bus konstruktyvus ir leis dviem tautoms kur kas geriau pažinti praeitį. Minėtą mokslinę konferenciją galima laikyti pirmuoju tikru dvišalio bendradarbiavimo pavyzdžiu, atėityje dviejų šalių visuomenei leisiančiu daug geriau suprasti aktualiausias naujausiųjų laikų istorijos problemas bei peripetijas. Bet visada išliks skirtingų tam tikrų istorinių faktų traktuočių, dviejų požiūrių skirtumų, kuriuos lemia tiek skirtinga dviejų tautų istorinė patirtis, tiek pačių tyrimų pobūdis bei kryptys.

Vilniaus krašto atgavimas ir Lietuvos nepriklausomybės netekimas

1939–1940 m. Lietuvos tarptautinė padėtis apibūdinama paprastai: nuo ultimatumo prie ultimatumo ir nuo ultimatumo iki nepriklausomybės netekimo. 1938 m. kovo 17 d. Lietuvai ultimatumą įteikė Lenkija, taip sudariusi savotišką precedentą priiminėti ultimatumus. 1939 m. kovo 20 d. ultimatumą įteikė Vokietija ir Lietuva neteko dalies savo teritorijos. 1940-ųjų birželio 14 d. Sovietų Sąjunga įteikė ultimatumą ir Lietuva neteko valstybingumo.

1939 m. viduryje Lietuvos tarptautinė padėtis pablogėjo: šalies likimą ėmė spręsti dvi agresyvios valstybės – Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Šių dviejų valstybių susitarimais Lietuva (1939 m. rugpjūčio 23 d.) tapo Vokietijos, vėliau (1939 m. rugsėjo 28 d.) Sovietų Sąjungos įtakos sfera. Viena iš priežasčių, lėmusių Lietuvos perdavimą Sovietų Sąjungos įtakos sferai, buvo Lietuvos atsisakymas kartu su Vokietija pulti Lenkiją ir pačiai atsiimti Vilnių ir Vilniaus kraštą. Lietuva pasirinko neutralitetą.

Lenkijos ultimatumo priėmimas bei „žygio į Vilnių“ atsisakymas sukėlė krašto visuomenės nepasitenkinimą autoritariniu režimu. Tuo metu suaktyvėjo vidaus opozicinės jėgos, atsirado vidinė įtampa Tautininkų sąjungoje, sumenko Antano Smetonos autoritetas. Šalyje brendo vidaus politinė krizė, todėl atsisakymas priimti Vilnių ir Vilniaus kraštą iš SSRS galėjo susilpninti valdantįjį režimą. Lenkijos politika Lietuvos atžvilgiu ir SSRS ketinimai Vilnių prijungti prie Baltarusijos bei vidaus padėtis privertė Lietuvą sutikti su

1939 m. spalio 10 d. Sovietų Sąjungos primesta sutartimi ir ją pasirašyti.

Šia sutartimi Lietuvai buvo garantuotas suverenitetas. Lietuva atgavo 6656 kvadratinų kilometrų teritoriją su Vilniumi ir Vilniaus kraštu. SSRS gavo teisę keturiose Lietuvos vietovėse dislokuoti Raudonosios armijos (RA) įgulas, iš viso 20 tūkst. karių. Taigi Lietuva atgavo istorinę sostinę, bet svetimos šalies karinių įgulų buvimas reiškė nepriklausomybės praradimo pradžią, riboją savarakišką užsienio politiką. Neutralios valstybės statusas buvo prarastas.

Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių, okupavimo planas galėjo būti priimtas 1940 m. vasario mėn., kai į Maskvą buvo iškviesti visų respublikų sovietų pasiuntiniai. Vasario 19 d. SSRS užsienio reikalų liaudies komisariate buvo priimtas nutarimas suaktyvinti sovietų pasiuntinių Baltijos šalyse veiklą įvairiomis kryptimis, aktyviai koordinuoti jų darbą, didinti informacijos pasikeitimo tempus, daugiau URLK specialistų komandiruoti į šias šalis.

Patogus momentas veikti prieš Baltijos šalių valstybingumą atėjo gegužės 10 d., Vokietijai pradėjus plataus masto puolimą Vakaruose. Po dviejų savaitių tapo aišku, kad Vokietija pasieks pergalę. Gegužės 25 d. Sovietų Sąjungos užsienio reikalų liaudies komisaras Viačeslavas Molotovas pasikvietė Lietuvos pasiuntinį Maskvoje Ladą Natkevičių ir padarė pareiškimą, kuriame Lietuvos vyriausybė buvo kaltinama karių grobimu, provokacijomis. Birželio 7 d. į Maskvą atvykus Lie-

tuvos ministrui pirmininkui Antanui Merkiui kaltinimai buvo išplėsti. Lietuvai buvo primateama, kad ji sulaužė 1939 m. spalio 10 d. sutartį ir kad Baltijos valstybės sudarė slaptą karinę sąjungą, nukreiptą prieš SSRS. Kaltinimai, tik jau griežtesniu tonu, A. Merkiui buvo pakartoti po kelių dienų.

1940 m. birželio 14 d. Vokietijos kariuomenei įžengus į Paryžių, Sovietų Sąjunga pasinaudojo tuo, kad demokratinių šalių dėmesys buvo sutelktas į Prancūziją, ir įteikė ultimatumą Lietuvai. Jame buvo iškelti jau minėti, bet visiškai neteisingi kaltinimai ir pareikalauta nuteisti vidaus reikalų ministrą Kazį Skučą, Saugumo departamento direktorių Augustiną Povilaitį, sudaryti naują, sovietams priimtina vyriausybę, užtikrinti papildomo ir neriboto Raudonosios armijos kontingento įžygiavimą į Lietuvą. Ultimatumas buvo visiškai nepagrįstas, o reikalavimas atsakyti į jį per 10 valandų pažeidė tarptautinę praktiką. Be to, jo įteikimas buvo tik formalus žingsnis, nes Sovietų Sąjunga jau buvo numačiusi okupuoti Lietuvą. V. Molotovas įteikdamas jį sakė: „Kad ir koks būtų jūsų atsakymas, kariuomenė rytoj vis tiek žengia į Lietuvą”.

Įteikdama ultimatumą Sovietų Sąjunga sulaužė visas sutartis su Lietuva: 1920 m. Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį, 1936 m. nepuolimo sutartį, kuri 1934 m. buvo pratęsta ir galiojo iki 1944 m., ir 1939 m. savitarpio pagalbos sutartį.

1940 m. birželio 15-osios naktį Lietuvos vyriausybė nutarė priimti ultimatumą ir ryte atsakymas buvo praneštas V. Molotovui. Sovietų Sąjunga, pasinaudojusi palankiomis tarptautinėmis aplinkybėmis bei vykdydama prieš Lietuvos valstybingumą nukreiptą užsienio politiką, susidarė galimybę okupuoti Lietuvą.

Kartu su diplomatinio pasirengimu okupuoti Lietuvą vyko ir karinis pasirengimas. Kariniu atžvilgiu Lietuvos padėtis pablogėjo nuo 1939 m. rudens, kai krašte buvo dislokuota 20 tūkst. karių (sudariusių Raudono-

sios armijos 16-ąją ypatingąją šaulių korpusą, kuriam vadovauti buvo paskirtas A. Korobkovas).

Lietuvos okupavimo karinio plano įgyvendinimas prasidėjo dar 1940 m. pavasarį. Balandžio mėn. RA dalinius pradėta telkti pasienyje. 1940 m. birželio 5 d. visos sovietų karinės įgulos Baltijos šalyse (70 tūkst. karių) buvo perimtos iš Baltarusijos, Kaliningrado ir Leningrado karinių apygardų žinios ir perduotos tiesioginiam SSRS gynybos liaudies komisaro Semiono Timošenkos vadovavimui. Šioms pajėgoms vadovavo jo pavaduotojas A. Loktionovas. Okupacijos išvakarėse, 1940 m. birželio 13 d., jis buvo atvykęs į Lietuvą ir susitiko su KAM atstovu santykiams su SSRS kariuomene Lietuvoje palaikyti gen. Miku Rėklaičiu. Vizito metu buvo įvertintas įgulų karinis pasirengimas, numatyta ir aptarta okupacijos eiga, priemonės, jei Lietuvos kariuomenė priešinsis ginklu. Apsvarstytas veiksmų koordinavimas tarp šalies viduje buvusių RA įgulų ir RA dalinių, numatytų įvesti iš už Lietuvos ribų. Pasirengimo okupacijai svarbą rodo tai, kad jam vadovavo SSRS gynybos liaudies komisaras ir jo pavaduotojas, kelis kartus inspektavęs įgulas Lietuvoje.

Tuo pat metu pradėta įgyvendinti okupavimo planus tuose RA daliniuose, kuriuos buvo numatyta panaudoti prieš Lietuvą iš Baltarusijos teritorijos. 1940 m. birželio 8 d. Lydoje Baltarusijos karinės apygardos vado pavaduotojas F. Kuznecovas sušaukė slaptą numatytų panaudoti prieš Lietuvą dalinių vadų pasitarimą. Jame F. Kuznecovas prisistatė kaip 11-osios armijos, vienos iš okupavusių kraštą armijų, vadas ir aptarė galimus karinius veiksmus prieš Lietuvą. Birželio 11 d. įvyko analogiškas pasitarimas, tik jam jau vadovavo Baltarusijos karinės apygardos vadas Dmitrijus Pavlovas. Pasitarime galutinai aptarti karinio Lietuvos okupavimo planai, divizijos ir pulkai gavo konkrečias užduotis. Numatyti veiksmai atitiko karo veiksmų pobūdį.

Lietuvai okupuoti buvo paskirtos rinktinės Raudonosios armijos jėgos. Jas sudarė 150 tūkst. raudonarmiečių, buvusių, kaip įteikdamas ultimatumą sakė V. Molotovas, dešimtyje divizijų. Iš puolimui parengtų divizijų ypač pajėgios buvo 4-oji ir 6-oji divizijos, sudariusios 6-osios kavalerijos korpusą. Šiam korpusui iki 1938 m. vadovavo būsimasis Sovietų Sąjungos maršalas Georgijus Žukovas. Atsiminimuose jis rašė, kad divizijos buvo itin geros kovinės parengties daliniai, korpuso pasirengimas geresnis už kitų. Be to, anot G. Žukovo, tai buvo „kazokų korpusas“. Beje, po G. Žukovo vadovavimą korpusui perėmė Andrejus Jeriomenka, kuris vėliau irgi tapo maršalu.

Minėtos divizijos ne tik buvo gerai parengtos, bet ir turėjo žygiui į Lietuvą reikiamą patyrimą. 1939 m. rugsėjo mėn. jos dalyvavo puolime prieš Lenkiją. 1940 m. birželio pradžioje šios divizijos dar buvo dislokuotos Lomžos ir Balstogės apylinkėse. Vadinasi, jos turėjo ir okupavimo patirtį.

1940 m. birželio 15 d. rytą specialūs Raudonosios armijos daliniai vykdė provokacijas Lietuvos teritorijoje. Iš kulkosvaidžių ir šautuvų buvo apšaudyta pasienio policijos sargy-

bos būstinė, žuvo policininkas A. Baranauskas. Apie 50 raudonarmiečių įsiveržė į Lietuvos teritoriją ir pasiliko joje už 150 m nuo sienos. Tokiais veiksmais siekta išprovokuoti pasienio policijos mėginimą pasipriešinti užpuolikams, išstumti sovietų karius iš Lietuvos ir suteikti melagingą pretekstą apkaltinti Lietuvą nedraugiškumu, susitarimų pažeidimu, ginkluoto incidento sukėlimu bei pateisinti RA įvykdytą okupavimą.

Birželio 15 d. 8 val., kai RA stovėjo išėities pozicijoje, pasirengusi po valandos pradėti karinį puolimą, įsakymas pulti buvo atšauktas: pranešta, kad Lietuva kapituavo.

Taigi 1940 m. gegužės–birželio mėn. Sovietų Sąjunga visapusiškai pasirengė kariniam Lietuvos puolimui ir jos okupavimui. Tam buvo skirtos geriausios pajėgos, vadovaujamos gabių karininkų. Karinę operaciją prieš Lietuvą sudarė trys veiksmai: karinių igulų, jau stovėjusių Lietuvos teritorijoje, agresija, puolimas iš Baltarusijos į Lietuvą ir provokaciniai veiksmai prie Lietuvos sienos. Lietuvai priėmus Sovietų Sąjungos ultimatumą karinės operacijos atsisakyta ir į šalį įvesta kariuomenė.

Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais

Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos valstybės teritorija buvo okupuota arba nacių, arba sovietų. Išimtį sudaro Rytų Lietuva, kurią sovietai buvo du kartus okupavę. Lietuvos padėtis tuo metu buvo kur kas sudėtingesnė. Lietuva patyrė sovietų okupaciją. Po šešių okupacijos savaitių, naudojantis įvairių tautybių Lietuvos piliečių kolaborantų paslaugomis, Lietuva buvo aneksuota ir jos teritorija prijungta prie Sovietų Sąjungos. Nebeliko Lietuvos valstybės. SSRS teritorijoje deklaruotas administracinis-teritorinis vienetas, vadintas Lietuvos SSR, nebuvo Lietuvos valstybė. Geriausiai tai rodo svarbiausios politinės jėgos – komunistų partijos padėtis: formaliai lyg ir atskira egzistavusi Lietuvos komunistų partija praktiškai veikė VKP(b) – vėliau SSKP – srities partinės organizacijos teisėmis, taip kaip Rusijos Smolensko ar Kazanės ir pan. srities komunistų organizacijos. Reikalo esmės nekeitė ir marionetinė Mečislovo Gedvilo vadovaujama sovietinė Lietuvos SSR vyriausybė, praktiškai neturėjusi veiksmų laisvės. Nėra prasmės kalbėti apie kokį nors Lietuvos sovietinį valstybingumą. Už visus nusikaltimus, tuo metu padarytus Lietuvoje, atsakomybė tenka Maskvai ir jos valią klusniai vykdžiusiai marionetinei vyriausybei. Kai reikėdavo atsakomybę už ką nors suversti mistinei liaudžiai, Kremlius prisidengdavo šios marionetės iškaba. Nuo pat okupacijos pradžios, dar toli iki aneksijos įforminimo, Lietuvos vidaus reikalų ministerija ir Valstybės saugumo departamentas faktiškai tapo Maskvos NKVD padaliniais; daugelis senųjų pareigūnų buvo suimti

ar atleisti, o jų vietas užėmė iš Rusijos atsiųsti pareigūnai ar Lietuvoje iki tol pogrindyje veikę įvairių tautybių Kominterno agentai. Šių represinių struktūrų veikla nuo tol neturėjo nieko bendra su Lietuvos valstybe. Per kelis mėnesius buvo suimti ar atleisti iš darbo Lietuvos policijos vadovai, dauguma eilinių policininkų – viešosios policijos pareigūnų. Buvo suformuoti nauji sovietinės milicijos kadrai, parinkti pagal sovietams tinkamą socialinę kilmę ir politinę ištikimybę okupantui. Greitai buvo atleisti ne tik apskričių viršininkai ir kiti apskričių institucijų vadovai, bet ir valsčių viršaičiai, netgi seniūnai. Visi jie buvo pakeisti sovietams patikimais ir ištikimais žmonėmis. Visos minėtos pareigūnų kategorijos ir sudarė sovietų režimo kolaborantų pagrindą. Tie žmonės buvo surinkti ne tautiniu, o lojalumo principu, pagal vienaip ar kitaip pademonstruotas kairiąsias pažiūras ar simpatijas sovietams. Nespėta per metus pakeisti visų eilinių tarnautojų.

Sovietų okupacinis režimas nuo vėliau jį pakeitusio nacių okupacinio režimo skyrėsi nebent tuo, kad režimo tikslai buvo dangstomi gražiais šūkiais ir pažadais, o visa tai slėpė masinį žmonių naikinimą. Naciai savo tikslų nedangstė, bet apie juos nedaug tekalbėjo. Kita vertus, sovietai pakeitė administracijos aparatą – pirmiausia keitė ten dirbančius žmones, paskui ir visą administracijos struktūrą. Naciai iš esmės paliko veikti lietuviškąją administraciją.

1940–1941 m. Lietuvoje susiformavęs antisovietinis pagrindis nacių okupacijos metais transformavosi į antinacinį pasipriešinimo ju-

dėjimą. 1944 m. antroje pusėje, sovietinės re-okupacijos sąlygomis, tasai pagrindis peraugo į antisovietinį pasipriešinimą, virtusį partizaniniu karu. Lietuvos ypatybe galbūt ir buvo tai, kad čia okupaciniai režimai keitėsi, o pasipriešinimo okupacijoms sąjūdis iš esmės išliko tas pats.

Bendruose lietuvių ir lenkų istorikų renginiuose nederėtų nacių okupuotos Lenkijos priešpriešinti tų pačių nacių okupuotai Lietuvai ar atvirkščiai – Lietuvos Lenkijai. Tokie priešpriešinimai yra neracionalūs. Okupacija iš esmės niekuo nesiskiria, skiriasi tik okupacijos režimai. Ta pati valstybė okupantė, jei gu ji nesilaiko tarptautinių teisės normų, viename okupuotame krašte gali įvesti vienokį, o kitame – kiek kitokį okupacinį režimą. Neatkreipę į šį momentą reikiamo dėmesio, pernelyg supaprastinsime viename ar kitame okupuotame krašte vykusią procesų suvokimą. Tad okupacijos problemas svarstyti reikia remiantis ne priešpriešinimais, o palyginimais, atsižvelgiant į specifines ypatybes ir jas lėmusias priežastis. Aiškinantis kolaboravimo problemą okupuotame krašte derėtų išsiaiškinti politines okupavimo ypatybes. Šis momentas nebuvo būdingas Pirmojo pasaulinio karo okupacijoms, o išryškėjo tik Antrajame pasauliniame kare, kuriame abu agresoriai – ir naciai, ir bolševikai – dangstėsi ideologinėmis doktrinomis. Šitai sietina su okupuoto krašto gyventojų pasipriešinimo pobūdžio bei formų nagrinėjimu.

Lygindami Lietuvos ir Lenkijos okupaciją pirmiausia turėtume atkreipti dėmesį į okupantų skirtingumą, kuris nulėmė daugelį procesų, vykstančių okupuotuose kraštuose. Prieš Lenkijos valstybę karą pradėjo ir jos nepriklausomybę sunaikino nacistinė Vokietija, tam tikru momentu prie to prisidėjus bolševikinei Sovietų Sąjungai. Ir nacistinė Vokietija, ir Sovietų Sąjunga buvo Lenkijos priešininkės. Vis dėlto lenkų sąmonėje ir praktinėje veikloje pirmasis ir svarbesnis priešas buvo nacistinė

Vokietija, užpuolusi Lenkiją ir pažeidusi jos nepriklausomybę. SSRS lenkų ir jų valstybės požiūriu irgi buvo priešas, bet antrasis – po Vokietijos. Su Sovietų Sąjunga, natūraliai tapusia Lenkijos priešu, taktiniais sumetimais buvo galima koketuoti, pasinaudojant jos potencialu kovoje su svarbiausiu priešu, t. y. naciais. Dėstant šią skaičiuotę, visiškai antraeilu dalyku atrodo tai, jog dėl atsitiktinumo – Vakarų demokratijoms gelbstint savo kailį – Sovietų Sąjunga 1941 m. tapo antinacinės koalicijos dalyve. Prasidedant Antrajam pasauliniam karui SSRS buvo tokia pati karo sukėlėja kaip ir nacistinė Vokietija.

Lietuvos padėtis buvo diametraliai priešinga. Ją užpuolė, okupavo ir nepriklausomybę sunaikino bolševikinė Sovietų Sąjunga. Lietuvai tai buvo pirmas ir svarbiausias priešas, toks pats, koks lenkams tuo metu buvo Vokietija. Daugelio lietuvių sąmonėje toks anų laikų pirmojo priešo įvaizdis išliko iki šiol. Vokietija Lietuvos teritoriją okupavo po SSRS. Natūralu, kad ji tapo antruoju Lietuvos priešu, nes neleido atkurti nepriklausomybės ir įvedė savo okupacinį režimą.

Nekreipdami dėmesio į dviejų skirtingai suvokiamų priešų buvimą negalėsime tinkamai įvertinti savo žmonių elgesio okupacijos sąlygomis, netgi nesuprasime jo. Tokio neįvertinimo ir nesupratimo rezultatas – iškreiptas kolaboravimo vaizdas. Turėdami galvoje kelių priešų buvimą ir skirtingą jų išsidėstymą kitaip suvoksime lietuvių savivaldos administracijos buvimą. Tuomet galėsime tinkamai vertinti joje dirbusių žmonių veiklą.

Labai svarbus dalykas priskiriant ar nepriskiriant vietinėje savivaldos administracijoje dirbusius žmones kolaborantų kategorijai yra okupacinio režimo tipas. Bendruoju okupacinio režimo tipu reikėtų laikyti tokį režimą, kai okupantas iš esmės laikosi 1907 m. IV Hagos konvencijos dėl sausumos karo įstatymų. Tokį režimą naciai buvo įvedę Danijoje, Liuksemburge, Norvegijoje. Gana panašus

režimas buvo Belgijoje ir Olandijoje. Prancūzijoje nacių įvestas okupacinis režimas ne visai atitiko minėtą konvenciją, būta gana brutalių nukrypimų nuo jos normų elgsenoje su vietos gyventojais. Tai būtų antrasis nacių okupacinio režimo tipas. Lenkijos teritorijoje, įėjusiose į Generalinę guberniją, įvestas režimas gerokai skyrėsi nuo okupuotų kraštų Vakaruose nacių įvesto okupacinio režimo; jį sąlyginai būtų galima įvardyti kaip trečiąjį nacių taikyto okupacinio režimo tipą. Neužmirština ir tai, kad dalis Lenkijos teritorijos buvo aneksuota nelaukiant karo pabaigos ir prijungta prie reichio. Kaip ten sprendžiamos kolaboravimo problemos, tai jau lenkų istorikų reikalas.

Pagal mūsų sąlyginį skirstymą, Ukrainoje ir Baltarusijoje buvo ketvirtasis nacių okupacinio režimo tipas, kuriam būdinga okupanto sukurta neišbaigta vietinės savivaldos sistema. Penktajam nacių okupacinio režimo tipui reikėtų priskirti okupuotas Rusijos sritis su kukliomis nacių sukurtos vietinės savivaldos užuomazgomis.

Lietuvoje, panašiai kaip Latvijoje ir Estijoje, egzistavo dar vienas nacių okupacinio režimo tipas, kurio negalima sutapatinti nė su vienu iš minėtų penkių tipų.

Aiškinantis kolaboravimo klausimus būtina atsižvelgti į nacių įvesto okupacinio režimo tipą. Negalima vienu matu matuoti kolaboravimo mastų bei pobūdžio Lietuvoje ir Lenkijoje (Generalinės gubernijos teritorijoje), Lietuvoje ir Baltarusijoje, Lietuvoje ir Rusijoje. Sovietų represinės struktūros šiuo atžvilgiu nedarė jokio skirtumo. Istorikai neturėtų sekti jų pavyzdžiu.

Nacių okupacijos išvakarėse Lietuvoje vėlgi buvo susiklosčiusi kitokia visuomeninė politinė padėtis negu Lenkijoje, Baltarusijoje ar Rusijos srityse. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo išvakarėse Lietuva buvo aneksuota ir inkorporuota į SSRS sudėtį. Lietuvą Sovietų Sąjungos interesų sferai perleido na-

cistinė Vokietija, faktiškai pripažinusi aneksiją. Užtat pradėdama karą ir peržengdama sieną nacistinė Vokietija tarėsi įžengusi į SSRS teritoriją.

Sovietinė okupacija, valstybės griovimas, aneksija, represijos nulėmė Lietuvos žmonių antisovietinį pasipriešinimą. Sovietinės okupacijos metais Lietuvoje susiformavo labai išsiskojęs antisovietinis tautinis pagrindis, rengęs tautą ginkluotai kovai. Krašte tvyrojo kone visuotinis karo laukimas. Su artėjančio karo pradžia buvo siejama galimybė atsipalaiduoti nuo priklausomybės Maskvai, atkurti nepriklausomybę. Šiais laikais, turėdami dabartinę istorinę patirtį, žinodami slaptą Maskvos ir Berlyno sąmokslą, galime stebėtis to meto žmonių naivumu. 1941 m. žmonės nežinojo savo ateities, bet tikėjo ja. Per karo pradžios triukšmą ir suirutę tikėtasi išsivaduoti nuo bolševizmo, bet ne naujos okupacijos.

Panagrinėkime, kaip atsirado ir susiformavo lietuvių savivalda nacių okupacijos metais.

1941 m. birželio 23 d. rytą per Kauno radiją, pranešus Lietuvai apie sėkmingą antisovietinį sukilimą Kaune, buvo duotas ženklas sukilti visai Lietuvai – ne paremiant į Rytus besiveržiantį *vermachtą*, ne iš meilės naciams ir jų ideologijai, o kad būtų galima atkurti šalies nepriklausomybę. Orientuotasi į 1918 m. situaciją. Tą ankstyvą rytą Kauno radijas ne tik pranešė apie sukilimą Kaune, bet ir paskelbė nepriklausomybės atkūrimą bei Lietuvos laikinąją vyriausybę. Kai kurie tą dieną per radiją paskelbti atsisaukimai turėjo to meto konjunktūros atspalvių, bet visi jie buvo baigiami valstybingumo dvasia: „Tegyvuoją laisva ir nepriklausoma Lietuva! Viskas Lietuvai!“ Šie pareiškimai nebuvo nacių inicijuoti ar su jais suderinti. Priešingai, lietuvių politinės emigracijos viršūnės Berlyne dar likus savaitei iki karo pradžios buvo įspėtos, kad karui prasidėjus lietuviai jokia forma neskelbtų nepriklausomybės ar vyriausybės ir apskritai

būtų susilaikoma nuo politinių pareiškimų ar atsišaukimų į tautą. Lietuvos antisovietinis pagrindis tam nepakluso. Tai ne kolaboravimas su naciais, o veikiau savo požiūrio į Lietuvos ateitį išraiška, nesuderinta nei su Berlynu, nei su Maskva. Pasipriešinimo naciams čia kol kas taip pat nesama – pirmomis Vokietijos ir SSRS karo dienomis *vermachtas* buvo laikomas draugiška kariuomene, nes ji kovėsi su Lietuvą okupavusiais bolševikais.

Lietuvių vietinės savivaldos formavimosi pradžia sietina su sukilusio Kauno birželio 23 d. ryto atsišaukimais. Organizuotis, valdymo bei savivaldos institucijas atkurti ragino taip pat Aktyvistų fronto štabo atsišaukimas. Laikinoji vyriausybė pakvietė visus buvusius nepriklausomos Lietuvos įstaigų tarnautojus ir policininkus pagal galimybes grįžti į tas tarnybos vietas, kuriose jie dirbo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos žmonės, kurie nebuvo susidėję su sovietais, pasitikėdami Laikinosios vyriausybės kvietimu grįžo į buvusias pareigas arba į tas vietas, kuriose jie dirbo sovietmečiu, ir entuziastingai ėmėsi atkurti iki sovietinės okupacijos bei aneksijos veikusias savo valstybės institucijas. Niekas nemastė apie kolaboravimą su naciais – tikėjo Lietuvos valstybės atsikūrimu. Tuomet, per patį sukilimo ir visuotinio antisovietinio pakilimo įkarštį, ir buvo sukurti pagrindai būsimos vadinamosios lietuvių vietinės savivaldos, veikusios iki pat 1944 m. birželio pabaigos. Atsikūrė apskričių viršininkų įstaigos, apskričių, miestų, valsčių valdybos, kitos savivaldos institucijos, apskričių policijos vadovybė ir policijos nuovados. Vienos kūrėsi dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, o kitos – jai jau įžengus į konkrečią vietovę.

Vermachto daliniai buvo sutinkami palankiai mandagiai, netgi entuziastingai. Negailėta gėlių. Kai kas prieš metus jų negailėjo ir sovietų tankams bei kavaleristų žirgams puošti. Taigi skirtumas tik tas, kad prieš metus gėlėmis puošė išvaduotojus nuo manomo kruvino fašistinio Smetonos reži-

mo, o dabar – nuo tikrai kruvino fašistinio-bolševikinio Stalino režimo. Stepono Batoro universiteto profesorius, buvęs rektorius Witoldas Staniewiczzius teigia, kad Vilniuje netgi žydai sveikinę įžengiančius vokiečių karius: „Lietuvės kiekviename žingsnyje rodė dėkingumą savo išlaisvintojams, netgi žydai, veikiau žydės, sveikino įžygiuojančius vokiečius su gėlėmis. Entuziazmas Lietuvoje iš tikrųjų buvo neregėtas“.

Lietuvoje tuomet kalbėta apie *kovą su bendru priešu* – bolševizmu, bet ne apie *bendrą kovą*. Niekas nė manyti nemanė, kad po kelių mėnesių prasidės masinės žydų skerdynės, nors ir buvo girdėję apie žydų izoliavimą bei jų gyvenimo suvaržymus Vokietijoje ir okupuotuose kraštuose.

Maždaug per 5–10 dienų nuo Vokietijos ir SSRS karo pradžios jau visur buvo atsikūrusios kitados nepriklausomoje Lietuvoje veikusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos. Dauguma jų tarnautojų – seni lietuvių administracijos darbuotojai. Šios institucijos Lietuvoje sulaukė visuotinio pripažinimo ir pritarimo, išskyrus komunistus ir kitus prosovietškai nusiteikusius piliečius. Tokių kai kur būta nemažai. Spartus ir sąlyginai sklandus periferinės administracijos atkūrimas buvo žmonių entuziazmo nuopelnas. Užtat ir atkūrę savivaldos institucijas Lietuvos piliečiai jautėsi vykdantys Laikinosios vyriausybės valią ir stengėsi savo veiklą organizuoti pagal Lietuvos Respublikos įstatymus.

Sužlugus viltims greitai atkurti nepriklausomybę, savivaldos institucijos veikė taip, kad kuo labiau sušvelnintų naujosios okupacijos poveikį krašto ūkiui ir gyventojams. Per visą nacių okupaciją jos mėgino kiek įmanoma globoti savo žmones, tenkinti jų poreikius. Sovietmečiu susikompromitavę, prosovietškai nusiteikę ir tai atvirai demonstravę žmonės, kaip sovietiniai kolaborantai, negalėjo pretenduoti net į tokią neretai trapią globą. Po 1941 m. birželio ir ypač liepos mėn. represijų ir toliau buvo suiminėjami įvairūs žė-

miausio rango sovietiniai pareigūnai, visokie prisiplakėliai ir siunčiami į darbus Vokietijoje (neretai jie patys užsirašydavo išvykti į darbus, kad išvengtų persekiojimų). Lėmė ne tautiniai, bet politiniai motyvai ir interesai.

Suprantama, kad jau pirmomis karo savaitėmis teko taikstyti su vokiečių karinės administracijos reikalavimais. Užtat labai greitai visuose miestuose ir apskrityse atsirado kaip du vandens lašai panašių nurodymų dėl žydų gyvenimo varžymų, pagaliau getų steigimo. Ne lietuvių savivaldos administracija juos sukūrė. Iš anksto parengtus tekstus atsi-vežė Kauno ir Vilniaus karo komendantai bei vietiniai komendantai provincijoje. Lietuvių administracijos fantazija nebuvo tokia laki. Vokiečių administracija visiškai ignoravo Laikinąją vyriausybę, bet užmezgė ryšį su atsikūrusiomis savivaldos institucijomis. Visiškai ignoruoti naujojo okupanto reikalavimus ar iš karto jiems atvirai priešintis nebuvo geriausia išeitis. Toks pasipriešinimas iš tiesų būtų buvęs unikalus Europoje, tačiau tai būtų tiesiog pseudodidvyriškumas – nacių okupacinės politikos esmės tai nebūtų pakeitę. Naciai paprasčiausiai būtų išvaikę tas institucijas ir sukūrę savo pagalbinį valdymo aparatą, kuriame tikrai būtų susitelkę tik naujojo okupanto talkininkai. Dėl to krašto žmonėms nebūtų buvę geriau.

Birželio sukilimas ir jo rezultatas – Lietuvos valstybingumo atkūrimo deklaravimas, Laikinosios vyriausybės paskelbimas – suardė nacių planus nuo pat pirmųjų žingsnių Lietuvą visais atžvilgiais laikyti sudedamąja Sovietų Sąjungos dalimi. Visas Lietuvoje buvęs turtas, kartu ir žemė, paskelbtas SSRS turtu, tapo vermachto trofėjumi ir dėl to virto reichu nuosavybe. Bet kurti kolaboracines valdymo struktūras kol kas nesiryžta. Atrodo, lietuvių savivaldos struktūrų sukūrimas ne pagal nacių sumanymus privertė juos taktiniais sumetimais bent laikinai pakoreguoti savo planus.

Nuo 1941 m. liepos 28 d. vietoj karinės okupacinės administracijos buvo įvesta nacių civilinė okupacinė administracija. Jai neliko nieko kita, kaip bent kol kas faktiškai pripažinti lietuvių savivaldos administraciją. Civilinės okupacinės administracijos vadovybei nepavykus Laikinąją vyriausybę paversti savo patikėtine ar kitoku pavadinimu veikiančia talkininke, rugpjūčio 5 d. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas šios vyriausybės nariams pareiškė, kad įvedus Lietuvoje civilinę vokiečių administraciją jų kaip ministrų darbas „turi būti laikomas baigtas“. Faktiškai vyriausybė mandagia forma buvo išvaikyta. Buvo išdėstytos nacių civilinės okupacinės administracijos gairės. Lietuvių institucijoms vadovauti buvo paskirti generaliniai tarėjai. Jie turėjo Kaune sukurti centrinės valdymo institucijas ir veikti generalinio komisaro vadovaujami bei smulkmeniškai prižiūrimi. Birželio sukilimo dienomis sukurtos institucijos nebuvo panaikintos, bet ir formaliai nebuvo įtrauktos į vietinės savivaldos sistemą. Šiose lietuvių institucijose nebuvo pakeisti nei tarnautojai, nei vadovai. Nebuvo pakeisti netgi svarbiausi lietuvių administracijos pareigūnai – apskričių viršininkai.

Nacių statytinių viršūnėle papildytos lietuvių savivaldos institucijos išliko, tad nuo 1941 m. liepos pabaigos–rugpjūčio pradžios faktiškai Lietuvoje egzistavo ne nacių sukurta lietuvių vietinės savivaldos sistema. Tik oficialiai ji nebuvo įteisinta. Aukščiausius nacių pareigūnus kurį laiką aiškiai buvo sutrikdę lietuvių politiniai akibrokštai pirmomis karo dienomis. Nenorėta nei priimti lietuvių pasirinktos reichu kovai su bolševizmu apskritai palankios nepriklausomybės krypties, nei imtis represijų prieš pačių lietuvių atkurtas struktūras. Reichu vadovybė svyravo dėl Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose atsikūrusių ar atnaujintų savivaldos institucijų tolesnio likimo.

Rugpjūčio mėn. naciai Lietuvoje mėgino įdiegti savo sumanytą periferinio valdymo sistemą, sureikšmindami valsčių viršaičių ir ypač kaimų seniūnų instituciją. Seniūnai būtų tapę svarbiausiais „savivaldos“ pareigūnais. Šį tą naciai padarė. Faktiškai viršaičių darbą ir toliau reguliavo apskričių viršininkai, o seniūnų – viršaičiai. Beje, nacių okupuotose Baltarusijos ir Rusijos srityse kaimų seniūnų institucija taip ir buvo sureikšmintą, nes ten neturėta ką atkurti. Kaimų seniūnai ir miestų burmistrai ten buvo svarbiausi administracijos pareigūnai šalia nacių pareigūnų ir policijos. Seniūnijų ir seniūnų valdymo sistemą naciai, matyt, buvo sugalvoję visai formaliai SSRS teritorijai. Tad jau pats senosios savivaldos sistemos ir apskričių viršininkų įstaigų Lietuvoje atkūrimas ir šios sistemos išlaikymas buvo veikiau rezistencinis, o ne kolaborantinis žingsnis.

Tik 1941 m. spalio pabaigoje, vermachtui jau stringant pamaskvės pelkėse, naciai pagaliau apsisprendė Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose nenušalinti vietinės administracijos ir nelaikyti vien vokiečių okupacinės administracijos su burmistru, viršaičių ir kaimų seniūnų institucija, o palikti vietinę savivaldą, kurios veiklą vokiečių okupacinė administracija tik griežtai prižiūrėtų. Įžvalgesni reicho pareigūnai suvokė, kad geriau toleruoti lietuvių ir kitų baltijiečių administracijos aiškų mėginimą palaikyti savo žmones, kartu negailėstingai kovojant su bolševizmo agentūra ir visomis jos reiškimosi formomis, negu eskaluoti kasdienę atvirą priešpriešą baltijiečiams. Į tokią delikačią tarpinę padėtį patekusi lietuvių vietinė savivalda išbuvo 8 mėnesius. Tik 1942 m. kovo 7 d. Alfredas Rosenbergas pasirašė slaptą potvarkį dėl vietinės savivaldos Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose įteisinimo. Nacių institucijos apygardose ir apskrityse privalėjo ne tiek imtis konkreto darbo, kiek apskritai vadovauti lietuvių administracijos darbui ir ją prižiūrėti. Manytume, kad

šis A. Rosenbergo potvarkis buvo didelis žingsnis atgal nuo nacių sugalvotos administravimo sistemos. Naciai suvokė, kad geriau taktiškai laviruoti tarp savų strateginių užmojų ir lietuvių savivaldos negu pašalinti vietinę administraciją ir patiems valdyti kraštą. Tam naciams būtų prireikę labai daug papildomų pajėgų. Galėjo būti ir kitų nemalonių padarinių. A. von Rentelno 1943 m. birželio 1 d. potvarkis dėl vietinės savivaldos lyg ir nedavė nieko nauja, bet jis svarbus tuo, jog dar kartą įtvirtino lietuvių vietinės savivaldos *status quo*. 1943 m. pradžioje lietuvių savivaldos įstaigose dirbo per 33 tūkst. tarnautojų: apskričių įstaigų darbuotojų, valsčių viršaičių ir kitų valsčių valdybų darbuotojų, seniūnų, viešosios policijos tarnautojų (jų buvo apie 6000) ir kitų.

Lietuvių administracija nuo pat savo veiklos pradžios atvirai nedemonstravo priešiško ar bent nepalankumo nacių okupantams, bet pagal išgales visokeriopai stengėsi apsaugoti savo žmones nuo galimų represijų, sušvelninti okupacinį režimą. Nemažai savivaldos tarnautojų įstojo į įvairias lietuvių antinacinio pasipriešinimo pagrindines organizacijas ar bent rėmė lietuvių tautinį antinacinį pasipriešinimą. Iš šalies atrodė, kad lietuvių savivalda ištiesai kolaboruoja su nacių okupacine administracija, o iš esmės ji laikėsi rezistencinių pozicijų. Vietinės savivaldos tarnautojų, kaip ir daugumos lietuvių, elgseną formavo gana gausi antinacinė lietuviška spauda. Ji stiprino rezistencines nuotaikas. Jei ne lietuvių savivaldos bei viešosios policijos pritarimas, parama ir tiesioginis dalyvavimas, tai lietuvių tautinio nepriklausomybinio pagrindžio spauda nemažais tiražais nebūtų taip sklandžiai sklidusi po Lietuvą.

Tik sutelktomis lietuvių antinacinio pagrindžio, savivaldos tarnautojų pastangomis, palaikant ar bent tyliai pritariant lietuvių viešosios policijos pareigūnams, pavyko Lietuvoje iš esmės sužlugdyti visas nacių skelbtas

mobilizacijas į įvairias karines formuotes, taip pat į nacių planuotą SS lietuvių legioną. Dideliu mastu buvo neutralizuoti ir nacių bandymai paimti iš Lietuvos kuo daugiau darbo jėgos reichui. Savivaldos pareigūnai neretai balansuodavo ties riba – lyg ir demonstravo savo pastangas, bet kartu rodė bejėgiškumą.

Būtent lietuvių savivaldai pavyko išsaugoti švietimo sistemą – pradines ir vidurines mokyklas. Mokymo programos ir turinys nebuvo palenkti nacių ideologijai. Praktiškai išliko toks mokyklų tinklas, koks buvo 1940–1941 mokslo metais. Savivaldos rezistencijos visuotinumą, ko gero, labiausiai atskleidė išsaugota švietimo sistema ir mokymo turinys. Ne paslaptis, kad lenkų ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis nemažai nuveikė griaudamas kaimų pradinių mokyklų tinklą Rytų Lietuvoje. Terorizuojami mokytojai kai kur į darbą atvažiuodavo tik policijos pareigūnų lydimi, nes bijodavo nakčiai likti kaimuose. Naktimis kaimų mokyklėlėse buvo naikinamas ir taip skurdus jų inventorių bei mokymo priemonės. Buvo deginami mokyklų pastatai.

Populiari vietinės savivaldos pareigūnų, kaip ir daugumos lietuvių, priešinimosi forma buvo nacių reikalavimų vykdymo sabotžas – lėtas, bet atkaklus ir kryptingas. Būdavo įspėjama apie įvairias nacių ūkio pareigūnų revizijas kaimuose. Pro pirštus žiūrėta į aiškiai neteisingą pasėlių plotų bei gyvulių skaičiaus deklaravimą surašinėtojams. Sovietmečiu plačiai eksploatuota ano meto statistika apie ryškų pasėlių plotų bei galvijų, kiaušinių, avių, naminių paukščių skaičiaus mažėjimą kasmet rodo ne tiek ūkio nuosmukį nacių okupacijos metais, kiek vietinės savivaldos dangstomą žmonių ekonominę rezistenciją. Tarnautojai ir policininkai įspėdavo žmones apie pavojų. Jų perspėjimai daug ką apsaugojo nuo areštų. Nacių reikalavimus klusniau vykdžiusius savivaldos tarnautojus įspėdavo pagrindžio spauda, reikalaudama susilaikyti nuo pernelyg uolaus tarnavimo okupantams.

Antinacinę lietuvių rezistenciją palaikė visa lietuvių savivalda. Valsčių viršaičiai ir kaimų seniūnai praktiškai nebūtų galėję dirbti, jei būtų tapę klusniais nacių talkininkais. Visiškai kitas buvo Maskvos inspiruoto ir palaikomo sovietinio pasipriešinimo sąjūdžio, daug kur peraugusio į banditizmą, požiūris į lietuvių savivaldą. Pagal jį, su naciais kolaboravo visas lietuvių rezistencinis sąjūdis, nes jis neatitiko Maskvos interesų ir jos reokupacinių planų.

Prie nacių kolaborantų galima priskirti (su tam tikromis asmeninėmis išimtimis) tik aukščiausią tos savivaldos grandį, kurią sukūrė patys naciai, t. y. generalinių tarėjų įstaigas, vadintas vadybomis.

Sudėtingiau buvo 1941 m. vasarą lietuvių institucijas atkurti Rytų Lietuvoje. Tam būta pakankamai svarių priežasčių. Per septynis su puse mėnesio 1939–1940 m. lietuvių administracija čia nebuvo spėjusi suleisti šaknų. Jos tarnautojai čia buvo labiau nukentėję 1940–1941 m. nuo NKVD represijų negu kitose Lietuvos vietovėse. Visi jie čia buvo nauji žmonės, atsikėlę iš kitur, tad labiau pastebimi tarp vietos gyventojų. Kitur Lietuvoje sovietinėms represijoms būta didelio pasirinkimo, o čia tuos lietuvių nacionalistus galima suskaičiuoti ant pirštų. Dauguma buvusių Lenkijos tarnautojų ar šiaip visuomenės aktyvistų jau buvo pritilę, lyg ir iš akiračio pasitraukę, kai kurie netgi represuoti 1939 m. rudenį. Tad sovietinių represinių struktūrų dėmesys buvo sutelktas į negausius Lietuvos įstaigų tarnautojus. Be to, jie dar pateko ir į vietinių skundikų akiratį. Tad Rytų Lietuvoje, ypač periferijoje, suimta, ištremta su šeimomis, sovietų sušaudyta pirmomis karo dienomis santykinai kur kas daugiau įvairaus lygmens tarnautojų negu kitur Lietuvoje. Pavyzdžiui, Rytų Lietuvoje į darbą sugrįžo tik 25 proc. policininkų, tarnavusių čia iki 1940 m. birželio 15 d. Gana svarbi priežastis buvo ir ta, kad Rytų Lietu-

voje, išskyrus Vilnių, Marcinkonis, Druskininkus ir kai kurias Švenčionių apskrities vietas, nevyko Birželio sukilimas, nebuvo įžiebtas entuziazmas atkurti Lietuvos valstybės institucijas.

Dėl lietuvių savivaldos tradicijos stygiaus Rytų Lietuvoje ir dėl kitų minėtų priežasčių čia 1941 m. vasarą ne visur buvo atkurtos lietuviškosios valdymo bei savivaldos institucijos. Vilniuje birželio 24 d. susikūrė Vilniaus miesto ir apskrities piliečių komitetas (vietoj apskrities savivaldybės), vėliau vadinęsis Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetu. Druskininkuose susikūrė miesto ir valsčiaus komitetas, nes čia apskritai niekuomet nėra buvę lietuviškos valsčiaus savivaldybės. Gal normaliau administracijos reikalai klostėsi Švenčionyse, Švenčionėliuose, Trakuose, Valkininkuose, Varėnoje ir Eišiškėse.

Mes suvokiame, kad Rytų Lietuvoje, kur daug gyventojų buvo nusiteikę prolenkiškai, dalyvavo lenkų pasipriešinimo sąjūdyje ar bent pritarė jam, kur lietuvius neretai laikė okupantais ir gretino juos su naciais, požiūris į lietuvių savivaldą ir viešąją policiją iš esmės buvo neigiamas. Suvokiame, bet nepateisiname, nes žinome tikrąją priežastį. Ten vietinės savivaldos ir viešosios policijos darbas pirmiausia buvo trukdomas dėl to, kad tose institucijose dirbo beveik vien lietuviai. Kolaboravimo su naciais mitas čia neretai buvo priedanga. Juk net lietuviškos pradžios mokyklos 1944 m. pradžioje Rytų Lietuvoje buvo uždaromos jėga. Tad ne kolaboravimas su naciais čia buvo svarbiausia.

Lenkiškos politinės orientacijos žmonėms pavyko įsitvirtinti Rytų Lietuvos valstybinių ūkių valdymo sistemoje. Neteko girdėti, kad tie žmonės būtų skiriami prie kolaborantų, nes sprendžiama pagal galutinį tikslą. Jie buvo susiję su lenkų pagrindžiu. Vilniaus apygardos komisariato teritorijoje buvusių dvarų, tapusių naciams pavaldžiais valstybiniais ūkiais, valdytoju naciai paskyrė bene iš Lietuvos kilusį Vladislavą Komarą. Jam pavyko

daugumos dvarų ir dvarelių tiesioginiais valdytojais paskirti vietinius lenkus, neretai netgi tų dvarelių savininkus. Kituose Lietuvos apygardų komisariatų dvaruose paprastai tvarkėsi iš reicho atsiųsti valdytojai. V. Komaro vadovaujami dvarų valdytojai savo pozicijas irgi kiek galėdami panaudojo lenkų visuomenės dalies interesams – padėjo aprūpinti maistu Vilniaus lenkų inteligentiją, vėliau tiekė maistą Armijos krajos (AK) daliniams. Lenkai teisingai tų struktūrų žmones priskiria rezistentų, o ne kolaborantų kategorijai. Mes nematome jokio pagrindo piktintis tuo, kad lenkams pavyko užimti šią nišą okupacinėse struktūrose ir panaudoti ją lenkų naudai. Taip pat nelinkę laikyti nacių kolaborantais daugybės Vilniaus lenkų, dirbusių įvairiose nacių karinės paskirties institucijose toli gražu ne paprastais darbininkais.

Nemažai lenkų inteligentų, mokančių vokiečių kalbą, Vilniuje dirbo vertėjais vokiečių karinėse statybose ir ūkinėse institucijose. Lenkai tose kontorose dirbo technikais ir pan. Jie tikriausiai nebuvo kolaborantais, nors iš esmės dirbo karinio pobūdžio darbus. Toks požiūris turėtų būti taikomas ir lietuvių savivaldos vertinimams, kadangi savivaldos institucijose dirbę žmonės siekė jas panaudoti valstybės atkūrimo labui, o ne talkininkavimui naciams. Kita vertus, lietuvių savivaldos tarnautojai bei viešosios policijos pareigūnai Rytų Lietuvoje pirmiausia stengėsi palaikyti ir globoti savus, t. y. lietuvius. Vargu ar galėjo būti kitaip. Juk V. Komaro vadovaujama dvarų administracija nerėmė maistu Vilniaus lietuvių. Be abejo, Vilniaus lenkai okupacijos metais puikiai suvokė, kad savi pirmiausia palaiko savus. Jei lenkai būtų įsitvirtinę vietinės savivaldos institucijose Rytų Lietuvoje, tai jas irgi būtų panaudoję savoms tautinėms reikmėms. Jie būtų darę viską, kad išstumtų iš čia lietuvius.

Rytų Lietuvoje dar iki karo tvyrojusi politinė ir tautinė įtampa nacių okupacijos metais vis stiprėjo. Lietuvių ir lenkų bendruome-

nės, turėdamos skirtingas politinės ateities vizijas, užsisklendė savyje, suvešėjo priešiškus. Dėl to kaltos abi pusės.

Nereikia užmiršti, kad nacių okupacijos pradžioje lenkai Rytų Lietuvoje turėjo vilčių sukurti lenkų vietinę savivaldą vietoj lietuvių. Tokias viltis gal net pakurstydavo kai kurie nacių karinės administracijos pareigūnai. Ar tokiu atveju jau nebūtų balansuojama tarp kolaboravimo ir rezistencijos?

Ne tik Vilnius, bet ir visa Rytų bei Pietryčių Lietuva jau pirmomis nacių okupacijos dienomis pateko į *vermacht* Centro armijų grupės karo komendantūros jurisdikciją, o visa kita Lietuvos teritorijos dalis buvo pavaldi Šiaurės armijų grupės karo komendantui. Gal net neatsitiktinai Vilniuje įsikūrusios karo lauko komendantūros, kuriai buvo pavaldžios visos Rytų Lietuvos teritorijoje buvusios vietinės komendantūros, vadovu buvo paskirtas plk. lt. Adolfas Zehnpfennigas, kilęs iš Poznanės. Jis labai daug prisidėjo drumsčiant vandenį Vilniuje, toliau kiršinant lietuvius ir lenkus, o pats protegavo pastaruosius. Sukiršintus gyventojus lengviau valdyti. Ne be komendantūros nurodymo vietiniams komendantams buvo nušalinta Druskininkuose susikūrusi lietuvių vietinė administracija. Trukdyta steigti lietuviškas institucijas Šalčininkuose, Dieveniškėse ir netgi Švenčionyse. Pagaliau visose šiose vietovėse lietuvių savivaldos administracija bei viešoji policija buvo nušalinta ir pakeista lenkų savivaldos administracija, nors ir neilgam. Lenkų savivalda ėmėsi čia įvairių antilietuviškų akcijų: sodino daboklėn žmones pagal tautybę, o ne už politinę veiklą sovietmečiu. Karinė nacių administracija visur buvo įsakiusi atiminėti radijo aparatus iš žydų ir lenkų, o čia liepė juos atimti iš žydų ir lietuvių. Rytų Lietuvoje 1941 m. liepos mėn. būta įvairių provokacinių išpuolių prieš lietuvių viešąją policiją, savivaldos pareigūnus. Ir vėliau, įsigalėjus nacių civilinei okupacinei administracijai, tiek Vilniaus apygardos komisaras Hors-

tas Wulffas, tiek Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas neretai laviruodami toliau kiršino lenkus ir lietuvius.

Lygindami lenkų autorių tiek amžininkų rašinius, tiek vėlesnių laikų istorikų veikalus matome aiškią tendenciją – Rytų Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais laikyti integralia Lenkijos valstybės dalimi su visais iš to kylančiais padariniais. Vis dėlto autorius autoriui nelygu. Palyginkime dviejų Stepono Batoro universiteto profesorių – jau minėto W. Staniewicziaus ir Konrado Gorskio istorijos apybraižas („Vilnius Antrojo pasaulinio karo metais“ ir „Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais“). Pirmasis autorius, jausdamasis Lenkijos piliečiu ir patriotu, gana santūriai aprašo situaciją, užsimena ir apie „tautinį stumdymąsi“ dėl vietinės savivaldos. Kita vertus, W. Staniewiczzius – Lietuvos bajoras nuo Pivašiūnų. K. Gorskis, kurį su Lietuva sieja tik tai, kad dirbo Stepono Batoro universitete, itin emociškai aprašo lietuvių ir lenkų santykius Vilniuje 1939–1943 m., būtas ir nebūtas lietuvių skriaudas lenkams, kad lietuviai engė lenkus ir niokojo Vilniaus politinį, ūkinį ir kultūrinį gyvenimą. Neužmirštas ir lenkų išstūmimas iš vietinės savivaldos, didelio valdininkų būrio likimas. Kita vertus, kodėl minimalius etatus turinčiai lietuvių savivaldai turėjo rūpėti nelabai draugiškai nusiteikusių 30 tūkst. buvusių Vilniaus lenkų valdininkų likimas? Šiam autoriui, kitaip negu W. Staniewiczziui, netgi priimtinas Lietuvos inkorporavimas į Sovietų Sąjungą.

Pagal 1907 m. IV Hagos konvenciją dėl sausumos karo įstatymų, okupantas privalo palikti vietinės administracijos institucijas ir sudaryti joms veikimo sąlygas. Lietuvoje nacių okupacinis režimas skyrėsi nuo kitų Rytų kraštų režimo tuo, kad čia buvo paliktos veikti judant frontui atsikūrusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos, buvusios Lietuvoje iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos. Jos iš esmės veikė pagal Lietuvos įstatymus ir ankstesnius savo reglamentus,

kiek tai neprieštaravo karo meto aplinkybėms. Lietuvoje liko galioti įstatymai, veikę iki 1940 m. birželio 15 d., taip pat du sovietiniai įstatymai (dėl civilinės metrikacijos ir šeimos bei santuokos), 1943 m. pakeisti atitinkamomis reichs normomis. Kartu veikė keli reichs įstatymai ir gausybė nacių civilinės okupacinės administracijos potvarkių. *De facto* buvo paliktos galioti sovietinių nacionalizacijos įstatymų normos, kurios vėliau iš dalies buvo pakeistos. Visa tai leidžia teigti, kad Lietuvoje, panašiai kaip ir kitose Baltijos šalyse, naciai buvo įvedę šiek tiek kitokį režimą nei kituose okupuotuose kraštuose.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad Lietuvoje tuomet buvo bent penki antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiai: lietuvių tautinis, lenkų tautinis, žydų, prosovietinis ir sovietinis. Jie skyrėsi ne tik tautine, bet ir valstybine orientacija. Tai irgi Lietuvos gyvenimo realiųjų ypatybė nacių okupacijos metais. Neabejotina, kad tiek karo metais, tiek dabar lietuviams svarbiausias yra lietuvių tautinis pasipriešinimo sąjūdis, nes jis išlaikė Lietuvos

valstybės idėją. Visi kiti puoselėjo kitas politines vertybes.

Mūsų manymu, suderinti lenkų ir lietuvių istorikų pozicijas daugeliu Antrojo pasaulinio karo istorijos ir ypač antinacinio pasipriešinimo klausimų trukdė ir tebetrukdo mažiausiai penki momentai, kitados itin stipriai veikę ir lietuvių, ir lenkų visuomenės nuomonę.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog lietuviai karo metais neturėjo egzilinės vyriausybės. Sovietinės marionetinės vyriausybės, rezidavusios Penzoje, vėliau Maskvoje, mes nelaikome Lietuvos valstybės vyriausybe. Ji Lietuvai neatstovavo ir Lietuvos reikalų netvarkė. Už ją tai darė Maskva, retsykais ją panaudodama kaip kamufliažą.

Visi šie momentai, mūsų manymu, turėjo ir tebeturi lemiamą reikšmę vertinant lietuvių savivaldos nacių okupacijos metais vaidmenį. Vertindami jį ir lietuvių savivaldos vietą lietuvių antinaciniame pasipriešinime mes linkę atsparos tašku laikyti Birželio sukilimą ir jo padarinius. Šiuo aspektu reikėtų skirti kolaboravimą su naciais nuo pasipriešinimo.

Lietuviškoji valdžios institucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)

IVADAS

Prasidėjus Vokietijos–TSRS karui, Kaune buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV). Analogų jai buvusiose tarybinėse respublikose nerasime. Galėtume paminėti nebent Stepano Banderos bandymą sudaryti vyriausybę Lvove, Ukrainoje, tačiau pastangos buvo bevaisės.

Lietuvos laikinoji vyriausybė *in corpore* deklaravo sieksianti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Ji mėgino atkurti iki tarybinės okupacijos buvusią ekonominę sanklodą, teisinę sistemą, vietos savivaldą. Jos šešių savaičių darbą (egzistavo iki 1941 m. rugpjūčio pradžios) atspindi šimtas priimtų įvairaus turinio įstatymų, nutarimų bei potvarkių.

Tačiau LLV jurisdikcija apėmė ne visą Lietuvą, nes šalį užėmus skirtingiems vokiečių armijos daliniams ir Lietuvoje įsteigus dvi karo lauko komendantūras – Kauno ir Vilniaus – neišvengiamai turėjo susidaryti ir du civilinio gyvenimo administravimo centrai. Taigi Vilniui bei Rytų Lietuvai atsidūrus kitos karo lauko komendantūros veikimo zonoje, čia įsikūrė antra pagal svarbą lietuviškoji valdžios institucija – Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – Komitetas)¹.

Kitaip nei LLV, Komiteto veikla didelio Lietuvos istorikų dėmesio nesulaukė. Minėtini vos keli tekstai², kuriuose plačiau analizuojamas jo susidarymas, veikla, santykiai su okupacine valdžia ir kt. Šį kartą, trumpai api-

būdinę Komiteto susidarymo aplinkybes bei kompetenciją, išsamiau panagrinėsime mažiau istoriografijos akcentuotus jo veiklos aspektus ir ypač požiūrį į lenkų bei žydų tautines bendruomenes.

KOMITETO SUSIDARYMO APLINKYBĖS BEI KOMPETENCIJA

„Birželio 24 d. dar tebevykstant Vilniaus mieste ir srityje kovoms su krašto engėjais bolševikais, Vilniaus lietuviams aktyvistams ir lietuviams partizanams vadovaujant, Vilniaus miestui ir sričiai tvarkyti ir santykiams su Vokiečių Kariuomene užmegzti Vilniuje susikūrė mano vadovaujamas Komitetas...“³ Taip 1941 m. rugsėjo 15 d. rašė buvęs jo pirmininkas, vienas antitarybinio pagrindo Vilniuje vadų Stasys Žakevičius. Anot buvusio Lietuvos pasiuntinio Berlyne Kazio Škirpos, apie šio Komiteto ir lietuvių aktyvistų veiklą Vilniuje 1941 m. liepos 9 d. slaptame gestapo biuletenyje buvo rašoma: „Lietuviškieji sluoksniai, kurie vadina save aktyvistais, sugebėjo perimti miesto ir Vilniaus apskrities valdymą tuojau, kai tik rusų kariuomenė pasitraukė. Vadovaujant Stasiui Žakevičiui (Vilniaus universiteto docentui) susidarė komitetas, kuriam priklauso įvairios žinybos, tarp kita ko, ir gynybos. Šio komiteto kontroliuojama dalis buvusių lietuvių įstaigų ėmė irgi atnaujinti savo veiklą, jų tarpe politinė, krimi-

nalinė ir viešoji policija. Siekiama padaryti vokiečių karinėms įstaigoms įspūdį, lyg Lietuvos valstybinis aparatas yra išsilaikęs. Buvo dargi atgaivinta lietuvių karo komendantūra su lietuviu karo komendantu. Kadangi lietuvių kariniai ir policijos daliniai buv. Wehrmachtui reikalingi saugoti belaisviams, tiltams, geležinkelio įrengimams, prekių ir ginklų sandėliams, o taip pat palaikyti viešajai tvarkai mieste, tai pradžioje visa tai, be kai kurių suvaržymų, buvo toleruojama⁴.

Toleranciją nulėmė ne vien ar tiksliau – ne tiek tai, kad civilinė valdžia atliko tas funkcijas, kurios karinei valdžiai yra svetimos. Be ne svarbiausia, kad Komitetas rūpinosi iš esmės ūkiniais reikalais ir į politiką nesikišo, o jo darbą kontroliavo vokiečių karinė vadovybė. Jos atstovai pasirašė ne vieną skelbimą bei raštą, kuriuose nurodė, kad Vilniaus ir srities administravimą laikinai vykdo Vilniaus srities piliečių komitetas, vokiečių karo organų prižiūrimas⁵, kad Komiteto veikla turi apsiriboti konkrečios vokiečių karo lauko komendantūros veikimo plotu ir jis turįs vykdyti jos įsakymus⁶. Įsakmiai pabrėžta: „Problemų, kaip maitinimas, aprūpinimas, auto priemonių reikalai, apgyvendinimai, kainų ir algų normavimas ir kt., yra tikrai labai daug: pavyzdingu ir prityrusiu šių problemų likvidavimu Jūs galite gyventojams patarnauti ir tuo pačiu įgyti vokiečių administracijos organų pasitikėjimą. Kitiems reikalams kol kas ne vieta“⁷. Komiteto pareigūnų kompetencijos ribos aiškiai nusakytos ir jų pasižadėjimo tekste (žr. priedą Nr. 1).

Į Komitetą, be pirmininko ir jo pavaduotojo, įėjo dar 6 asmenys. Įvairioms gyvenimo sritims tvarkyti, įstaigoms perimti ir perorganizuoti buvo paskirti laikinieji reikalų tvarkytojai – krašto apsaugos, vidaus reikalų, finansų, prekybos, pramonės, žemės ūkio, teisingumo, švietimo, sveikatos ir kt. Paskirtas ir Vilniaus miesto burmistras, ką tik pradėto leisti laikraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius, kiti pareigūnai⁸.

Kaip žinome, LV paragino į darbą grįžti visus iki tarybinės okupacijos buvusius Lietuvos Respublikos (LR) pareigūnus, o kai kurie Komiteto pareigūnai bent jau pirmomis karo dienomis laikėsi daug radikalesnės pozicijos: „Laisvosios Lietuvos atstatymas anaipol nereikia paprasto buvusio Smetonos režimo teisiniu ir socialiniu atžvilgiu atstatymo. Tai yra naujų kelių ieškojimas naujai, teisingai Lietuvai ir lietuvių tautos bendruomenei sukurti [...]. Laikinieji reikalų valdytojai ir visi įstaigų vedėjai turi laikinai vadovautis ne senais ir dabar vykstančiais socialinei revoliucijai neatitinkančiais Smetonos įstatymais [...], bet bendrais tautinės socialinės revoliucijos ir pačio gyvenimo iššauktais principais, tais dėsniais, kuriuos tauta išugdė savy per šiuos kruvinius metus [...]. Senų tarnautojų (iki 1940 m. birželio 15 d.) grąžinimo principas negali būti taikomas. Ir šiuo atžvilgiu veikia tik vienas principas – Naujosios Lietuvos kūrimo darban stoja visi lietuviai, pirmoje eilėje tačiau tie, kurie aukojosi sunkiu okupacijos metu, taip pat tie, kurie per šį okupacijos metą nenusižengė lietuvių tautai ir jos garbei“⁹. Vėliau radikalumas sumažėjo ir, pavyzdžiui, į darbą vietos savivaldos organuose bei policijoje pirmiausia imta kviesti ne tik „patikimus lietuvius“, bet ir tą darbą iki 1940 m. birželio 15 d. dirbusius asmenis¹⁰. Buvo išleistas net įsakymas visiems Vilniaus srities (Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių) policijos pareigūnams, valsčių viršaičiams, valsčių sekretoriams ir kitų įstaigų tarnautojams, kurie ėjo tas pareigas bei dirbo Lietuvos Respublikos įstaigose iki 1940 m. birželio 15 d., tučtuojau grįžti į buvusias darbo vietas, organizuoti įstaigas, perimti iš buvusios milicijos ir kitų įstaigų visą turtą savo žinion ir už jį atsakyti; vykdamas pareigas nurodyta vadovautis nepriklausomos Lietuvos įstatymais¹¹. Vilniuje raginimo paklausė ir į tarnybą grįžo maždaug trečdalis buvusių policijos pareigūnų¹² (tiesa, šis procentas buvo šiek tiek mažesnis už Lietuvos vidurkį, siekusį apie 40 proc.¹³).

Nepretendavimas į politinę valdžią, kaip tai darė Laikinoji vyriausybė, stabilumo užtikrinimas Vilniaus srityje lėmė, kad Komitetas gyvavo ilgiau nei vyriausybė. Kita vertus, Komitetas negalėjo ilgai gyvuoti, nes įvedus Lietuvoje civilinę valdžią administravimas buvo perduotas pirmajam generaliniam tarėjui ir jo paskirtiems pareigūnams. Taigi generalinio komisaro įsakymu Komiteto veikla nuo 1941 m. rugsėjo 15 d. buvo sustabdyta.

POŽIŪRIS Į LENKŲ IR ŽYDŲ TAUTINĖS BENDRUOMENES

Komitetą sudarė vien lietuviai. Pasak jo pirmininko, tokią jo sudėtį lėmė tai, kad Komitetas „iškilo iš Vilniaus lietuvių slapto veikimo bolševikų okupacijos metu ir, jai griūvant, iš ginkluoto sukilimo už krašto ir sostinės laisvę“¹⁴.

Lenkai, kitaip nei lietuviai, neturėjo organo, kuris, kaip kad Komitetas, būtų pripažintas vokiečių karinės ir civilinės valdžios, oficialiai atstovautų jų interesams. Be to, daugumai Vilniaus įstaigų bei įmonių taip pat vadovavo lietuviai, nors tarnautojų bei darbininkų dauguma buvo lenkai ir žydai.

Vokiečių karinė administracija, išsiaiškinusi Vilniaus gyventojų tautinę sudėtį ir pamčiusi, jog lenkai sudaro didžiausią gyventojų dalį – beveik 42 proc.¹⁵, – nurodė komiteto vadovams „[...] į miesto vadovaujamas vietas įvesti daugiau lenkų“¹⁶, reikalavo, kad „įstaigų vadovai turi būti parenkami paritetiškai iš visų tautinių grupių, išskyrus žydus“¹⁷ („visos tautinės grupės, išskyrus žydus, turi vienodas teises“¹⁸) ir t. t.; pabrėžė, jog tas faktas, kad Komitetas susideda tik iš lietuvių, „jokiu būdu negali privesti prie to, kad lenkai bei gudai būtų prispausti“¹⁹. Demagogiškai aiškinta, kad tai nesuderinama su jų poli-

tika, prieštarauja tarptautinėms Hagos ir Ženevos konvencijoms²⁰. Svarbiausia priežastis, be abejo, buvo kita – karinė valdžia užimtose teritorijose siekė stabilumo ir mažiausiai norėjo tautinės nesantaikos eskalavimo.

Komiteto pareigūnams į savo rankas teko perimti ne tik Vilniaus, bet ir visos srities administravimą, nors provincijoje labai trūko lietuvių, galinčių dirbti atkuriamąjį administracinį darbą. Trukdė darbą ir lėšų stoka, besikeičiantis kai kurių Pietryčių Lietuvos valsčių karinis, vėliau ir administracinis pavaldumas, taip pat dažni konfliktai su vietos lenkais. Pranešimų apie konfliktus Komitetas gavo iš Šumsko valsčiaus lietuvių, Jašiūnų, Šalčininkų. Skųstasi, esą vietos lenkai „varo priešvokišką ir priešlietuvišką akciją“ – skundžia lietuvius pareigūnus, nevykdo centrinių administracijos įstaigų paliepimų, perima vietose valdymą ir pan.²¹ Kaip steigėsi vietinė lenkų savivalda, rodo Druskininkų pavyzdys; ten rugpjūčio pradžioje lenkai į savo rankas perėmė burmistro, saugumo, pagalbinės policijos ir kitas įstaigas, nuplėšė lietuviškus gatvių pavadinimus, atleido 47 lietuvius tarnautojus ir t. t.²²

Komitetas leido laikraštį „Naujoji Lietuva“. Jo pirmasis redaktorius Rapolas Mackonis vėliau dienoraštyje rašė, kad laikraščio leidimą jam pavedė Komiteto pirmininkas S. Žakevičius. Pavadinimas, anot redaktoriaus, turėjęs simbolizuoti „naują gadynę“ ir Vilniaus ryšius su Lietuva²³. Šio, kaip, beje, ir kitų Lietuvos regionų – Panevėžio, Biržų – laikraščio puslapiuose diskutuota ir tautinių mažumų klausimu. Daugiausia dėmesio, be abejo, sulaukė žydai, tačiau rasime ir tekstų apie „rusišką pavojų“ bei „lenkišką aristokratiją“. Ypač kategoriškas lenkų atžvilgiu buvo vienas atsišaukimas, išspausdintas „Naujojoje Lietuvoje“. Jame rašoma: „Antra mūsų tautos nelaimė* yra lenkai, kurie visada siekė slopinti

* „Pirma tautos nelaimė – žydai“.

ir naikinti lietuvių, ypačiai ilgą laiką okupuotame Vilniaus krašte. Jie kolonizavo Vilniaus sritį lenkais, lietuvius trėmė ir marino kalėjimuose. Ir šiam darbui turi būti padarytas galas. Visiems atvykėliams ir aršiams mūsų kultūros slopintojams Lietuvoje neturi būti vietos²⁴. Tokia retorika demonstravo įsise-nėjusias tarpusavio skriaudas bei stereotipus. Antižydiškais tekstais buvo siekiama įtikti ir okupacinei nacių valdžiai, nes jau pirmasis „Naujosios Lietuvos“ numeris buvo išverstas į vokiečių kalbą ir įteiktas peržiūrėti vokiečių karo komendantui.

Antižydiška retorika prasidėjo nuo pirmų karo dienų. Žydų ir komunistų tapatinimas tapo būdingu reiškiniu ne tik Vilniui, bet ir visai Lietuvai. Komiteto pirmininkas kalbėdamas per Vilniaus radiją žydų komunistų temai taip pat skyrė nemažai dėmesio: „Žydai, kuriais rėmėsi kruvinas bolševikų teroras ir kurie buvo aktyviausi raudonųjų dvidešimtojo amžiaus žmonių medžiotojų tarnai, bus iš politinio, ekonominio ir kultūrinio laisvosios Lietuvos gyvenimo išbraukti... Tačiau tai bus nustatyta teisiniais vyriausybės aktais²⁵. Jau birželio 29 d. Komitetas priėmė nutarimą „Nustatyti žydų gyvenamąjį kvartalą“ ir, išsiaiškinus žydų skaičių, juos ten kuo greičiau perkraustyti²⁶. Nuo žodžių prie darbų per-eita išleidžiant žydus diskriminuojančius po-tvarkius. Remdamasi vokiečių kariuomenės karo komendanto liepos 3 d. įsakymu Vilniaus lietuviškoji administracija išleido skel-bimą, įpareigojantį žydus nešioti šešiakampes žvaigždes bei draudžiantį nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto vaikščioti gatvėse²⁷. Rūpintis Vilniaus miesto žydų bendruomenės reikalais ir ryšiams su vietos valdžios organais palaikyti liepos 5 d. buvo sudarytas Vilniaus žydų komitetas. Į jį įėjo 10 žmonių. Jam, iki bus galutinai įrengtas mieste žydų rajonas, „paves-ta rūpintis žydų darbo jėgos organizavimu, be pastogės likusių žydų šeimų globa ir kt. spe-cifiniais ir tik žydų bendruomenę liečiančiais reikalais“²⁸. Minėtas komitetas įstaigoms per

dieną dažnai pristatydavo iki 2000 darbinin-kų²⁹. Vykdamas vokiečių karinės valdžios lie-pos 11 d. nurodymą įrengti getą 20 tūkst. žy-dų buvo nustatytos geto ribos, „atlikta reikia-ma statistika ir paruošti bei užverbuoti žmo-nės, kurie padėtų vykdyti žydų persikėlimą bei išvažiavimą, tvarkant jų paliktą turtą, prižiū-rint transportą ir visa kt.“³⁰ Perkėlimui nu-matyta pagalbinį personalą sudarė daugiausia mokytojai ir studentai³¹. Surinkti statistiniai duomenys rodė, kad žydams numatytame kvartale gyveno 10 224 žmonės, 78 proc. jų žydai³². Planai uždaryti žydus atskirame mies-to kvartale, to kvartalo ribų bei žmonių, ga-linčių jame gyventi, skaičiaus tikslinimas bai-gėsi žydų suvaymu į getą rugsėjo pradžioje.

Žydus bei komunistinių organizacijų na-rius pradėta atleidinėti iš darbo. Toks spren-dimas priimtas dar pirmame Komiteto posė-dyje birželio 26 d.³³ Atleidžiant užtek-davo tautybės įvardijimo – žydas. Taip buvo vals-tybinėse, mokslo bei mokymo įstaigose. Pa-slaugų bei gamybos įmonėse žydų atleidimo klausimas buvo sprendžiamas ne taip radika-liai. Vokiečių karinės valdžios nurodymu įmonėms dėl specialistų trūkumo ir esant ga-mybinei būtinybei žydus leista laikyti iki 1941 m. rugpjūčio 31 d.³⁴, vadinasi, laikinai ir tik padiniais darbininkais. Ši nuostata pir-miausia lietė gamybines kooperatines arteles, įkurtas tarybų valdžios metais, kuriose žydai dažnai sudarė daugumą ar net 100 proc. dar-buotojų. Iki to laiko jiems turėjo būti pareng-ta kvalifikuota pamaina iš kitų tautybių vie-tos gyventojų.

Be abejo, iš darbo buvo atleidžiami ne tik žydai. Antai iš Vilniaus universiteto naikina-mos marksizmo-leninizmo katedros atleista keliolika lietuvių, skaičiusių paskaitas už-draustuose kursuose darbininkams ir valstie-čiams³⁵. Gana dažni lenkų ir retesni lietuvių atleidimai dažniausiai buvo motyvuojami po-litinėmis ir ekonominėmis priežastimis: „ne-pageidaujamas esamai santvarkai“, „komunis-tų šalininkas“, „komjaunuolis“, „nepatiki-

mas“, „nuolatinis Londono gandų skleidėjas“, „nesugeba dirbti“, „dėl etatų mažinimo“, „dėl įstaigos likvidavimo“. Smarkiai išaugo nedarbas. 1941 m. liepos 1 d. duomenimis, Vilniuje iš 110 tūkst. vietos lenkų dirbančių buvo tik šiek tiek daugiau nei 26 proc. Iš jų dauguma vertėsi amatais arba dirbo pramonėje (11,3 proc.)³⁶. Žemiau pateiktoje lentelėje (žr. priedą Nr. 2) vaizdžiai matyti, kaip kito bendras darbuotojų skaičius 51-oje Vilniaus įstaigoje bei įmonėje pradedant Lietuvos Respublikos laikais ir baigiant paskutinėmis Komiteto gyvavimo dienomis. Dinamika akivaizdi: tarybiniais metais darbuotojų skaičius, lyginant su Lietuvos Respublikos laikais, išaugo apie 3,5 karto. Prasidėjus Vokietijos–TSRS karui darbuotojų skaičius sumažėjo (daugiausia dėl žydų atleidimo), tačiau ne taip smarkiai, kad pasiektų buvusį LR laikų lygį.

IŠVADOS

Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetą iš Vilniaus traukiantis Raudonajai armijai sudarė vietos aktyvistai lietuviai.

Komiteto nariai dalyvavo sprendžiant Vilniaus miesto ir srities ekonomines, buitines, socialines problemas, organizavo savivaldybes

bei policiją visoje Vilniaus srityje – Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse. Tačiau nuo politinio pobūdžio klausimų sprendimo jie buvo nušalinti: Komitetą iš pradžių kontroliavo nacių karinė, vėliau – civilinė valdžia.

Komitetą sudarė vien lietuviai, tačiau jo nuostata lenkų atžvilgiu buvo gana tolerantiška, nors įtarta, kad jie, sudarę didžiąją Vilniaus miesto bei nemažą srities gyventojų dalį, kurstomi iš Londono stengiasi visaip kenkti lietuvių darbui.

Vokiečiai buvo suinteresuoti stabilumu užimtame krašte ir išvengti tautinio pobūdžio konfliktų, todėl išsiaiškinę Vilniaus krašto gyventojų nacionalinę sudėtį į Vilniaus miesto valdžios bei valdymo institucijas ketino įtraukti daugiau lenkų.

Žydai Komiteto pareigūnų viešose kalbose tapo „komunistų“ sinonimu, juos pradėta masiškai atleidinėti iš darbo. Komiteto pareigūnai kartojo vokiečių kariuomenės karo komendanto įsakymus, vėliau – civilinės administracijos potvarkius, t. y. pradėjus pilietinių teisių varžymu užbaigta Vilniaus geto įsteigimu.

Komitetas buvo panaikintas 1941 m. rugsėjo 15 d., įvedus civilinę valdžią ir administravimą Lietuvoje perdavus pirmajam generaliniam tarėjui bei jo paskirtiems pareigūnams.

PRIEDAS Nr. 1³⁷ PASIŽADĖJIMAS

Aš, žemiau pasirašęs,, gimęs (vieta), gyvenęs, esu Vilniaus miesto ir Srities Piliečių Komiteto bendradarbis.

Kaip bendradarbis Komiteto, kuris kilo iš vilniečių lietuvių kovos už lietuvių tautos laisvę, įgytą vokiečių kariuomenės žygio dėka, esu pasiryžęs visomis jėgomis padėti vokiečių tautai jos kovoje su Europos mirtinu priešu – bolševizmu. Todėl duodu Vokiečių Kariuomenei šį raštišką pasižadėjimą:

1. Šiame kryžiaus kare lietuvių tautos laisvė ir jos likimas yra artimai surišti su vokiečių kariuomenės laimėjimu rytuose. Priimama dėmesin pareiškimas, kad karo operacijų rytuose metu politiniai klausimai nekeltini. Komitetas nepriims ir nevykdys jokių instrukcijų, prieš tai nesusiekęs su atitinkamomis vokiečių kariuomenės įstaigomis.

2. Pareigų atlikime pagrindinis principas: pirmoje eilėje patenkinti vokiečių reikalus, kad būtų užtikrintas galutinis laimėjimas rytuose. Tuo tikslu pirmoje eilėje reikia vykdyti vokiečių kariuomenės įstaigų įsakymus ir nurodymus. Piliečių valdymas turi būti teisingas ir, nepasitenkinimams išvengti, vienai gyventojų daliai negali būti duodama pirmenybė prieš kitą gyventojų dalį. Žydai šiuo atveju išskiriami. Nuo užimamos vietos negalima atsisakyti, prieš tai nesusisiekus su atitinkamomis vokiečių kariuomenės įstaigomis.

Vilnius, 1941 m. m. ... d.

PRIEDAS NR. 2

Darbuotojų skaičiaus kaita Vilniaus įmonėse
1940 m. birželio 16 d.–1941 m. rugsėjo 10 d.³⁸

Tarnautojų iki 1940 06 16	Tarnautojų tarybiniais metais	Atleista tarnautojų tarybiniais metais	Atleista tarnautojų 1941 06 22	Tarnautojų skaičius 1941 09 10	Kiek reikėtų atleisti dėl įstaigos likvidavimo
5095	17 712	Lietuvių 1337 Lenkų 566 Rusų 43 Kitų 459	Lietuvių 727 Lenkų 1077 Rusų 142 Žydų 3167	Lietuvių 5553 Lenkų 7390 Rusų 249 Kitų 476	Lietuvių 63 Lenkų 930 Rusų 41 Kitų 410

Nuorodos

¹ Komitetas turėjo kelis pavadinimus: Vilniaus miesto komitetas, Vilniaus miesto piliečių komitetas ir Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas.

² J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)*, Vilnius, 1969, p. 56–68; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 101–108.

³ 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymas Nr. 33, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMACB RS), f. 165-870, l. 36.

⁴ K. Škirpa, „1941 metų vyriausybės kelias“, *Aidai*, 1971, Nr. 6, p. 249.

⁵ Gen. mjr. von Ditfurtho 1941 m. liepos 16 d. skelbimas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-677, ap. 2, b. 91, l. 14.

⁶ 403-iosios apsaugos divizijos karinės administracijos skyriaus viršininko 1941 m. liepos 3 d. raštas S. Žakevičiui, *ibid.*, f. R-643, ap. 3, b. 14, l. 102.

⁷ *Ibid.*

⁸ 1941 m. birželio 24 d. įsakymas Nr. 1, LMACB RS, f. 165-870, l. 1.

⁹ Aplinkraštis Nr. 1, *ibid.*, f. 165-1042, l. 1–2.

¹⁰ Vilniaus miesto srities vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 8 d. pranešimas Vilniaus karo lauko komendantui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 3.

¹¹ Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros ir apskrities viršininko B. Draugelio 1941 m. birželio 27 d. įsakymas Nr. 1, *ibid.*, f. 165-1039, l. 21.

¹² Vilniaus policijos vado A. Iškausko 1941 m. gruodžio 15 d. raštas, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 63, l. 48.

¹³ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 49.

¹⁴ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 104.

¹⁵ Šio procento negalėtume laikyti absoliučiai tikslu. Centrinis statistikos biuras, nustatydamas Vilniaus miesto gyventojų skaičių bei jų pasiskirstymą tautybėmis, pasak Demografijos skyriaus viršininko B. Stakėno, „vadovavosi natūralinio gyventojų judėjimo, vidaus pasų išdavimo 1940 m. pradžioje ir Seimų rinkimo duomenimis“, LMACB RS, f. 9-3030, l. 106.

¹⁶ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 105.

¹⁷ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 17 d. įsakymas Nr. 1, LMACB RS, f. 165-1049, l. 6.

¹⁸ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 23 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, f. 165-1045, l. 29.

¹⁹ 1941 m. liepos 15 d. karo lauko komendantūros didžiojoje salėje įvykusio posėdžio aprašymas, *ibid.*, f. 165-1045, l. 10.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Šumsko valsčiaus lietuvių visuomenės 1941 m. liepos 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. 9-3030, l. 48; Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 31 d. pranešimas Komitetui, *ibid.*, l. 22.

²² J. Bulavas, *op. cit.*, p. 64.

²³ R. Mackonio dienoraštis, sąsiuvinis Nr. 1, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. 20317, l. 21–22.

²⁴ „Lietuvių aktyvistų Vilniaus srities vadovybės atsišaukimas į lietuvius“, *Naujoji Lietuva*, 1941, birželio 29.

²⁵ S. Žakevičiaus kalba, pasakyta per radiją 1941 m. birželio 29 d., LMACB RS, f. 165-167, l. 11.

²⁶ Vilniaus miesto komiteto 1941 m. birželio 29 d. nutarimas Nr. 2, *ibid.*, f. 165-1041, l. 4.

²⁷ S. Žakevičiaus ir Vilniaus miesto ir srities pagalbinės policijos vado A. Iškausko 1941 m. liepos 4 d. skelbimas, *ibid.*, f. 165-1039, l. 9.

²⁸ Referento žydų reikalams J. Čiuberkio 1941 m. liepos 14 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 165-890/8, l. 3.

²⁹ Vilniaus miesto žydų komiteto 1941 m. liepos 24 d. raštas Vilniaus miesto ir srities komiteto pirmininkui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 73.

³⁰ Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 24 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 16.

³¹ *Ibid.*

³² Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 18 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 5.

³³ Komiteto 1941 m. birželio 26 d. posėdžio nutarimai, *ibid.*, f. 165-1041, l. 1.

³⁴ Laikinosios pramonės valdybos valdytojo K. Blažio 1941 m. liepos 19 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 165-879/1, l. 16.

³⁵ Raštai Komitetui apie atleistus iš darbo, *ibid.*, f. 165-967, l. 3; f. 165-973, l. 1–2.

³⁶ Komiteto Demografijos skyriaus viršininko B. Stakėno pateikta informacija, *ibid.*, f. 9-3030, l. 88.

³⁷ *Ibid.*, f. 165-167, l. 31.

³⁸ *Ibid.*, l. 135–138.

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai

Naujausiųjų laikų Lietuvos ir Lenkijos istorijoje galima rasti daugiau panašumų nei skirtumų. Identiška abiejų šalių geopolitinė padėtis, tie patys agresyvūs kaimynai ir dėl dviejų pasaulinių karų panašūs likimai. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos dydis, karinė galia bei tarptautinė padėtis buvo skirtinga. Turėdamos palankias geopolitines sąlygas tapti sąjungininkėmis Lietuva ir Lenkija tapo varžovėmis ir priešininkėmis.

Lietuvių ir lenkų konfliktas turėjo galias istorines šaknis. Įtampa tarp dviejų tautų atsirado XIX a. pabaigoje, kai lietuvių tautinis judėjimas iškėlė nepriklausomos Lietuvos valstybės idėją ir atmetė unijinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės idėją. Lenkų tautinio judėjimo vadovai įsivaizdavo būsimą Lenkijos valstybę daugmaž apimančią tokią teritoriją, kuri buvo iki trečiojo Lenkijos ir Lietuvos (Respublikos) padalijimo. Besikomplicuojantys lietuvių ir lenkų santykiai 1919–1921 m. peraugo į karo veiksmus. Lenkijai užgrobęs Vilnių, Lietuvos ir Lenkijos santykiai buvo galutinai sugadinti, jų padariniai buvo juntami ir Antrojo pasaulinio karo metais.

Lietuvių ir lenkų santykių Antrojo pasaulinio karo metais negalima vertinti atsietai nuo didžiųjų valstybių konflikto ir sovietų arba nacių okupacijos sąlygų. Kartais lietuvių ir lenkų santykiai okupacijų metais pernelyg sureikšminami ir traktuojami vos ne kaip savarankiškų subjektų santykiai. Kiekvienas totalitarinis režimas pirmiausia siekė savo tikslų ir naudojos okupuoto krašto tautomis savo politikai įgyvendinti. Kita vertus, okupuotos tautos mišriuose ir etninių konfliktų draskomuose regionuose stengėsi iš-

laikyti arba iškovoti dominuojančią padėtį kitų tautinių grupių atžvilgiu. Nors okupacijų metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikraisiais savo krašto šeimininkais, vis dėlto abi tautos legaliais ir nelegaliais būdais rungėsi dėl įtakos Vilniaus krašte. Lyginant sovietų (1940–1941) ir nacių režimo (1941–1944) tautinę politiką Lietuvoje galima pastebėti tam tikrų skirtumų. Sovietai daugiau vadovavosi internacionaline-kosmopolitine ideologija, kuri turėjo pridengti laipsnišką rusinimo politiką. Sovietų komunistinei propagandai labiau rūpėjo socialinės kilmės negu tautinės priklausomybės kriterijai. Šį požiūrį labai vaizdžiai Lietuvos komunistų partijos V suvažiavime suformulavo VKP(b) CK ir SSRS Liaudies komisarų tarybos įgaliotinis Lietuvai Nikolajus Pozdniakovas. Kai jam įgriso lietuvių ir lenkų komunistų tarpusavio kaltinimai ir nusiskundimai, N. Pozdniakovas pareiškė: „[...] mūsų išeities taškas yra darbo žmonės, ar tai būtų darbininkai, valstiečiai, inteligentija ar tarnautojai, kitaip tariant, darbo žmonės. Tik šis požiūris mums yra reikšmingas, nesvarbu kokios tautybės žmogus yra. Jeigu mes taip kelsime klausimą ir remdamiesi šiuo požiūriu skirsime žmones į įmones ar įstaigas pagal dalykinį požiūrį, neatsižvelgdami į tai, lenkai jie ar lietuviai, ar kitos tautybės, tada mes išspręsimė nacionalinį klausimą [...]“¹. Kitaip tariant, sovietams labiau rūpėjo socialinės kilmės, politinio ir profesinio patikimumo bei tinkamumo, bet ne tautiškumo kriterijai. Konfliktuojančių lietuvių ir lenkų atžvilgiu sovietai bandė užimti arbitro vaidmenį, nesistengdami palaikyti kurią nors pusę. Kita vertus, au-

tentiškai tautinei saviraiškai lietuviai ir lenkai turėjo dar mažiau galimybių nei nacių okupacijos metais. Visas viešas gyvenimas buvo persmelktas sovietiskai komunistinės propagandos ir praktikos. Tautinius interesus labai ribotai galėjo išreikšti tik aukštesnio rango partiniai funkcionieriai. Galima sakyti, kad komunistinis režimas iki karo įšaldė ne tik lietuvių ir lenkų tautinę saviraišką, bet ir konfliktus. Nacių režimo politika buvo panaši į sovietų politiką tuo, kad naciai konfliktuojančių lenkų ir lietuvių atžvilgiu taip pat bandė užimti arbitro vaidmenį ir stengėsi neleisti šiai konfrontacijai virsti nekontroliuojamai. Naciams rūpėjo užtikrinti okupuoto krašto kontrolę ir stabilumą. Pernelyg aktyvi tautų trintis ir konfliktai tokiai politikai kenkė. Vis dėlto nacių okupacijos metais lietuviai ir lenkai turėjo šiek tiek didesnes tautinės saviraiškos galimybes negu sovietų aneksijos metais. Kita vertus, valdydami okupuotą kraštą naciai labiau rėmėsi lietuviais negu lenkais. Ankstesnėse vietinės administracijos grandyse ir policijoje tarnavo beveik vien lietuviai. Tokia nacių politika iki 1943 m. vidurio vyravo ir Vilniaus apygardoje. Šią politinę kryptį tikriausiai lėmė aukščiausiujų Trečiojo reicho vadovų rasinis požiūris į lenkų tautą bei jos laikyseną tebevykstančiame kare (Lenkijos emigracinės vyriausybės ir lenkų tautinio pagrindžio veikla). Lenkus naciai laikė pavojingu ir maištingu elementu. Įtakos turėjo ir akivaizdžiai provokiška bei antikomunistinė lietuvių orientacija. Tačiau negalima teigti, kad vokiečių karinė ir civilinė valdžia Vilniaus srityje aiškiai protegavo lietuvius. Buvo daugybė atvejų, kai vokiečių valdžios atstovai ignoravo lietuvių pretenzijas ir užstodavo lenkus. Pirmiausia tai pasakytina apie gyventojų atleidimus iš darboviečių ir reikalavimą įstaigose kalbėti lietuvių kalba. Štai Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas 1941 m. rugpjūčio 4 d. pasikvietė Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vadovus doc. Stasi

Žakevičių, prof. Vladą Jurgutį ir kt. ir aiškiai jiems pareiškė, kad lietuviai Vilniuje sudaro mažumą, todėl jiems reikėsia į miesto vadovaujančias vietas priimti daugiau lenkų, o lietuvių ir lenkus jis (H. Hingstas) traktuos vienodai².

Nors tarpvalstybinis Lietuvos ir Lenkijos konfliktas nacių okupacijos metu buvo neįmanomas, tačiau tarpukario laikotarpiu suvešėjęs tarpusavio priešiškusmas neišblėso ir karo metais. Konfrontacijos nepavyko išvengti ir abiejų tautų pasipriešinimo judėjimams. Vis dėlto netrūko bandymų derybomis spręsti kylančius konfliktus ir mažinti tarpusavio antagonizmą.

Lenkų pasipriešinimo judėjimas kilo ir konsolidavosi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų rezistencija turėjo tvirtą politinį ir diplomatinį užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę bei karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, vyriausybę ir laikė ją visateise sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu buvo kur kas blogesnė. 1940 m. sovietų okupuota Lietuva nesugebėjo emigracijoje suformuoti vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o Sovietų Sąjunga ir Vokietija siekė Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Lenkų pasipriešinimo judėjimas turėjo tą pranašumą, kad jam reliatyviai greitai pavyko konsoliduotis ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje įsisteigusios pagrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje tapo pavaldžios vienai vadovybei – „Ginkluotos kovos sąjungos“ (vėliau Armijos krajos) Vilniaus apygardos komendantūrai. Pastaroji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra. Lietuvių diplomatai ir pabėgėliai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne

įsteigė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF'ą), tačiau reali jo įtaka Lietuvoje nebuvo didelė. Lietuvių pasipriešinimas sovietų okupacijai iki pat sovietų–nacių karo pradžios vyko gaivališkai ir spontaniškai. Naciams 1941 m. rudenį sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių rezistencijos vadovybė buvo įsteigta tik 1943 m. lapkričio mėn., susikūrus Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (VLIK'ui). Taigi lenkų pasipriešinimo judėjimas Antrojo pasaulinio karo metais buvo geriau organizuotas ir koordinuotas. Kita vertus, lietuvių rezistencijos „jaunumas“ ir gaivališkumas taip pat turėjo pranašumų. Lietuvių pagrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir sovietų–nacių karo pradžioje peraugo į sukilimą. Lietuvių partizanai Vilniuje užpuldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, papuošė miestą lietuviškomis trispalvėmis. Vilniaus lenkų pagrindis buvo smarkiai nukentėjęs nuo NKVD–NKGB represijų ir karo pradžioje aktyviau neveikė. Aktyvią ginkluotą kovą lenkų pagrindis pradėjo tik nuo 1943 m. vidurio, kai susikūrė pirmieji Armijos krajos (AK) partizanų būriai.

Nors lietuvių ir lenkų rezistencijos priešai buvo tie patys (nacių Vokietija ir bolševikinė Sovietų Sąjunga), tačiau lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais. Svarbiausia kliūtimi susitarimui pasiekti tapo Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone bei lenkų rezistencija Vilniaus kraštą laikė integralia Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusi savo noru atsisakyti tokios pozicijos. Lietuvių rezistencija Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo su Vilniaus kraštu. Abiejų pagrindžių pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkmingai baigėsi kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų re-

zistentų derybos Vilniuje 1942–1944 m. Vilniaus priklausomybės klausimu dažnai išpliekisdavo karštos diskusijos slaptoje lietuvių ir lenkų spaudoje. Be to, lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžius atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pagrindis svajojo apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai vertino kaip hegemonines lenkų pretenzijas ir savo nepriklausomos valstybės ateitį labiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Rengdamiesi deryboms su lietuvių rezistentais lenkai pirmenybę teikė spaudimo ir bauginimo argumentams, o ne lygiateisiškumo principui. Lenkijos vyriausybės įgaliotinio kraštui 1942 m. rugsėjo mėn. apžvalgoje buvo aptarta derybų su lietuviais taktika. Minėtoje apžvalgoje teigiama, kad su lietuviais lengviau pavyktų susitarti, jeigu lietuvius pavyktų įtikinti neišvengiamu Vokietijos pralaimėjimu, gresiančia sovietų invazija, silpna Lietuvos pozicija anglosaksų opinijoje ir išaugiančia Lenkijos įtaka Rytų Europoje. Esą lietuviai labiau pasiduoda bauginimams negu įtikinėjimams³.

Lenkų pagrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį natūralų judėjimą, bet kaip konjunktūrinį reiškinį, siekiantį išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse. Esą lietuviai visuomet eina su tais, kurie tuo momentu yra stipresni⁴.

Lietuvių pagrindis irgi įtariai vertino lenkų pasipriešinimo sąjūdį. Lietuvių pagrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, jog su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir baigiantis nacių okupacijai reikės atkakliai kovoti dėl Vilniaus. Atsargiai vertinta Lenkijoje labai populiari Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėja. Lenkijos emigracinės vyriausybės pastangos kurti Vidurio Europos valstybių bloką buvo prilyginamos imperialistinei politikai ir teigiama, jog šitaip Lenkija

siekianti įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų nepaisydama mažesnių regiono valstybių interesų.

Vyraujant tokioms nuostatomis buvo sunku tikėtis, kad lietuvių ir lenkų rezistencijos atstovų derybos bus sėkmingos.

Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtinga pažiūra į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių savisaugos dalinių ir saugumo policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Rytų Lietuvos lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių AK partizanų būrių veikla.

Iš esmės skyrėsi abiejų rezistencijų taktika ir kovos nuostatos. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – antraeilį priešu. Lenkų pagrindis nacių Vokietiją laikė svarbiausiu priešu, o dėl Sovietų Sąjungos nebuvo tvirtos pozicijos – vieni ją laikė priešu, kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuvių rezistencija rengėsi ginklu kovoti su bolševizmu, o vokiečių okupacijos atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Kovos taktikos skirtumus nulėmė reali istorinė padėtis. Lietuvių tauta per vienerius sovietų okupacijos metus nukentėjo smarkiau negu per kelerius nacių okupacijos metus. Nazizmas lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų požiūriu, nacių ir bolševikų grumtynių metu nebuvo reikalo ginklu kovoti su naciais ir padėti sovietams pasiekti pergalę. 1943 m. pradžioje ėmė aiškėti, jog Raudonoji armija įveiks vermachta ir Baltijos šalims vėl iškils grėsmė būti prijungtoms prie Sovietų Sąjungos. Tai būtų reiškę naują tautos naikinimo etapą. Lietuvių rezistencijos vadovybė taip pat suprato, kad ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistavimui. Mažai tautai ypač svarbu tausoti savo žmones ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų rezistencijos požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. Sovietų Sąjunga oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. liepos 30 d. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga siekia aneksuoti prieškarines Lenkijos rytines žemes ir kompensuoti jas Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai nelabai vertinga, todėl lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudos ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pagrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė negu sovietų įsiveržimas į Lenkiją. Armija krajoje buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš vermachta, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su vermachtu gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Ir lietuvių, ir lenkų rezistentų viltys skaudžiai žlugo. Sovietai nepripažino Armijos krajos savo sąjungininke ir jos atžvilgiu užimtose Lenkijos žemėse vykdė nuginklavimo ir teroro politiką. Pokario metais Lenkijoje buvo įvestas komunistinis režimas ir Lenkija ilgiems dešimtmečiams tapo Sovietų Sąjungos satelite.

Nepasiteisino ir lietuvių rezistencijos viltys. Net ir pralaiminti karą Vokietija nepakeitė savo politikos okupuotuose Rytų Europos kraštuose ir nesirengė pripažinti Lietuvos nepriklausomybės. Lietuvai netgi nebuvo leista gintis nuo sovietų invazijos. Sėkmingai pradėta kurti Lietuvos vietinė rinktinė buvo sužlugdyta ir persekiojama. Anglosaksų valstybės (JAV ir Didžioji Britanija) nesiryžo prieštarauti Stalinui ir susitaikė su Baltijos šalių pakartotine aneksija.

Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai sutrukdė lietuvių ir lenkų pagrindžiams suartėti ir bendradarbiauti nacių okupacijos metais. 1943 m. antroje pusėje lenkų

partizanai labai suaktyvino kovą su lietuviškąja administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau padidino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pagrindžio akimis, AK partizanai siekė įsitvirtinti Vilniaus krašte ir vėl prijungti jį prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių pagrindis dar nebuvo sukūręs ginkluotų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Taigi kilti ginkluotam konfliktui tarp lietuvių ir lenkų pagrindžių nebuvo galimybių.

Sovietams 1944 m. okupavus Lietuvą atsirado prielaidos lietuvių ir lenkų pagrindžio bendradarbiavimui. Sovietų valdžia Rytų Lietuvoje į vietos valdžios organus paskyrė daugiausia slavų kilmės žmones. Lietuvių tarnautojų provincijoje beveik neliko, taigi nebuvo sąlygų lietuvių ir lenkų priešpriešai bei trintis. NKVD–NKGB iš karto ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų ir lietuvių rezistentus.

Nuorodos

¹ VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliojimo N. Pozdniakovo 1941 m. vasario 8 d. kalba LKP(b) V suvažiavime, Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 1771, ap. 2, b. 2, l. 439–440.

² Komisijos Vilniaus reikalams pirmininko Mačiulio 1941 m. rugpjūčio 10 d. raštas gen. P. Kubi-

Tai skatino lietuvių ir lenkų mišriuose rajonuose vieningai veikti prieš sovietinius okupantus ir sovietų valdžios aktyvistus. 1944–1945 m. buvo užfiksuota keletas lietuvių ir lenkų bendradarbiavimo faktų, tačiau tai buvo pavieniai įvykiai, neturėję didesnės reikšmės. Sovietų represiniai organai iki 1945 m. pabaigos faktiškai sutriuškino lenkų ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje ir lietuvių rezistencija liko „vienų viena“. Dalis lenkų vyrų įstojo į lietuvių partizanų būrius. Vis dėlto palankios bendro antisovietinio pasipriešinimo sąlygos nebuvo išnaudotos.

Taigi Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų skirtumai ir prieštaravimai buvo stipresni negu panašumai ir bendri interesai. Išorinė agresyvių kaimynų grėsmė neužgožė dar XIX a. pabaigoje kilusio dviejų tautų interesų konflikto ir tarpusavio nepasitikėjimo.

liūnui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 16 a. p.

³ „Lietuvos klausimo apžvalga dabartiniu momentu“. 1942 m. rugsėjis, *Archiwum Akt Nowych (AAN)*, Sygn. 202/III–201, s. 30–32.

⁴ „Lietuvių tautinio sąjūdžio atsiradimas“, *AAN*, Sygn. 202/III–203, s. 290.

Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais

Antrasis pasaulinis karas ir po jo vykę valstybinių sienų pakitimai paliko tūkstančius žmonių arba be valstybės, arba už pakitusių savo valstybės ribų. Taip pirmiausia atsitiko Lietuvos ir Lenkijos gyventojams. Okupacijos ir teritorijų perdalijimai buvo pagrindinės prasidėjusių tautinių pokyčių priežastys.

Kiekviena šalis dabar įvairiai skaičiuoja bazinį gyventojų skaičių. Pirmuosius Rytų Lietuvos gyventojų sudėties pokyčius sukėlė sovietinės represijos 1939–1941 m., nors dėl to tautinė gyventojų sudėtis iš esmės nepasikeitė. 1942 m. gegužės 27 d. vokiečių atlikto gyventojų surašymo (tiksliau – darbo jėgos surašymo) duomenimis, Rytų Lietuvoje (Lenkijos valdytoje teritorijoje iki Antrojo pasaulinio karo) buvo 570 300 žm., iš jų 245 300 lenkų (mažiausiai ketvirtadaliu lenkų skaičius buvo sumažintas arba dalis lenkų užsirašė lietuviais). Didžiausius pokyčius nulėmė vokiečių okupacinės valdžios vykdyta genocido (daugiausia žydų atžvilgiu) ir teroro bei prievartinių mobilizacijų politika (daugiausia lenkų, rusų, mažiau – lietuvių atžvilgiu).

Net karo metu vykę administracinės priklausomybės pokyčiai turėjo įtakos tautiniams-kultūriniams pokyčiams. Pavyzdžiui, 1941 m. spalio 1 d.–1942 m. sausio 15 d. Šalčininkų ir Dieveniškų valsčiai priskirti Baltarusijos generalinei sričiai, paskui vėl tapo Vilniaus apskrities dalimi. 1942 m. balandžio 1 d. prie Lietuvos generalinės srities buvo prijungtos Svyrių ir Ašmenos apskritys ir dar keli valsčiai (Benekainių, Vidžių), sudaryta nauja

Eišiškių apskritis. Pastarojoje 1942 m. surašymo duomenimis gyveno 61 tūkst. gyventojų, iš jų lietuviais užsirašė 47 proc., lenkais – 45 proc. ir baltarusiais – apie 7 proc.

Lietuvos generalinės srities švietimo valdyba išsaugojo švietimo sistemos autonomiją iki 1943 m. pavasario. Lietuviškose mokyklose vokiečių kalbos mokymas buvo nustumtas į 5 klasę, o pradžios mokyklose lenkų dėstomąja kalba vaikai jau pirmame skyriuje buvo mokomi ir lietuvių, ir vokiečių kalbų. Visoms kalboms skirtas vienodas pamokų skaičius¹. Tai sukėlė lenkų pasipriešinimą: jie atsisakė lankyti švietimo valdybai pavaldžias mokyklas. Atsirado slaptų lenkų mokyklų (daugiausia Vilniuje). Vis dėlto Rytų Lietuvoje daugėjo mokyklų. Eišiškių apskrityje 1942 m. spalio mėn. buvo 81 pradžios mokykla, o po metų – jau 102. 1943 m. atidarytos Eišiškių ir Dieveniškų progimnazijos. Bet tik lietuvių, rusų ir baltarusių vaikai galėjo įgyti vidurinį mokslą Vilniuje. Lenkams leista lankyti vien pradžios ir amatų mokyklas.

Lietuvių savivaldos pareigūnai vokiečių okupacijos sąlygomis mėgino sušvelninti germanizavimo ir kolonizavimo politikos padarinius, gelbėti žmones nuo išvežimo į Vokietiją. Tačiau tokia politika buvo siekiama pirmiausia ginti lietuvių interesus. Nors švietimo ir kultūros srityse vykdomos vokiečiams nepalankios politikos padariniai buvo akivaizdūs (daugėjo lietuviškų mokyklų, pristabdytas lietuvių germanizavimas, išsaugota aukštojo mokslo sistema), bet dėl nepalankios lietuvių savivaldos pareigūnų politikos kitų tau-

tų (pirmiausia lenkų) atžvilgiu daugelis lenkų juos vertino kaip vokiečių parankinius, kolaborantus. Tokio reiškimo priežastys sietinos su lietuvių ir lenkų priešprieša tarpukariu, skirtingais požiūriais į okupantus ir pan., bet praktiškai tai pirmiausia išryškėjo kultūros ir švietimo srityse.

1943 m. vokiečiams sugriežtinus savo politiką Lietuvoje, represavus nepatikimus lietuvių savivaldos pareigūnus, uždarius aukštąsias mokyklas, į Rytų Lietuvą policinėms funkcijoms vykdyti buvo atsiųsti su vietos gyventojais nieko bendra neturintys latvių ir estų policijos batalionai, Rusijos išsivadavimo armijos kareiviai (vlasovininkai). Suaktyvėjusi Armija krajo (AK) suvaidino teigiamą vaidmenį apsaugant lenkus nuo vokiečių ir sovietinių partizanų teroro, neatsakingų lietuvių savivaldos pareigūnų ir lietuvių policininkų veiksmų. 1943 m. pabaigoje pradėta išstumti lietuviškąją administraciją, paralyžiuotas lietuviškų pradžios mokyklų tinklas. 1944 m. pavasarį Vilniaus apygardoje trūko net 611 mokytojų². Lietuvių ir lenkų konfrontacija buvo užprogramuota. 1944 m. pradžioje beveik tuo pat metu vyko dvi karinės mobilizacijos – į AK (nuo sausio mėn.) ir į Vietinę rinktinę (vasario mėn.). 1944 m. kovo–birželio mėn. vykusios dviejų karinių jėgų konfrontacija pakenkė abiejų tautų santykiams. Ne tiek ginkluoti susirėmimai, kiek teroro akcijos prieš savivaldos pareigūnus ir civilius gyventojus, iš vienos pusės, ir AK rėmėjų ar paprastų lenkų žudynės, iš kitos pusės, komplikavo abiejų tautų santykius.

Prasidėjusi sovietinė Lietuvos reokupacija atnešė Rytų Lietuvai naujų demografinių nuostolių. 1945–1947 m. vyko lenkų ir kitų Lenkijos piliečių repatriacija į Lenkiją, kurios metu, lietuvių duomenimis, repatriavo 171 158 asmenys: 168 822 lenkai, 2284 žydai ir 52 kitų tautybių asmenys³. Jiems slapta buvo apribotos teisės (nors ir deklaruojamos stalininėje konstitucijoje) – 1945 m. lapkričio 11 d. VKP(b) CK Lietuvos biuras

svarstė klausimą dėl kai kurių Lietuvos SSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus. Nutarta išbraukti visas užregistruotas partizanų, nužudytų ir suimtų žmonių šeimas, nacių okupacijos metais politinėse struktūrose dirbusius asmenis ir jų šeimų narius, pasiturinčius valstiečius („buožes“), netekusius dalies ar visos žemės (dėl sovietinės „žemės reformos“), vokiečių tautybės asmenis ir jų šeimas bei užsirašiusiųjų repatriuoti į Lenkiją šeimas. Iš viso nuo rinkimų buvo nušalinta apie 300 tūkst. žmonių⁴. VKP(b) CK patvirtinus Michailo Suslovo parengtą nutarimą, Antanas Sniečkus ir LSSR AT Prezidiumo sekretorius Stasys Pupeikis nurodė neįrašyti į rinkimų sąrašus antisovietškai nusiteikusių Lietuvos gyventojų.

Stalino kuriamos valstybės modelis buvo galinga komunistinė valstybė, kurioje tautoms vadovauja „didžioji rusų tauta“. Reikalavimas nacionalinėse respublikose privalomai mokytis rusų kalbos po karo buvo įdiegtas į Lietuvos švietimo sistemą⁵. Lietuvoje rusinimas vyko pasitelkiant administraciją, mokslo, švietimo ir kultūros įstaigas bei prievartinę tarnybą ginkluotosiose pajėgose. Buvo siekiama, kad rusų kalba taptų antrąja gimtąja kalba.

Pokario metais iš SSRS į Lietuvą atvyko apie 130 tūkst. žmonių, daugiausia rusakalbių. Ypač aktyviai rusinimo politika buvo vykdoma daugiataučiaame Lietuvos pietryčių regione, Vilniaus ir Klaipėdos miestuose. Nuo 1950 m. lenkų bendrojo lavinimo mokyklose pradėta dėstyti rusų kalbą. Kad Lietuva yra rusinama, slaptuose partiniuose posėdžiuose ar susirinkimuose pripažindavo Justas Paleckis ir Mečislovas Gedvilas. Lietuvoje sparčiai vykusį rusinimo procesą nutraukė nauja politinė konjunktūra, susiklosčiusi 1953 m.

Po 10 metų rusinimo didelė dalis visuomenės turėjo susitaikyti su tuo, kad įstaigų kanceliarine kalba tapo rusų kalba, visi vieši užrašai buvo tik rusiški, miestų centrinės gatvės ir aikštės pervadintos rusų kultūros ir istorijos veikėjų vardais ir pan.

LKP(b) ir LSSR vyriausybės nutarimais buvo sunaikinti Vilniuje nuo seno veikiantys tautinių bendrijų kultūros židiniai; tai skaudžiai palietė tų bendrijų narių tautinę savimone. Po VKP(b) CK 1950 m. spalio 16 d. nutarimo „Dėl priemonių gerinti darbą su Lietuvos TSR gyventojais lenkais“ 1951–1953 m. lietuviškos mokyklos Rytų Lietuvoje paverstos lenkiškomis (5 septynmetės ir 7 pradinės mokyklos). Lietuvių vaikai turėjo lankyti mokyklas lenkų dėstomąja kalba ir ten, kur lietuvių kalba pamokos vyko 1920–1939 m. Chruščiovinio atšilimo laikotarpiu 1956 m. grupė lietuvių inteligentų dėl tokios padėties kreipėsi į sovietinius vadovus, bet į tai nebuvo reaguota. Beje, vėliau kai kurios lenkiškomis paverstos mokyklos buvo verčiamos rusiškoms mokykloms.

Viena svarbiausių lietuvių tautos dvasinės opozicijos jėgų buvo Katalikų Bažnyčia. Turėdama didelę tikinčiųjų paramą ji darė nemažą poveikį Lietuvos visuomenės gyvenimui. Komunistų valdžia siekė išstumti Bažnyčią iš visuomenės gyvenimo, nepripažino jokios Vatikano iniciatyvos Bažnyčios valdymo ir hierarchijos klausimais. Dėl stipraus pasipriešinimo sovietiniam režimui (iš esmės Bažnyčia tam pritarė) komunistinė valdžia prieš dvasininkus ir tikinčiuosius griebėsi brutalaus prievartos: 1944–1946 m. buvo suimti 103 kunigai, nacionalizuotas Bažnyčios turtas, uždraustas tikybos dėstymas mokyklose ir grupinis vaikų katekizavimas. 1948 m. prasidėjo bažnyčių uždarymo kampanija ir prievartinė registracija. 1949 m. spalio 6 d. LKP(b) CK vadovybės iniciatyva, o formaliai LSSR MT nutarimu buvo uždaryta Vilniaus arkikatedra. 1949 m. liepos mėn. Vatikanas paskelbė šv. Oficijos dekretą, atskiriantį nuo Bažnyčios komunistus ir juos remiančius katalikus. Tik apie 1950 m. bažnyčių uždarinimo kampanija pradėjo silpti. Kunigai, siekdami išsaugoti Bažnyčią, nusileido valdžios reikalavimams ir ėmė registruotis. 1950 m.

kovo 22 d. LKP(b) CK biuras apibendrindamas savo veiklą pažymėjo, kad „patys pasinaikino 42 vienuolynai“ (katalikų), maldos namų tinklas sumažėjo 12 proc., klierikų – 64 proc., vyskupijų valdymo aparatas – 50 proc.⁶ 1944–1953 m. dėl komunistų partijos ir represinių struktūrų diskriminacinės ir nusikaltamos politikos buvo suimti ir įkalinti arba ištremti 362 kunigai ir 4 vyskupai, uždaryti visi vienuolynai (paleista apie 14 tūkst. vienuolių, tarp kurių buvo daug lenkų) ir apie 130 bažnyčių, nacionalizuotas visas bažnyčių ir vienuolynų turtas, palikta tik viena kunigų seminarija, uždraustas tikybos mokymas ir kt.

Visa sovietinė tautinė-kultūrinė politika ryškiausiai atsispindėjo Rytų Lietuvoje. Jau vykstant lenkų repatriacijos procesui, 1946 m. Stalinas nereagavo į sovietinės Lietuvos vadovų prašymą perkelti žmones iš kitų Lietuvos vietovių į Rytų Lietuvą, kur stovėjo tušti net 8 tūkst. ūkių. Čia kėlėsi žmonės iš kitų SSRS respublikų (tarp jų daug baltarusių). Daugelis jų, užaugusių SSRS kolūkinės žemdirbystės sąlygomis, buvo atpratę nuo šeimininkiško požiūrio į žemę. Tad per kelerius metus daug tokių atvykėlių nugyvenę sodybas važiojo į Vilnių ir kitus miestus. Demografinė politika buvo priderinta prie stalininės „internacionalinės“ bei „kolektyvizacijos“ politikos. Todėl 1951–1953 m. gyventojai buvo perkeliami iš Pietryčių Lietuvos (Šalčininkų krašto) į kitas Lietuvos apskritis. Pirmiausia stengtasi iškelti į kolūkius neįstojusius valstiečius; 1952 m. Pietryčių Lietuvoje jų dar buvo tūkstančiai⁷.

Paskutinis didelis gyventojų sudėties pokytis (nagrinėjamu laikotarpiu) vyko 1956–1959 m. Pagal SSRS ir Lenkijos vyriausybės 1957 m. kovo 25 d. susitarimą „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos“ iš Lietuvos į Lenkiją išvyko 48 352 žm. (tarp jų buvo ir 518 lietuvių, 3336 žydai, 422 baltarusiai, 329 rusai ir 66 asmenys, nenurodę savo tautybės)⁸. Daug

lenkų pasisakė už repatriaciją, bet buvo skleidžiami gandai apie numatomą Rytų Lietuvos perdavimą Lenkijai ir tai nežymiai veikė repatriacijos procesą. 97 proc. norinčiųjų išvykti išvyko. Tačiau Rytų Lietuvoje lenkų skaičius nedaug tepakito, nes repatriacijos metu į Vilnių ir kaimyninius rajonus atsikėlė daug lenkų iš Baltarusijos. 1959 m. surašymo duomenimis, Vilniaus mieste buvo 47 200, o Eišiškių, Nemenčinės, Šalčininkų ir Vilniaus rajonuose – 113 400 lenkų. 1939–1958 m. Rytų

Lietuva prarado apie pusę gyventojų (visa Lietuva prarado apie trečdalį gyventojų).

Didžiuliai gyventojų nuostoliai, migraciniai srautai ir rusinimo politika nulėmė Rytų Lietuvoje pagrindinius tautinius-kultūrinius pokyčius XX a. antroje pusėje: sumažėjo lietuvių židinių, rusinimo ir sovietizavimo politika smarkiai paveikė Vilnijos gyventojų mentalitetą, tačiau kai kurios tradicinės, daugiausia su katalikybe susijusios vertybės buvo išlaikytos.

Nuorodos

¹ S. Buchaveckas, *Šalčios žemė*, Vilnius, 1992, p. 144, 146.

² Ibid., p. 156.

³ N. Kairiūkštytė, „1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos sovietų socialistinės respublikos į Lenkijos Liaudies Respubliką“, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1996, p. 274–275.

⁴ VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo ir LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. lapkričio 12 d. raštas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui „Dėl kai kurių LTSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 190, b. 3, l. 128–129. Plg.

V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2003 (rankraštis), p. 79.

⁵ VKP(b) CK ir SSRS LKT 1938 m. kovo 13 d. nutarimas „Dėl privalomo rusų kalbos mokymosi nacionalinėse respublikose ir srityse“, Rusijos naujausios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centras (RNIDSTC), f. n 17, ap. 3, b. 998; plg. V. Tininis, op. cit., p. 83.

⁶ Ištraukos iš LKP(b) CK 1950 m. kovo mėn. pažymos „Apie LKP(b) CK biuro 1948 m. liepos 9 d. nutarimo „Dėl partinių organizacijų uždavinių demaskuojant priešišką reakcinės katalikų dvasininkijos veiklą“ vykdymą“, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 7, l. 85, 87–88.

⁷ S. Buchaveckas, op. cit., p. 167.

⁸ N. Kairiūkštytė, op. cit., p. 286–288.

Pilietinio pasipriešinimo diena

Gegužės 14-oji nuo šiol bus minima kaip Pilietinio pasipriešinimo diena. Didžiulį rezonansą Lietuvos visuomenėje, ypač tarp jaunimo, sukėlė 1972 m. gegužės 14 d. devyniolikmečio jaunuolio Romo Kalantos pasirinkta drastiška politinio protesto forma – politinė savižudybė. Kauno muzikinio teatro sodyboje jis apsipylė benzinu ir, kaip liudija mačiusieji, sušukęs „Laisvę Lietuvai!“, padegė save. Įvykis sukėlė LKP ir KGB pareigūnų paniką. Čekistai paskubėjo patys R. Kalantą slapta palaidoti anksčiau paskelbto laiko. Susirinkę į laidotuves žmonės pasipiktino KGB savivale. Prasidėjo masinės eitynės, kurių metu buvo skanduojami politiniai šūkiai. Masinės demonstracijos, smurtas ir areštai truko dvi dienas. Neramumai nuslopinti gegužės 19 d. Daugiau kaip 400 žmonių buvo suimti, bet R. Kalanta tapo pilietinio pasipriešinimo simboliu.

Po „Kauno pavasario“ praėjus 15 metų, 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje, prie Adomo Mickevičiaus paminklo, Lietuvos laisvės lygos pastangomis buvo surengtas pirmas viešas mitingas okupuotoje Lietuvoje. Paminėtos Molotovo–Ribbentropo sutarties metinės ir pirmą kartą atvirai iškeltas tebesitęsiančios Lietuvos okupacijos klausimas. Už tai daugiau kaip 80 mitingo dalyvių buvo KGB ir partinių struktūrų persekiojami bei terorizuojami.

Šie 1972 ir 1987 m. įvykiai nužymėjo naujas Lietuvos pabudimo ir atgimimo ribas. Pilietinis pasipriešinimas okupaciją lydėjusiam melui, prievartai, prisitaikėliškumui ir abejingumui įsirežė į žmonių sąmonę ir tapo galingiausiu atgimstančios Lietuvos ginklu.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir Lietuvos mokslų akademija 2002 m. gegužės 15 d. surengė konferenciją „1972–1987 metų Lietuva“, skirtą R. Kalantos aukos ir politinių protestų 30-osioms metinėms bei mitingo prie A. Mickevičiaus paminklo 15-osioms metinėms paminėti. Joje pranešimus skaitė mokslininkai, politikai, buvę disidentai: Algirdas Jakubčionis („Lietuva prieš ir po 1972 m. gegužės 14 d.“), Arvydas Anušauskas („KGB reakcija į 1972 m. įvykius“), Arūnas Streikus („Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.)“), Mindaugas Žiūkas („Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje“), Juozas Banionis („Politinė išeivija Lietuvos laisvės byloje (1975–1986)“), Birutė Burauskaitė („Laisvės dvasios salos sovietizuotoje Lietuvos visuomenėje“), Antanas Terleckas („Lietuvos laisvės lyga – naujo Lietuvos išlaisvinimo etapo pradininkė“).

KGB reakcija į 1972 m. įvykius

Prieš pradėdant nagrinėti sovietinio saugumo reakciją į Romo Kalantos susideginimą bei su juo susijusius įvykius, būtina apžvelgti, kokios saugumo pajėgos buvo Kaune tų įvykių išvakarėse. 1969 m. birželio 16 d. 50 operatyvinių darbuotojų Kaune turėjo 401 agentą, su kuriais susitikinėjo 59-iose susitikimų butuose. Tarp agentų buvo 116 inžinierių ir techninių darbuotojų, 80 tarnautojų, 73 darbininkai, 52 dėstytojai, 22 mokslininkai ir menininkai, 18 kunigų ir 30 studentų. Pagal KGB reikalavimus agentūra buvo sutelkta karinius užsakymus vykdžiusiose gamyklose. Pavyzdžiui, Radijo gamykloje buvo net 62 agentai, o štai Kauno politechnikos institute – 20, technikumuose – 7, vidurinėse mokyklose – 11 agentų. Kaip tik tuo metu pradėjo rasti hapių grupės. Savaime suprantama, Radijo gamykloje buvusi agentūra prieš juos nieko negalėjo padaryti, todėl imtasi priemonių sustiprinti agentūrą. 1969–1971 m. užverbuoti dar 123 agentai, ir 1972 m. išvakarėse iš viso buvo 461 agentas. Bet tarp jų tebuvo vos 68 agentai iki 25 metų amžiaus, o užverbuotų studentų ir moksleivių skaičius padidėjo nuo 30 iki 36. Per dvejus metus Kaune KGB profilaktiškai apdorojamų žmonių skaičius buvo stabilus: 1969 m. – 74, 1970 m. – 70, 1971 m. – 85. KGB suėmė ir nuteisė 7 žmones, prokuratūra pagal KGB turimus duomenis nuteisė 4, o už sovietinės simbolikos niekinimą suimta dar 13 žmonių. Buvo sekama viena kita hapių grupė. Pavyzdžiui, 1971 m. sekta Genadijaus Slavinsko (g. 1948 m.) vadovaujama grupė. KGB domino Baltijos respublikų hapių susiejimai Lietuvos pajūryje ir Taline. Sovietiniam saugumui darbo padaugėjo ir sekant užsienie-

čius, nes nuo 1970 m. į Kauną leista vienai dienai atvažiuoti užsieniečiams „Inturisto“ autobusais, lydimiems gidų (neretai kartu ir KGB agentų). Galima daryti išvadą, kad Kaunas 1972 m. pradžioje, lyginant su kitais miestais, niekuo neišsiskyrė: nei KGB persekiojamų ar sekamų žmonių skaičiumi, nei koku nors nelegaliu judėjimu. Kita vertus, negalima pamiršti ir žinomos „laikinosios sostinės“ dvasios. Čia buvo nemažai už valstybinius nusikaltimus teistų žmonių, buvusio nepriklausomos Lietuvos politinio elito ir jų artimųjų. Dinamiškiausioje jaunimo aplinkoje, tarp moksleivių ir studentų, KGB per savo agentūrą surinkdavo informaciją ir sąlyginai kontroliavo padėtį vos 1–5 proc.

KGB neprognozavo Kaune jokių ypatingų įvykių. Didžiausią rūpestį iki 1972 m. čia kėlė tik buvusių politinių kalinių ryšiai ir vadinamieji „žydai nacionalistai“. Pastarieji buvo taip uoliai sekami, kad KGB Kauno skyrius 1971 m. pabaigoje jau buvo sukaukęs 40 tomų sekimo medžiagos. Daugiau medžiagos sukaupė tik apie potencialius amerikiečių žvalgybos agentus – 83 tomai. 1972 m. išvakarėse buvo pakeistas Kauno KGB vadovas – Henriką Vaigauską pakeitė pplk. Gediminas Bagdonas (nepakeičiamas KGB Kauno skyriaus vadovas iki pat KGB žlugimo). Galima sakyti, kad KGB buvo visiškai nepasirengęs tokio masto įvykiams. Vėliau KGB Kauno miesto valdybos viršininkas G. Bagdonas partinio aktyvo susirinkime, įvykusiame po bruzdėjimų praėjus savaitei, prisipažino: „Mes vis dar mažai žinome apie procesus, kurie vyksta tarp moksleivių ir neorganizuoto jaunimo. Nepakankamai kreipėme dėmesį į jaunimą ir nedavėme

išsamios informacijos partiniams organams, kad galėtų imtis priemonių. Mes ne visada griežtai reaguojame į kai kurių pedagogų ideologiškai nenuoseklus, kartais netgi priešiškus išpuolius jaunimo auditorijose, į didelius jaunimo internacionalinio auklėjimo trūkumus¹.

Atsakomybę už tokius trūkumus KGB prisiėmė pirmiausia todėl, kad demonstracijos ir po jų kilusios riaušės įgijo politinį atspalvį. Iki tol partinės struktūros buvo perleidusios milicijai kai kurias ideologinių kanonų laikymosi priežiūros funkcijas, t. y. kontroliuoti administracinėmis priemonėmis, kad Vakarų šalyse kilusių reiškinių, „jaunimo judėjimų“, paveikti jaunuoliai neveiktų savo bendraamžių, kad neplistų ilgaplaukių mada, Vakarų muzikinė kultūra, hipių gyvenimo būdas. Milicija buvo įpareigota imtis visų priemonių, kad jaunuoliai neorganizuotų valdžios nekontroliuojamų sambūrių didžiuosiuose miestuose ar kurortuose, nenešiotų ilgų plaukų ir nesovietiškų drabužių (džinsų ir pan.). Milicija nuolat rengė ilgaplaukių gaudynes jų sambūrių vietose, prievarta kirpdavo plaukus ir visaip stengėsi vykdyti partinių organų įpareigojimus. Nekonformistiškus jaunuolius, kurie siekė asmeninės laisvės, persekiojo ir žemino. Represinių struktūrų prievarta jų atžvilgiu buvo tapusi įprastine norma. Net ir propagandoje dar iki 1972 m. gegužės mėn. buvo teigiama, kad ilgaplaukių (taip vadinti hipiai ir jiems prijaunčiantys ar apskritai „komjaunuoliškos“ kanonizuotos išvaizdos nesilaikantys jaunuoliai) sueigose daugiausia dalyvauja psichiškai nesveiki jaunuoliai.

Būtent tokioje aplinkoje kilo 1972 m. gegužės mėn. įvykiai Kaune. LKP miesto komitetas ir KGB miesto skyrius tuoj pat ėmėsi priemonių. Nuogąstauta, kad R. Kalantos susideginimu gali pasinaudoti hipiai. KGB ir milicija turėjo neleisti jaunimui dalyvauti R. Kalantos laidotuvėse, uždrausti susibūrimus. Beje, gegužės 18-ąją, laidotuvių dieną,

visos numatytos priemonės ir buvo įgyvendintos. Jos iš esmės buvo suderintos su LKP Kauno miesto komiteto sekretoriumi Kazimieru Lengvinu, LKP Poželos rajono komiteto sekretoriumi Antanu Guiga, vykdomojo komiteto pirmininku Vladislavu Mikučiausku. Partiniai sekretoriai suprato, kad KGB viena nelokalizuos arba nenuslopins galimo jaunimo pasipiktinimo. Buvo pasitelkta dar ir kariuomenė bei milicija. LKP Poželos rajono komiteto sekretorius A. Guiga vadovavo dviem valandom paankstintoms R. Kalantos laidotuvėms², o kilus nekontroliuojamoms eitynėms gegužės 18 d. vakare į gatves buvo išvesta vidaus kariuomenė ir milicija. KGB galėjo tik fotografuoti, fiksuoti ir nustatinėti aktyvesnius bruzdėjimų dalyvius. Jaunimas jėga buvo išsklaidytas. Gegužės 19 d. pasitelkta apie 300 draugovininkų, milicininkų ir saugumiečių. Partijos komitetai pasitelkė dar 700 patikimų kauniečių. Dar labiau politizuota jaunimo demonstracija vėl jėga buvo išsklaidyta. Kaune sulaikyti 402 žmonės. Siekiant, kad Kauno įvykiai neįgytų politinio atspalvio, visi sulaikytieji perduoti milicijai – nubausti ir įvardyti kaip chuliganai. Beveik pusė sulaikytųjų buvo 16–20 metų amžiaus, trečdalis – moksleiviai ir studentai, kitų dauguma – jauni darbininkai. Partinės struktūros turėjo padaryti sau nemalonią išvadą – tarp sulaikytųjų ketvirtadalį sudarė komjaunuoliai, o tarp sulaikytų studentų ir moksleivių jų buvo daugiau kaip trečdalis. Tik aštuonių žmonių bylą KGB pasiliko sau ir visas Kauno aštuntukas (iš viso baudžiamojon atsakomybėn patraukta 10 žmonių) buvo nuteistas 1–3 metų laisvės atėmimo bausmėmis³. Kituose miestuose tuo metu suimti dar 108 žmonės, kurie arba dalyvavo Kauno įvykiuose, arba savo miestuose savaip atsiliepė į tuos įvykius. KGB parengta ir prokuratūrai perduota medžiaga rodo, kad jie buvo nuteisti pagal BK 72 str. (nacionalinės nesantikos kurstymas), 225 str. (chuliganizmas) ir 199 str. 1–3 dalis (sovietinio herbo ir vė-

liavos niekinimas, viešosios tvarkos pažeidimas, šmeižikiškų prasimanymų platinimas)⁴. Vilniuje profilaktiškai apdoroti 94 jaunuoliai, tarp jų buvo 60 studentų (18 pašalinta iš aukštųjų mokyklų, 11 – iš komjaunimo ir t. t.)⁵. KGB dar daugybę jaunuolių savaip „spustelėjo“ – profilaktiškai apdorojo. „Turimos medžiagos analizė leidžia padaryti išankstinę išvadą, – teigė gen. mjr. J. Petkevičius, – apie tai, kad pagrindiniai kurstytojai ir aktyvūs masinio antivisuomeninio reiškinių dalyviai yra jaunuoliai – vadinamojo „hipių judėjimo“ pasekėjai“⁶. KGB numatė aktyvinti operatyvinį darbą, išsiaiškinti hipių vadovus ir įkvėpėjus, susirinkimų vietas ir plačiai naudojant įvairias profilaktines priemones nutraukti jų veiklą. Beje, tarp profilaktinių priemonių buvo ir šaukimas į tarnybą sovietinėje armijoje.

KGB vertinimu, „Kauno įvykiai davė tam tikrą postūmį antisovietinių ir nacionalistinių akcijų augimui“⁷. Visoje Lietuvoje jų skaičius išaugo 3–4 kartus. Panašus lygis išliko ir 1973 m. Tik nuo 1974 m. jaunimo aktyvumą pavyko prislopinti. KGB užfiksuotos tiesioginės Kauno įvykių įtakos apraiškos buvo labai įvairios: antai Panevėžio ketvirtokų grupelė, sužinojusi apie R. Kalantos susideginimą, nutarė sudeginti savo pionierių kaklaraiščius (1972 m. gegužės 21 d.); Panevėžio profesinės mokyklos moksleivių grupė R. Kalantos garbei nešiojo juodas gedulo juosteles (gegužės 23 d.); gegužės 29 d. Varėnoje susidegino Stonys, birželio 3 d. Kaune – A. Andriuškevičius. Pastariesiems atvejams KGB ir partinės struktūros jau buvo pasirengusios: kiekvienu atveju buvo kartojamos išvados apie sirgusius šizofrenija, alkoholizmu ar tiesiog psichiškai nenormalius žmones. Net kai tų metų birželio 22 d. Šiauliuose susidegino keturiasdešimtmetis Juozapas Baracevičius, nieko bendra neturėjęs su hipiais, buvo patikrinti visi jo artimieji, aiškintasi gyventojų reakcija ir „imtasi priemonių prieš neigiamus reiškinius“. KGB jau kitą dieną padarė

išvadą: „Juozapas Baracevičius stovėjo apimtas ugnies, užsidengęs rankomis akis ir visiškai nereagavo į skausmą ir nekviėtą pagalbą, nesiskundė ir ligoninėje. Numanome, kad tai yra girtumo ir psichiškai nenormalios būsenos padarinys“⁸. 1972 m. Lietuvoje užfiksuota 13 savižudybių susideginant⁹. Buvo nustatytos ir išsklaidytos net 28 besiformavusios antisovietinės jaunimo grupės, atskleistos 6 jau veikusios nelegalios grupės (tarp jų 1 antisovietinė (hipių)), 2 nacionalistinės, 2 sionistinės ir 1 sektantų). Surinkta 600 antisovietinių dokumentų, arba tris kartus daugiau negu ankstesniais metais, nustatyta 10 atvejų, kai buvo nuplėštos 23 sovietinės vėliavos¹⁰. Jau 1973 m. analizuodamas Kauno įvykius, KGB pirmininkas Juozas Petkevičius iškėlė klausimą: „Ar galėjo administraciniai organai bendromis pastangomis neleisti tų įvykių?“ ir pats atsakė: „Galėjo, jeigu iš pat pradžių būtų teisingai įvertinę neįprastą Kalantos savižudybės būdą ir numatę galimą kai kurių Kauno jaunimo grupių reakciją, jei gerai būtų susipažinę su operatyvine padėtimi tarp neorganizuoto jaunimo, chuliganiškų elementų ir ryžtingai kovoję su jais“¹¹. KGB reakcija į Kauno įvykius buvo tokia: užverbuota dar 50 agentų Kaune, iš jų 29 – tarp inteligentijos ir jaunimo. Buvo nutrauktas vasarą Palangoje hipių organizuojamas sambūris R. Kalantai atminti. Saugumiečiai reagavo į kiekvieną signalą. Vienas agentas pranešė, kad sekamas architektas jam pareiškė: „[...] Reikia siekti vadovaujančių pareigų ir stengtis išstumti rusus iš vadovaujančių postų, įstoti į partiją ir tuomet tu būsi reikalingas. Mums dabar reikalingas žydiškas gudrumas ir rytietiškas lankstumas. Mes turime gauti įtaką politiniame ir ekonominiame Lietuvos gyvenime, kad kuo daugiau galėtume gauti iš Rusijos ir kuo mažiau jai duoti“¹². Vadinasi, tikėtasi dar labiau griežtinti atranką į vadovaujančius postus, sustiprinti ideologinę kontrolę. KGB 5-asis skyrius 1972 m. pavasarį sustabdė istoriko Antano Tylos monografijos „Garšvių

knygnešių draugija“ leidybą, nes monografija parašyta laikantis „nacionalistinių“ pozicijų; Juozo Apučio romanas „Skruzdėlynas Prūsijoje“ taip pat neišleistas. Kliuvo ir Vytautui Kubiliui (dėl užuominų „Nemune“ apie Kosto Kubilinsko išdavystes), Vladui Dautartui (romane išdaviką pavadinusiam Judu). Anot kagėbistų, „judas ne tas, kuris skundžia, o tas, kuris taip rašo“¹³. KGB padarė tokias išvadas: pirma, vos šeštadalis 1972 m. profilaktiškai apdorotų jaunuolių tarp savo artimųjų turėjo buvusių tremtinių ar politinių kalinų, nemaža dalis jų buvo komjaunuoliai (taigi nepatikima jaunimo dalis, kuri buvo ideologiškai apdorota); antra, turimi duome-

nys nerodo, kad jaunimo neramumai Kaune būtų inspiruoti iš Vakarų.

Nuo to laiko gegužės 14-oji sovietiniam saugumui tapo nuolatinės įtampos ir nuolatinų budėjimų diena ne tik Kaune, bet ir visoje Lietuvoje. Jaunimo protestų proveržio laukta kasmet, bet nebuvo kalantiškai tragiško katalizatoriaus. Ne tik dėl KGB itin aktyviai formuojamo neigiamo požiūrio į susideginimus, bet ir dėl nemažos dalies visuomenės nevienareikšmiškos pozicijos savižudybių atžvilgiu – nesvarbu kokių priežasčių paskatintų, vėlesniais metais tokių drastiškų protesto formų beveik neliko (žinomi trys 1975–1990 m. užfiksuoti atvejai).

Nuorodos

¹ Kauno miesto partinio aktyvo 1972 m. birželio 2 d. susirinkimo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), LKP dokumentų skyrius, f. 3110, ap. 61, b. 15, l. 31–32.

² J. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 193.

³ Ibid., p. 196–197.

⁴ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 19.

⁵ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščesnovičiaus pranešimas, ibid., l. 81.

⁶ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pažyma (be datos, ne vėliau negu 1972 m.), ibid., b. 793, l. 149.

⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., ibid., l. 34.

⁸ 1972 m. KGB informaciniai pranešimai, ibid., b. 793, l. 53–54, 56–58, 141–149; KGB Šiaulių miesto skyriaus 1972 m. gruodžio 28 d. pažyma, ibid., b. 795, l. 41–45.

⁹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščesnovičiaus pranešimas, ibid., l. 73.

¹⁰ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., ibid., l. 34.

¹¹ Ibid., l. 29.

¹² Kauno miesto KGB viršininko pplk. G. Bagdono pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., ibid., l. 78–79.

¹³ Ibid., l. 78–79.

Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje

Vilniaus miestą ir rajoną nuo 1967 m. iki 1981 m. rudens aptarnavo centrinis Lietuvos SSR KGB aparatas, taigi sostinėje specialaus KGB padalinio nebuvo. Toks padalinys Vilniuje atsirado 1981 m. rugsėjo mėn. Miesto skyriaus kūrimasis užtruko iki 1982 m. pabaigos.

1981 m. rugsėjo 11 d. LSSR KGB pirminkas Juozas Petkevičius išleido pirmąjį įsakymą naujai sukurtam KGB Vilniaus miesto skyriui. Jame rašoma, kad Vilniaus miesto skyrius vykdė kontržvalgybinį darbą tarp miesto įmonių, įstaigų ir organizacijų, kurios nebuvo KGB 2-osios valdybos ir 5-osios tarnybos veiklos akiratyje. Savo jėgomis miesto skyrius padėjo saugumo komitetui kovoti su užsienio specialiosiomis tarnybomis ar kitomis antisovietinėmis organizacijomis. Ideologinės kontržvalgybos srityje miesto skyrius kovojo su „nacionalistais“, „sionistais“ ir norinčiaisiais emigruoti, aiškinosi neigiamus procesus tarp miesto inteligentijos ir jaunimo. Daugiausia dėmesio buvo skiriama įspėjamajam profilaktiniam darbui. Pastarąją veiklos sritį, t. y. neigiamų procesų tarp jaunimo aiškinimąsi, ir mėginsime apžvelgti.

1983 m. rugsėjo 13 d. pažymoje apie bendrą padėtį Vilniaus mieste nemažai dėmesio skiriama ir jaunimui. Šešiose Vilniaus aukštosiose mokyklose mokėsi 32 890 studentų (18 958 iš jų dieniniame skyriuje). Šiose mokyklose dirbo 2343 dėstytojai. Specialiosiose vidurinėse mokyklose, kurių Vilniuje buvo 16, mokėsi 19 240 mokinių (iš jų 13 010 dieniniame skyriuje), jiems dėstė 846 dėstytojai. Profesinėse technikos mokyklose mokėsi

7445 mokiniai, jiems dėstė 1100 dėstytojų. 53-jose vidurinėse, 6-iose muzikos, 1-oje dailės ir 3-jose internatinėse mokyklose dirbo apie 3300 pedagogų ir mokėsi apie 63 tūkst. moksleivių. Kontroliuoti tiek daug moksleivių, studentų ir pedagogų buvo nelengva, tačiau pažymoje teigiama, kad „didžioji jaunųjų dalis stengėsi ir norėjo mokytis bei dirbti komunistiškai, sėkmingai išmoko marksizmo-leninizmo teoriją, perėmė mokslo ir technikos žinias“¹.

Vilniaus miesto skyriaus viršininko pavaduotojas mjr. J. Tamašauskas kuravo miesto skyriaus veiklą pagal „5-ąją liniją“. „Ideologinei kontržvalgybai“ buvo skiriamas išskirtinis dėmesys. 1981–1982 m. iš 14 KGB Vilniaus miesto skyriaus operatyvinių darbuotojų 5 dirbo su priešiška nusiteikusiaisiais jaunuoliais. 1983 m. su moksleiviais „kovojo“ 6 operatyviniai darbuotojai. 1984 m. pagal „5-ąją liniją“ vėl dirbo 5 operatyvininkai. Vilniaus miesto skyriaus operatyviniai įgaliotiniai „prižiūrėjo“ Vilniaus miesto vidurines mokyklas, kuriose buvo dėstoma lietuvių kalba, taip pat mišrias rusų–lenkų mokyklas, vidurinių mokyklų personalą, Vilniaus miesto technikumus, profesines technikos mokyklas. Operatyviniai įgaliotiniai dirbo su neorganizuotu Vilniaus miesto jaunimu, nedarbančiu ir nesimokančiu jaunimu.

Agentūra. Sunku įsivaizduoti efektyvų saugumo organų darbą be agentūros. Agentūra kovai su jaunimu buvo telkiama iš pedagogų ir iš pačių moksleivių. 1981–1985 m. jaunimą „prižiūrėjo“ 57 KGB agentai ir 80 patikimų

asmenų. Miesto skyriaus netenkino turima agentūra nei kiekiu, nei kokybe, ir kiekvienais metais buvo papildoma naujais agentais. Agentai skverbėsi į priešiška sovietams nusi-teikusio jaunimo aplinką, rašė ataskaitas; iš jų saugumas žinojo vyravusias nuotaikas, „žalin-gos“ kultūros židinius. Pavyzdžiui, 1982 m. agentas Žilinskas pranešė, kad kai kurie 36-osios vidurinės mokyklos mokiniai do-mėjosi fašistine ideologija, bandė pamėgdžio-ti fašistinę aprangą. Agentas Jolia informavo, kad Žvėryno rajone susibūrė grupė, kuri vei-kė, siekdama išsaugoti lietuvių tautą, kritika-vo sovietinę konstituciją, spausdino nelegalų leidinį „Kova“. Patikimo asmens B duomeni-mis, Vilniaus miesto profesinėje technikos mokykloje Nr. 25 egzistavo grupė, kurią su-darė 6–7 mokiniai, besilaikantys nacionalis-tinių pažiūrų ir nešiojantys šaulių ženklukus.

Agentų bei patikimų asmenų pateikta in-formacija būdavo kruopščiai tikrinama. Stengtasi jais pasinaudoti „priešiška“ moks-leivių veiklai silpninti. Ypač bijota mokslei-vių vasaros atostogų. Saugumo dokumentuo-se rašoma: „Tarp besimokančių vidurinėse mokyklose, technikuose ir profesinėse technikos mokyklose vasaros atostogų metu padidėja susidomėjimas pankų ir hipių judė-jimais, o šių judėjimų nariai skleidžia ideolo-giškai žalingas kalbas, platina antisovietinio turinio atsišaukimus, ant namų sienų rašinėja priešiškus šūkius“².

1984 m. su agento Lauros pagalba buvo at-skleista jaunimo grupė, kuri priklausė „nele-galių Vakarų šalių gamybos ideologiškai nei-giamo turinio videofilmų peržiūrėjimo orga-nizacijai“ (taip agentas apibūdino šių jaunų žmonių veiklą). Kaip prisimena tuos įvykius vienas iš dalyvių Giedrius Drukteinis, tuo me-tu buvo madinga išsinuomoti vaizdo grotuvą už 100 rublių (gan didelė suma) ir rengti „ki-no seansus“. „Bilietas į tokį kino seansą kai-navo 5 rublius. Nesunku būdavo rasti butą, kur žiūrėdavome filmus, nesunkiai rasdavo-me ir norinčiųjų pasižiūrėti vieną ar kitą fil-

mą“, – pasakojo G. Drukteinis. Saugumiečiai, sužinoję apie tokią filmų peržiūrą, rengdavo milicijos reidus, sulaikydavo visus jaunuolius. „Paprastai kentėdavo mūsų tėvai, ypač už-imantys aukštas pareigas sovietinėje sistemo-je, tačiau tuo pat metu įtakingų tėvų vaikams buvo lengviau ir išsisukti“, – prisimena pašne-kovas, kurio tėvas tuomet buvo Lengvosios pramonės technikumui direktorius.

Be agentų ir patikimų asmenų, KGB miesto skyriaus 1983 m. darbo plane numaty-ta kovai su jaunimu pasitelkti F. Dzeržinskio komjaunimo operatyvinį būrį, kad jis palaiky-tų tvarką didelių sporto varžybų ir koncertų metu, budėtų valstybinių švenčių dienomis.

Veikdamas prieš Vilniaus jaunimą, KGB miesto skyrius bendradarbiavo su MVD struktūromis. Tai padėjo kontroliuoti pankų ir hipių judėjimus. Vykstant rinkimams į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, sovietų valdžia bijojo „priešiškų ir antvisuomeninių“ išpuo-lių – saugumo planuose buvo reikalaujama „užkirsti kelią destruktiviems jaunimo veiks-mams“, sustiprinti budėjimą jaunimo susibū-rimo vietose (alaus baruose „Žemaičių ali-nė“, „Tauro ragas“, „Aukštaičių“, kavinėse „Žibutė“, „Vaiva“, „Laumė“, kokteilių bare „Turistas“ ir t. t.).

JAUNIMO IŠŠŪKIS SISTEMAI

Išlikusiuose KGB Vilniaus skyriaus doku-mentuose rašoma, kad visi KGB veiksmai iki baudžiamosios bylos traktuotini kaip pro-filaktiniai. Profilaktika (dalyvaujant visuome-nei arba ne), išpėjamieji auklėjamieji pokal-biai, patikrinimai, išpėjimai (žodžiu, raštu, vieši arba ne) – visa tai profilaktinės priemo-nės. Per pokalbius dažniausiai būdavo gąsdi-nama: būsi išmestas iš vidurinės, profesinės technikos mokyklos ar technikumui, neįstosi nei į aukštąją, nei į aukštesniąją mokyklas, paims į sovietinę kariuomenę (nepaklusnūs vaikinai dažniausiai tarnaudavo Tolimuo-

siuose Rytuose, Sovietų Sąjungos šiauriniuose rajonuose ar dar blogiau – darbo bei kalinių prižiūrėjimo daliniuose), niekuomet neišvyksi į užsienio valstybes.

Dauguma jaunimo, supratęs, kad gąsdinama ne šiaip sau, nutraukdavo veiklą. Tik nedaugelis drįsdavo ją tęsti, tačiau tai būdavo „nacionalistinio“ turinio lapelių platinimas, antisovietinių užrašų rašymas ar neramumai didesnių sporto varžybų metu. Bent kiek rimtesnė veikla būdavo iš karto susekama.

KGB Vilniaus miesto skyrius ypač domėjosi „antivisumeninėmis jaunimo grupėmis“, hipiais, pankais, Krišnos mokymo sekėjais. Buvo stebima padėtis jaunimo susibūrimo vietose – diskotekose, klubuose, kavinėse, taip pat karatė sekcijose. Domėtis kovos menais skatino visos Sovietų Sąjungos pavyzdys, mat nemaža sportuojančiųjų vėliau įsitraukdavo į nusikalstamas gruputes.

Paprastai jaunimas į saugumo akiratį patekdavo po neįprastų sovietinei sistemai veiksmų. Antai profesinės technikos mokyklos Nr. 25 mokiniai R. Glinskis, A. Kirklys ir G. Raguckis buvo „profilaktiškai apdoroti“, kai 1982 m. vasario 16 d. neatvyko į praktiką – šventė nepriklausomos Lietuvos dieną. Tų pačių metų birželio mėn. profilaktinės priemonės buvo panaudotos prieš Vilniaus politechnikumo moksleivius G. Pempę ir E. Radzevičių, o lapkričio mėn. – ir prieš R. Dailidę. Visi jie domėjosi fašistine ideologija, nešiojo svastikos ženklukus ir savo apranga pamėgdžiojo Hitlerio kovotojus. R. Dailidė dar skaitė „buržuazinės Lietuvos“ literatūrą, taip pat nelegalius leidinius „Aušra“ ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“. Visi priklausė Žvėryno jaunimo grupei. Po tokių moksleivių veiksmų komunistų partijos komitetas nutarė pagerinti ideologinį mokymą politechnikume. „Devintojo dešimtmečio pradžioje ir viduryje buvo madinga vaikščioti su apranga, imituojančia skautų bei nepriklausomos Lietuvos šaulių uniformas, taip pat skaityti saugumo vadinaimą buržuazinę spaudą, burtis į įvairias or-

ganizacijas“, – prisimena G. Drukteinis.

KGB plk. V. Neverausko, vadovavusio Vilniaus miesto skyriui, teigimu, „paaugliai ir jauni žmonės, veikiami Vakarų gyvenimo stiliaus, naikino ir niekino valstybinius bei agitacinius simbolius, mėgino įsigyti ginklų, sprogmenų, kuriuos norėjo panaudoti ekstremistinei ir chuliganiškai veiklai“³.

Nemažai sunkumų KGB Vilniaus miesto skyriui kėlė ir iš Vakarų valstybių į Lietuvą atvykstantys studentai. 1982 m. jų buvo atvykę 90. Kaip prisimena buvęs saugumo karininkas, dėl atvykstančių į Lietuvą jaunuolių iš Vakarų kildavo konfliktų tarp 5-osios tarnybos ir 1-ojo skyriaus (užsienio žvalgyba). „Atvykstantiems jaunuoliams iš Vakarų kartu su „Žinijos“ draugija organizuodavome lietuvių kalbos kursus, rengdavome ekskursijas į leistinus lankyti Lietuvos miestus, kartu stengdavomės juos prikalbinti teikti mums visokeriopą informaciją. Tokia 1-ojo skyriaus veikla nepatikdavo 5-ajai tarnybai, kuriai atvykstantys jaunuoliai tik keldavo daugiau bėdų nei teikdavo naudos“, – pasakojo Vilius Kontrimas, buvęs KGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas.

KGB Vilniaus miesto skyrius mėgino kontroliuoti ir kunigus bei vienuoles, siekusių daryti įtaką besimokančiam, studijuojančiam ir dirbančiam jaunimui.

„Nepakankamas auklėjimas šeimoje ir mokykloje“ buvo nurodomas kaip pagrindinė jaunimo priešiško priežastis. Daug bėdų miesto skyrius turėdavo masinių susibūrimų metu. 1983 m. gegužės 26–27 d. brolių Tautkų roko grupės („Rondo“) koncerto metu Vingio parke kai kurie asmenys skandavo „nacionalistinius“ bei fašistinius šūkius. Per futbolo varžybas paaugliai skanduodavo „nacionalistinius“ šūkius, vietiniai futbolo sirgaliai įžeidinėjo kitus sirgalius, atvykusius iš Maskvos, Leningrado, Minsko, mėtė butelius ir kitus daiktus. Nepamiršo jaunimas ir Romo Kalantos susideginimo. Saugumo dokumentuose užfiksuota, kad 1984 m. rugsėjo mėn. per susitikimą tarp Balninkų kaimo vi-

durinės mokyklos (Molėtų rajonas) ir Vilniaus miesto statybos technikum mokinių pastarieji dainavo „nacionalistinio“ turinio dainą apie susideginusį R. Kalantą.

Turimi KGB Vilniaus miesto skyriaus duomenys rodė, kad vidurinių mokyklų mokiniai ėmė labiau domėtis Lietuvos praeitimi, nepriklausomos Lietuvos ir nacistinės Vokietijos atributika, todėl buvo stiprinamos operatyvinės pozicijos vidurinėse mokyklose, stengtasi nutraukti „negatyvią“ kai kurių mokinių veiklą.

Kalbėdamas apie KGB Vilniaus miesto skyriaus darbą plk. V. Neverauskas pabrėžė: „Po profilaktinių kovos priemonių reikėdavo užtikrinti, kad jaunas žmogus ir vėliau nemaištautų. Dažnai trūko ištvermės, profesionalaus požiūrio, noro ir toliau kovoti iki galo, kad konkretus asmuo pasitaisytų į „gerąją pusę““⁴.

Daugiausia rūpesčių KGB Vilniaus miesto skyriui kėlė asmenys iki 18 metų – moksleiviai, todėl plk. V. Neverauskas padarė išvadą, kad „operatyvininkai turėjo ne tik fiksuoti ir aiškintis nusikalstamus veiksmus, bet ir didžiąją savo darbo dalį skirti priežastims analizuoti, prevencinėms priemonėms kurti“⁵.

Nemaža bėdų sovietinės sistemos saugotojams atnešdavo tradicinė Kaziuko mugė, kurios metu į Vilnių iš visos Sovietų Sąjungos rinkdavosi hipiai. „Dideliu laimėjimu“ buvo vadinama tai, kad Vilniaus miesto operatyviniai įgaliotiniai sugebėjo patraukti į savo pusę R. Burlingaitį – pankų lyderį. Iš operatyvinės informacijos matyti, kad Vakarų šalių pavyzdžiu Vilniuje ir toliau būrėsi hipiai ir pankai. Pastaraisiais domėjosi vis jaunesni

paaugliai, iš kitų bendraamžių išsiskirdavę išvaizda, įžūlumu, cinizmu, visuomenės normų nepaisymu, polinkiu į alkoholį, narkotikus. KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininkas plk. V. Neverauskas pabrėžė, kad „ypatingas dėmesys turėjo būti skiriamas ir pedagogams. Mokytojai turėjo padėti išauklėti socializmui atsidavusį žmogų, įskiepyti jam komunistines idėjas, formuoti teisingą jauno žmogaus pasaulio supratimą“.

1985 m. gruodžio mėn. kreipdamasis į savo skyriaus pavaldinius V. Neverauskas išdėstė net 8 punktus, kodėl jaunimas priešinosi sovietinei santvarkai ir kodėl nepavyko to priešinimosi nuslopinti. Pasak jo, „jaunimas dar nebuvo politiškai subrendęs, todėl buvo lengvai pažeidžiamas, be to, dauguma pedagogų, komjaunimo vadovų gyvenimą vaizdavo tik rožinėmis spalvomis, o praktišką gyvenimo pusę nuslėpdavo“, ir tai „neigiamai veikė jaunus žmones“⁶.

Apibendrinant galima teigti, kad KGB Vilniaus miesto skyrius iki 1985 m. sugebėjo iki minimumo sumažinti antisovietinius Vilniaus miesto moksleivių veiksmus. Tam saugumas ne tik panaudojo turimą agentūrą bei patikimus asmenis, bet ir MVD organus su F. Dzeržinskio komjaunimo būriu. Nemažą operatyvinių darbuotojų, dirbančių pagal „5-ąją liniją“, skaičius rodė, kad maištingos mintys tarp jaunuolių buvo gajos, o KGB nenorėjo taikytis su antisovietine moksleivijos veikla. Iš esmės ta veikla apėmė tik priešiškų užrašų, antisovietinio turinio laiškų bei lapelių rašymą ir platinimą, neramumus sporto varžybų metu. Bent kiek organizuotesnė jaunimo veikla būdavo atskleidžiama ir nutraukiama.

Nuorodos

¹ KGB pažyma apie operatyvinę padėtį Vilniaus mieste 1983 m., Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 55.

² KGB Vilniaus miesto skyriaus papildomas agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas 1983 m., ibid., l. 31.

³ KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko metinė ataskaita, ibid., l. 100.

⁴ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1983 m. ataskaita, ibid., l. 70.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., l. 133.

Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.)

Katalikų Bažnyčios kova dėl tikinčiųjų teisių nebuvo visiškai nutrūkusi nuo pat sovietų okupacijos pradžios. Pirmaisiais dešimtmečiais pasipriešinimo religinio gyvenimo suvaržymams iniciatoriai buvo Bažnyčios hierarchai. Tačiau iki XX a. septintojo dešimtmečio pradžios sovietų valdžiai pavyko neutralizuoti pasipriešinimą iš viršaus ir nuo tol ji jau gana efektyviai kontroliavo vyskupijų valdytojų nuotaikas ir veiksmus. Todėl po kelerių metų sustabdyti tolesnį Bažnyčios padėties blogėjimą iniciatyvos jau ėmėsi eiliniai kunigai ir tikintieji. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje prasidėjusį tikinčiųjų teisių sąjūdį chronologiškai galima suskirstyti į tris etapus: 1) septintojo dešimtmečio vidurys–1971 m.; 2) 1972–1982 m.; 3) 1983–1988 m. Čia mėginsime plačiau aptarti antrąjį etapą, kuriam būdingas didžiausias tikinčiųjų aktyvumas, stengsimės išryškinti jo specifiką ir poveikį sovietų valdžios politikai.

Šio etapo pradžią žymėjo aktyvus pasauliečių įsitraukimas į sąjūdį ir naujų veikimo formų atsiradimas. Abu šie procesai prasidėjo beveik vienu metu. 1972 m. kovo 19 d. pasirodė pirmasis „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ numeris, o po kelių dienų Jungtinių Tautų generalinį sekretorių Kurtą Waldheimą pasiekė ir Lietuvos katalikų memorandumas, adresuotas Leonidui Brežnevui, kurį, kaip teigiama, pasirašė 17 054 asmenys. „Kronikos“ atsiradimo data, kaip ir Romo Kalantos susideginimas, yra plačiai nušviesti isto-

riografijoje, tačiau to negalima pasakyti apie ne mažiau svarbų įvykį – minėto memorandumo pasirodymą. Pagal parašų skaičių šią peticiją visoje Sovietų Sąjungoje tuo metu lenkė tik Krymo totorių kolektyviniai prašymai dėl teisės grįžti į savo tėvynę. Neatmestina galimybė, kad žinia apie „17 000 memorandumą“, kurią plačiai komentavo Vakarų spauda („New York Times“ apie tai rašė 1972 m. kovo 28 d.) ir radijo stotys, galėjo netiesiogiai paskatinti ir 1972 m. gegužės mėn. įvykius Kaune.

Sovietų valdžia į šio memorandumo pasirodymą reagavo ne mažiau jautriai nei į jaunimo neramumus. Vos pasklidus informacijai apie memorandumą, labai operatyviai buvo imtasi atsakomųjų priemonių. Suiminėti ir tardyti parašų rinkėjai ir pasirašiusieji, Religijos reikalų tarybos (RRT) įgaliotinis ir KGB darė spaudimą Lietuvos vyskupams ir vyskupijų valdytojams, kad jie pasmerktų šią akciją. Jau 1972 m. balandžio 11 d. jie paskelbė bendrą ganytojišką laišką, kuriame peticijų organizatoriai buvo apkaltinti dėl neatsakingų veiksmų, esą sukeliančių nesusipratimus tarp valdžios ir Bažnyčios, komplikujančių Bažnyčios padėtį. Nors RRT įgaliotinis RRT ir LSSR vadovybę informavo, kad šį laišką perskaitė apie 80 proc. parapijų klebonų¹, „Kronika“ tvirtino, kad ištisai laišką skaitė tik nežymi kunigų dalis. Atrodo, kad tiesa slypi kažkur per vidurį. Tą patvirtina ir įgaliotinio informacijos palyginimas su vietos valdžios pareigūnų ataskaitomis. Pavyzdžiui,

Jurbarko rajono, kur tuo metu veikė 15 katalikų parapijų, vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoja pranešė, kad laiško visai neskaitė 8 klebonai, 2 jį komentavo ir tik 5 perskaitė visą tekstą². KGB savo kanalais taip pat stengėsi neutralizuoti „17 000 memorandum“ poveikį. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus teigimu, išeivijos spaudoje buvo išspausdintas agento Vagnerio straipsnis, kuriame bandyta įrodyti, kad memorandume pateikti faktai neatitinka tikrovės³.

Vyskupijų valdytojų perspėjimai akivaizdžiai nepadarė didesnio poveikio tikintiesiems. Po metų laišką LSSR švietimo ministerijai dėl tikinčiųjų diskriminavimo mokymo įstaigose pasirašė 14 604, o peticiją RRT įgaliotiniui dėl religinės spaudos trūkumo – 16 800 asmenų. Tokia situacija kėlė nemažai rūpesčių režimui. LSSR KGB pirmininkas taip apibūdino tuometinę padėtį: „1972 m. labai padaugėjo priešiškų neigiamų elgesio faktų – be antivisuomeninių jaunimo veiksmų Kaune, išplito antirusiškos nuotaikos, padaugėjo Tėvynės išdavimo, antitarybinių lapelių ir anoniminių dokumentų platinimo atvejų, nacionalistinių užrašų ir kitokių nusikalstamų veiksmų. Savo priešišką veiklą labai suaktyvino reakcingai nusiteikusi dvasininkijos dalis, kuri iš esmės pradėjo atvirą politinę kovą su Tarybų valdžia. Priešiška nusiteikę elementai puoselėja viltį, kad galės kovoti su Tarybų valdžia dabartinėmis sąlygomis; šiuo pagrindu nacionalistai ir reakcingai nusiteikę bažnytininkai konsoliduojasi tarpusavyje“⁴.

Tikinčiųjų aktyvumo padidėjimas ir kartu opozicinių visuomenės nuotaikų sustiprėjimas vertė sovietų valdžią daugiau dėmesio skirti religinio gyvenimo kontrolės klausimams. Valdžios atstovams atrodė, kad būtent tokio dėmesio stoka ankstesniais metais labiausiai paskatino Bažnyčios aktyvumą. Tai buvo pabrėžiama 1973 m. rugpjūčio 28 d. LKP CK biuro patvirtiname nutarime „Dėl priemonių, kaip sustiprinti ateistinę propa-

gandą ir kovą prieš reakcingų katalikų dvasininkijos ir klerikalinių elementų veiklą respublikoje“ bei 1973 m. rugsėjo mėn. įvykusiame rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų bei atitinkamų respublikinių žinybų atstovų pasitarime.

Pirmosios masinės peticijos aiškiai pademonstravo Bažnyčios galimybes mobilizuoti tikinčiuosius atviram protestui. Kita vertus, jos neturėjo jokių praktinių padarinių, todėl vėliau nesistengta kiekvienu atveju surinkti kuo daugiau parašų. Daugiausia dėmesio buvo skiriama pagrindinės periodikos leidybai. Išlaikiusi pirmąją represijų bangą 1973 m. pabaigoje, „Kronika“ tapo svarbiausia kovotojų dėl tikinčiųjų teisių komunikacijos ir kovos priemone; ji pamažu griovė informacijos monopolį, kurio išlaikymas buvo vienas svarbiausių režimo stiprybės šaltinių. XX a. aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje atsiradę nauji katalikiškos pasaulėžiūros pagrindiniai periodiniai leidiniai, priešingai negu „Kronika“, orientavosi ne į vadinamąją „faktų kalbą“, nors jos taip pat visiškai neignoravo, o į krikščioniškosios pasaulėžiūros propagavimą. Jų pagrindinis tikslas buvo kovoti ne dėl tikėjimo laisvės, bet dėl paties tikėjimo, kuriant prielaidas atsispirti ateistinei indoktrinacijai, kuri tuo metu jau buvo pasidariusi daug rafinuotesnė ir kokybiškesnė, lyginant su ankstesniais dešimtmečiais.

Pažymėtina, kad katalikiška kryptis aiškiai dominavo tarp pagrindinės periodikos leidinių. Iš 10 pagrindinės spaudos „aukso“ metais – 1979-aisiais – leistų pagrindžio periodinių leidinių net 6 buvo kaip tik šios krypties. Katalikiški pagrindžio periodiniai leidiniai akivaizdžiai išsiskyrė ir bendru išleistų numerių skaičiumi. Kiek yra žinoma, 1972–1982 m. Lietuvoje iš viso buvo išleista apie 200 pagrindinių periodinių leidinių numerių, iš kurių net tris ketvirtadalius sudarė katalikiški leidiniai. Prielaidas katalikiškai pagrindinei periodikai pirmauti tarp kitų pagrindinių leidinių sudarė jau iki tol kelis dešimtme-

čius sėkmingai veikusi religinės savilaidos organizacinė sistema. Perimdama naujas technines priemones, ji be didesnių problemų galėjo patenkinti ir naujus poreikius: be maldaknygių, pamokslų rinkinių, verstinių knygelų, gaminti ir periodinius leidinius.

Tačiau ne vien parašų po peticijomis ir periodinių leidinių kiekis rodė, kad tikinčiųjų teisių sąjūdis tuo metu buvo pagrindinė opozicijos jėga Lietuvoje. Kitų pasipriešinimo kryptį dalyvių daugumą aštuntajame–devintajame dešimtmečiais taip pat sudarė aktyvūs katalikai, dėl to tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje buvo glaudžiai susijęs su kitomis opozicijos kryptimis. Kunigai ir aktyvūs katalikai pasauliečiai aktyviai dalyvavo 1976 m. pabaigoje susikūrusios Lietuvos Helsinkio grupės (toliau – LHG) veikloje, nemažai šios grupės parengtų dokumentų buvo skirta Katalikų Bažnyčios ir tikinčiųjų padėčiai Lietuvoje. Netgi eurokomunistinės pakraipos pagrindiniame leidinyje „Perspektyvos“ plačiai buvo gvildenamos religijos laisvės problemos, informuojama apie Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto (toliau – TTGKK) veiklą, o vienas iš jo leidėjų – Vytautas Skuodis – 1980 m. tapo TTGKK nariu. Ir Lietuvos laisvės lyga, vėliau neretai kritikavusi „Kronikos“ leidėjus dėl per mažo dėmesio bendriems tautiniams reikalams ir nuosaikumo, kaip vieną pirmųjų savo uždavinių įrašė religinės sąmonės ugdymą, o jos narių daugumą taip pat sudarė aktyvūs katalikai pasauliečiai.

Komunistus ypač erzino tai, kad kai kurie kunigai ir aktyvesni katalikai propagavo „lietuvių kataliko“ teoriją, t. y. teigė, jog tikru patriotu gali būti tik katalikas, jog išnykus katalikybei, neliks ir lietuvių. Sovietų valdžios atsakas į šią tendenciją buvo dvejopas. Viena vertus, suaktyvintos propagandininkų pastangos siekiant įtikinti, kad Katalikų Bažnyčia praeityje visuomet buvo abejinga tautiniams idealams. Kita vertus, sovietų valdžia buvo priversta toleruoti aštuntajame dešimtmetyje sustiprėjusį etnografinį nacionalizmą, pasi-

reiškusį kraštotyrimu sąjūdžiu, etnografinių ansamblių suklestėjimu. Kartu valdžia stengėsi kontroliuoti šio reiškinio pobūdį, pirmiausia aiškiai atriboti ar net supriešinti sterilizuotą tautiškumą su krikščioniškąja tradicija. Nors dalis kraštotyrimo sąjūdžio dalyvių (daugiausia kauniečiai) buvo artimai susiję su katalikiška opozicijos kryptimi, dalyvavo bendruose su Eucharistijos bičiuliais renginiuose, nemažai kraštotyriminkų ir žygeivių labiau vertino pagoniškosios Lietuvos kultūros liekanas, jiems įdomesnis ir aktualesnis buvo pagoniškas tradicinių švenčių turinys (ypač su-reikšminta Rasos šventė). Tautinės ir religinės opozicijos samplaika vertė ir sovietų režimą labiau koordinuoti atsakomuosius veiksmus. Tuo tikslu 1977 m. prie LKP CK šalia jau anksčiau veikusios Mokslinės-ateistinės propagandos tarybos buvo įsteigta ir Kovos su buržuazine ideologija, internacionalinio ir ateistinio auklėjimo koordinavimo taryba.

Reaguojant į opozicijos stiprėjimą nedidelės nuolaidos buvo daromos ne tik tautiniams jausmams, bet ir Bažnyčiai. 1976 m. sausio 29 d. RRT patvirtintose rekomendacijose dėl tolesnės politikos Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje, be tradicinių raginimų griežtinti religinio gyvenimo kontrolę, pasiūlyta leisti religinį žurnalą lojaliai dvasininkų daliai, spręsti vyskupų Julijono Steponavičiaus ir Vincento Sladkevičiaus grąžinimo į „atitinkančias jų titulą bažnytines pareigas“ klausimą, padidinti priimamų į seminariją klierikų skaičių ir sudaryti jiems geresnes sąlygas mokytis⁵. Mirus Antanui Sniečkui, kuris buvo itin priešiškas Bažnyčiai, naujoji LSSR valdžia taip pat mažiau prieštaravo ribotų nuolaidų taktikai. Pagal Religinių kultūrų reikalų tarybos rekomendacijas parengtą konkrečių veiksmų planą LSSR MT patvirtino 1976 m. birželio 11 d.

Ribotomis nuolaidomis siekta ne tik neutralizuoti nepasitenkinimą Bažnyčios veiklos suvaržymais, panaudoti jas propagandos tikslais, bet ir išprovokuoti nesutarimus tarp nuosaikių dvasininkų ir aktyvių Bažny-

čios teisių gynėjų. Aštuntajame–devintajame dešimtmečiais reguliariai pradėtuose rengti susitikimuose su vyskupijų vadovais, dekanais, atskirų dekanatų kunigais, parapijų dvi-dešimtukų nariais RRT įgaliotinis aiškino, kad sovietų valdžia nevaržo tikėjimo laisvės, kad gerėti Bažnyčios ir valdžios santykiams trukdo tik kunigai „ekstremistai“, kurie kečia nepagrįstus reikalavimus ir „šmeižia tarybinę santvarką“. Tačiau tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje, nepaisant tolerantiškesnio režimo požiūrio į religiją, toliau stiprėjo ir aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasiekė kulminaciją. 1979 m. pradžioje net 550 Lietuvos kunigų ir du vyskupai pasirašė protestus prieš 1976 m. patvirtintus Religinių susivienijimų nuostatus, pareikšdami, kad jie prieštarauja sąžinės laisvei, todėl yra neteisėti. Taigi apie 70 proc. kunigų stojo į atvirą konfliktą su valdžia. RRT įgaliotiniui darėsi vis sunkiau priversti kunigus paklusti valdžios reikalavimams. Tuo metu tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje įgijo ir tam tikrą institucinę formą. 1978 m. lapkričio 13 d. Maskvoje įvykusioje neoficialioje spaudos konferencijoje buvo paskelbta apie TTGKK įsteigimą Lietuvoje. Vis aktyvesnis darėsi 1969 m. susikūrus Eucharistijos bičiulių sąjūdis. KGB ir partijos 1977 m. pradėtos aktyviai vykdyti profilaktinės priemonės, siekiant lokalizuoti Eucharistijos bičiulių veiklą, buvo nesėkmingos. Tą aiškiai parodė 1979 m. liepos 22 d. eisena į Kryžių kalną ir tradicinė eisena į Šiluvą tų pačių metų rugsėjo mėn. Masinę tikinčiųjų teisių sąjūdžio paramą aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje vėl patvirtino keletas peticijų. Pareiškimus dėl kunigų seminarijos veiklos varžymo 1981 m. vien Telšių ir Kauno vyskupijose pasirašė 27 980 tikinčiųjų, o po prašymu dėl bažnyčios grąžinimo Klaipėdoje surinkta beveik 150 tūkst. parašų.

Tikinčiųjų teisių sąjūdžio plėtros nesugebėjo sustabdyti ir represinės sovietų valdžios struktūros. Nors už „Kronikos“ dauginimą

bei platinimą 1974–1977 m. Lietuvoje buvo nuteista 10 asmenų (visi pasauliečiai), tai nepadarė didesnės įtakos jos leidybos ir platavimo procesui. Nepaisant milžiniškų sekimo sąnaudų, KGB aštuntajame dešimtmetyje taip ir nepavyko išsiaiškinti „Kronikos“ redakcijos. LSSR KGB Kauno miesto skyrius aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pripažino, kad jie „kol kas tik fiksuoja jau įvykusius reakcingų katalikų dvasininkų ir buržuazinių nacionalistų veiklos faktus, neturėdami galimybės iš anksto išsiaiškinti jų sumanymus, planus, antitarybinės literatūros persiuntimo į užsienį kanalus“⁶. Nesugebėjimas nutraukti „Kronikos“ leidybą ir jos perdavimą į Vakarus kėlė daug galvos skausmo LSSR KGB vadovams, ypač dėl to, kad „Kronikos“ informacija per Vatikano radiją pasiekdavo nemažą visuomenės dalį. 1978 m. gegužės 31 d. LKP CK į Maskvą išsiuntė kupiną susirūpinimo pažymą, kurioje konstatuota, kad Vatikano radijo stoties lietuviškos laidos daro didelę politinę žalą respublikos gyventojams⁷. Kiek vėliau atlikta apklausa parodė, jog valdžios susirūpinimas buvo visiškai pagrįstas, nes paaiškėjo, kad šių laidų daugiau ar mažiau reguliariai klausė net 29 proc. apklaustųjų.

Pirmieji 1978 m. pabaigoje popiežiumi išrinkto Karolio Wojtyłos vieši pareiškimai ir jo sutikimas Lenkijoje 1979 m. birželio mėn., kaip rodo sovietų valdžios dokumentai, buvo viena svarbiausių paskatų imtis ryžtingesnių priemonių prieš vis stiprėjančią opoziciją Lietuvoje. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjusią griežtesnę Vakarų šalių poziciją žmogaus teisių klausimu ji vertino kaip naują pasaulinį sąmokslą prieš komunistinę sistemą, kurio sudedamąja dalimi buvo laikomas ir tikinčiųjų teisių aktualizavimas. Sąmokslų teorijos stereotipų buvo ypač paveikta tuometinė SSRS KGB vadovybė su Jurijumi Andropovu priešakyje, kuris aštuntojo dešimtmečio pabaigoje įgijo didelę įtaką priimančiam sprendimui. Reaguodamas į grėsmingus KGB signalus apie Jono Pauliaus II po-

litiką ir jo pirmąją vizitą Lenkijoje, SSKP CK Sekretoriatas 1979 m. lapkričio 13 d. priėmė specialų nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikano politiką socialistinių šalių atžvilgiu“. Siekiant užkirsti kelią galimam Lenkijos situacijos pasikartojimui, 1979–1981 m. Lietuvoje buvo vienokiu ar kitokiu būdu izoliuoti, t. y. nuteisti arba prievarta uždaryti į psichiatrijos ligonines, aktyviausi opozicijos dalyviai pasauliečiai. Tuo tarpu prieš dvasininkus, tikinčiųjų teisių sąjūdžio lyderius, imtis atvirų represijų režimas ir toliau nesiryzo, žinodamas, kad jų suėmimas sukeltų kur kas didesnę sujudimą tarp tikinčiųjų.

Kovoti su jau spėjusiais plačiai pagarsėti kunigais KGB bandė klastingomis arba jų žargonu tariant, specialiomis priemonėmis. 1980 m. spalio 3 d. tokia priemonė buvo panaudota prieš TTGKK narį kun. Juozą Zdebskį; spalio 11 d. neaiškiomis aplinkybėmis žiauriai nužudytas vienas iš pagrindinio periodinio leidinio „Dievas ir Tėvy-

nė“ leidėjų kun. Leonas Šapoka, o 1981 m. lapkričio mėn. taip pat neaiškiomis aplinkybėmis per autoavariją žuvo LHG narys kun. Bronius Laurinavičius. Panaudoti spec. priemonę 1979 m. buvo planuojama ir prieš kun. Sigitą Tamkevičių. Dėl neaiškių priežasčių to nebuvo padaryta, pasitenkinta oficialiu prokuratūros įspėjimu jam ir kun. Alfonsui Svarinskui. Suimti ir teisti aktyviausius kunigus ryžtasi tik po Leonido Brežnevo mirties, SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapus policinių priemonių šalininkui J. Andropovui. Suėmus kunigus S. Tamkevičių ir A. Svarinską, laisvėje likę TTGKK nariai dėl šiurkštaus spaudimo taip pat buvo priversti nutraukti savo viešą veiklą. Sustiprėjus valdžios represijoms nuo 1983 m. prasidėjo naujas tikinčiųjų teisių sąjūdžio Lietuvoje raidos etapas. Pasipriešinimas religijos laisvės suvaržymams darėsi vis konspiratyvesnis, daugiau naudotos pagrindinės veiklos formos.

Nuorodos

¹ J. Rugienio 1972 m. gegužės 25 d. raštas V. Kurojedovui, A. Barkauskui ir L. Diržinskaitei, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 86, l. 69–70.

² Jurbarko rajono vykdomojo komiteto pirmininko pav. H. Tamošiūnienės 1972 m. gegužės 6 d. raštas J. Rugieniui, *ibid.*, l. 64.

³ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1973 m. vasario 9 d. vykusiame operatyvinių darbuotojų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 32.

⁴ *Ibid.*, l. 4.

⁵ 1976 m. sausio 29 d. RRT patvirtintos rekomendacijos, kaip patobulinti religinių kultų įstatymų vykdymo kontrolę Lietuvos SSR, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 95, l. 30–34.

⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus pažyma (be datos, tačiau pagal tekste minimus įvykius galima spėti, kad ji parengta apie 1977 m.), LYA, f. K-1, ap. 14, b. 177, l. 79.

⁷ LKP CK 1978 m. gegužės 31 d. pažyma „Apie priešišką Vatikano radijo propagandą respublikoje“, LYA, LKP dokumentų skyrius, f. 1771, ap. 255, b. 235, l. 100.

Ramūnas Labanauskas

Eucharistijos bičiulių sąjūdžio ištakos ir raida 1969–1973 m.

Šiame straipsnyje aptariamas pirmasis Eucharistijos bičiulių sąjūdžio (toliau – EBS arba EB) raidos etapas (1969–1973 m.): daugiausia remdamasis pokalbiais su EB autorius išryškina sąjūdžio atsiradimo priežastis ir aplinkybes, organizacinės struktūros bruožus, jos kaitos priežastis bei eigą, analizuoja EBS grupelių kūrimosi dinamiką, sąlygas, plitimo atskiruose regionuose ypatumus. EBS pavyzdžiu atskleidžiamas kunigų, vienuolių ir pasauliečių sąveikos mechanizmas XX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūros katalikiškojo pasipriešinimo judėjime (katalikiškajame opoziciniame sąjūdyje), nušviečiamas pradinis (1966–1969 m.) tikinčiųjų būrimosi laikotarpis.

Remiantis naujais šaltiniais mėginta įvertinti Lietuvos dvasininkijos laikyseną Vatikano II Susirinkimo atžvilgiu. Kadangi Susirinkimo nutarimai sukėlė perversmą Katalikų Bažnyčios (toliau – Bažnyčia arba KB) savi-vokoje, vertinimo kriterijumi pasirinkta ikisusirinkiminė Bažnyčios Tradicija.

IVADAS

Pasauliečių vaidmens katalikiškojo pasipriešinimo judėjime, jų sąveikos su dvasininkija ir vienuolijomis tema dar nesulaukė didesnio istorikų dėmesio. Pats katalikiškasis pasipriešinimas iki šiol analizuotas pernelyg siauru Bažnyčios santykių su sovietų valdžia aspek-

tu, deramai neįvertinus visuotinėje Bažnyčioje vykstančių procesų. Tik pastaruoju metu istoriografijoje pirmą kartą sąmoningai atkreiptas dėmesys į visaapimantį Vatikano II Susirinkimo ir po jo įvykdytų reformų poveikį katalikiškajam opoziciniam sąjūdžiui. Teigiamai vertinant šį faktą, visgi reikia suabejoti, ar katalikiškajam pasipriešinimui įvertinti pakanka Susirinkimo priimtų nutarimų – juk juose suformuluotoje, teologiniu liberalizmu persmelktoje, sureliatyvintoje doktrinoje Katalikų Bažnyčia, kitaip negu ankstesnėje tradicijoje, laikoma tik vienu iš daugelio kelių, vedančių į žmogaus išganymą, greta kitų krikščioniškų ir nekrikščioniškų religinių bendruomenių. Todėl bandant Vatikano II Susirinkimo sprendimus laikyti posusirinkiminės Bažnyčios (ir katalikiškojo opozicinio sąjūdžio Lietuvoje kaip jos integralios dalies) vertinimo standartu, pirmiausia reikėtų įrodyti, kokių mastu šis naujasis visuotinės Bažnyčios būvis išliko katalikiškas. Tuo tarpu tai, jog kovojantys su komunizmu asmenys vadovavosi teologinio liberalizmo (nors sovietmečiu jis buvo tik potenciali grėsmė) premisomis, neabejotinai rodo, kad jie nevengė kritikuoti Vatikano dėl koketavimo su Maskva, tačiau niekada nesmerkė, tarkime, religijų laisvės principo ar ekumenizmo, o išsivadavus iš komunizmo įgyvendina jį praktikoje. Todėl derėtų iš naujo permąstyti, ar šis XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje kilęs antikomunistinis katalikiškasis pasipriešinimo sąjūdis laikyti-

nas autentišku Bažnyčios Lietuvoje poreikių reiškėju: pripažįstant, jog šis sąjūdis buvo vienintelė pasipriešinimo (suvokiant jį kaip aktyvų kontrveikimą) komunistiniam režimui forma, ar nevertėtų ir sąmoningai konservatyvios hierarchų laikysenos traktuoti kaip pasipriešinimo potencialiai grėsusiam Bažnyčiai Vatikano sankcionuotam doktrininiam reliatyvizmui ir kartu autentiškesne Bažnyčios Lietuvoje raiškos forma.

Eucharistijos bičiulių sąjūdis šiame straipsnyje analizuojamas kaip sudedamoji nevienareikšmiškai vertintino katalikiškojo pasipriešinimo dalis. Per trumpą laiką paplitęs visoje Lietuvoje šis pasauliečių sąjūdis pagarsėjo Kryžių kalno atstatymu, tūkstantinėmis Permaldavimo ir Atgailos eisenomis į Šiluvą. Bičiuliai veiksmingai prisidėjo dauginant ir platinant „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“ (toliau – „LKB kronika“) ir kitus pagrindinio leidinio, paremdavo sovietų valdžios persekiojamus kunigus. Tuo pat metu tūkstančiai jaunų šio sąjūdžio dalyvių, savo susirinkimuose studijuodami Šv. Raštą, dogmatiką, asketiką, Bažnyčios ir Lietuvos istoriją, šeimos gyvenimo pagrindus, perėmė Vatikano II Susirinkimo mokymą ir nepriklausomoje Lietuvoje neretai tapdavo modernistinio Bažnyčios pertvarkymo iniciatoriais ar vykdytojais.

Per 20 savo gyvavimo sovietmečiu metų EBS patyrė nemažas struktūrines transformacijas, pasibaigusias vadų institucijos susiformavimu – kaip tik šį sąjūdžio organizacijos elementą autorius linkęs laikyti svarbiausiu vidiniu periodizacijos kriterijumi. Daugiausia jį nulėmė sesers Jadvygos Gemos Stanelytės (toliau – s. Gema), šio sąjūdžio kūrėjos ir ilgametės vadovės, gyvenimo peripetijos – važinėjimas į misijas bei galiausiai jos suėmimas, turėjęs įtakos galutiniam vadų institucijos susiformavimui. Pagal šį kriterijų sovietinio laikotarpio sąjūdžio raidoje galima išvelgti bent tris periodus: konsolidacinį

(1969–1973 m.), sąjūdžio plėtimosi (1973–1980 m.), kurio būdingiausias bruožas – masinės eisenos į Šiluvą, ir trečiąjį, kai sąjūdžio vadovavimas visiškai perėjo į pasauliečių rankas (1980–1989 m.). Autoriaus aptariamam pirmuoju periodu sąjūdis menkai išoriškai išvelgiamas, jam būdingas dvasinis rengimasis, jėgų kaupimas. Išorinės veiklos esama, tačiau bičiuliai tik įsitraukia į kitų pradėtas akcijas. Konsolidacinis periodas laikytinas pirmuoju vadų institucijos formavimosi etapu, jo pabaigoje atsiranda pastovi institucija – vadų susirinkimai. Šį periodą vainikuoja pirmoji pačių bičiulių suorganizuota, visus juos suvienijusi akcija – kryžiaus nešimas 1973 m. gegužės 19–20 d.

Nesunku pastebėti, jog EBS ir katalikiškojo pasipriešinimo pirmojo etapo chronologinės ribos (išorinis periodizacijos kriterijus) beveik sutampa. Visuotiniu istorikų sutarimu pasipriešinimo pradžia laikomas kun. Vlado Šlevo laiškas (1968 m. rugpjūčio 7 d.) SSRS MT pirmininkui Aleksejui Kosyginui dėl KB teisių varžymo. Į kai kurių kunigų atnaujintą grupinį vaikų katekizavimą sovietų valdžia, ilgai delsusi, atsakė represijomis: 1970–1971 m. trys kunigai nuteisti vieneriems metams kalėjimo. Neadekvati valdžios reakcija sukėlė masinius tikinčiųjų protestus. Taip katalikiškasis opozicinis sąjūdis, į jį įsitraukus eiliniams tikintiesiems, peraugo į naują pasipriešinimo stadiją. Perėjimą į ją galutinai užbaigė pagrindinės kunigų seminarijos ir periodinės spaudos – „LKB kronikos“ – atsiradimas (1972 m. kovo 17 d.).

Šaltiniai. Studijoje panaudotus šaltinius galima suskirstyti į kelias grupes: atsiminimai, autoriaus pokalbiai su šio sąjūdžio dalyviais, atsakymai į autoriaus anketos klausimus ir su sąjūdžio veikla susiję dokumentai.

Iš atsiminimų daugiausia pasinaudota teiminiais rinkiniais, skirtais kun. Juozui Zdebskiui ir gyd. Povilui Butkevičiui¹. Juose nema-

ža informacijos EBS istorijai, nors dėl orientacijos į konkretų asmenį ir gerokai vienpusės. Daugelyje atsiminimų, skirtų vėlesnei EBS istorijai, visgi pateikiama reikšmingų detalių, leidžiančių pažinti ankstyvesnę jo raidą. Vertingiausi EB vadų, katalikų opozicinio sąjūdžio vadovų bei tikinčiųjų sambūrių dalyvių atsiminimai² – juose neretai nurodyti susirinkimų adresai, datos, leidžiančios patikslinti autoriaus apklaustų asmenų teiginius. Tarp neskelbtos „Aufbruch“ tarptautinio tyrimų projekto medžiagos ypač verti dėmesio kai kurių kunigų ir vienuolių atsiminimai³, kuriuose išryškėja tuometinis Vatikano II Susirinkimo vertinimas ir pateikiama retų faktų apie tikinčiųjų susirinkimus Kaune.

Anketos klausimai apėmė platų problemų spektrą – autorių domino įsitraukimo į EBS motyvai, grupelių susikūrimo aplinkybės, jų sudėtis, vidinis gyvenimas, ryšiai su kitomis rajono ar aplinkinių rajonų grupelėmis, kas žinota apie vadų susirinkimus, parašų rinkimas, pagalba pagrindinei spaudai. Bandyta išsiaiškinti EB savimonės komponentus. Gauta 10 atsakymų (iš Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio ir Biržų), tinkamų autoriaus pasirinktoms chronologinėms riboms.

Informatyviausia šaltinių grupė – autoriaus pokalbių su EB garso įrašai⁴. Šis tyrimas atliktas iš esmės jų pagrindu (jiems artimi tiesiogiai neužfiksuoti patikslinantys pokalbiai telefonu); visi kiti šaltiniai tik patikslina ar papildo šios rūšies šaltinius. Didžiausi jų trūkumai – pokalbių dalyvių kuklumas, trukdantis nustatyti jų tikrąją vietą įvykių eigoje, bei chronologinis neapibrėžtumas. Retos išimtys – pokalbiai su Ramune Butkevičiūte-Jurkuvienė, Vidu ir Rūta Butkevičiais ar kun. Algirdu Daukniu, padėjusiais EBS sistematizuoti ir formalizuoti.

Pagal santykį su EBS pokalbių dalyviu galima suskirstyti į kelias grupes: 1) sąjūdžio paribyje esantys ar jam visiškai svetimi asmenys, pristatę EBS veikimo kontekstą; 2) va-

dai ar asmenys, buvę arti sąjūdžio ištakų; 3) vienuoliai bei kunigai, aktyviai dalyvavę šiame sąjūdyje, ir 4) eiliniai nariai. Iš pirmajai grupei priskirtinų įdomiausi A. Vinclovo prisiminimai – šį asmenį kiti laiko bičiuliu, nors savęs tokiu jis neįvardija. Daug vertingesnė antrosios grupės informacija. Ypač svarbių žinių, leidusių atsekti EB branduolį, suteikė Vilijampolės moterys (Alma Miklyčienė, Viktorija Maciulevičienė, Stasė Subačienė), dalyvavusios pirmuosiuose tikinčiųjų susibūrimuose ar juos organizavusios. Sesuo J. Kuodytė pateikė informacijos apie savo ir s. Gėmos atėjimą į Vilijampolės tikinčiųjų susibūrimus, ekskursijų organizavimą. Pokalbiai su vadais ar jiems artimais asmenimis (J. Stanelyte, G. Bružaite, Stasė Belickienė, Aldona Šukyte, Vidu Abraičiu, Maryte Genyte ir kt.) padėjo suvokti sprendimų priėmimo technologiją bei sąjūdžio organizacinį vientisumą nulemiančius veiksnius, suteikė daug konkrečios informacijos apie vadų susirinkimus, ryšių tarp grupelių palaikymo būdus.

Beveik visi autoriui žinomi EBS istorijos šaltiniai skelbti pagrindinėje periodinėje spaudoje – „LKB kronikoje“, „Rūpintojėlyje“, „Aušroje“. Dauguma jų atspindi vėlesnį sąjūdžio gyvavimo laikotarpį – aštuntojo dešimtmečio antrąją pusę–devintąjį dešimtmetį; būtent tuo metu sąjūdžio dalyviai rengė tokias galingas akcijas kaip eisenas į Šiluvą. Pradinio laikotarpio dokumentuose bičiuliai net neminimi, todėl pokalbiai lieka pagrindiniu šaltiniu, leidžiančiu tą ar kitą dokumentuotą akciją priskirti EBS. Ankstyvasis EBS laikotarpis atspindi tik „LKB kronikoje“ ir „Rūpintojėlyje“. Pirmajame leidinyje paskelbta informacija apie Virgilijaus Jaugelio sulaikymą renkant parašus vadinamajam Brežnevo memorandumui, detalai aprašyta kryžiaus nešimo (1973 m.) į Kryžių kalną akcija bei 1973 m. lapkričio mėn. kratos, atliktos „LKB kronikos“ daugintojų ir platintojų (minimos ir EB pavardės) butuose⁵. Patys EB

pogrindinėje periodinėje spaudoje pirmą kartą paminimi tik 1977 m., aprašant jų trečiąją eiseną į Šiluvą⁶. Daug reikšmingesnė publikacija – 1979 m. „Rūpintojėlio“ Nr. 8 paskelbti EB įstatai⁷, kurie, išskyrus kelis nežymius redakcinius pataisymus, beveik niekuo nesiskiria nuo pirmųjų, dar neskelbtų, padaugintų rašomąja mašinėle. 1989 m. pirmajame EB suvažiavime priimti įstatai, suteikę sąjūdžiui formalesnį pobūdį, nors faktiškai jau nebetaikyti, išryškina ankstesnę – evoliucijos stipresnės organizacinės struktūros linkme – tendenciją⁸.

Autorius pasinaudojo Lietuvos ypatingojo archyvo (f. K-1, ap. 3, 10, 14 ir baudžiamoji byla Nr. 47706/3), Lietuvos centrinio valstybės archyvo (f. R-181, ap. 1, 3, 7), Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvuose (J. Stanelytės baudžiamoji byla Nr. 8-8/10) ir Vilniaus universiteto Bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomo kun. Prano Račiūno archyvo (f. 187) dokumentais bei istoriko Vido Spenglos išrašais iš kun. J. Zdebskio operatyvinio sekimo bylos Nr. 242⁹. Tačiau archyvinė medžiaga šiam darbui tėra papildoma, ant-raeilė, jau vien dėl to, kad aptariamo laikotarpio dokumentuose nėra karto nepaminti Eucharistijos bičiuliai¹⁰.

EB pirmą kartą paminimi tik 1974 m.: kažkokia Pundzienė užsimena, jog „bičiuliai bazuojasi prie Vilijampolės bažnyčios“¹¹. Ir iki tol būta nemažai užuominų apie tikinčiųjų sambūrius, randame KGB prisipažinimų, jog per mažai žinoma apie tikinčiųjų terpėje vykstančius procesus, jog agentai dirba perne-lyg pasyviai. Tačiau pirmosios „LKB kronikos“ slopinimo bangos metu (1973 m.) saugumas, atrodo, dar nieko nežinojo apie bičiulius, nors ir užfiksavo neabejotiną EB susirinkimų vietą Kaune (Mickevičiaus g. 23) tais pačiais 1973 m.¹² Kiek mažai KGB žinojo apie EB, rodo ir tas faktas, jog tik 1976 m. pradėta operatyvinės įskaitos byla Mečislovui Jurevičiui, vienam iš EB vadų, kuris „važinė-

ja mums nežinomais tikslais po visą respubliką“¹³. Susidaro įspūdis, jog KGB nesuvokė aštuntojo dešimtmečio pirmaisiais metais visoje Lietuvoje plačiai pasklidusių būrelių masto – KGB ataskaitose atsispindintis jų vaizdas neadekvatus realybei. Priežastis, matyt, ta, jog KGB daugiausia dėmesio sutelkė į kunigus, o ne į pasauliečius ir taip praleido pradinį tikinčiųjų būrimosi laikotarpį – 1966–1969 m.

Istoriografija. Istorikų dėmesio EBS kol kas nesulaukė. Iš dalies tai suprantama – iki šiol istoriografijoje didžiausias dėmesys kreiptas į išoriškai lengviausiai pastebimas katalikiškojo opozicinio sąjūdžio apraiškas: pogrindinę spaudą, ypač „LKB kroniką“, ir KGB kovą su ja, vyskupų tremtinių veiklą. Tačiau EBS pastaruoju metu susidomėjo studentai – jam skirti Loretos Raudytės ir Marytės Drungilaitės bakalauriniai darbai¹⁴. Juose atskleidžiami svarbiausi sąjūdžio bruožai, pateikiama vertingų duomenų (daugiausia iš Žemaitijos), tačiau juose neatsispindi sąjūdžio istorinė raida.

Publikuotuose darbuose apie EB tik užsimenama tarp kitų problemų. Tokių mažai informatyvių straipsnių ar studijų autorius rado 36 – iš jų publicistiniam žanrui priskirtina 20. Tai daugiausia proginiai straipsniai – EB paminimi prisimenant tėvo P. Masilionio mirties metines, eisenas į Šiluvą, žymius KB veikėjus, „LKB kronikos“ jubiliejaus proga. Juose nurodoma, jog sąjūdis susikūrė 1969 m.

Negausioje EBS mokslinėje istoriografijoje atsirado kelios sąjūdžio susikūrimo versijos. Populiariesnė versija, sureikšminanti P. Masilionio vaidmenį, laikant jį EBS kūrėju¹⁵. Vysk. Jonas Boruta išreiškė nuomonę, jog seserys sujungė P. Masilionio įkurtus Eucharistijos mylėtojų būrelius į vieningą sąjūdį¹⁶. Kita populiari versija (kun. L. Jagminas, Arūnas Streikus), jog sąjūdis suburtas Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacijos (SJE)

seserų, neakcentuojant sesers J. Stanelytės vaidmens¹⁷. Regina Laukaitytė, arkivysk. Sigitas Tamkevičius ir Egidijus Jaseliūnas savo naujausioje publikacijoje prioritetą teikia s. Gemai arba visiškai nekalba apie konkrečius įkūrėjus; jie labiau pabrėžia EBS susikūrimo savaimingumą¹⁸.

Daugelis istorikų EBS skiriamuoju bruožu laiko reguliarius susirinkimus, religinio tautinio pobūdžio vaidinimus, rekolekcijas ir kitokius jaunimo sambūris. Išimtis – Vytautas Vardys, teigęs, jog „EBS nešaukia susirinkimų, bet skatina individualinį religingumą, kasdieninę kontempliaciją, bažnyčios lankymą“. Be to, šis istorikas ypač pabrėžė pasauliečių prioritetą EBS: „Tai viena iš pasauliečių diskusijų ir maldos grupelių formų“¹⁹. Savo naujausioje publikacijoje tokią pat išvadą padarė ir E. Jaseliūnas²⁰. Pažymima, jog EB stiprino ir ugdė dalies jaunimo tautinę savimonę. Beveik visi autoriai mini ryškiausias bičiulių akcijas – eisenas į Šiluvą, Kryžių kalną. Kun. Lionginas Virbalas bene vienintelis daugiau dėmesio atkreipė į bičiulių dvasines praktikas²¹.

Išsamiausią EBS įvertinimą randame arkivysk. S. Tamkevičiaus, A. Streikaus ir E. Jaseliūno studijose. Jose EBS aptariamas plačiame KB padėties sovietmečiu apskritai ar pasipriešinimo kontekste ir tai leidžia jiems pastebėti būdingiausias šio sąjūdžio bruožus. Tą patį galima pasakyti ir apie apybraižą, skirtą eucharistiečių kongregacijai²², kurioje EBS apibūdinamas gerokai siauresniu aspektu, tačiau jos autorius, matyt, turėjo konkretesnės informacijos. Arkivysk. S. Tamkevičius, kalbėdamas apie KB pasipriešinimą „dvasiniam genocidui“, EBS iškelia į vieną lygmenį su Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetu. Antra, jis pabrėžia organizacinės struktūros egzistavimo svarbą šio sąjūdžio esmei suvokti, pažymi, jog sąjūdis buvo formalus, nes turėjo įstatus, bet drauge ir neformalus, nes neturėjo narių sąrašų²³.

BAŽNYČIOS IR VISUOMENĖS BŪSENA SEPTINTOJO DEŠIMTMEČIO PABAIGOJE

Prielaidos katalikiškajam opoziciniam sąjūdžiui atsirasti. Mūsų manymu, katalikiškąjį opozicinį sąjūdį labiausiai paskatino Vatikano II Susirinkimas, vėlesnės reformos bei pokyčiai Sovietų Sąjungos valdžioje. Reikšmingas ir trečiasis, kol kas Lietuvos historiografijoje neišryškintas veiksnys – dviejų didžiųjų valstybių (JAV ir SSRS) ideologinės konfrontacijos poveikis Lietuvos visuomenės mąstysenai ir pasaulėžiūros kaitai. Okupacijos sąlygomis nemaža visuomenės dalis, atmetusi prievartą bruktą sovietinį pasaulio istorijos modelį, nekritiškai perėmė taip pat svetimą Bažnyčiai JAV ir jos sąjungininkių propaguatą vakarietiškąjį, kuris liberalizmą, demokratiją bei žmogaus teises puoselėjančius Vakarus įvardijo esant laisvuju pasauliu, o komunistinius Rytus – pavergtuoju. Besiformuojantį katalikiškąjį opozicinį sąjūdį veikė ir gausi lietuvių išeivijos JAV katalikiškoji dalis, geopolitinės būtinybės verčiama tapti liberalaus pasaulio modelio rupu ir perteikėju okupuotai Lietuvai. Be to, pati kovos su komunizmu Lietuvoje logika vertė kliautis JAV fizine jėga – per daug gigantiškos kovos sukuryje atrodė atsidurta, kad būtų galima remtis vien dvasinę paramą teikiančia Bažnyčios Tradicija.

Žymus pragyvenimo lygio pakilimas septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečiais bei ateistinė propaganda, žadanti visuotinę gerovę artimiausiu laiku, taip pat teikė vis daugiau pagundų pamiršti dvasinį pasaulį. O konkurencijos su komunistinės propagandos peršamu socialinio teisingumo idealu dalį Lietuvos dvasininkijos vertė pritarti Vatikano II Susirinkimo socialiai orientuotos Bažnyčios modeliui, atmetant tradicinį eschatologinį.

Susirinkimas darė įtaką dvasininkijai keliais kanalais: 1968 m. išspausdintų jo nutari-

mų studijomis, informacija per Vatikano radiją, Lietuvą pradėjusia pasiekti emigrantine literatūra bei sumaištimi dėl liturginės reformos. Neatlikus specialių tyrimų, neįmanoma tiksliai atsakyti į klausimą, kiek dvasininkų palaikė reformas ir kiek joms priešinosi, tačiau gausi vysk. Liudviko Povilonio korespondencija su Lietuvos ir išeivijos dvasininkais²⁴ leidžia korektiškiau įvertinti hierarchijos požiūrį į posusirinkimines permainas Bažnyčioje. Priešingai istoriografijoje įsitvirtinusiai pažiūrai, jog vien sovietų valdžia, kontrpropagandiniais sumetimais iš pradžių leidusi liturginės reformos įgyvendinimą, yra atsakinga už vėlesnį jos stabdymą, minėtos korespondencijos analizė leidžia teigti, kad priešiškus Susirinkimo nutarimams ir reformų vilkinimas buvo pačios hierarchijos sąmoningai pasirinkta laikysena²⁵. Aplinkinių kraštų vyskupams (ir vysk. Julijanui Vaivodui) aprobavus naująją liturgiją „mes kol kas liekame atskalūnais“, – taip teigė Maskvos Šv. Liudviko bažnyčios klebonas kun. Stanislovas Mažeika²⁶.

Koreguotinas ir kitas istoriografijos teiginys, jog vyskupų ir valdytojų požiūrį į posusirinkimines permainas Bažnyčioje nulėmė jų kolaboravimo su sovietų valdžia faktas. Iš tiesų veikiau atvirkščiai: neretai jų pažiūros lėmė apsisprendimą bendradarbiauti su valdžia. Tarkim, vysk. L. Povilonis, matyt, visiškai pagrįstai įtariamas bendradarbiavimu su KGB, labai neigiamai vertino reformą: „Bet kokiai pas mus nevykusiai reformai aš, kiek nuo manęs priklausys, visomis jėgomis priešinsiuos“; „Kartais aš ir pagalvoju, kaip gerai, kad pas mus tokia santvarka, kurioje mes neturime galimybės skubėti su reforma. Apvaizda [...] ir ateistus panaudoja savo planams įgyvendinti“; „[...] katalikai, įsivesdami visokių naujūmų, artėja prie kitų tikėjimų, [...] kažin ar tas prives prie gero...“²⁷ Tuo tarpu lygiai taip pat sovietų valdžios proteguojami vysk. Juozas Labukas ir mons. Česlovas Krivaitis (padedami kun. Vaclovo Aliulio) beatodairiškai skubino naujos liturgijos įvedimą²⁸.

Žinoma, galima išvelgti ir proziškesnių motyvų: hierarchijos grupuočių kovą (užsimenama apie kaišiadoriškąją hegemoniją) ar materialiai užtikrinto, saugaus gyvenimo išsaugojimą. Tačiau būta dvasininkų, aiškiai suvokusių filosofines ir teologines naujojo mokyimo nesuderinamumo su tradiciniu priežastis. Vienas iš jų, minėtas kun. S. Mažeika, rašė: „Iš viso man Vatikano II atrodo daugiau racionalizmo padaru negu Šv. Dvasios kūrinys“²⁹. Tačiau ne tik šiai konservatyviajai, bet ir visai Lietuvos dvasininkijai būdingas besąlyginis paklusnumas popiežiui neleido imtis jokių aktyvių kontrveikslių.

Tuo tarpu opoziciškai nusiteikę dvasininkai (beveik visi jie vadovavo bičiuliams), taip pat ir patys bičiuliai labai entuziastingai priėmė naująją liturgiją ir mokymą (kun. Jonas Laurusevičius (Lauriūnas) Kabeliuose vienas pirmųjų jau 1971 m. visas šv. Mišias laikė lietuvių kalba³⁰): „Pogrindžio sąlygomis labai išgyvenome nutarimų įgyvendinimo vilkinimą, [...] dabar [...] mėginama bet kurioje srityje su kuriuo nors Vatikano Susirinkimo nutarimu padiskutuoti. Tada to nebuvo. [...] Mano aplinkoje į jį [Susirinkimą] buvo žiūrima kaip į labai didelį dalyką [...]“³¹. Neatmestina galimybė, jog tokį palankumą naujam mokymui ir liturgijai parengė jau seniau slaptai sklindantis modernizmas – tai liudytų kun. A. Šeškevičiaus didžiavimasis pažintimi su prof. Karlu Rahneriu SJ, kun. S. Tamkevičiaus konstatavimas, jog žinios, gautos seminarijoje, pasenusios 50 metų³². Neišleistas iš akių faktas, jog patys katalikiškojo opozicinio sąjūdžio vadovai atgimimą Bažnyčioje datuoja 1964–1965 m. Tai reikštų, kad jie buvo jau pasirengę permainoms ir tik laukė signalo iš Vatikano. Tokiu signalu ir tapo Susirinkimo nutarimai, pagrindę nepaprastai reikšmingus šiam sąjūdžiui jo vadovų kontaktus su stačiatikiais ir bendradarbiavimą su liberaliais Maskvos disidentais; taip praktiškai pradėta įgyvendinti naująją ekumeninę doktriną.

Išskirtinis buvo EB įkvėpėjo P. Masilionio SJ (1902–1980) vaidmuo brandinant pasipriešinimo sovietinei sistemai ir atvirumo naujovėms dvasią kunigų aplinkoje. Dar 1954 m., gavęs vysk. Kazimiero Paltaroko pritarimą, jis pradėjo rengti rekolekcijas kunigams ir klierikams, kurių metu diegė jiems eucharistinį pamaldumą (1957–1958 m. Kauno kunigų seminarijoje kartu su kun. Vincentu Sladkevičiumi) ir ne vieną kunigą paskatino žengti nonkonformistiniu keliu. Nepasitenkinęs vien rekolekcijų kunigams vedimu, greičiausiai dar prieš Vatikano II Susirinkimą jis įkūrė Religinę kunigų asociaciją (Asociato Religiosa Sacerdotalis) – vadinajamąjį Eucharistinį kunigų sąjungą, parengė šio sąjungos įstatus, kuriuose kaip specifinis tikslas buvo numatytas Susirinkimo nutarimų įgyvendinimas³³. P. Masilionis lankėsi įvairiuose kunigų sambūriuose, ieškodamas kunigų ir klierikų, kurie paremtų šio sąjungos dvasią, pats organizavo tokius susibūrimus. Jo įkvėpti kunigai – J. Zdebskis, S. Tamkevičius, Petras Dumbliauskas, Alfonsas Svarinskas – tapo katalikiškojo opozicinio sąjungos vadais.

Susirinkimo poveikis pasauliečiams dėl neigiamo Bažnyčios hierarchų požiūrio į liturginę reformą buvo labiau juntamas pagyvėjusia pastoracija, kuri dabar orientavosi į pasauliečių vaidmens didinimą: kunigai buvo įpareigoti daugiau bendrauti su savo parapijiečiais, sakyti savo pačių parengtus pamokslus; propaguotos naujos bendravimo su tikinčiaisiais formos, pasauliečiams dažniau pradėta rengti rekolekcijas, drąsesni kunigai nekreipdami dėmesio į suvaržymus ėmėsi grupinio vaikų katekizavimo, kiti pasitelkdavo vienuoles. Tokią orientaciją į pasauliečius opoziciškai nusiteikę Lietuvos kunigai suvokė kaip galimybę veiksmingiau priešintis komunistiniam režimui; ji buvo ypač svarbi EBS atsiradimui – pasaulietis tapo lygiaverčiu dvasininko bendradarbiu.

Nikitos Chruščiovo nušalinimas 1964 m. sudarė palankesnes sąlygas Susirinkimo tei-

kiamoms galimybėms realizuoti. Jam esant valdžioje, tikintieji negalėjo tikėtis bent kiek stabilesnio palankaus požiūrio į KB: santykinai liberalius 1954–1959 ir 1962–1963 m. laikotarpius nutraukdavo ateistinės kampanijos (paskutinė pasibaigė kartu su N. Chruščiovo nuvertimu), Lietuvoje pasireiškusios visišku pastoracinės veiklos suvaržymu, bažnyčių uždarinėjimu, Kryžių kalno nusiaubimu, Veprių ir Vilniaus kalvarijų sunaikinimu, kunigų įkalinimais, iki minimumo apribotu klierikų skaičiumi Kauno kunigų seminarijoje (1965 m. teliko 24)³⁴. Tuo tarpu pirmaisiais Leonido Brežnevo valdymo metais pasirodė viltingų ženklų – siekdami įsitvirtinti valdžioje naujieji šalies valdytojai turėjo atsiriboti nuo N. Chruščiovo voliuntarizmo; N. Chruščiovui buvo priskirti ir drastiški antireliginės politikos metodai. Buvo atsisakyta atvirų represijų dvasininkų atžvilgiu politikos: pagal 1965 m. sausio 27 d. pasirodžiusį SSRS AT prezidiumo nutarimą „Dėl kai kurių socialistinio teisingumo pažeidimų tikinčiųjų atžvilgiu“ persvarstytos kai kurių represuotųjų bylos, iš įkalinimo vietų paleisti 9 kunigai³⁵.

Katalikiškojo opozicinio sąjungos brendimas (1966–1968 m.) 1968 m. Telšių vyskupijos kun. V. Šlevo laiškas SSRS MT pirminkui A. Kosyginui, kuriame reikalaujama padidinti klierikų skaičių kunigų seminarijoje, sumažinti mokestį bažnyčioms už elektrą ir leisti išspausdinti Maldyną, paprastai laikomas katalikiškojo opozicinio sąjungos pradžia, tačiau šį pirmą viešą reikalavimą subrandino jau seniau vykstantys kunigų pasitarimai jų slaptuose susirinkimuose. Neatsitiktinai anksčiausiai (apie 1966 m.) tie susirinkimai prasidėjo Vilkaviškio vyskupijoje – mat paprastai į šios vyskupijos parapijas būdavo perkeliami nepaklusnūs kunigai. Slaptuose susirinkimuose aktyviai dalyvavo visi vėliau EBS vadovavę ar jį palaikę kunigai: S. Tamkevičius, A. Svarinskas, J. Zdebskis, Albinas Deltuva, Vincentas Jalinskas, P. Račiūnas. Tokia akty-

vių kunigų koncentracija netoli Kauno palengvino sparčią EBS plėtotę.

Susirinkimuose išsikristalizavo mintis priešintis valdžios draudimams grupėmis katekizuoti vaikus, patarnauti jiems šv. Mišių metu ir pan. ne tik rašant protesto laiškus, bet ir aktyviai jiems nepaklūstant. „LKB kronika“ pasipriešinimą vaikų katekizavimo draudimui taip pat laiko svarbiausiu kriterijumi, leidžiančiu Bažnyčios „atgimimą“ datuoti 1964–1966 m.³⁶ Kun. A. Svarinskas laikytinas vienu iš jo pradininkų: 1964 m. grįžęs iš lagerio ir pajutęs, kad tauta pasidavusi apatijai ir baimei, ėmė skelbti Lietuvoje prasidedantį „atgimimą“, nors iš tiesų tuo metu jokių reigimų jo ženklų nebūta.

Kun. A. Svarinskas praktinėje veikloje nesitenkino vien savo parapijos (1965 m. paskirtas Miroslovo bažnyčios vikaru) religinio gyvenimo žadinimu (būrė jaunimą į chorą, įtraukė į patarnavimus). Jis taip pat važinėjo po kitas parapijas kaip pamokslininkas, savo pažįstamiems pasakojo apie lagerinį patyrimą – taip padėjo pamatą nuolatiniam tikinčiųjų susibūrimams. Panašiai elgėsi ir kiti kunigai: J. Zdebskis (nuo 1966 m.) ir S. Tamkevičius rengė rekolekcijas inteligentams, vienuolėms. Žaliakalnyje jiems buvo paruoštas butas³⁷. Nelegaliai šventimus gavęs kun. Petras Našlėnas irgi bent jau nuo 1966 m. kalbėjosi su savo artimiausiais pažįstamais apie tikėjimo ir tautos reikalus³⁸. Valdžia tokį kunigų nepaklusnumą mėgindavo palaužti kilnodama juos iš vienos parapijos į kitą, tačiau tai tik paskatino vėlesnį bičiulių paplitimą – Kudirkos Naumiesčio, kur vienas po kito vikaravo kunigai A. Svarinskas ir S. Tamkevičius, jaunimas įsitraukė į EB gretas.

Vatikano II Susirinkimas gerokai paveikė ir moterų vienuolių veiklą: paskatino mažesniąsias vienuolijas vienyti apaštaliniam darbui tarp pasauliečių, vienuolijos atnaujino ryšius su savo centrais užsienyje, dvasios tėvais tapo vadinamieji veiklieji kunigai, vienuolių vadovės peržiūrėjo konstitucijas. Vienuolės

taip pat daug prisidėjo telkiant tikinčiuosius, ypač SJE kongregacija: jai priklausanti sesuo Monika Gavėnaitė nuo 1970 m. organizavo jaunimo sambūrius³⁹. Kultūriečių (senasis širdiečių vienuolijos įvardijimas) vienuolynas tapo kun. J. Zdebskio ir S. Tamkevičiaus atramos punktu Žaliakalnyje. Jų vyresniosios sėdės Teresės Kriaučiūnaitės vadovaujami tikinčiųjų susirinkimai Žaliakalnyje, vykę 1967–1969(?) m., galbūt laikytini pirmaisiais Kaune. Vis dėlto po eucharistiečių reikšmingiausią vaidmenį suvaidino Marijos tarnaičių vienuolija. Šiai kongregacijai priklausančios vienuolės Teklė Steponavičiūtė, Ona Norkutė, Jadvyga Žiliūtė vadovavo atitinkamai Klaipėdos, Panevėžio katedros ir Kretingos EB. Sesuo O. Norkutė jau 1968 m. subūrė mergaičių būrelį. Vėliau jai kilo mintis eiti per butus ir katekizuoti pamaldžių tėvų vaikus. Tokios pažintys skatino bičiulių kūrimąsi.

Pasauliečiai į aktyvesnį Bažnyčios gyvenimą įsitraukė dvejopai: dalyvaudami 1) savilaidoje ir 2) įvairaus pobūdžio susibūrimuose. Aktyvi leidybinė veikla prasidėjo 1967 m. pabaigoje Povilo Petronio iniciatyva. Tais metais jis pradėjo dauginti maldaknyges Jono Stašaičio pagamintomis spausdinimo staklėmis⁴⁰. Visai savarankiškai tos pačios veiklos ėmėsi ir Petras Plumpa su Algiiu Palioku, Jonu Gudeliu bei Vytautu Vaičiūnu. 1970 m. šie būreliai jau veikė drauge. Spausdintos ne tik maldaknygės, bet ir filosofinė-teologinė literatūra. Tokio pobūdžio literatūros dauginimas – tai intelektualinės bazės EB ir kitiems švietėjiškiems sambūriams rengimas. Tie patys asmenys jautė poreikį dalyvauti kunigų rengiamose rekolekcijose, o būdami iš pasauliečių labiausiai teologiškai išprusę ir patys organizuodavo tikinčiųjų susibūrimus. Vienas iš jų – J. Stašaitis, apie 1965 m. atnaujinęs Kryžiaus kelių ėjimą Vilniaus kalvarijose. Paprastai po to tikintieji pasikviesdavo jį pietų, kurių metu jis kalbėdavo tikėjimo klausimais. J. Stašaitis turėjo savo religinius būrelius ne tik Vilniuje, bet ir Kau-

ne; tarp jo klausytojų vėliau būta ir bičiulių (V. Jaugelis). Į EBS įsitraukė ir kai kurie P. Petronio suburti spaudos įrašintojai ar platinotojai: Prienuose gyvenęs mokytojas Juozas Eidukevičius (dar 1968 m. turėjęs ryšių ir su J. Stašaičiu), pats vadovavęs tikinčiųjų būreliui, vėliau ir bičiuliams, Raseinių ligoninės darbuotojas V. Lažinskas, prie Ariogalos pastatęs garsų kryžių, galbūt irgi platino P. Petronio leidinius⁴¹. Patys pagrindinės spaudos leidėjai taip pat įstojo į EB gretas, dažniausiai kaip vadai ar paskaitininkai, pvz., P. Plumpa ar Juozas Gražys, laisvu nuo jiems svarbiausios leidybinės veiklos metu dalyvavę bičiulių susirinkimuose.

EUCHARISTIJOS BIČIULIŲ SAJŪDŽIO GENEZĖ

Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacija ir EBS idėjos įgyvendinimo pradžia. 1947 m., kai vienuolijos buvo vis labiau varžomos, tėvas P. Masilionis įkūrė Eucharistinio Jėzaus seserų kongregaciją, kurios specialiu tikslu numatytas darbas su jaunimu. Kadangi eucharistietės neturėjo Vienuolijų kongregacijos patvirtinimo ir veikė vadovaudamosi laikinąja regula, tai praėjus beveik 20 m. nuo vienuolijos įkūrimo vysk. J. Labukas pasiūlė P. Masilioniui parašyti konstituciją, kurioje nebūtų minimas darbas su jaunimu. Kongregacijos įkūrėjas atsisakė, tačiau sutiko kongregacijos vyresnioji sesuo Jonė Juozapaitytė. Vyskupas, remdamasis Vienuolijų kongregacijos 1967 m. lapkričio 6 d. protokolu Nr. 3243/47, patvirtinusi naują konstituciją, 1969 m. vasario 22 d. išleido dekretą, leidžiantį kongregacijai veikti nauju statusu⁴². Tačiau senosios seserys liko ištikimos P. Masilioniui, ir vienuolija skilo. Beveik neabejotinai, jog vienuolijos suskaldymas – sėkmingai įgyvendinta sovietų saugumo operacija: nepriklausomybės metais paaiškėjo, kad nebuvo jokio protokolo Nr. 3243/47, o keistas vysku-

po delsimas paskelbti, kad jį gavo – tai padaryta 1968 m. gegužės mėn.⁴³ – tik sustiprina įtarimus.

Praėjus kelioms savaitėms po minėto protokolo paskelbimo, P. Masilionio kongregaciją ėmėsi globoti ištremtieji vyskupai Julijonas Steponavičius ir V. Sladkevičius; taip sudarytos sąlygos dar energingiau tęsti jaunimo katekizavimo darbą. Atsiskyrusi nuo KGB proteguojamo vysk. J. Labuko, vienuolija sparčiai gausėjo ir tapo viena reikšmingiausių katalikiškojo opozicinio sąjūdžio sudedamųjų dalių. Kartu tai esminė EBS atsiradimo prielaida.

Eucharistinio Jėzaus seserims būdingi bruožai (atvirumas pasauliui ir apaštalinis veiklumas, sąmoningas naudojimas visomis civilizacijos teikiamomis galimybėmis, pastangos neatsilikti nuo visuomenės, mokslo pažangos ir siekti kuo geresnio išsilavinimo) bei eucharistinis pamaldumas tapo ir EBS dvasinio savitumo pagrindu. Tuo tarpu paties kongregacijos įkūrėjo įpareigojimas seserims dirbti su vadinamosios vadų sistemos pagalba, dvasiškai vadovaujant skirtingo amžiaus bei įvairių socialinių pasauliečių grupių lyderiams (vadams), nulėmė EBS organizacinę struktūrą. Seserys rėmėsi P. Masilionio darbo su mokiniais patirtimi pokario metais. Tuomet pamaldesniems vaikams jis pavesdavo vadovauti mokinių – Eucharistijos mylėtojų – būreliams; taip beveik visi vienos ar kitos mokyklos mokiniai imdavo reguliariai lankyti šv. Mišias. Tačiau šių P. Masilionio iki 1949 m. suburtų Eucharistijos mylėtojų su EB niekas nesieja.

Eucharistijos bičiulių idėjos pagrindas – eucharistietėms 1969 m. kilęs sumanymas išplėsti tradicinę joms velykinę adoraciją iš Didžiojo Ketvirtadienio į Penktadienį tarp pasauliečių, paskatinant juos dalį paros laiko skirti bendravimui su Jėzumi – mokant gyventi Dievo akivaizdoje. Idėją suformulavo sesuo G. Stanelytė. EB idėją palaimino vysk. V. Sladkevičius, pažadėdamas iki mirties sa-

ve laikyti EB. Šį s. Gemos sumanymą visiškai parėmė ir P. Masilionis, bet praktiškai prie jos įgyvendinimo niekuo neprisidėjo.

Sąjūdžiui pavadinimą sugalvojo pati s. Gema sesers J. Kuodytės namuose Donelaičio g. 4 pagal P. Masilionio giesmės „Radau bičiulį didį, didį...“ žodžius. Analogiškai šio sąjūdžio dalyviai iš pradžių greičiausiai vadinti Eucharistinio Jėzaus bičiuliais⁴⁴. Tik vėliau, forminant organizaciją, pavadinimas pakeistas į Eucharistijos bičiulių sąjūdžio pavadinimą. Būta sumanymų sąjūdį pavadinti Eucharistijos karžygiais – prieš karą P. Masilionis buvo sukūręs taip pavadintą vaikų organizaciją; sovietmečiu Rytų Lietuvoje irgi būta grupelių, įvardijančių save Eucharistijos karžygiais ar karžygėliais.

Tikinčiųjų susibūrimai Kaune (Vilijampolėje) ir grupelės susikūrimas. Tai, kad EBS prasidėjo Vilijampolėje, nulėmė jos bažnytinio gyvenimo organizatorių aktyvumas. Didelę reikšmę turėjo ir sovietų valdžiai toleruojant nuo 1964 m. atgimęs šventųjų vietų lankymas – ekskursijos. Jų organizatorių nebuvo daug, tikinčiųjų sluoksniuose jie buvo žinomi visame Kaune: V. Maciulevičienė, gyvenusi kaip tik Vilijampolėje, Juozas Barysas (V. Maciulevičienė jį pažinojo kaip senuką Borisą), glaudęsis prie Karmelitų bažnyčios, Bronė Samsonaitė (tačiau ji rengdavo ekskursijas tik pas valdžios toleruojamus kunigus), galbūt Vytautas Volskis, gyvenęs Žaliakalnyje. Žinomiausia iš jų – V. Maciulevičienė, dirbusi komise pardavėja ir turėjusi galimybę suorganizuoti transportą. Kelionės į atlaidus prasidėjo apie 1964 m. (tiesa, V. Maciulevičienė teigia tokias keliones pradėjusi rengti tik nuo 1969–1970 m., nors, S. Subačienės manymu, ji kartu su A. Miklyčiene (mokytoja, tuo metu dėl ligos jau nedirbusi) dar gerokai prieš 1969 m. buvo pagrindinės Vilijampolės bažnytinio gyvenimo organizatorės).

Valdžia žinojo apie tokias ekskursijas, tačiau nelabai jomis domėjosi, gal tik pakreip-

davo naudinga sau linkme. Tuo tarpu ekskursijų metu užsimegzdavo pažintys, kurios vėliau turėjo didelę įtaką sparčiam bičiulių plitimui. Pasibaigus ekskursijai, maldininkai dar susirinkdavo, pasidalydavo įspūdžiais – ryšiai nebenutrūkdavo. Neatsitiktinai ekskursijų organizatoriai tapo ir katalikiškojo gyvenimo organizatoriais: V. Maciulevičienė vadovavo Vilijampolės EB, J. Barysas – kraštotyriniam Karmelitų bažnyčios būreliui. Taigi Kauno katalikiškąjį gyvenimą organizavusius asmenis siejo giminystės, profesiniai ir kitojie ryšiai; paprasčiau tariant, pasitikėta tik tais, kurie gerai pažinoti – giminaičiais, bendramoksliais, bendradarbiais, tais, su kuriais nuolat buvo susitinkama bažnyčioje.

Kita tikinčiųjų bendravimo forma – pamaldžių moterų susiejimai maldai. Vilijampolėje tokiuose maldos sambūriuose dalyvau-davo apie 10 moterų: minimos A. Miklyčienė, V. Maciulevičienė (susipažinusi su ja kelionėse), Repšienė, žygeivio Ričardo Repšio motina, S. Subačienė, O. Česnavičienė, Genu-tė, Liuda, Stasytė ir kt.⁴⁵ Visos šios moterys, vos ne kasdien susitikdavusios bažnyčioje, laikytinos Vilijampolės bažnytiniu aktyvu.

Eucharistiečių atėjimas į pamaldžių moterų maldos susibūrimus žymi kokybiškai naujo etapo pradžia. Jos aiškindavo tikėjimo tiesas, nevengdavo kalbėti apie tikėjimo suvaržymus Lietuvoje, pradėjo kviesti veikliuosius kunigus. Patys bičiuliai, bandydami paaiškinti, kodėl Vilijampolėje prasidėjo EBS, akcentuoja pažinties su eucharistietėmis svarbą. Neatsitiktinai pirmieji susirinkimai vyko Aleksote pas sesers J. Kuodytės studijų draugę gydytoją Olgą Intaitę-Andriuškevičienę, KGB apibūdintą kaip kun. J. Zdebskio „ryšį“⁴⁶. Ją pažinojo ir pas ją kas mėnesį lankydavosi ir V. Maciulevičienė – ji, beje, pažinojo ir V. Volskį, kuris gyveno Žaliakalnyje ir jau seniai buvo patekęs į saugumo akiratį⁴⁷. Pastarasis aktyvesnės veiklos neišplėtojo – jo sūnus Aloyzas, prasidėjęs EBS, išitraukė į Vilijampolės grupę.

Sesuo J. Kuodytė vienu iš atėjimo į Vilijampolę motyvų laiko norą „išnaudoti“ kun. J. Zdebskį ir S. Tamkevičių (1969 m. iš jų buvo atimti registracijos pažymėjimai). Tokie susirinkimai, jau dalyvaujant minėtiems kunigams, vyko iš pradžių pas jos brolienę, vėliau pas S. Subačienę, Stašauskienę. Nors aišku, kad J. Kuodytės pažintis su Vilijampolės aktyvistėmis užsimezgė anksčiau: su A. Miklyčiene apie 1964–1965 m.; matyt, maždaug tuo metu susipažino ir su V. Maciulevičiene jos suorganizuotoje kelionėje. Aišku, jog pravertė J. Kuodytės profesiniai ryšiai: Bronelė, pas kurią Kalpoko gatvėje vyko vieni pirmųjų bičiulių susirinkimų, ir Borutienė taip pat buvo stomatologės.

Neabejotina, jog J. Kuodytės iniciatyva apie 1968 m. (V. Maciulevičienė visada tardavosi su ja) pradėtos rengti vadinamosios apaštalinės kelionės pas veikliuosius kunigus A. Svarinską, P. Račiūną, V. Jalinską, A. Šeškevičių, J. Lauriūną, Alfonsą Bulotą, Bronių Antanaitį, vysk. V. Sladkevičių jiems paremti. Greičiausiai jos dėka į Vilijampolę rekolekcijų praveisti atvykdavo kun. P. Račiūnas. Vilijampolės bičuliams susirinkimus jis pravedavo ir Palangoje, kopose.

Kita svarbi bičiulių telkimosi vieta – Kulautuva. Čia šeštajame dešimtmetyje klebonavo kun. A. Svarinskas, zakristijonu dirbo vėliau nelegaliai šventimus gavęs P. Našlėnas, gyveno kun. A. Svarinsko sesuo su šeima. Vietos mokykloje dirbo trys aktyvios tikinčios mokytojos: Ona Butkevičienė, Stasė Jasiūnaitė ir Brazauskienė. Jos septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntajame dešimtmetyje ištraukė į tikinčiųjų organizavimą: O. Butkevičienė – tiesiogiai į EBS, Brazauskų šeima veikė Aukštuosiuose Šančiuose, o S. Jasiūnaitė tikinčiųjų susibūrimus organizavo savo namuose Kulautuvoje. Juose dažnai kalbėdavo kun. P. Našlėnas. Jį pas S. Jasiūnaitę pakviesdavo minėtos Vilijampolės moterys.

A. Miklyčienės iniciatyva kun. P. Našlėną apie 1968 m. pradėta kviesti ir į Vilijampo-

lės susibūrimus (jos vyras buvo kilęs iš to paties krašto ir mokėsis toje pačioje gimnazijoje). Bičiulius palaikė Vilijampolės bažnyčios vikaras Jonas Babonas, kurį KGB gretai kun. J. Zdebskio ir S. Tamkevičiaus laikė vienu „ekstremistiškiausių“ kunigų, nors bičiulių prisiminimuose jis rečiau iškyla – tik V. Maciulevičienė jį prisiminė.

Turbūt A. Miklyčienės pažintis su kun. J. Lauriūno seserimi Ieva Laurusevičiūte – pas ją vasarodavo – nulėmė tai, jog atoki pastarosios sodyba Raudondvaryje nuo 1969 m. virto rekolekcijų vieta eucharistietėms (iki 1974 m.) bei Kauno pamaldžių tėvų vaikams. I. Laurusevičiūtė gerai pažinojo ir S. Jasiūnaitę, O. Intaitę-Andriuškevičienę bei M. Jaugelienę (V. Jaugelio motiną).

Tiesioginę EB pradžią reikėtų sieti su s. Gemos pasirodymu Vilijampolės tikinčiųjų susirinkimuose. Esama kelių šiek tiek skirtingai šį momentą nušviečiančių liudijimų. S. Subačienė teigia, jog apie Eucharistijos bičiulius ji pirmą kartą išgirdo pas Stašauskienę, vadinamą Rožių karaliene (ji augino rožes). Sesuo Gema tąkart pasakiusi: „Čia mes [...] Eucharistijos bičiulių, bet čia niekas neregistruos, niekas pavardžių nerašys [...] kiekvienas turėkit širdy, kas ką norit atsisveik, kuriuos jau žinot“⁴⁸. Daugelis apklaustųjų prisiminė, kad pas Stašauskienę susirinkimai vyko nuolat. Tuo tarpu V. Maciulevičienei, laikytinai viena iš Vilijampolės grupės vadų, susirinkimai pas Stašauskienę niekuo nesiskyrė nuo ankstesnių maldos susirinkimų – pasisėdėjimų vardinių ar kitomis panašiomis progomis. Ji EB pradžią labiau linkusi sieti su A. Miklyčienės prašymu pasveikinti s. Gemą vardinių ar gimtadienio proga (prisimena, jog šaltuoju metų laiku, todėl įtikinamesnis gimtadienis – s. Gema gimusi spalio 29 d.) kartu su R. Repšiu ir Donatu Samėnu.

EB susirinkimai vykdavo tai pas vieną, tai pas kitą grupelės narį pakaitomis, dažniausiai privačiuose namuose. Priimdavo Bronius ir

Kristina Puodžiūnai Panerių gatvėje, Mitkai, senieji ir jaunieji Miklyčiai, Jaugeliai, S. Subačienė ir kt. Pirmaisiais metais Vilijampolės grupelės susirinkimams dažniau vadovavo J. Kuodytė. Tuo tarpu s. Gema, prioritetu laikiusi būtinybę paskleisti bičiulių idėją visoje Lietuvoje, savaitgalius praleisdavo kelionėse.

Grupelėje iš pradžių buvo vien moterys, paskui prisidėjo vyrai, vėliau – ir paūgėję vaikai. Lydere laikytina V. Maciulevičienė. Jos padėjėjas – „adjutantas“ – V. Butkevičius. Grupelės branduolį sudarė apie 20 žmonių. Minėtini šie asmenys: A. Miklyčienė, jos sūnūs Antanas ir Kęstutis, V. Maciulevičienė, S. Subačienė, O. Česnavičienė, Stašauskienė, B. ir K. Puodžiūnai, R. Repšys, D. Samėnas, Viktoras Snieška, Ramunė Butkevičiūtė, Kęstutis Rugevičius, A. Volskis, S. Vaičaitis iš Juodaičių, Sabulytės, A. ir V. Jaugeliai, jų motina Monika, Dalia Snieškienė, Edvardas Šiugžda, Gudelienė ir kt.

EUCHARISTIJOS BIČIULIŲ SAJŪDŽIO RAIDĄ

EB plėtros Kaune ir provincijoje aplinkybės. Greta Vilijampolės grupelės taip pat aktyviai veikė EB grupelė Petrašiūnuose. Bičiulių atsiminimai neabejotinai leidžia teigti, kad jos pradžia buvo prie Karmelitų bažnyčios veikęs inteligentų, vadinamųjų kraštotyrininkų, būrelis, kuriam vadovavo buvęs ateitininkas, tuo metu jau pensininkas J. Barysas⁴⁹; V. Maciulevičienė EB ženkliuko idėją priskyrė jam. Buvo suburtas jaunimo chorelis, vykdavo adoracijos, buvo organizuojamos ekskursijos į žymių žmonių gimtąsias vietas. Būrelio veikloje dalyvavo Pranas Varnas, P. Plumpa. J. Baryso 1969 m. privačiame name Aušros gatvėje suorganizuotos kun. J. Zdebskio rekolekcijos paskatino seserį A. Raižytę (ilgametę Petrašiūnų EB grupelės vadovę) imtis jaunimo organizavimo. Aktyvią Karmelitų bažnyčios

būrelio veiklą pastebėjo KGB – jo ataskaitose pažymima, jog „pensininkas fanatikas Barysas“, dvi vienuolės kultūrietės ir buvęs Skarulių bažnyčios vargonininkas dalyvauja vienoje iš vienuolių ir pasauliečių fanatikų „brigadų“⁵⁰. Visi šie duomenys leistų daryti prielaidą, jog Karmelitų bažnyčios ir Vilijampolės grupelės atsirado tuo pat metu. Jei tai pasitvirtintų, reikėtų iš naujo apsvarstyti pastarosios prioriteto teoriją.

Kaune panašių jaunimo būrelių būta ir daugiau. Vienas iš jų – Martos būrelis prie viešosios bibliotekos. Sesuo A. Raižytė KGB ataskaitose apie 1971 m. minima greta Aldonio ir Imukaitės, kaip dalyvaujanti Elektroprojekto grupės (vad. Vitkus) susirinkimuose⁵¹. 1971 m. KGB konstatavo „reakcinės religininkų“ dalies „suaktyvėjimą net iki įvairių konspiratyvinių sambūrių rengimo ir ideologiškai kenksmingos literatūros platinimo“⁵².

Tuo pat metu EB grupės kūrėsi ir kitose Lietuvos vietovėse. Vaizdingu O. Pranckūnaitės pasakymu, žinia apie EB nuskriejo per Lietuvą žaibo greitumu. Turimi duomenys visiškai patvirtina jos žodžius – iki 1971 m. EB jau būta daugelyje Lietuvos miestų.

Su EB idėja s. Gema pirmiausia supažindino šiauliečius. Į pirmąjį susirinkimą eucharistietė Ieva sukvietė penkis pamaldžius vyresnio amžiaus vyrus (M. Jurevičių, Juozą Šileikį, galbūt Stanislovą Čilinską bei Žukauską). Susirinkimas galėjo vykti pietinėje miesto dalyje pas vyrą invalidą. Būta apie 30 bičiulių, kuriems vadovavo M. Jurevičius. Taip pat minėtini Virgilijus Ivanovas, Z. Mištautas. Sesuo Gema Šiauliams skyrė daug dėmesio – neatsitiktinai šiaulietė G. Bružaitė tapo jos artimiausia pagalbininke. Seseriai A. Raižytei net kilo įspūdis, jog s. Gema Šiauliuose tuo metu turėjo savo grupę⁵³.

Panevėžyje būta dviejų grupių – prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios (Senamiesčio grupė) ir Katedros grupė. Pirmiausia bičiulių atsirado prie Senamiesčio bažnyčios. Joje jau nuo seno virė gyvas parapijos gyvenimas,

būta drąsių kunigų (pasirašiusių reikalavimą sugrąžinti vysk. J. Steponavičių), aktyviai veikė vargonininkas Antanas Aleksandravičius, kuris s. Gemos paprašytas ėmėsi vadovauti ir bičiuliams. Tai galėjo įvykti jau 1969 m., nes sesuo O. Norkutė, būrusi vaikus prie Katedros, mini, jog 1968 m. jai kilusi mintis vaikščioti po butus ir rinkti jaunimą – „tai maždaug tuo metu prie Senamiesčio bažnyčios jau veikė bičiuliai“⁵⁴. Šią grupelę sudarė daugiau vyresnio amžiaus vyrai ir moterys. Katedros EB atsirado kiek kitokiomis aplinkybėmis – čia O. Norkutė subūrė jaunimą ir vaikus. Pasiklausę s. Gemos Senamiesčio bažnyčioje, jie tiesiog nutarė pasivadinti bičiuliais. 1970–1971 m. Katedros grupė jau veikė aktyviai⁵⁵.

Biržuose grupę subūrė medicinos seserimi dirbusi A. Šukytė – ją s. Gemai rekomendavo tėvas A. Šeškevičius, tuo metu klebonavęs Molėtuose. Ši aplinkybė leidžia bent apytiksliai nustatyti EB atsiradimo Biržuose datą. Tai galėjo būti tik iki jo suėmimo 1970 m. rugsėjo mėn., nes jam grįžus po metų bičiuliai savo veiklą Biržuose jau buvo išplėtoję. EB kūrinosi Biržuose aplinkybės būdingos ir daugeliui kitų grupių: A. Šukytė po darbo nuėjo į vakarines šv. Mišias ir tiesiog pradėjo siūlyti moterėlėms ateiti pasiklausti s. Gemos. Prikalbino dešimt (Fele, Kežienę ir kt.); taip Biržuose ir atsirado EB⁵⁶.

Šiaurės Lietuvoje bičiulių dar galėjo būti Pakruojyje, neabejotinai – Pasvalio rajone: s. Gema prisimena retkarčiais atvažiuodavusi. 1973 m. nešant kryžių dalyvavo Alfonsas Prakaitis⁵⁷ (galbūt tai J. Šileikio sąrašė įrašytas miškininkas iš Pasvalio). Bičiulių būta Vaškuose. Kirkliniuose klebonavęs tėvas P. Masilionis galėjo bent jau savo parapijiečius informuoti apie EBS. Sesuo Gema atvažiuodavo į Kupiškį, jai padėdavo Veronika SJE, ten labai aktyviai dirbo Sokų šeima. Kupiškyje vykdavo visos Lietuvos bičiulių rekolekcijos⁵⁸.

Prienų rajone EB atsiradimas sietinas su ankstesniais tikinčiųjų susibūrimais. Būta kelių židinių: tikintieji į rekolekcijas rinkdavosi pas mokytoją J. Eidukevičių, Liudą Šulinską Prienuose ir Reginą Buzienę Bačkininkuose. Rekolekcijas jiems pravedavo tuo metu be registracijos pažymėjimų likę kun. J. Zdebskis ir S. Tamkevičius. Apie 1969 m. Nijolei Cicėnaitei SJE pasiūlius, visi dalyvavusieji šiuose susibūrimuose tapo Paguodos Angelais*. Maždaug 1971 m. S. Belickienei pasikvietus s. Gema į Prienus, po jos kalbos susiorganizavo EB. Jų susirinkimai vykdavo Prienuose; dalyvavo Eidukevičiai, Grigoniai, Buzai ir kt.⁵⁹

Klaipėdoje EBS įsikūrė apie 1970 m. Jiems (taip pat ir Palangos EB) vadovavo Marijos tarnaičių kongregacijai priklausanti sesuo T. Steponavičiūtė. Bičiulių veikloje dalyvavo apie 40 šeimų, taigi apie 120–150 žmonių. Tarp aktyvesnių paminėtini Irena Česnauskienė, Ona Jokšienė, Ignas Petrauskas, galbūt Ripinskiai⁶⁰.

Sesuo Gema aplankė daugelį Žemaitijos vietovių, tačiau susiduriama su chronologiniu neapibrėžtumu. Ji mini, kad kelis kartus važiavo į Šilutę, lankėsi Rietave, Plungėje, Jurbarkė. Mažeikiuose darbavosi Sofija Remezienė, tačiau nežinia ar aptariamam laikotarpiu, nors G. Bružaitė prisimena iki 1974 m. ten buvusi. Neabejotinai iki 1973 m. EBS įsikūrė Kretingoje (vadovavo Marijos tarnaičių kongregacijai priklausiusi buvusi mokytoja J. Žiliūtė, kuri su paskaitomis važinėjo po Lietuvą, ypač Šiaulius ir Klaipėdą), Kelmėje, Kuršėnuose, Radviliškyje, galbūt Raseiniuose. Mons. Vincentas Vėlavicius EB organizavo Skaudvilėje⁶¹.

Apibendrinant galima teigti, jog bet kuriuo atveju EB idėją paskleisdavo pati s. Gema, tačiau jų susikūrimo aplinkybės skyrėsi. Vienu atveju s. Gema ateidavo į jau egzistuojantį tikinčiųjų sambūrį (Vilijampolės, Prie-

* Organizacija, atitinkanti dabartines maldos grupes.

nų, Panevėžio katedros, galbūt ir Klaipėdos grupės), kitais atvejais ji pati kreipdavosi į iniciatyvius žmones, vienuoles ar pasauliečius, prašydama sukviesti tikinčiuosius (Biržai, Panevėžio senamiesčio grupė, Šiauliai).

Sesuo Gema per mėnesį apvažiudavo visą Lietuvą, apsistodavo kurioje nors vietoje visam savaitgaliui (Klaipėdoje, Šiauliuose ar Panevėžyje). Išryškinant EBS paplitimo geografinius dėsningumus, matyti, jog EB būta didžiuosiuose Lietuvos miestuose, išskyrus Vilnių, taip pat Šiaurės Lietuvos bei Žemaitijos miestuose ir miesteliuose. Aukštaitijoje EB idėja aptariamam laikotarpiu neprigijo, nors s. Gema su paskaitomis lankėsi Švenčionyse, Saldutiškyje, Ramygaloje, Kėdainiuose.

EBS grupelių skaidymasis. Grupelės maksimalus dydis – 20–30 asmenų (daugiau kambaryje netilpdavo). Pasiekus šią ribą, dalis grupelės narių atskildavo ir susibūrę apie naują lyderį sudarydavo savo grupelę. Pirmiausia tai buvo jaunimas, be to, pastebimas ir paties jaunimo skaidymasis pagal pomėgius. Kaune šis procesas ypač gerai pastebimas. Kun. R. Repšys prisimena: „Pradžioje jaunimas rinkosi [...] Miklyčių namuose. [...] jaunimo ratas vis didėjo, ir ėmėme ieškoti susirinkimams kitų vietų. Taip atsidūrėme Butkevičiaus namuose“⁶².

Vilijampolės grupės skaidymosi pradžia nustatyti tinkamiausia R. Butkevičiūtės pateikta įvykių chronologija. Neabejotinas atskaitos taškas – Butkevičių persikėlimas į Kauną 1972 m. vasarą. Tai leidžia manyti, jog 1971 m. antroje pusėje–1972 m. pradžioje jaunimas jau rinkosi atskirai R. Kalpoko gatvėje pas stomatologę Bronele. Be Butkevičių, grupei priklausė Ričardas [Repšys], Donatas [Samėnas]. Butkevičiams persikėlus, rinktasi jų namuose. Skaidymasis tęsėsi: R. Butkevičiūtė turėjo savo būrelį (dalyvavo apie 10 jaunuolių) tėvų namuose, o kai kurie jaunieji EB (tarp jų V. Butkevičius, V. Abraitis) rinkdavosi ir pas Loretą Daugirdo gatvėje.

1972 m. rudenį į EBS gretas įstojo dalis iš provincijos atvykusio ir profesinėse technikos mokyklose pradėjusio mokytis jaunimo – tarp jų V. Abraitis iš Kudirkos Naumiesčio, apie bičiulius sužinojęs tų metų vasarą pas kun. A. Svarinską vykusiame jaunimo susitikime. Savo ruožtu dalis Kauno bičiulių studentų, 1973–1974 m. baigusį mokslus, išsiskirstė po Lietuvą ir bičiulių idėją paskleidė dar plačiau.

1973 m. EB grupelę subūrė R. Repšys, kartu su savo draugu D. Samėnu patraukęs ir kitus katalikiškojo sparno žygeivių veikloje dalyvavusius studentus. Jos lyderiai: pats R. Repšys, V. Snieška, D. Snieškienė, Š. Boruta (įsitraukė 1973 m.). Dalyvavo taip pat Š. Borutos žmona, E. Šiugžda, Virginijus Mačikėnas, Jūratė Šivickaitė – iš viso apie 20–30 žmonių. Rinktasi Borutų tėviškėje, pas Ričardą, Seinų gatvėje prie Girstupio ir kitur.

Visi toms Vilijampolės grupės pagrindu susiformavusioms grupelėms priklausantys bičiuliai kartais susirinkdavo drauge – dažniausiai Butkevičių namuose Molėtų gatvėje, nuo 1973 m. tapusiais ryškiausiu viso Kauno katalikiškojo jaunimo centru. 1973 m. kovo 19-ąją, šv. Juozapo dieną, buvo surengtas pirmasis masinis KGB dėmesį atkreipęs susiėjimas, kuriame dalyvavo apie 60 žmonių⁶³. Susirinkime kalbėjo kun. J. Zdebskis. Tuoju po to prasidėjo represijos prieš kraštotyrininkus, tačiau bičiulių jos nekliudė.

Petrašiūnų ir Vilijampolės bičiuliai kartais susieidavo bendruose renginiuose – pvz., 1972 m. rugpjūčio mėn. grįžusiam iš įkalinimo kun. J. Zdebskiui buvo surengtos iškilmingos sutiktuvės. Neaišku, ar prisidėjo Senamiesčio (Katedros) grupė, kuriai galbūt vadovavo V. Abraičio močiutė Onutė.

Dėl duomenų stokos grupelių skaidymosi procesas kituose miestuose sunkiau atsekamas, nors yra žinoma, jog Šiauliuose ilgainiui pradėta rengti atskirus susirinkimus jaunimui, suaugusiems, šeimoms. Būta studentų grupių. Skaidymąsi galima įžvelgti ir Pa-

nevėžyje. Sakykime, A. Aleksandravičius, vienos iš Panevėžio grupelių vadovas, nieko nežinojo apie susirinkimus, vykstančius pas O. Pranckūnaitę. Prie Katedros grupės veikė įvairios užsiėmimų grupės. Pagal amžių grupelės narius skirstydavo ir Prienuose. Visgi susidaro įspūdis, jog tik Kaune veikė stabilios, turinčios savo lyderius grupelės, atskilusios nuo pagrindinės grupės.

Vadų institucijos susikūrimas – konsolidacinio etapo pabaiga. Kalbantis su bičiuliais išryškėjo dalies jų pastangos užtušuoti vadų egzistavimo faktą („Eucharistijos vadai – buvo tokie, bet tik *pro forma*“; „Mes dažnai tų vadų ir nežinojome“); geriausiu atveju jie buvo laikomi ryšininkais informacijos pasikeitimui tarp grupelių. Polinkis neigti struktūrinį EBS pobūdį, matyt, laikytinas autentiška grupelėse vyravusios broliškos atmosferos išraiška. To nereikėtų sureikšminti: nors ir pripažįstant dvasinio ryšio, jungiančio bičiulius, svarbą, organizacinis pradas lengvai įžvelgiamas – jį rodo lyderių atsakomybė už sėkmingą susirinkimo suorganizavimą. Juo labiau kad kitiems, ypač eucharistietėms (sesuo Gerarda teigė, jog būta „vadų valdybos“⁶⁴), vadų institucijos egzistavimas nekėlė jokių abejonių.

Vadų institucija neatsirado iš karto – tik devintojo dešimtmečio pradžioje, kai s. Gema vis ilgesniam laikui išvykdavo į misijas, pasauliečiai visiškai perėmė vadovavimą EB sąjūdžiui. Tačiau vadovaudamasi tėvo P. Masilionio priesakais ji nuo pirmųjų sąjūdžio dienų rūpinosi vadų ugdymu: pastebėjusi energingesnius žmones, pasistengdavo juos iškelti, faktiškai padarydavo grupelių vadais, skatino iniciatyvą – net dalyvaudama susirinkimuose leisdavo kalbėti kitiems.

Aukštesnės vadų rengimo pakopos pradžią žymi grupelių vadų sukvietimas į vien jiems skirtas rekolekcijas. Jos žymi ir vadų institucijos formavimosi pradžią. Dauguma dalyvavusiųjų teigia, kad rekolekcijos vyko

Raudondvaryje, pas kun. J. Lauriūno seserį I. Laurusevičiūtę (išimtis – M. Genytė: jos manymu, rekolekcijos galėjusios vykti Kulautuvoje pas vienuoles). Jas vedė kun. S. Tamkevičius. Vėliau rekolekcijos vadams – vadinosios uždarnosios rekolekcijos – vykdavo dažniausiai pas tėvą Stanislovą Dobrovolskį. R. Butkevičiūtė-Jurkuvienė prisimena, kad s. Gema ją pakvietė į šias rekolekcijas – „ir tu atvažiuok, sako, mokykis“ – jų šeimai jau atsikėlus į Kauną; vadinasi, jos galėjo vykti ne anksčiau kaip 1972 m. vasarą – greičiausiai 1973 m. gavėnios laikotarpiu, nes pas I. Laurusevičiūtę rekolekcijos paprastai vykdavo šiltuoju metų laiku.

Rekolekcijos vyko tris dienas. Jose dalyvavo 12–15 žmonių, tarp jų s. Gema, R. Repšys, D. Samėnas, M. Jurevičius ir kt. Vėliau jos vykdavo reguliariai, dėl jų paprastai būdavo susitariama prieš dvi tris dienas, konkretesni susitikimai – tik prieš adventą ar gavėnią.

Antra reikšminga gairė – prasidėję reguliarūs vadų susirinkimai. Pirmasis įvyko 1973 m. gegužės mėn. Pretekstu jam tapo šiauliečių sumanymas Kryžių kalne pastatyti kryžių. Tai pirmoji vieša ir bendra visiems bičiuliams akcija (vyko 1973 m. gegužės 19–20 d.), suteikusi jiems vienybės pojūtį. Ji buvo plačiai nušviesta to meto šaltiniuose, taip pat istoriografijoje, nors ir neįvardyta, kas jos sumanytojai ir vykdytojai. Įvykių eiga gana tiksliai aprašyta „LKB kronikoje“⁶⁵: akcijos dalyviai (bičiuliai iš Šiaulių, Kuršėnų, Kauno ir Pasvalio⁶⁶), jau žinodami įvykus išdavystę, visgi 12 val. nakties išnešė kryžių iš M. Jurevičiaus namų ir per keletą valandų aplinkiniais keliais, išvengę susidūrimo su KGB, pasiekė kalną ir kryžių pastatė.

Akcija buvo kruopščiai suplanuota. Kryžiaus pastatymo iniciatoriai M. Jurevičius ir S. Čilinskas apie savo sumanymą užsiminė EB susirinkime Kaune⁶⁷. Sumanymui buvo pritarta. Nutarta šį žygį atlikti visų bičiulių vardu už šeimų tvirtumą, tautos dorą ir kt. Po kelių dienų (prieš pat kryžiaus nešimą) Šiau-

liuose neabejotinai taip pat vyko vadų susirinkimas. Jame dalyvavusi Panevėžio bičiulių vadovė M. Genytė (taip pat R. Repšys su D. Samėnu) prisimena, jog susirinkime buvo detalai aptarta akcijos eiga, nuspręsta, kad kryžių nešant dalyvaus šiauliečiai ir artimiausių miestų atstovai, o didžioji dauguma bičiulių buvo paraginti tą naktį rinktis grupelėmis ir melstis už sėkmingą akcijos baigtį.

S. Belickienė prisimena, kad s. Gema pakvietė ją į pirmąjį vadų susirinkimą Kaune Romo Kalantos susideginimo metinių išvakarėse (galbūt būtent tame susirinkime minėti šiauliečiai ir paskelbė savo sumanymą), o jai pabijojus atvažiuoti paaiškino, jog eilinis susirinkimas vyksiąs po mėnesio. M. Genytės pateikti faktai – Šiauliuose vykusiame susirinkime aptartos konkrečios kryžiaus nešimo akcijos detalės – įtikinamai rodo, kad šis susirinkimas buvo pirmasis. Šiuos du liudijimus sunkoka tarpusavyje suderinti; ypač neįtikimas toks trumpas laiko tarpas tarp susirinkimų Kaune ir Šiauliuose – geriausiu atveju savaitė. Nebent susirinkimą Kaune laikytume savotišku išplėstiniu Kauno bičiulių susiejimu, į kurį buvo pakviesti ir kitų miestų atstovai. Visgi susirinkimas Šiauliuose turėjo daug didesnę reikšmę EBS raidai – jame patvirtinti EB vadų įstatatai, kuriuos parašė pati s. Gema. Po šio susirinkimo prasidėjo reguliarūs mėnesiniai vadų susitikimai, vykdavę įvairiose Lietuvos vietovėse, atsirado pastovi institucija, didelis žmonių sambūris, jungiantis visą sąjūdį – jau ne vien s. Gema, bet kur kas didesnė žmonių grupė įkūnijo sąjūdžio vienybę. Kartu tai ir EBS, kaip pasauliečių judėjimo, brandos požymis, rodantis, jog sąjūdis įžengė į naują savo raidos etapą – pradėjo formotis iškeltų vadų institucija.

Kiti EBS organizacinio vientisumo požymiai. Greta vadų institucijos galima išskirti keturis pagrindinius bičiuliškos savimonės komponentus (vientisumo požymius): vadinį – eucharistinio pusvalandžio pareigą, ir tris

išorinius – dalyvavimas susirinkimuose, įstatų knygelės ir ženkliuko nešiojimas. Tam priitaria ir sąjūdžio įkūrėja s. Gema. Iš jų svarbiausias – dalyvavimas grupelės susirinkimuose. Nesant fiksuotos narystės, tik grupelės nariai galėjo patvirtinti, kad tas ar kitas asmuo yra bičiulis. Eucharistinis pusvalandis – kiekvieno bičiulio vidinė praktika, kartu ir EB ypatybė, skirianti juos nuo kitų religinių sambūrių. Įstatų knygelės – jau mažesnės svarbos EB savimonės komponentas; pirma, susirinkimuose nedalyvaujantys bičiuliai jų negaudavo, o antra, kai kurie jas turintys asmenys nelaikė jų labai reikšmingomis: antai kun. A. Daukniui ji buvo tik formalizmas, V. Butkevičiui – prasminga tik dėl joje surašytų mėnesinių intencijų, o kun. J. Sasnauskas, turėjęs ir ženkliuką, ir knygutę, savo prisiminimuose rašė: „Gal ir aš priklausiau tiems Eucharistijos bičiuliams, nežinau“⁶⁸. Kiti įstatų knygeles labiau vertino – jų nuomone, tikras bičiulis privalėjo turėti ir gerbti įstatų knygelę, kaip savotišką bičiulio pasą („jei jau tikras bičiulis, tai dokumentus turėjo“). Šių formalių priklausomybės EBS kriterijų menkai tepaisė Vilniaus jaunimas, neidentifikavęs savęs su bičiuliais, nors ir dalyvavo Petrašiūnų grupelės susirinkimuose, o KGB juos įvardijo „eucharistais“⁶⁹. Devintąjį dešimtmetį būta tendencijų, kad kaip tik Vilniaus jaunimo judėjimas, kurį A. Vinclovas laikė Lietuvos krikščioniškojo jaunimo židiniu, galėjo peraugti į vos ne karinio pobūdžio organizaciją, sudarytą vien iš vaikinių. Tokios tendencijos nevirto realybe, tačiau EBS ilgainiui tapo centriniu visos Lietuvos katalikiškojo jaunimo sąjūdžiu, įtraukė ir visus kitus lokalius sąjūdžius bei grupes (pvz., eucharistiečių suburtą jaunimą Vilniuje), kurių nariai net ir nelaikydami savęs bičiuliais faktiškai dalyvavo judėjime, koordinuojamame asmenų, kilusių iš neabejotinai bičiuliškos tradicijos ar viena-reikšmiškai save laikusių jais.

Natūraliai kyla klausimas: kodėl visi šie žmonės laikė save vieno sąjūdžio nariais, nors

bičiuliškus įsipareigojimus vykdė akivaizdžiai nevienodai. Matyt, reikėtų skirti kelis dalyvavimo sąjūdyje lygius. Patys bičiuliai retrospektyviai apmąstydami EBS istoriją prieina prie analogiškų išvadų: kun. A. Dauknio nuomone, reikia skirti aktyvią narystę ir dalyvavimą judėjime; sesuo Gerarda, A. Miklyčius išvėlgė siauresnį (dalyvaujančiųjų susirinkimuose ar važinėjančių į ekskursijas) ir platesnį bičiulių sambūrį – priklausantys jam galėjo ir nevadinti savęs bičiuliais, bet jie (dažniausiai pačių bičiulių šeimos nariai) dalyvavo tame pačiame tikrųjų bičiulių suaktyvintame parapijos gyvenime; s. Gema išskyrė tikruosius bičiulius ir prijaunčiuosius. Pažymėtina, jog vartotos nario, rėmėjo sąvokos, būta ir stojimo į EBS suvokimo⁷⁰.

Panašių EB sąjūdžių septintąjį–devintąjį dešimtmečiais Lietuvoje buvo ir daugiau (žygeivių, Ramuvos judėjimai). Juos KGB įvardijo kaip „organizaciją be organizacijos“. Tai susivienijimas be nario bilietų ir ženklų, be griežtesnės struktūros, bet turint vieną idėją⁷¹. Nuo devintojo dešimtmečio šis terminas taikytas ir EBS.

Taigi skirtingai nuo kitų vienuolių, Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacijai priklausanči sesuo J. G. Stanelytė sukūrė sąjūdį, orientuotą į visapusišką asmenybės ugdymą, pagrįstą naujuoju Bažnyčios mokymu. Būtent šis sąjūdžio bruožas leidžia paaiškinti jo spartų paplitimą: autoriaus manymu, 1973 m. bičiuliais save galėjo įvardyti apie 400 asmenų.

IŠVADOS

Katalikiškojo opozicinio sąjūdžio ir EBS, kaip jo neatsiejamų dalių, atsiradimą labiausiai paskatino Vatikano II Susirinkimas ir pokyčiai Sovietų Sąjungos valdžioje. Tai buvo išorinis veiksnys, sudaręs palankesnes sąlygas posusirinkiminių reformų įgyvendinimui. Didžiosios dalies hierarchijos sąmoningai kon-

servatyvi laikysena – viena iš vidinių Lietuvos Katalikų Bažnyčios priežasčių, paskatinusių dalį jaunesniosios dvasininkijos, entuziastingai priėmusios naują Bažnyčios mokymą, įsitraukti į opozicinę veiklą.

Susirinkimas visas Bažnyčios grandis (ypač vienuolijas) orientavo aktyviau veikti tarp pasauliečių. Pastarieji į katalikiškąją pasipriešinimą įsitraukė dalyvaudami savilaidoje ir įvairaus pobūdžio susibūrimuose.

Eucharistijos bičiulių idėjos pagrindas – Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacijos vienuolių sumanymas išplėsti tradicinę velykinę adoraciją tarp pasauliečių. Šią idėją praktiškai įgyvendino sesuo J. G. Stanelytė. EBS palaimino ir visokeriopai rėmė kongregacijos įkūrėjas tėvas P. Masilionis, nors praktiškai prie EB organizavimo ir veikimo jis neprisidėjo.

EBS pradžia sietina su eucharistiečių atėjimu į Vilijampolės tikinčiųjų moterų maldos susirinkimus. Tai pakeitė jų pobūdį – į susirinkimus pradėta kviešti opoziciškai sovietų valdžios atžvilgiu nusiteikusius kunigus.

Didelę reikšmę tikinčiųjų būrimuisi turėjo 1964 m. atnaujintas šventųjų vietų lankymas – ekskursijos. Jų organizatoriai laikytini viso religinio gyvenimo organizatoriais ir pirmaisiais EB vadais. Eucharistiečių dėka ekskursijos virto apaštalinėmis kelionėmis – pagalba veikliesiems kunigams atgaivinant parapijų gyvenimą. Jos geriausiai įrodo buvus sąveiką tarp minėtų kunigų, vienuolių bei eilinių tikinčiųjų ir reiškė atvirą nepaklusnumą sovietų valdžiai, draudžiančiai nepilnamečiams aktyviai dalyvauti šv. Mišiose.

Kaune Karmelitų bažnyčios būrelio pagrindu savarankiškai susikūrė Petrašiūnų grupelė. Kitur Lietuvoje EBS idėją s. Gema paskleidė per kelerius metus nuo jo atsiradimo, pirmiausia – Šiauliuose. Be to, sąjūdis aptariamam laikotarpiu veikė ir kituose didžiuosiuose miestuose (išskyrus Vilnių), Prienų rajone, daugelyje Žemaitijos bei Šiaurės Lietu-

vos miestų ir kai kuriuose miesteliuose. EB susikūrimo juose aplinkybės skyrėsi: vienur s. Gema ateidavo į jau veikiantį tikinčiųjų sambūrį, kitur ji pati kreipdavosi į iniciatyvius žmones, vienuoles ar pasauliečius, prašydama sukviesti tikinčiuosius.

Grupelių gausėjo, pagrindinei grupei skaidantis pagal amžių arba interesus. Jai pasiekus maksimalų (optimalų) dydį, dalis grupelės narių atskildavo ir susibūrę apie naują lyderį sudarydavo savo grupelę (Kaune šis procesas vyko 1971 m. antroje pusėje–1972 m. pradžioje, kitur šiam procesui pasekti per maža duomenų).

Pirmosios vadų rekolekcijos ir pirmasis vadų susirinkimas (tebėra neaišku, kur jis įvyko – Kaune ar Šiauliuose) rodo, kad atsirado, bet dar galutinai nesusiformavo vadų institucija. Susirinkimas Šiauliuose turėjo didesnę reikšmę EBS raidai – jame patvirtinti EB vadų įstatai. Pretekstu jam tapęs kryžiaus nešimas į Kryžių kalną laikytinas pirmąja tikslingai suplanuota, vieša ir bendra visiems bičiuliams akcija.

Nuorodos

¹ *Mylėti artimą*, Vilnius, 1998, 301 p.; *Kryžiaus ir meilės kelias*, Vilnius, 1996, 376 p.; *Gydytojas*, Kaunas, 1996, 76 p.

² „Monika Gavėnaitė“, *Mylėti artimą*, p. 134–139; S. Veronika Kazimiera Beišytė, „Nepalik tu jų...“, *Kryžiaus ir meilės kelias*, p. 227; A. Patackas, „Kaip paprasta atsiklaupiti“, *ibid.*, p. 80; „Kunigas Pranas Račiūnas MIC“, *Mylėti artimą*, p. 40–43; „Petrus Plumpa“, *ibid.*, p. 116–124; „Povilas Petronis“, *ibid.*, p. 125–129; „Kontempliatyvos kaip karmelitės, veiklios kaip jėzuitai“, *Naujasis židinys*, 1992, Nr. 12, p. 57–60; R. Repšys, „Su kuriais eisi?“, *Kryžiaus ir meilės kelias*, p. 66; „Aldona Raižytė“, *Mylėti artimą*, p. 148–155; Vysk. J. Steponavičius, „Maldos, meilės ir aukos gyvenimas“, *Kryžiaus ir meilės kelias*, p. 9–15; „Arkivyskupas Sigitas Tamkevičius SJ“, *Mylėti artimą*, p. 50–57.

³ 1-JBv-1944-AK/vp; 2-GNv-1964-Av; 20+JSv+1959+Ak/v; 18-GŠm-1932-Av (Religijų studijų ir tyrimų centras).

⁴ Pokalbių su V. ir L. Abraičiais (2001 m. kovo 3 d.), A. Aleksandravičiumi (2001 m. liepos 18 d.), kun. J. Antanavičiumi (2001 m. liepos mėn.), S. Belic-

Kai kurių bičiulių mėginimas paneigti struktūrinį EBS pobūdį nėra pagrįstas: pripažįstant dvasinio ryšio, jungiančio bičiulius, svarbą, reikia pripažinti, kad sąjūdis galėjo vykdyti gerai koordinuotas akcijas ir turėjo savo formaliąją pusę, svarbią ir kaip išorinį sąjūdžio vienybės ženklą.

Žinant skirtingą bičiulių santykį su keturiais pagrindiniais bičiuliškos savimonės komponentais (vientisumo požymiais): vidiniu – eucharistinio pusvalandžio pareiga ir trimis išoriniais – dalyvavimu susirinkimuose, įstatų knygele ir ženkliuko nešiojimu, galima išskirti du dalyvavimo EB sąjūdyje lygius – tikrųjų bičiulių ir prijauniančiųjų.

EBS galima laikyti kelių katalikiškojo pasipriešinimo linijų – aktyviųjų kunigų, vienuolių, pagrindinės literatūros leidėjų sąveikos ir kryptingo poveikio eiliniams tikintiesiems pasauliečiams, rezultatu. EB sąjūdis greta aktyviųjų kunigų, pagrindžio vienuolių, seminarijos ir spaudos buvo viena iš pagrindinės Bažnyčios, koordinuojamos ištremtųjų vyskupų, grandžių.

kiene (2001 m. lapkričio 19 d.), Š. ir D. Borutomis (2002 m. vasario 9 d.), s. G. Bružaite (2001 m. kovo 9 d., toliau – Pokalbis (I); spalio 5 d., toliau – Pokalbis (II)), R. ir V. Butkevičiais (2002 m. vasario 10 d.), R. Butkevičiūte-Jurkuvienė (2001 m. spalio 15 d.), V. ir O. Butkevičiais bei P. Vėlyviu (2002 m. kovo 17 d.), kun. A. Daukniu (2001 m. rugpjūčio 6 d.), M. Genyte (2002 m. sausio 30 d.), s. J. Kuodyte (2001 m. kovo 9 d., toliau – Pokalbis (I); 2002 m. vasario 9 d., toliau – Pokalbis (II)), I. Laurusevičiūte (2002 m. vasario 10 d.), V. Maciulevičiene (2002 m. kovo 7 d.), A. Miklyčiene (2002 m. kovo 7 d.), A. Miklyčiumi ir Jaugeliais (2001 m. spalio 5 d.), J. Petkevičiene (2001 m. rugpjūčio 5 d.), A. Skupu (2001 m. liepos 28 d.), s. J. G. Stanelyte (2001 m. lapkričio 11 d.), E. Steponavičiene (2001 m. liepos 26 d.), S. Subačiene ir A. Kesarauskienė (2001 m. vasario 9 d.), kun. A. Svarinsku (2002 m. vasario 2 d.), J. Šileikiu ir J. Žibėniene (2001 m. rugpjūčio 21–22 d.), A. Šukyte (2002 m. kovo 21 d.) garso įrašai autoriaus asmeniniame archyve. Pokalbio (II) su E. Šuliuskaite garso įrašas gautas iš M. Drungilaitės.

⁵ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika* (toliau – *LKB kronika*), Chicago, 1975, t. 2, p. 36–41, 78–84, 95, 140, 180–191, 229.

- ⁶ „Šiluva“, *LKB kronika*, 1978, t. 4, p. 394.
- ⁷ Gema, „Eucharistijos bičiuliai“, *Rūpintojėlis*, Kaunas, 2000, p. 321–323.
- ⁸ *Eucharistijos bičiulių įstatai*, [Domeikava (Kauno r.)], 1989, 16 p.
- ⁹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 500, 501.
- ¹⁰ KGB vadinti eucharistais („евхаристы“), be abejo, lietuvių kalba – „eucharistininkai“. Būtent taip bičiulius vadino Panevėžio katedros kleb. Antanavičius. Tik 1980 m. Šiaulių KGB dokumente bičiuliai įvardyti „приятели евхаристий“ (Pasiūlymai, kaip efektyviau naudoti priemones, 1980 m. gruodžio 2 d., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 527, l. 74).
- ¹¹ Agento Gerardo pranešimas, 1974 m. spalio 30 d., *ibid.*, ap. 45, b. 501, l. 293.
- ¹² V. Jaugelio apklausos protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 47706/3, t. 3, l. 341.
- ¹³ Šiaulių miesto agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1976 m., 1975 m. gruodžio 15 d., *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 457, l. 107.
- ¹⁴ L. Raudytė, *Eucharistijos bičiulių sąjūdis Lietuvoje ir jo paplitimas Žemaitijoje* (baigiamasis darbas aukštesniojo mokslo diplomui gauti), Kauno aukštesnioji katechetų mokykla, 2000, 69 p.; „Eucharistijos bičiuliai atnauja savo veiklą, XXI amžius, 2001, kovo 30, p. 3; M. Drungilaitė, *Dvasingumas Eucharistijos bičiulių ideologijoje ir veikloje* (darbas bakalauro laipsniui gauti), Šv. Antano religijos studijų institutas prie Katalikų teologijos fakulteto Vytauto Didžiojo universitete, 1999, 56 p.
- ¹⁵ *LKB kronika*, Kaunas, 1997, t. 11, p. 24; E. Jaseliūnas, „Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX amžiaus 8-ajame dešimtmetyje“, *LKMA metraštis*, Vilnius, t. 15, p. 223.
- ¹⁶ J. Boruta, „Jėzaus draugija – kelias į šventumą“, *Laiškai lietuviams*, 1991, Nr. 4, p. 133.
- ¹⁷ L. Jagminas, „Vienuolijų veikla Lietuvoje 1918–1990 m.“, *LKMA suvažiavimo darbai*, Vilnius, 1995, t. 15, p. 116; A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, *LKMA metraštis*, Vilnius, 1998, t. 12, p. 61.
- ¹⁸ R. Laukaitytė, „Lietuvos vienuolijos“, *XX a. istorijos bruožai*, Vilnius, 1997, p. 153; S. Tamkevičius, „Katalikų Bažnyčios pasipriešinimas dvasiniam genocidui“ (toliau – „Pasipriešinimas“), *LKMA metraštis*, Vilnius, 2000, t. 17, p. 469; E. Jaseliūnas, „Vatikano II Susirinkimo nutarimų įtaka katalikiškojo pasipriešinimo formavimuisi Lietuvoje“ (toliau – „Vatikano II Susirinkimo nutarimų...“), *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 67; R. Grigas, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, t. 13, p. 31.
- ¹⁹ V. Vardys, „Katalikiškoji rezistencija ir tautos likimas“, *Aidai*, 1978, Nr. 8, p. 357.
- ²⁰ E. Jaseliūnas, „Vatikano II Susirinkimo nutarimų...“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 67.
- ²¹ L. Virbalas, „Katalikų dvasinė patirtis ateistinio persekiojimo metais Lietuvoje (1972–1989 m.)“, *LKMA metraštis*, Vilnius, 1995, t. 9, p. 232.
- ²² „Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacija“, *Dievui ir Bažnyčiai*, Marijampolė, 1997, p. 157.
- ²³ S. Tamkevičius, „Pasipriešinimas“, p. 470.
- ²⁴ Vilniaus universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), kun. P. Račiūno archyvas, f. 187.
- ²⁵ Vysk. L. Povilonio 1972 m. sausio 5 d. laiškas prel. L. Tulabai, *ibid.*, b. 442.
- ²⁶ Kun. S. Mažeikos 1973 m. sausio 23 d. laiškas vysk. L. Poviloniui, *ibid.*, b. 399.
- ²⁷ Vysk. L. Povilonio 1971 m. rugsėjo 25 d. ir 1975 m. sausio mėn. laiškai kun. S. Mažeikai, 1975 m. liepos 21 d. laiškas kun. prof. P. Rabikauskui, *ibid.*, b. 399, 417.
- ²⁸ Kun. S. Mažeikos 1975 m. lapkričio 19 d. ir 1973 m. kovo 22 d. laiškai vysk. L. Poviloniui, *ibid.*, b. 399.
- ²⁹ Kun. S. Mažeikos 1973 m. rugsėjo 18 d. laiškas vysk. L. Poviloniui, *ibid.*
- ³⁰ Kun. S. Mažeikos 1971 m. sausio 18 d. laiškas vysk. L. Poviloniui, *ibid.*
- ³¹ 1-JBv-1944-AK/vp, l. 7.
- ³² VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 234, 431.
- ³³ „Kun. L. Jagmino atsiminimai“, *Meilės jūra* (sud. M. Paulauskas), rankraštis, Kaunas, 2000, p. 55 (s. E. Šuliuskaitės archyvas).
- ³⁴ A. Streikus, „SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 75; to paties, *Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.*, p. 60.
- ³⁵ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika (1953–1967)*, p. 152.
- ³⁶ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas“, *LKB kronika*, Chicago, 1984, t. 7, p. 99–108.
- ³⁷ Agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 500, l. 61.
- ³⁸ Slapta pažyma LKP Kauno miesto sekretoriui drg. K. Lengvinui, 1966 m. lapkričio 17–19 d., *ibid.*, ap. 14, b. 136, l. 193.
- ³⁹ „Monika Gavėnaitė“, *Mylėti artimą*, p. 134.
- ⁴⁰ P. Plumpa, „Religinio pasipriešinimo pakopos“, *XXI amžius*, 1997, balandžio 11, Nr. 29, p. 3.
- ⁴¹ Pažyma apie KGB Raseinių rajono skyriaus operatyvinio darbo 5-ąją liniją rezultatus 1970 m., 1970 m. gruodžio 23 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 791, l. 334.
- ⁴² „Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacija“, *Dievui ir bažnyčiai*, 1997, p. 156, 164, 166–167.

- ⁴³ V. Litvinavičius, „Pogrindyje užgrūdinta kongregacija – Eucharistinio Jėzaus seserys“, *XX amžius*, 1994, liepos 15, Nr. 53, p. 3.
- ⁴⁴ Pokalbio su E. Steponavičiene garso įrašas.
- ⁴⁵ Pokalbio su A. Miklyčiene garso įrašas.
- ⁴⁶ Agento Algio pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 501, l. 208–215.
- ⁴⁷ Pažyma apie KGB Kauno miesto skyriaus darbą, 1971 m. lapkričio 17 d., *ibid.*, ap. 14, b. 154, l. 23.
- ⁴⁸ Pokalbio su S. Subačiene ir A. Kesarauskiene garso įrašas.
- ⁴⁹ S. Raižytės atsakymai į anketos klausimus.
- ⁵⁰ Pažyma apie pokalbį su įgaliotiniu J. Rugieniu, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 501, l. 153.
- ⁵¹ *Ibid.*, l. 3–8.
- ⁵² KGB Kauno miesto skyriaus viršininko K. Vaigausko kalba 1971 m. vasario 25 d., *ibid.*, ap. 3, b. 792, l. 51.
- ⁵³ Sesers A. Raižytės atsakymai į anketos klausimus.
- ⁵⁴ Pokalbio su kun. A. Daukniu garso įrašas.
- ⁵⁵ Pokalbio su J. Petkevičiene garso įrašas.
- ⁵⁶ Pokalbio su A. Šukyte garso įrašas.
- ⁵⁷ Pokalbio su A. Aleksandravičiumi garso įrašas.
- ⁵⁸ Pokalbio su E. Steponavičiene garso įrašas.
- ⁵⁹ Pokalbio su S. Belickiene garso įrašas.
- ⁶⁰ I. Česnauskienės atsakymai į anketos klausimus.
- ⁶¹ J. Boruta, „Kovotojas, visus šildęs tėviškos meilės šiluma...“, *Katalikų pasaulis*, 1997, Nr. 5, p. 24.
- ⁶² „Kun. Ričardas Repšys“, *Gydytojas*, p. 43.
- ⁶³ Pokalbio su R. Butkevičiūte-Jurkuvienne garso įrašas.
- ⁶⁴ Pokalbio su s. E. Šuliauskaite garso įrašas.
- ⁶⁵ *LKB kronika*, t. 2, p. 35–41.
- ⁶⁶ J. Šileikio sudarytame sąraše minimi šie akcijos dalyviai: G. Stanelytė, R. Repšys, D. Samėnas (Kaunas), M. Jurevičius, S. Čilinskas, I. Lideikaitė, G. Bružaitė, J. Šileikis, V. Šileikytė, G. Alijošiūtė, K. Milaknytė, Z. Mištautas, V. Ivanovas, J. Žibėnienė, V. Žibėnas (Šiauliai), I. Budrys, B. Žalpys (Kursėnai). Užsimenama apie dar du dalyvius: vieną iš Kursėnų, kitą iš Pasvalio. Taigi 19. Suabejota dėl Petro Vaišvilos iš Plungės. Jų gyvenamąją vietą padėjo identifikuoti s. J. G. Stanelytė. Žr.: V. Rakauskaitė, „Prieš dvidešimt metų“, *Draugas*, 1996, rugsėjo 5, p. 3.
- ⁶⁷ V. Rakauskaitė, „Prieš dvidešimt metų“, p. 3.
- ⁶⁸ „Kunigas Julius Sasnauskas OFM“, *Mylėti artimą*, p. 206.
- ⁶⁹ KGB Vilniaus miesto skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1983 m. 1983 m. sausio 17 d., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 12, l. 9 (pasinaudota istoriko V. Spenglos išrašais).
- ⁷⁰ Daiktinių įrodymų apžiūros protokolas, 1980 m. liepos 25 d., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas, J. Stanelytės baudžiamoji byla Nr. 8-8/80, t. 2, l. 58.
- ⁷¹ G. K. Vaigauskas, *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Vilnius, 1992, p. 79.

Gauta 2003 03 04
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Ramūnas Labanauskas

THE BEGINNING AND THE DEVELOPMENT OF THE FELLOWS OF EUCHARIST MOVEMENT (1969–1973)

Summary

The most significant factors that had determined formation of the Catholic resistance and the Fellows of Eucharist Movement (the EBS), as the integral part of the previous, were thought to be the 2nd Congress of Vatican and suspension of Nikita Chruschov in 1964. The Congress encouraged all links of the Church to be more active among the laity, yet polarized the clergy a lot: the hierarchy met the decisions of the Congress with hostility and purposely impeded implementation of reforms, while a number of young priests who enthusiastically agreed with the new teaching of the Church joined the opposition. The ones to distinguish themselves were Rev. Alfonsas Svarinskas, Juozas Zdebskis, Sigitas Tamkevičius, Petras Našlėnas. Participating in meetings of the believers since 1966, often organized by publishers and distributors of the religious literature, they were preparing ground for actions of the Fellows of Eucharist Movement. They were actively assisted by sister monkhoods, especially the Sisters' Congregation of the

Eucharist Jesus. Features peculiar to the latter also made a large effect on the character of the EBS and its organizational structure.

The idea of the Eucharist Sisters to spread their traditional Easter adoration among the laity was realized in the shape of the EBS by the sister Jadvyga Gema Stanelytė in 1969. Very significant to the genesis of the EBS was excursions, attendance of sacred places since 1964. Their organizers in Kaunas later also started organizing the Catholic life and were the first leaders of the Eucharist Fellows. Another important background for the origin of the Eucharist Fellows' group was gatherings of the religious women for prayers in Vilijampolė. After the Eucharist sisters Julija Kuodytė and Jadvyga Gema Stanelytė joined them too, new qualitative stage started: invited to those gatherings were the active priests, were initiated the so-called apostolic trips to support them, and which showed open disobedience to the Soviet authorities.

In Kaunas, the fellow circle of Carmelite Church became the base for a new individual Fellows' group of Petrašiūnai. Regarding other regions of Lithuania, the idea of the Eucharist Fellows spread in several years, firstly being implemented in Šiauliai. During the period considered, the movement was already in all the major towns (except for Vilnius), in Prienai district, many towns of Žemaitija (also known as Samogitia, in Lower Lithuania) and Northern Lithuania, and in some smaller towns. Number of such groups was increasing, the main group being then disintegrated into subdivisions according to the age or interests. When it would reach the maximum (optimum) size, a part of the group would break away (mostly the young members) and would form their own group with the new leader. In Kaunas, this process took place in the second half of 1971 and at the beginning of 1972.

The first recollections of the leaders in Raudondvaris and the first meeting of the leaders in May 1973 (it is not known yet

if it took place in Kaunas or Šiauliai) showed that the leaders' institution, however, not finally formed, emerged. The meeting in Šiauliai had a significant effect on to the development of the EBS: it approved the statute of the Eucharist Fellows' leaders, it also gave start to the regular monthly meetings of the leaders, and it also gave ground for a consistent institution which united the whole movement. The cover for the first meeting of the leaders was the ceremony of bearing the cross up the Cross hill (in May 1973) and it was thought to be the first purposefully planned public action targeted to all the fellows.

Along with the leaders' institution one could also point out other four elements of fellows' self-awareness: internal, i.e. the duty of Eucharist half-hour, and three external, i.e. taking part in the meetings, wearing the badge and carrying the statute book. Relation of the fellows with them was different, therefore one can observe to level of participation in the movement: real fellows and the supporters.

Sovietinės represijos ir pasipriešinimas joms Onušio valsčiuje (Trakų aps.) 1944–1945 m.

Dėl sovietinių (raudonųjų) partizanų agresyvos veiklos ir nuo 1943 m. rudens Pietryčių Lietuvoje susikūrusių kaimų savisaugų, vadinamosios vietinės savisaugos (savigynos), ginkluoto pasipriešinimo jiems padėtis čia jau vokiečių okupacijos metais pradėjo darytis išskirtine. Ten, kur veikė sovietiniai partizanai ir ginkluoti savisaugininkai, tarp jų įsiliepsnojo ginkluotas konfliktas, formavosi įtampos, priešiško, neapykantos židiniai, jie veikė žmonių sąmonę, turėjo įtakos jų tolesnės veiklos motyvams, taip pat turėjo ilgalaikių psichologinių padarinių, kurie vėliau komplikavo santykius su atkurta sovietų valdžia. „Antisovietinių elementų“ gausumas, jų akivaizdi priešiška veikla vokiečių okupacijos metais prieš sovietų valdžiai „atstovaujančius“ sovietinius partizanus buvo papildomas motyvas sovietinėms pokario represijoms. Tokie židiniai formavosi visoje Pietryčių Lietuvoje, ypač Trakų ir Alytaus apskričių Onušio, Daugų, Aukštadvario, Valkininkų, Merkinės ir kt. valsčiuose, kur vokiečių okupacijos metais buvo aktyviausi savisaugininkų kaimai, ėjo nematoma fronto linija tarp Rūdninkų girioje susikoncentravusių sovietinių partizanų ir apsiginklavusių savisaugininkų kaimų.

Be abejo, vienas iš tokių židinių susiformavo Onušio valsčiuje apie sovietinių partizanų brutaliai ir negailestingai 1944 m. pavasarį (per Velykas) sunaikintą Bakaloriškių kaimą, šiame

ir aplinkiniuose kaimuose jų vykdytas žmonių žudynes (sovietinių partizanų šaltinių duomenimis, iš viso nužudyta 18 žmonių). Šio straipsnio tikslas – remiantis archyvine ir skelbta dokumentine medžiaga, sovietine spauda, kitų autorių darbais nušviesti tolesnių įvykių raidą Onušio valsčiuje, reiškinius ir procesus, susijusius su sovietizacija ir pasipriešinimu jai, atskleisti, kokius tai lėmė padarinius, koks buvo komunistų partijos ir sovietų valdžios atstovų požiūris ir reakcija į įvykius bei padėtį Onušio valsčiuje ir visoje Trakų apskrityje ir kt. Autorius nepretenduoja pateikti išsamų pasipriešinimo kovos ar sovietinių represijų vaizdą¹. 1944–1945 m. laikotarpiu Onušio valsčius dėl įvykių jame tiek vokiečių okupacijos, tiek pirmaisiais sovietų valdžios metais buvo išskirtinis Lietuvos valsčius. Be Bakaloriškių tragedijos (1944 m. balandį) ir daugelio kitų šio krašto žmonėms skausmingų istorinių įvykių, jo istorijoje buvo ir kruvinosios 1945 m. rugpjūčio 4–5 d. įvykiai, kai ginkluotas antisovietinis pogrindis, šių apylinkių partizanai surengė pirmąją Lietuvoje baudžiamąją masinio keršto akciją – sovietų valdžios aktyvistų ir jos šalininkų žudynes. Tarp šių dviejų tragiškų įvykių buvo tiesioginis priežastinis ryšys, tiesa, dėl archyvinių šaltinių ir duomenų stokos sunkiai apčiuopiamas, rekonstruojamas ir įrodomas.

1945 m. rugpjūčio pradžios įvykiai Onušio (taip pat Daugų) valsčiuose nebuvo išsamiau nušviesti sovietinėje istorinėje propagandinėje literatūroje. Paskelbtuose „buržuazinių nacionalistų“ nužudytų žmonių sąrašuose apskritai nėra duomenų apie nužudytuosius Trakų apskrityje, minėti įvykiai abiejuose valsčiuose atsispindi gana fragmentiškai². Sovietinė propaganda vengė minėti faktus, atskleidžiančius „buržuazinių nacionalistų“ pagrindinio visuotinio, masinio pobūdį, jo galią, sovietų valdžios silpnumą ir bejėgiškumą. „Demaskuojant“ antisovietinį pagrindį remtasi smulkesniais, pavieniais faktais ir įvykiais.

Beje, pokario antisovietinės ginkluotos rezistencijos veiklos prieštarai vertintinų reiškinių ir faktų, jos „šešėlių“ nutylėjimo tendencijų (tik, aišku dėl kitų motyvų) galima pastebėti ir ligšiolinėje nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje.

Negailestingas ir žiaurus sovietinių partizanų susidorojimas su Bakaloriškėmis organizaciniu atžvilgiu nesugniuždė gausių kaimų savisaugų, nepaveikė jų pasipriešinimo ryžto. Tik galutinai pradėjus kriksti lietuvių policijos struktūroms, ypač vokiečiams nuginklavirus Pietryčių Lietuvoje dislokuotus Lietuvos vietinės rinktinės dalinius, sovietiniams partizanams pavyko nuginkluoti daugelį savisaugininkų kaimų. Kaip matyti iš sovietinių partizanų šaltinių, Onušio valsčiuje 1944 m. gegužės 21 d. nuginkluoti Damanionių ir Kalėnų kaimų savisaugininkai, iš jų atimti 36 šautuvai, 3 automatiniai šautuvai ir sunkusis kulkosvaidis, gegužės 23 d. – Jurevičių, Dusmenų, Burbonių, Diržamenių, Genionių ir Bytautonių kaimai, atimti 32 šautuvai ir kulkosvaidis. 1944 m. pavasarį iki gegužės pabaigos iš savisaugininkų atimta daugiau kaip 200 šautuvų. Be abejo, sovietiniams partizanams pavyko nuginkluoti toli gražu ne visus kaimus, atimti tik nedidelę dalį savisaugininkų ginklų. Jų ginklus stengėsi perimti ir lenkų partizanai³.

Pateikti faktai akivaizdžiai rodo visuotinę Onušio valsčiaus kaimų apsiginklavimo ir savisaugos funkcionavimo pobūdį, kartu ir potencialių ginkluotų konfliktų pavojų. Tai, kad savisaugininkų kaimai buvo nuginkluoti taikiai, bent be didesnių sovietinių partizanų smurto akcijų ir kruvinų incidentų, vokiečių okupacijos paskutiniaisiais mėnesiais dar labiau nesukomplikavo padėties Onušio valsčiuje.

Gyventojus nuginkluoti stengėsi ir atėjusi Raudonoji armija. Pietryčių Lietuvą „išvadavusio“ Raudonosios armijos 3-iojo Baltarusijos fronto karo tarybos 1944 m. liepos 10 d. „būtinuoju nutarimu“ „Dėl valstybinės tvarkos įvedimo Raudonosios armijos dalinių iš vokiečių okupantų išvaduotose gyvenamosiose vietovėse“ visi gyventojai griežtai įpareigoti per 24 (!) valandas atiduoti šaunamuosius ir šaltuosius ginklus, šaudmenis bei kitą karinį turtą. Nepaklususiems grasinta karo tribunolo teismu ir nuosprendžiais pagal karo meto įstatymus. Šį reikalavimą pakartojo Trakų apskrities vykdomasis komitetas; visų tipų ginklai bei šaudmenys turėjo būti atiduoti ne vėliau kaip iki liepos 30 d.⁴ Tačiau šių kategoriškų ir griežtų įsakymų rezultatai, matyt, buvo menki.

Raudonoji armija Trakus „išvadavo“ 1944 m. liepos 12 d. per Vilniaus puolimo operaciją. Išėję iš miškų raudonieji partizanai tapo partiniais veikėjais, sovietų valdžios pareigūnais, apskritai padėties šeimininkais. Apie 60 partizanų, priklausiusių Trakų partizanų brigadai (1944 m. birželio pradžioje joje buvo daugiau kaip 400 kovotojų)⁵, tapo įvairių partinių ir sovietų valdžios institucijų darbuotojais. LKP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto sekretorius Michailas Afoninas-Petras tapo LKP(b) Trakų apskrities pirmuoju sekretoriumi, Teofilis Mončiūnskas-Žvirblis – apskrities vykdomojo komiteto pirmininku, Jonas Moliejus – LKP(b) Trakų apskrities komiteto kadro skyriaus vedėju, iš Žaslių kilęs Vaclovas Jusevičius (Vilniaus ap-

skirtyje veikusio sovietinių partizanų „Perkūno“ būrio vadas) – karinio skyriaus vedėju ir kt. Dauguma sovietinių partizanų, buvusių karo belaisvių buvo mobilizuoti į Raudonąją armiją. Bakaloriškių sunaikinimo operacijai vadovavęs Sergejus Sergejevas žuvo 1945 m. gegužės 1 d. kovose prie Berlyno⁶.

Po sovietinio „išvadavimo“ kaimų savi-saugų vyrai tarsi pasikeitė vaidmenimis su raudonaisiais partizanais. Aktyviausi kaimų savi-saugininkai, „atkūrus“ sovietų valdžią ir buvusiems jų priešams susėdus į valdžios kėdes, buvo priversti slapstytis, pereiti į nelegalią padėtį, išeiti į mišką ir kt. Tačiau tiek vieni, tiek kiti tapo prasidėjusio „karo po karo“ dalyviais.

Komunistų partijos ir sovietų valdžios dokumentuose padėtis Trakų apskrityje pirmomis savaitėmis vaizduota kaip palyginti rami, įvykių raidos prognozės buvo optimistinės: apskrities centras Trakai nesugriauti, visa apskritis mažai nukentėjusi, visuose valsčiuose iki 1944 m. rugpjūčio pradžios sudarytas sovietų žemutinės valdžios aparatas, arklių ir darbo jėgos kaimuose pakanka, nematyta sunkumų nuimti neprastą 1944 m. derlių. Apskrities ūkininkai prašė nemokamos miško medžiagos statyboms⁷ (matyt, jos prašė ir sudegintų Bakaloriškių žmonės). Onušio valsčiuje gyveno apie 11,4 tūkst. žmonių, po karo gyventojų skaičius buvo mažai pakitęs⁸.

Tačiau greitai padėties vertinimai sovietų valdžios dokumentuose ėmė keistis. Lietuvos SSR vadovų informacijose į Maskvą apie padėtį Trakų ir kitose 1944 m. vasarą „išvaduotose“ Lietuvos apskrityse buvo pažymima: apskrityse ir valsčiuose, kur gyventojų dauguma lietuviai, dar neatliktas „valymas“ – nesunaikinti lietuvių tautos „išdavikai“ ir vokiečių anksčiau sudarytos ginkluotos „gaujos“, kurios kai kur slapstosi miškuose. Esą šios smulkios „gaujos“, veikiančios miškuose ir kaimuose, daro neigiamą įtaką gyventojams ir kt.⁹ Šiek tiek kitaip buvo vaizduojamos Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų politi-

nės nuotaikos. Dėl sovietų valdžios vykdomo „baltųjų lenkų“ (Armijos krajosvos) būrių nuginlavimo lenkai reiškė didelį nepasitenkinimą sovietų valdžia ir jos veiksmais¹⁰.

Apskritai daugelis grįžusių ar iš sovietinio užnugario ką tik atvykusių vadovaujančių partinių ir sovietinių veikėjų nepažino vietinių sąlygų ir žmonių nuotaikų, gyveno pergalingo karo eigos nuotaikomis, todėl buvo įsitikinę, kad nekenčiama vokiečių okupacija, sovietinių partizanų veikla Rytų ir Pietryčių Lietuvoje bei kiti veiksniai subrandino palankias sąlygas „socializmo kūrimui“ ir „buržuazinių nacionalistų“ pasipriešinimo sunaikinimui. Visi sovietiniai veikėjai, net ir nepuoselėję tokių iliuzijų, siekė kuo greičiau palaužti antisovietinį pasipriešinimą. Padėtis anksčiausiai „išvaduotose“ Rytų ir Pietryčių Lietuvos apskrityse sovietiniam režimui buvo svarbi politiniu propagandiniu požiūriu sprendžiant politinius Lietuvos įjungimo į SSRS sudėtį, tolesnius sovietų valdžios įtvirtinimo ir stiprinimo uždavinius.

Vos tik atsikūrusi ir sutvirtėjusi sovietų valdžia pradėjo vykdyti prievartinę karinę mobilizaciją, sovietinę žemės reformą ir kt.; tai buvo daroma vis stiprėjančios prievartos priemonėmis, kartu ir didėjančio pasyvaus ir aktyvaus pasipriešinimo sąlygomis.

Onušio valsčiuje 1944 m. rudenį susiformavo Jono Matukevičiaus-Vilko vadovaujamas apie 40 partizanų būrys, ypač aktyviai veikęs Bakaloriškių, Žilinėlių, Kaniūkų kaimų apylinkėse¹¹, taip pat pradėjo veikti mažesni būriai, vadovaujami Jono Dambrausko-Siaubo, Edmundo Siniausko-Liūto, ir kt. būriai bei grupės. Besiorganizuojančios partizanų struktūros vadintos įvairiai, taip pat ir Bakaloriškių junginiu¹².

Pasyvus ir besiorganizuojantis aktyvus (ginkluotas) pasipriešinimas lėmė tai, kad komunistų partijos ir sovietų valdžios Trakų apskrities vadovybė sunkiai kontroliavo padėtį ir sprendė jiems keliamus uždavinius. LKP(b) CK biuras 1944 m. spalio 5 d. svars-

tė klausimą, kaip vykdoma sovietinė žemės reforma Trakų apskrityje. Biuro vertinimu, Trakų apskrities partinės ir sovietų valdžios darbe buvo „rimtų trūkumų“, reforma apskrityje beveik nevyko¹³. Įgyvendinant LSSR aukščiausiosios valdžios 1944 m. rugpjūčio 30 d. priimtą „Įstatymą vokiečių okupacijos padariniams žemės ūkyje likviduoti“ Trakų apskrityje, kur ištisi kaimai ginklavosi ir priešinosi sovietiniams partizanams, keblus uždavinys buvo išsiaiškinti ūkių savininkus, aktyviai padėjusius vokiečiams (iš jų žemė turėjo būti atimta). Biuro parengiamojoje medžiagoje pažymėta: „Darbą, išsiaiškinant ūkių savininkus, aktyviai padėjusius vokiečių okupantams, aktyviai kovojusius su partizaniniu judėjimu ir tęsiančius kovą su tarybų valdžia, žemės komisijos tik pradeda“¹⁴.

Be kitų priemonių, LKP(b) CK biuras įpareigojo LSSR NKVD komisarą generolą Juozą Bartašiūną artimiausiu laiku imtis ryžtingesnių priemonių likviduojant „banditizmą“ Trakų apskrityje¹⁵.

1944 m. rudenį–1945 m. pradžioje Trakų apskrityje suformuotas „liaudies gynėjų“ (stribų) batalionas. Iš pradžių jame buvo 240 žmonių (kiekviename valsčiuje 25–40 vyrų); 1944 m. lapkričio mėn. batalione buvo 80 žmonių. Dėl „nepakankamo politinio masinio darbo“ tarp stribų ir gyventojų 1945 m. vasarą jame liko tik 24 vyrai¹⁶.

Onušio valsčiaus Gudašų kaime 1944 m. rugsėjo 28 d. įvyko tragiškas įvykis: šio kaimo valstietis („buožė“) kirviu užmušė sovietinį milicininką, atvykusį atimti (konfiskuoti) iš jo žemės ūkio inventorių ir kitą turtą¹⁷. Šis įvykis, be abejo, buvo išskirtinai retas, tačiau jis žymėjo naujo lygmens priešpriešą ir konfliktą tarp sovietų valdžios atstovų ir vietos gyventojų: vokiečių okupacijos metais sovietiniai partizanai galėjo išsivesti karvę ar telyčią, palikti valstietį be duonos kąsnio; dabar sovietų valdžios atstovai kėsinosi į visą „kilnojamą ir nekilnojamą turtą“, į pačius privatinės nuosavybės pagrindus.

1944 m. rudenį Trakų apskritis iš kitų Lietuvos apskričių išsiskyrė partizanų veiklos aktyvumu: joje (ir Ukmergės aps.) spalio mėn. žuvo 31 sovietinės okupacinės kariuomenės kareivis, kitose Lietuvos apskrityse – 18¹⁸.

Paminėtini šie Onušio apylinkių partizanų veiksmai. 1944 m. lapkričio 12 d. 2 val. 40 partizanų būrys, ginkluotas 3 kulkosvaidžiais, automatais, šautuvais ir granatomis, puolė Onušio miestelį, apšaudė valsčiaus vykdomojo komiteto ir milicijos būstines. Jiems pasipriešino 5 milicininkai ir 15 ginkluotų sovietinių aktyvistų. Pasak sovietinių šaltinių, sovietinė pusė aukų neturėjo, o žuvo 2 partizanai. Pasiėmę su savimi žuvusiuosius, partizanai pasitraukė. Lapkričio 14 d. Onušį partizanai vėl puolė, šį kartą – dienos metu, apie 4 val. po pietų. Onušio milicija ir sovietinis aktyvas partizanus pasitiko miestelio prieigose ir privertė juos atsitraukti¹⁹.

Lapkričio 22 d. apie 40 partizanų būrys prie Bakaloriškių apsupo 5 NKVD kariuomenės kareivius, vežusius iš kaimo šieną, apšaudė juos iš kulkosvaidžių ir šautuvų. Keturiems enkavėdistams (vienas iš jų buvo sužeistas) pavyko išsiveržti iš apsupties, vieną partizanai paėmė į nelaisvę. Jis buvo pririštas prie vežimo su šieną, aplietas benzinu ir kartu su vežimu sudegintas. Šį aktą galima vertinti kaip žiauraus simbolinio keršto aktą už sovietinių partizanų sudegintą Bakaloriškių kaimą. Keršto auka tapo NKVD kariuomenės 298-ojo pulko 2-ojo bataliono kuopos kareivis Ovečkinas²⁰.

1944 m. rudenį NKVD kariuomenei siautėjant Ukmergės apskrityje dalis joje veikusių partizanų grupėmis persikėlė per Nerį ir tęsė veiklą Trakų apskrityje. (Tai, matyt, buvo Žalio Velnio – Jono Misiūno vadovaujami partizanai.) Žaslių valsčiuje jie siuntinėjo rašomąją mašinėlę ir ranka rašytus lapelius sovietų valdžios pareigūnams, reikalavo, kad šie atsakytų savo pareigų. Įspėdami juos partizanai grasino padegti valdžios pareigūnams priklausančius ūkinius pastatus.

Apskritai prievartos, smurto, žudynių ratas dar nebuvo įsisukęs. Net ir vėliau Pietryčių Lietuvos partizanai kartais apsiribodavo palyginti švelniomis bausmėmis savo priešų atžvilgiu. 1945 m. Merkinės apylinkių partizanai nubaudė kelių stribų motinas nukirpdami joms plaukus²¹ ir kt.

Tačiau žmonių nepaklusnumo, stiprėjančių partizanų veiksmų išgąsdinta Trakų apskrities partinė ir sovietinė vadovybė jau 1944 m. lapkričio pabaigoje kreipėsi į LKP(b) CK, prašydama „leisti ištremti šeimas, kurių nariai kovoja ginkluotą kovą prieš tarybų valdžią“ (galimas dalykas, tai buvo pirmas tokio pobūdžio apskrities valdžios Lietuvoje prašymas; vėliau, 1945–1946 m., jų buvo daug), taip pat prašė paveikti LSSR NKVD komisarą J. Bartašiūną, kad šis NKVD kariuomenės jėga padėtų vykdyti LKP(b) CK 1944 m. spalio 5 d. nutarimą spartinti sovietinę žemės reformą ir kt.²²

Kalbant apie Onušio apylinkių partizanų veiksmus 1945 m. žiemą ir pavasarį kaip išskirtinius galima paminėti tokius faktus: 1945 m. vasario 5 d. Migūčionių kaime NKVD kariuomenės 25-ojo pulko kuopos, vykdydžiusios karinę čekistinę operaciją, 17 kareivių būrys pakliuvo į partizanų pasalą, visi jie buvo nukauti²³. Kovo pradžioje į partizanų pasalą Ginakiemio kaime pateko didelė grupė sovietų valdžios pareigūnų ir aktyvistų, iš viso žuvo 11 žmonių²⁴, tarp jų, matyt, buvo ir buvęs sovietinis partizanas, Bakaloriškių kaimo sudegimo akcijos dalyvis J. Moliejus.

Apskritai dėl daugumos gyventojų pasyvaus pasipriešinimo ir partizanų ginkluotos kovos susidarė tokia padėtis, kuri sovietiniuose šaltiniuose apibūdinama kaip „labai įtempta“. Lėtai ir sunkiai, braškėdamas judėjo prievartinių sovietizacijos procesų „vežimas“, laužydamas žmonių likimus, istoriškai susiformavusius santykius ir tradicijas, morales, tautines, kultūrines vertybes. Onušio

valsčiuje iki 1944 m. rugsėjo vidurio į sovietinės žemės reformos fondą paimta 2134 ha žemės, tačiau „darbo valstiečiai“ jos buvo paėmę tik 30 ha (Rūdiškių vlsč. – 444 ha, Vievio vlsč. – 443 ha)²⁵. Onušio valsčius visos apskrities mastu labai atsiliko vykdydamas visas sovietines žemės ūkio prievoles. Valsčiuje beveik neveikė tuoj po „išvadavimo“ sudaryta žemutinė apylinkių valdžios grandis, kai kur visai neliko sovietinių pareigūnų. 1945 m. pradžioje valsčiaus valdžia svarstė „apylinkių komitetų atstatymo“ klausimą. Nebuvo kam surašinėti „buožinių“ ūkių, surašinėtojai atsisakydavo eiti savo pareigas. Tai, kas buvo vykdoma, vyko „su stribų bataliono pagalba“²⁶. Nereikia aiškinti, kad stribai ir kitos sovietų valdžios ginkluotos represinės struktūros veikė brutalia prievartos jėga. Kartais šios jėgos naudojimas įgaudavo betikslių, nusikalstamų formų. LKP(b) Trakų apskrities komiteto karinio skyriaus vedėjas, buvęs sovietinis partizanas V. Jusevičius kalbėdamas Žaslių valsčiaus apylinkių pirmininkų susirinkime 1945 m. vasarį pageidavo, kad „ginkluotos jėgos nedegintų ūkių, kuriuose niekas nesipriešina. Ugnyje žūva turtas, kurį reikėtų prasmingai sunaudoti“. Jam, kaip buvusiam sovietiniam partizanui, desantu atsiųstam į Polocko apylinkes ir iš čia pėsčiomis atvykusiam į Rytų Lietuvą, tai, matyt, priminė Baltarusijoje matytus okupantų vokiečių sudegintų sodybų ir kaimų vaizdus. Milicijos viršininkas tame susirinkime kalbėjo apie sovietinių aktyvistų savavaliavimą grobstant „liaudies priešų“ turtą, esą nei valsčiaus valdžia, nei milicija nežino, kur jis dingsta²⁷.

Tokie dalykai dėjosi visoje Trakų apskrityje. LKP(b) Trakų apskrities komitetas 1945 m. balandžio 4 d. posėdyje konstatavo „šiurkščiausius pažeidimus“ vykdamas sovietinę žemės reformą: apskrities žemės komisija nekontroliavo valsčių komisijų darbo, šios be jokios apskaitos „realizavo“ žemės ūkio

inventorių, gyvulius, trobesius, sėklas – turta, kuris buvo konfiskuotas iš „vokiečių kolonistų“, „liaudies priešų“, apkarpytų „buožinių ūkių“. Savavaliavo ir milicija: Rūdiškių valsčiuje ji pasisavino 8 arklius²⁸.

Iki 1945 m. vasario pradžios visoje Trakų apskrityje sovietinės žemės reformos vykdymas palietė 1004 ūkius (jiems priklausė 41 998 ha žemės), iš 401 ūkio atimta visa žemė, „gyvas ir negyvas inventorių“, 85 ūkiai apkarpyti iki 5 ha dydžio. Aprūpinta ūkiais 21 sovietinių partizanų ir 175 raudonarmiečių šeimos ir kt.²⁹ Visi šie skaičiai vykdant prievartinę sovietinę žemės reformą sparčiai didėjo.

Apskrities žemės ūkyje ir kaimo gyvenime vyko didžiuliai socialiniai-ekonominiai sukrėtimai. 1945 m. gegužės viduryje Trakų apskrityje buvo 12 tūkst. valstiečių ūkių, kurie neturėjo arklių ir stokojo sėklos pavasario sėjai³⁰. Kita vertus, aukščiausioji partinė ir sovietų valdžia reikalavo dar spartesnių „vokiečių okupacijos padarinių likvidavimo žemės ūkyje“ tempų. 1945 m. balandžio 10–12 d. Vilniuje vykusiame LKP(b) CK V plenumo Trakų apskritis minėta tarp kitų Lietuvos apskričių, kuriose yra daugiausia neišdalytos žemės, t. y. blogiausiai vykdoma sovietinė žemės reforma³¹.

Dėl visų sovietų valdžios nesėkmių kalčiausiais, aišku, liko žemutinės grandies partiniai ir sovietiniai pareigūnai. Į NKGB sudarytus politiškai nepatikimų, „susikompromitavusių“ partinių ir valdžios pareigūnų sąrašus pateko Onušio valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Jonas (Ivanas) Bucylinas (pasirodo, jis buvo tarnavęs Lietuvos pasienio policijoje) bei valsčiaus partinis organizatorius (partorgas) Vladas Zapolskis. Pastarasis, be įvairių kitų „nuodėmių“ (bailumo, pasyvumo, girtuokliavimo ir kt.), į NKGB nemalonę pateko ir dėl to, kad viename valstiečių susirinkime 1945 m. balandžio mėn. buvo nevykusiai pasakęs: „Draugai, galbūt jums

nepatinka, kad pas jus užaina kareiviai, paima telyčią, paršiuką...“ Šie jo žodžiai įvertinti kaip „antitarybiniai“, šmeižikiški NKVD kariuomenės atžvilgiu³².

LKP(b) Trakų apskrities pirmasis sekretorius M. Afoninas 1945 m. birželio 5 d. įvykusiame apskrities komunistų susirinkime kalbėjo: „Nėra propagandos masių tarpe, tarybinė spauda nepasiekia kaimo gilumos. Vokiečių okupacijos metu mūsų tarybiniai veikėjai stipriau kovojo su liaudies priešais negu dabar. Mes turime savo rankose ir valdžią, ir spaudą, ir laisvą žodį, bet mes nesugebame laisvai pasakyti tarybinės teisybės, o priešai tuo pasinaudodami varo visokias tamsias provokacijas“³³.

Neretai buvę sovietiniai partizanai, susidūrę su rūsčia pokario Lietuvos tikrove, sakydavo, kad „miške buvo lengviau“³⁴.

1945 m. pavasarį iš Lietuvos buvo tremiami visi vokiečių tautybės asmenys, tačiau išsiplėtus ir sustiprėjus ginkluoto ir antisovietinio pagrindžio veiklai iš kai kurių apskričių pradėta tremti „antisovietinius elementus“, suimtus partizanus, jų rėmėjus ir jų šeimų narius. Trakų apskritis buvo viena iš tų Lietuvos apskričių, kuriose anksčiausiai po „išvadavimo“ prasidėjo trėmimai. (Taigi LSSR aukščiausioji valdžia pagaliau atsižvelgė į Trakų apskrities valdžios siūlymus 1944 m. rudenį kaip represinę priemonę naudoti trėmimus.)

Partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimas Trakų apskrityje įvykdytas 1945 m. gegužės 21 d. naktį į 22 d. Iš viso turėjo būti ištremti 107 ūkių žmonės (žmonių skaičius nenurodytas), trėmimui vykdyti iš Trakų į valsčius pasiųsti 97 sovietiniai aktyvistai. Taigi trėmimo užmojis buvo didelis, vietinio partinio ir sovietinio aktyvo pasiūsta labai daug (matyt, beveik visas), tačiau pirmojo trėmimo iš apskrities akciją dėl nežinomų priežasčių galima vertinti kaip nesėkmingą: trėmimo vykdytojai „vietoje“ nerado net 71 žmogaus – žmonės, matyt, negyveno namuose, spėjo

pasislėpti. Matyt, ne visas partinis aktyvas buvo patikimas ir galėjo įspėti žmones apie trėmimą. Antai Aukštadvario valsčiuje liko neištremti Verganavičienė, Nenartavičienė, Kulebickas, Kaburienė – iš viso 15 šeimų nariai. Pasislėpė net Onušio kunigas Nikodemas Švogžlys-Milžinas, taip pat Semeliškių kunigas³⁵.

Duomenų apie partizanų ir kitų „antiso-vietinių asmenų“ bei jų šeimų trėmimus 1945 m. pavasarį istoriografijoje nėra³⁶, tačiau galima spėti, kad iš Trakų ir Alytaus apskričių jie galėjo būti vieni didžiausių Lietuvoje.

1945 m. gegužės 31 d. Lietuvos SSR vadovybė paskelbė amnestiją antisovietinio pagrindžio dalyviams ir besislapstantiems nuo sovietinės mobilizacijos asmenims (pirmąkart ji skelbta vasario 2 d.). Į visas apskritis pasiųstos LKP(b) CK agitatorių brigados. Kaip teigiama Antano Sniečkaus direktyviniame rašte, jų atvykimas į apskritis „toli gražu“ neturėjo atleisti nuo atsakomybės dirbant politinį masinį darbą komunistų partijos apskričių komitetų ir jų sekretorių. Į šį darbą turėjo būti įtrauktas vietinis sovietinis aktyvas, ištikima sovietų valdžiai inteligentija³⁷. Trakų apskrities komitetas į Žaslių, Semeliškių ir Onušio valsčius dešimčiai dienų komandiravo 100 partinių ir sovietinių aktyvistų politiniam masiniam darbui su valstiečiais. (Kartu valsčių partorgai, vykdomųjų komitetų pirmininkai, NKVD įgaliotiniai buvo įpareigoti patikrinti sribų būrių sudėtį, į juos įtraukti daugiau „patikrintų“ komunistų ir komjaunuolių, turėjo būti sustiprintas NKGB–NKVD apskrities aparatas³⁸.)

Į Vilniaus, Trakų ir Alytaus apskritis pasiųstos brigados vadovas Elijas Bilevičius atskaitose A. Sniečkui gyrėsi, kad jo brigados agitatoriai kartu su apskričių aktyvu atliko didelį, „gilų“ aiškinamąjį darbą, jų agitacija pasiekė liaudies „masių gilumas“, „gūdžias“ vietas, kurių valstiečiai nebuvo matę apskrities laikraščio, o „banditai“ jose organizuodavo valstiečių susirinkimus ir apdėdavo juos

„privalomaisiais pristatymais“. Tik per vieną dieną (data nenurodyta) į Trakų karinį komisariatą atvyko užsiregistruoti 450 vyrų, iki 1945 m. birželio 27 d. užsiregistravo 1300, iki liepos 4 d. – 1600 vyrų³⁹. Gyventojai kovoje su „banditizmu“ esą remia sovietų valdžią. Pasak E. Bilevičiaus, mažai užsiregistravusiųjų atėjo su ginklais: jie teigė, kad yra ne banditai, o tik slapstėsi nuo mobilizacijos. E. Bilevičius manė, jog dalis jų vis dėlto „dėl visa ko“ paslėpė ginklus. Jis darė drąsias išvadas, kad prasidėjo „banditų“ pakrikimo procesas, didžioji jų dauguma jau išėjo iš miško (legalizavosi), jame liko tas „elementas“, kurį išėti iš miško reikia priversti jėga. Tiesa, jis pripažino, kad tai padaryti nebus lengva: tų apskričių NKVD–NKGB skyriai neturi pakankamai duomenų apie tai, kur „banditai“ bazuojasi, kiek jų yra, kaip jie ginkluoti. Neturėdama tokių duomenų kariuomenė negali aktyviai kovoti.

E. Bilevičiaus manymu, Alytaus, Trakų ir Vilniaus apskrityse susidariusi palanki padėtis likviduoti „banditizmą“. Jis siūlė pradėti negailestingą kovą dėl „revoliucinio teisėtumo“: „dabar būtina jėga smogti veikiančioms banditų grupėms“, neleisti joms vėl išaugti⁴⁰.

Sunku suprasti ir paaiškinti, kuo remdamasis E. Bilevičius darė tokias optimistines, drąsias prognozes ir išvadas „buržuazinių nacionalistų“ ginkluoto pagrindžio likvidavimo atžvilgiu. Jos atitiko realią padėtį galbūt tik Vilniaus apskrityje, kur palyginti greitai ir sėkmingai buvo naikinamas lenkų pagrindis. Ne taip kaip lietuviai, kurie boikotavo sovietinę karinę mobilizaciją, lenkai labai smarkiai nesipriešino⁴¹, lenkų organizuotas pagrindis jau 1945 m. iš esmės buvo sunaikintas. Galbūt optimistines nuotaikas žadino ir per užverbuotą agentūrą gaunama informacija apie tai, kad Pietryčių Lietuvos partizanų vadai nedraudė partizanams registruotis (legalizuotis). Jų požiūriu, legalizacija turėjo būti tarsi natūrali atranka, kurią reikėjo būtinai atlikti, nes su gausybe partizanų buvo sunku išsilaikyti ir

kt.⁴² Nors sovietų valdžios skelbtos amnestijos ir legalizavimosi galimybės veikė demoralizuojamai, jos toli gražu nepakirto lietuvių nacionalinio antisovietinio ginkluoto pagrindžio tokiu mastu, kokį jį įsivaizdavo E. Bilevičius ir kiti sovietiniai veikėjai.

Negailestingos bekompromisės kovos ir „jėgos“ smūgių taktika, siekiai kuo greičiau užgniaužti lietuviškąjį antisovietinį pagrindį turėjo įvairiapusiškai skaudžių, tragiškų padarinių. Sovietizacijos procesus ir sovietines represijas vykdžiusi sovietų valdžia, ypač silpnai apsaugotos jos žemutinės grandys, sulaukė tokių pat atsakomųjų negailestingų ir žiaurių smūgių.

1945 m. liepos mėn. NKVD–NKGB apskričių ir valsčių instancijas Pietryčių Lietuvoje pasiekė partizanų įspėjimai, kad dėl partizanų šeimų trėmimų bus imtasi represijų prieš sribų šeimas. Antai Alytaus apskrityje, Seirijų valsčiuje liepos 19 d. trys partizanai sulaikė uogaujančias moteris ir joms pareiškė: „Mūsų šeimos dabar tremiamos, atsakydami į tai imsime visų priemonių, kad būtų sunaikintos sribų šeimos“⁴³. Partizanai moterų klausinėjo apie sribų šeimas. Taigi partizanų įspėjimuose nuskamba atsakomųjų masinių represijų, keršto akcijų prieš sribus, aišku, ir kitų sovietų valdžios pareigūnų šeimas, motyvai.

1945 m. liepą buvo švenčiamos sovietų valdžios atkūrimo Lietuvoje 5-osios metinės. Šia proga sovietinė propaganda išsijuosusi smerkė „buržuazinį nacionalizmą“. LKP(b) Trakų apskrities komiteto nutarime dėl pasirengimo šiai šventei ir jos renginių organizavimo buvo pažymima, kad vokiečių okupantai sugriovė apskrities ekonomikos pagrindus (sunaikino 80 proc. pramonės, 60 proc. gyvulių, 50 proc. arklių ir kt.). „Vokiečių barbarams“ esą nepavyko pakirsti lietuvių tautos ryžto kovoti dėl naujo, laimingo gyvenimo ir bendradarbiavimo sovietinių tautų broliškoje šeimoje⁴⁴. Matyt, VKP(b) CK biuro Lietuvoje patarimu LKP(b) CK vadovybė nutarė

pasiųsti padėkos laišką Josifui Stalinui su Lietuvos gyventojų parašais. Tačiau ši kampanija Trakų apskrityje (kaip ir visoje Lietuvoje)⁴⁵ gėdingai sužlugo, prie jos nesėkmės netiesiogiai (netinkamu elgesiu) prisidėjo ir patys sovietiniai pareigūnai⁴⁶.

LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus kalbėdamas Tarybų Lietuvos inteligentų pirmajame suvažiavime 1945 m. liepos 14 d. minėjo „buržuazinių nacionalistų“ įvairiose Lietuvos apskrityse įvykdytus teroro aktus, tarp jų ir mokytojo Zigmo Zalecko nužudymą Trakų apskrityje. Jis sakė, kad esą vyriausybė gauna „dešimtis susirinkimuose, mitinguose priimtų rezoliucijų, kuriose išreiškiamas tvirtas pageidavimas padaryti galą kruvinajam banditų šėlimui“, todėl siūlė „griebtis priemonių ir prieš [banditų] šeimas, nes šeimos jiems padeda“⁴⁷.

A. Sniečkaus siūlymas Trakų apskrityje įgyvendintas netrukus. Liepos 17 d. iš Trakų apskrities ištremtos 44 šeimos (180 žmonių): iš Onušio valsčiaus – 15, Kaišiadorių – 12, Žaslių – 9, Žiežmarių – 5 ir kt. Taigi labiausiai nukentėjo Onušio ir kiti Trakų apskrities „lietuviški“ valsčiai. Tam tikrais aspektais įdomus yra su šiais trėmimais susijęs LSSR LKT ir LKP(b) CK įgaliotinio Karolio Didžiulio (iki 1940 m. – Grosmanas) 1945 m. liepos 19 d. pranešimas LKP(b) CK. Matyt, todėl, kad 1945 m. gegužės trėmimas nebuvo sėkmingas, jis pabrėžė, jog trėmimų operacija įvykdyta „tiksliai, be jokių sutrikimų“, tik 9 žmonės nerasti namuose. Ji pradėta 4 val., pabaigta 11 val. K. Didžiulis pažymėjo, kad tremiamos šeimos dažniausiai turėjo labai mažai daiktų ir produktų, todėl mažai ir pasiėmė; esą daugelis drabužių ir dalį produktų laikė ne namie, pas gimines. Jis padarė išvadą, jog žmonės taip elgėsi todėl, kad turtas nebūtų konfiskuotas. Esą žmonių nuotaika buvo žvali, niekas neverkšlino ir nesielvartavo⁴⁸.

Galimas daiktas, kad K. Didžiulis (Grosmanas), senas komunistas, „revoliucinio ju-

dėjimo“ Lietuvoje veteranas, susidūrė su jam sunkiai suvokiama, skaudžia socialine politine tikrove. Tremiamus žmones jis įsivaizdavo kaip turtingus „buožes“, o iš tikrųjų tai buvo daugiausia nuskurdinti valstiečiai, kurie ilgai „kelionei“ į Sibirą daiktų ir maisto atsargų nepasiėmė todėl, kad jų vargu ar turėjo. Ir apskritai ne „buožės“, o vidutiniai ir mažžemiai valstiečiai Pietryčių Lietuvoje sudarė antisovietinio ginkluoto pagrindžio socialinę bazę, patyrė skaudžiausias sovietinės represijas, kartu išlaikė ir tvirtą pasipriešinimo dvasią.

SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje Ivanas Tkačenka 1945 m. liepos 8 d. radiogramoje Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkui Ivanui Rudykai, Trakų NKVD–NKGB viršininkams Smirnovui ir Jakovui Rožavskiui priekaištavo: „Trakų apskrityje banditai elgiasi akiplėšiškai, o Jūs nieko nedarote, laukiate kažkokių ginkluotų jėgų ir ignoruojate naikintojų batalionus“. Jis įsakė aktyviau kovoti su „banditais“ savo turimomis jėgomis⁴⁹.

Liepos 24–29 d. Trakų apskrityje įvykdyta karinė čekistinė operacija, kurios metu, sovietinių šaltinių duomenimis, buvo sutriuškinta Lūšies (Leono Tarasevičiaus) „banditų“ grupė; per tą laikotarpį legalizavosi 264 partizanai, iš jų su ginklais – 62. Užsiregistravę partizanai panaudoti Geležinio Vilko „gaujos“ demoralizavimui⁵⁰.

1945 m. liepos 26–28 d. Vilniuje įvyko LKP(b) CK VI plenumas. Nors jame svarstyti privalomųjų žemės ūkio produktų pristatymo, derliaus nuėmimo, rudens sėjos ir kiti ūkiniai bei masinio politinio darbo klausimai, neliko nuošalyje ir tokia aktualija, kaip nacionalinio pagrindžio slopinimas. Pažymėtina, jog ir plenumo dalyviai optimistiškai vertino kovos su „banditizmu“ procesą bei rezultatus. LKP(b) CK sekretorius Kazimieras Liaudis darydamas pranešimą žemės ūkio klausimais ragino: „Reikia priversti buožę pajusti jėgą ir tarybinių įstatymų tvirtumą.

Reikia aiškinti valstiečiams, kad grūdų pristatymas turi būti svarbiausias priesakas“. (Lietuvos valstiečiai buvo apkrauti didžiulėmis prievolėmis sovietinei valstybei, vien grūdų turėjo pristatyti 147,4 tūkst. t⁵¹.) Kitas LKP(b) CK sekretorius Kazys Preikšas neabejojo, kad „buržuaziniams nacionalistams“ suduota nemažai triuškinamų smūgių, jie esą jau stengiasi visais būdais slėpti savo „vokišką“ prigimtį ir ryšius su vokiečiais. Net ir NKVD komisaras J. Bartašiūnas optimistiškai vertino kovos su nacionaliniu pagrindžiu rezultatus: pasak jo, nors „nacionalistinis“ pagrindis 1945 m. vasarą ir suaktyvino savo veiksmus, „banditai“ priversti veikti smulkios grupėmis po 2, 3, 5 žmones, Lavrentijaus Berijos potvarkiu su jais kovoja tris kartus daugiau kariuomenės negu 1945 m. žiemą. J. Bartašiūnas džiaugėsi „banditinių“ formučių demoralizavimosi ir legalizavimosi rezultatais, šiuos procesus iliustravo skaičiais iš Trakų apskrities: esą vien šioje apskrityje per liepos mėn. legalizavosi 2995 žmonės. Komisarai siūlė nepiktnaudžiauti karine jėga, imtis kantraus aiškinamojo darbo: esą tik teisinga bolševikinė agitacija galės galutinai išgydyti tuos žmones, „apnuodytus lietuviškai vokiškų nacionalistų“. Jis kritikavo LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto sekretorių Juozą Paplauską, pareiškusį, kad „politinis darbas su gyventojais yra neefektyvi, pusinė priemonė. Reikalinga kariuomenė ir smūgiai jėga“⁵².

LKP(b) Švenčionių apskrities komiteto propagandos skyriaus sekretorius F. Arcimovičius iš plenumo tribūnos kritikavo „Sovetskaja Litva“ laikraštį, nekritiškai nušvietusį padėtį Trakų apskrityje (kartu jis palietė sovietinės spaudos teiginių tuštumo, absurdiškumo, visiško atitrūkimo nuo gyvenimo realijų problemą). Esą laikraštyje taip teigiamai rašoma apie Trakų apskritį, jog jam pasirodė, kad jis savo apskrityje nieko neveikiąs. Salėje sukėlė juoką jo žodžiai: „Vis dėlto reikia turėti bolševikinę sąžinę taip rašant“. Laikraštyje rašyta, kad kiekvienas valstietis supažin-

dintas su SSRS LKT ir VKP(b) CK 1945 m. gegužės 13 d. nutarimu „Dėl privalomųjų pristatymų valstybei“. Anot jo, taip negali būti, juk nesupažindinsi kiekvieno valstiečio su partijos nutarimais; pakaktų parašyti, kad dauguma jų supažindinta⁵³. Visiškai atsitiktinai, kritikuodamas pernelyg optimistiškai vaizduojamą padėtį būtent Trakų apskrityje, jis pasirodė įžvalgus ir pranašiškas.

1945 m. rugpjūčio 3 d. Onuškyje, klubo salėje įvyko mitingas, skirtas Berlyno (Potdamo) konferencijos pabaigai (ji baigėsi rugpjūčio 2 d., jos nutarimai deklaravo didžiųjų laimėjusių karą valstybių vienybės idėją, įtvirtino pokarinius teritorinius pertvarkymus, kuriuose, beje, nebuvo vietos Lietuvos valstybei) ir „taikos visame pasaulyje įsigalėjimui“. Mitinge dalyvavo 200 savo noru ir prievarta suvarytų žmonių; jame kalbėjusieji, be abejo, smerkė „buržuazinius nacionalistus“⁵⁴. Tačiau Onušio apylinkėse karo pabaigos nebuvo matyti.

Tą pačią dieną apskrities partinė ir sovietinė vadovybė apsvarstė apskrityje žuvusių ir palaidotų sovietinių partizanų, Raudonosios armijos karių masinių ir pavienių kapų suregistravimo bei jų pavyzdinio sutvarkymo klausimus. Nutarta visus žuvusiuosius perlaidoti „broliškose kapinėse“ valsčių centruose, parinkti joms gražiausias vietas⁵⁵. Apskrities partiniai ir sovietų valdžios atstovai negalėjo nutuokti, kiek naujų kapų apskrityje dar teks supilti...

NKVD kariuomenės siautėjimas, karinės čekistinės operacijos, okupantų primesta žiauri, be jokių moralės normų ir taisyklių kova, nesiliaujančios sovietinės represijos vertė partizanų vadus imtis atsakomųjų baudžiamųjų priemonių, represijų prieš sovietinius aktyvistus bei jų rėmėjus siekiant juos tramdyti, atgrasinti nuo aktyvios veiklos. Smurtas gimdė smurtą. 1945 m. vasarą leitenantas L. Tarasevičius-Lūšis⁵⁶ Onušio, Valkininkų, Daugų, Alovės, Eišiškių apylinkėse veikusius partizanus suvienijo į Geležinio

Vilko rinktinę. Rinktinės organizavimą trukdė liepos 4–8 d. NKVD kariuomenės surengtas Valkininkų miškų šukavimas. Išdavikui Grybui išdavus buvo suimti 26 partizanai ir rėmėjai iš Jono Jakubavičiaus-Rugio grupės, Daugų valsčiuje suimti 54 žmonės⁵⁷. Liepos pabaigoje Burbonių miške surengtame būrių vadų pasitarime, kuriame dalyvavo L. Tarasevičius, jo pavaduotojas Vaclovas Voveris-Žaibas, Jonas Dambrauskas-Siaubas, M. Vičkačka-Vasara ir J. Jakubavičius-Rugys, nutarta surengti baudžiamąją akciją prieš sovietinius aktyvistus bei asmenis, padedančius NKVD. Kaip matyti iš M. Vičkačkos-Vasaros parodymų, jau liepos pradžioje imta rinkti žinias apie Onušio valsčiaus sovietinius ir partinius aktyvistus, miliciją, „liaudies gynėjus“ (stribus), visus pagalbininkus, kurie išdavinėjo partizanus. Kiekvienas partizanas papasakojo apie sovietų valdžiai palankius savo kaimo gyventojus. Taip buvo surinktos žinios iš viso Onušio valsčiaus ir sudaryti pasmerktųjų mirti sąrašai. Būriams paskirtos veikimo apylinkės. Baudžiamąją akciją nutarta atlikti vienu metu – šeštadienį, kai rengiamos baudžiamosios akcijos aukos turėjo būti savo namuose. M. Vičkačkos teigimu, jis partizanų baudžiamąjį būrį rugpjūčio 3 d. išrikiavo Burbonių miške, jį suskirstė į penkias grupes po 5–12 partizanų, joms nurodė „konkrečiai, kurioje šeimoje ką nužudyti“. Grupių vyresniesiems leista žudyti visus asmenis, kurie, jų nuomone, galėjo pakenkti grupių saugumui. Didžiausiai akcijos vykdytojų grupei vadovavo Stasys Valatkevičius-Niva, joje buvo 12 vyrų. Pasmerktuosius žudyti turėjo savanoriai, tokių neatsiradus – vokiečiai. Per parą grupės išsiskirstė į joms paskirtas vietas⁵⁸.

Vargu ar akcijai vykdyti prireikė vokiečių, t. y. nuo fronto atsilikusių ir Lietuvos partizanų būriuose prieglobstį radusių vokiečių kareivių. Pernelyg daug nuoskaudos, neapykantos, keršto jausmų buvo susikaupę vietinių partizanų širdyse...

Antisovietinio ginkluoto pagrindžio baudžiamoji akcija Onušio valsčiuje įvykdyta 1945 m. rugpjūčio 4-osios naktį į 5-ąją. Kaip vėliau paaiškėjo, tai buvo iki tol visoje Lietuvoje neregėto masto koncentruotas, žiaurus ginkluoto pagrindžio masinis represinis aktas prieš sovietinį aktyvą, sovietų valdžios šalininkus, ypatingas įvykis net SSRS mastu.

Kas įvyko tą rugpjūčio naktį Onušio valsčiuje, matyti iš valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko J. Bucylino ir sekretoriaus Aleksejaus Koturjenkos rašto, nusiųsto Trakų apskrities vadovybei netrukus po tragiškų įvykių – rugpjūčio 6 d. Onušį pirmiausia pasiekė žinios apie žudynes Gruožninkuose (čia nužudytas apylinkės pirmininkas Antanas Glebus ir jo sūnus Stasys, tos pačios apylinkės tarybos sekretorius Jonas Gaina), apie partizanų išsivestus du žmones iš Taučionių kaimo, apie nužudytus Žilinių apylinkės tarybos pirmininką Joną Zinkevičių ir du jo sūnus (jie gyveno Kareivonių kaime), Juozą Linkevičių ir jo sūnų. J. Bucylinas rašė, kad tą naktį Onušio valsčiuje buvo nužudyti iš viso 28 vyrai, moterys ir vaikai; jo teigimu, žmonės buvo žudomi ir rugpjūčio 5-osios naktį į 6-ąją, bendras aukų skaičius siekė 50 žmonių. J. Bucylino pirminiai duomenys apie partizanų nužudytus žmones nebuvo tikslūs (arba jis rašė ir apie žudynių Daugų valsčiuje aukas), netiksliai nurodytos aukų pavardės. Tačiau bendras tą naktį „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytų represijų prieš sovietinį aktyvą, „kaltus“ ir nekaltus sovietų valdžios rėmėjus ir jai prijaunčius asmenis vaizdas buvo akivaizdžiai tragiškas ir sukrečiantis. Žinios apie aukas plaukė iš viso valsčiaus. J. Bucylino rašte atsispindi apėmusi jį (ir visą Onušio valsčiaus valdžią) baimė, kurios, matyt, jis nejautė net ir vokiečių okupacijos metais veikdamas sovietiniame pogrindyje. Anot jo, žuvo geriausi, ištikimi sovietų valdžiai žmonės (šie jo žodžiai rodytų partizanų aukų „kaltumą“). Iš viso valsčiaus į Onušį plūdo pabėgėliai, norintys pasislėpti nuo „banditų“. Miestelis buvo per-

pildytas, žmonės nakvojo po atviru dangumi. Gyvenimas „sustojo“. Apylinkių tarybų pirmininkai atsisakė eiti pareigas, nes gavo „banditų“ įspėjimus mesti darbą, antraip jų laukias toks pat likimas. Kaimų tarnautojai ir aktyvistai nenakvojo savo namuose. „Banditai“ buvo atėję pas Alaburdiškių apylinkės tarybos pirmininką, bet jis su šeima spėjo pabėgti (taigi partizanai, matyt, susidorojo ne su visais jų pasmerktaisiais mirti). „Banditai“ pasirinktas nužudyti aukas „žvėriškai“ kankino. J. Bucylinas savo rašte kartojo: „Vaizdas baisus, padėtis sunki. Darbas stoja“. Pasak jo, daug pasėlių liko nenuimta: išžudytų šeimų ūkiuose derliaus nėra kam nuimti, nes bijodami „banditų“ žmonės kategoriškai atsisako juose dirbti. Išvežtų buožių ūkiuose, kurie buvo atiduoti jų kaimynams, derlius esą taip pat liks nenuimtas: žmonės ateina pas valsčiaus vadovybę ir dėl tos pačios priežasties (baimės) atsisako juose dirbti. Onušio valsčiaus valdžia karštligiškai prašė apskrities valdžios kuo greičiausiai atsiųsti „garnizonus“ į apylinkes, jas apsaugoti ir palaikyti tvarką, antraip derlius liks nenuimtas⁵⁹.

Onušio valsčiaus partinės ir vykdomosios valdžios vadovai 1945 m. rugpjūčio 7 d. uždarame posėdyje svarstė susidariusią padėtį. Konstatuota, kad nužudyta apie 50 sovietinių aktyvistų ir jų šeimų narių, masinės žudynės įvykdytos esą jau trečią kartą (turėti galvoje susirėmimuose su partizanais žuvę sovietiniai pareigūnai), labai daug pavienių nužudymų, iš viso žuvo apie 100 žmonių, „beveik visas mūsų aktyvas“, gyvenimas sustojo, „visos pastangos nuėjo veltui“, iš daugumos valsčiuje gyvenančių šeimų kas nors veikia „bandose“ arba turi su jomis glaudų ryšį. Atsižvelgiant į tai ir siekiant „iš šaknų“ pakirsti banditizmą ir neleisti jam plėstis, nutarta prašyti NKVD organų ištremti iš valsčiaus visas „banditų“, net ir jų rėmėjų, turinčių glaudų ryšį su „banditais“, šeimas, jų turtą perduoti valsčiaus vykdomojo komiteto žinion, kad kuo greičiau valsčiuje būtų atkurtas „taikus ir normalus gyvenimas“⁶⁰.

Taigi mirtinai išgąsdinta vietinė Onušio valdžia pasijuto bejėgė, šaukėsi karinės pagalbos, siūlė imtis neįsivaizduojamo masto sovietinių represijų prieš savo valsčiaus žmones. Gyvenimas Onušio valsčiuje, tiksliau – sovietizavimo procesai, ir iki tol vykę lėtai ir sunkiai, po tragiškų rugpjūčio pradžios įvykių iš tikrųjų visiškai sustojo. Onušio valsčiaus valstiečiai per pirmąją rugpjūčio pusę turėjo pristatyti valstybei 19 t grūdų, o pristatė tik 0,6 t⁶¹.

Turint galvoje anksčiau pateiktus faktus apie valdžios viršūnėse vyravusias tam tikras nusiramino nuotaikas, galima įsivaizduoti, kokį šoką joms sukėlė tragiški įvykiai Onušio valsčiuje. Tuo pat po žudynių komunistų partijos, sovietų valdžios, NKVD–NKGB institucijos operatyviai pradėjo aiškintis nužudytųjų skaičių, buvo sudaromi jų sąrašai. Susipažinti su padėtimi ir asmeniškai įsitikinti tuo, kas įvyko, į Onušį atvyko LKP(b) CK sekretorius K. Preikšas. SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos nurodymu duomenis apie partizanų nužudytus žmones tikrino pats NKVD–NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkas plk. I. Rudyka. NKVD Trakų apskrities pareigūnų sudarytame sąraše buvo 30 nužudytų asmenų (du žmonės išsivesti į mišką), nurodytos jų gyvenamosios vietos: Dusmenyse nužudyti 9 žmonės, Kalėnų kaime – 5, Gruožninkuose – 4, Kareivonyse, Kaniūkuose – po 3, Vergakiemyje, Smaliukuose – po 2, Damanionyse, Gudakiemyje – po 1⁶² (2 išsivestieji buvo iš Taučionių kaimo). Onušio valsčiuje iš viso buvo nužudytas 31 žmogus.

Tuo pačiu metu kaip ir Onušio valsčiuje sovietų valdžios aktyvistų ir jiems prijauniančių žmonių žudynės įvykdytos ir kaimyniniame Alytaus apskrities Daugų valsčiuje⁶³. Istoriuko Juozo Starkausko duomenimis, šiame valsčiuje nužudyta 17 „okupantų rėmėjų ir informatorių“⁶⁴. Taigi iš viso Onušio ir Daugų valsčiuose nužudyti 48 žmonės.

Ginkluoto pagrindžio atsakomoji masinė koncentruota represinė akcija Onušio ir

Daugų valsčiuose (komunistų partijos dokumentuose vadinta „TSRS piliečių masinėmis žudynėmis“) sukėlė neregėtą ne tik vietinių, bet ir sąjunginių valdžios institucijų reakciją. Praėjus vos porai dienų po žudynių, SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje I. Tkačenka apie jas informavo SSRS NKVD–NKGB vadovus L. Beriją ir Vsevolodą Merkulovą, detalai apibūdino nužudytųjų socialinę padėtį, pabrėžė, kad tarp jų buvo žmonių, palankiai atsiliepusių apie „banditų“ šeimų ištrėmimą; pusę žuvusiųjų sudarė „garbaus amžiaus seneliai ir mažamečiai vaikai“. Rugpjūčio 11 d. I. Tkačenka papildomai pranešė L. Berijai, o šis informavo patį J. Staliną, taip pat Viačeslavą Molotovą ir Grigorijų Malenkovą apie tai, kad buvo nužudyti 48 ir išsivesti į mišką 2 žmonės, teroro aktai įvykdyti 31 šeimoje, iš jų 2 rusų, 2 lenkų, kitos lietuvių. Tarp nužudytųjų – vienuolika 60–70 m. amžiaus žmonių, septyni 7–14 m. amžiaus vaikai, šešios 17–20 m. amžiaus merginos. Minėtą akciją įvykdė J. Dambrausko-Siaubo ir Kazio Ramanausko būriai; įvardytas ir teroro akcijos motyvas – kerštas už 1945 m. liepos mėn. trėmimus⁶⁵.

Sovietų valdžia nedelsdama griebsė atsakomųjų represinių akcijų. Baudžiamosios operacijos vykdyti į Onušio valsčių atvyko pats NKVD–NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkas plk. I. Rudyka, NKVD–NKGB Trakų ir Alytaus apskričių viršininkai, LSSR NKVD–NKGB operatyvinė grupė ir gen. mjr. Pavelo Vetrovo vadovaujamos NKVD kariuomenės 4-osios šaulių divizijos dviejų pulkų pajėgos. Rugpjūčio 7 d. gen. ltn. I. Tkačenka pranešė L. Berijai ir V. Merkulovui, kad duotas įsakymas suimti partizanų rėmėjų šeimas, konfiskuoti jų turtą. Jis prašė leidimo „visus pagautus teroristus ir jų rėmėjus viešai sušaudyti arba pakarti vietoje“ (tačiau tokios sankcijos negavo). Daugų ir Onušio valsčiuose sovietiniai baudėjai suėmė apie 60 žmonių. I. Tkačenkos nurodymu rugpjūčio 15 d. iš Alytaus ir Trakų apskričių ištremtos 148 pasipriešinimo dalyvių šeimos

(493 žmonės), iš Onušio valsčiaus – 33 šeimos (115 žmonių)⁶⁶. Sovietinės represijos, be abejo, turėjo būti tęsiamos ir vėliau.

Aukštų pareigūnų iš Vilniaus apsilankymus Trakų apskrityje pratęsė LSSR LKT pirmininko pavaduotojas Juozas Vaišnoras. Jis 1945 m. rugpjūčio 15 d. Trakų apskrities inteligentijos suvažiavime pasakė kalbą; joje, matyt, turėdamas galvoje tragiškus įvykius Onušio valsčiuje kvietė inteligentijos atstovus aktyviai bendradarbiauti su apskrities kaimų darbo valstiečiais ir „vesti negailestingą kovą prieš lietuviškai vokiškuosius nacionalistus“⁶⁷.

Apie sovietinių aktyvistų masines žudynes respublikinė spauda nieko nerašė, tačiau apie jas buvo priverstas prabilti Trakų apskrities laikraštis „Trakiečių šūkis“. 1945 m. rugpjūčio 25 d. jame pasirodė didelis straipsnis, kuriame smerkiami „lietuviškai vokiški nacionalistai“, plačiai nušviesta nacių okupantų vykdyta germanizavimo ir kolonizavimo politika Lietuvoje, jų surengtos žudynės Pirčiupiuose ir kt. Šiame istoriniame kontekste straipsnio pabaigoje lyg tarp kitko užsiminta: „Pastatę sau barbarišką tikslą žudyti, jie žudo ramius, nekaltus gyventojus, – vaikus, moteris ir senius. Pvz., mūsų apskrityje Onušio valsčiuje per vieną naktį jie išpjovė 16 šeimų (31 asm[enį]). Taip darė hitlerininkai, taip daro dabar jų bernai lietuviškai vokiškieji nacionalistai“⁶⁸.

Sovietinio aktyvo žudynės minėtos ir vėliau sovietų valdžios dideliu (10 tūkst. egz.) tiražu išleistame atsišaukime. Jame trys užsiregistravę partizanai „visos tautos“ vardu smerkė „vokiškai lietuviškų nacionalistų“ vadus, suorganizavusius „iš 4-to į 5-tą rugpjūčio žudynes ramių, niekuo nekaltų gyventojų Dusmenų kaime, Onušio valsčiuje“⁶⁹.

Nors sovietinio aktyvo žudynės vyko visame Onušio valsčiuje, atsišaukime minima tik viena jų vieta – Dusmenų kaimas. Taigi apskrities laikraštis nutylėjo žudynių, vykusių dviejuose valsčiuose, tikruosius mastus. Antra vertus, Dusmenys buvo „masiškiausia“

sovietinio aktyvo žudynių vieta, kaime nužudyti 9 asmenys: sovietinio aktyvisto Juozo Peniulio (Beniulio) keturių asmenų šeima, buvusio sovietinio partizano, Bakaloriškių kaimo sunaikinimo akcijos dalyvio, po „išvadavimo“ – LKP(b) Trakų apskrities komiteto instruktoriaus Stasio Kantakevičiaus tėvai, Vaclovas Bubilevičius, Jokūbas Voronovičius, Semionas Lukjanovas⁷⁰.

Nepavyko aptikti duomenų apie tai, kaip Onušio valsčiuje buvo laidojamos masinio teroro aukos. Sovietų valdžia „banditinio“ teroro aukų laidotuves stengdavosi paversti propagandiniais mitingais, kuriuose rūsčiai kaltinti „buržuaziniai nacionalistai“; juose dalyvaudavo ir kalbėdavo žymūs komunistų partijos ir sovietų valdžios pareigūnai⁷¹.

1945 m. rugpjūčio 17 d. įvyko LKP(b) Trakų apskrities komiteto posėdis; jame „pakviestųjų“ (svečių) teisėmis dalyvavo LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo pavaduotojas Juozas Olekas, LKP(b) CK instruktoriai Kotenka, Sinkevičius, NKVD–NKGB Trakų apskrities viršininkai Pavelas Komarovas ir Smirnovas. Posėdžio protokole apie tragiškus įvykius Onušio valsčiuje net neužsiminta, tačiau neabejotinai dėl jų svarstytas kovos su „nacionalistiniu“ pagrindžiu ir „buožinėmis nacionalistinėmis gaujomis“ klausimas, konstatuota, kad apskrityje „iki šiol nelikviduotos didelės gaujos, kurios žudo partinį ir sovietinį aktyvą, terorizuoja taikius gyventojus, trukdo įgyvendinti ūkines ir politines priemones“. Nežinia, ką posėdyje Trakuose ir Alytuje kalbėjo A. Sniečkus ir kiti jo dalyviai⁷², tačiau iš A. Sniečkaus kalbos vėliau įvykusiame LKP(b) CK VII plenumo matyti, kad pokalbiai su vietiniais partiniais ir sovietų valdžios pareigūnais buvo griežti. Anot jo, Trakų ir Alytaus apskričių partinės organizacijos kovoje su banditais buvo „neleistinai“ pasyvios ir tik LKP(b) biuro griežtai įspėtos sudarė konkrečius kovos su „buržuaziniais naciona-

listais“ planus, įtraukė į šią kovą visą savo aktyvą⁷³. LKP(b) Trakų apskrities komiteto posėdyje, aišku, nutarta „nacionalistinių“ pagrindų sunaikinti kuo greičiau: valsčių partorgai įpareigoti organizuoti uždarus partinius susirinkimus, juose išklausti NKVD–NKGB valsčių poskyrių viršininkų ir įgaliotinių pranešimus, numatyti kovos „praktines priemones“. LKP(b) Trakų apskrities komitetas ir „pakviestieji“ (svečiai) nutarė kiekvienoje apylinkėje sudaryti ginkluotas 15–20 asmenų grupes, apginkluoti apskrities ir valsčių aktyvą, apskrityje suformuoti „judrų“ 100 rinktinių sribų batalioną, jam skirti 3 sunkvežimius, sustiprinti valsčių sribų būrius, pagerinti partinių ir sovietų valdžios institucijų darbą, pirmiausia Onušio, Valkininkų ir Semeliškių valsčiuose, išleisti (jau cituotą) specialų atsišaukimą 10 tūkst. egz. tiražu, prie apskrities komiteto sudaryti 33 pranešėjų grupę, operatyviniam vadovavimui „troiką“ iš M. Afonino, NKVD–NKGB viršininkų J. Rožavskio ir Smirnov, aprūpinti gyventojus „plataus vartojimo“ prekėmis, visų pirma druska ir degtukais⁷⁴.

Nutarimas buvo išsamus, visaapimantis; neaišku, ką valsčių eiliniai komunistai „uždaruose susirinkimuose“ dar galėjo sugalvoti, kad būtų sunaikintas „nacionalistinis“ pagrindis.

LKP(b) Trakų apskrities komitetas 1945 m. rugpjūčio 28 d. patvirtino „judraus“ sribų bataliono vadovybę, sudarytą beveik vien iš buvusių sovietinių (raudonųjų) partizanų. Jo vadu paskirtas Sergejus Nevedomskis (buvęs Rūdninkų girioje veikęs sovietinio partizanų būrio „Už tėvynę“ ypatingojo skyriaus viršininkas), vado pavaduotoju politiniams reikalams – Leonas Žubikas, vado pavaduotoju ūkio reikalams – Samuilas Levinas, bataliono būrio vadu – S. Kantakevičius. Tame pat posėdyje pavirtintas Lūšies (L. Tarasevičiaus) „gaujos“ sunaikinimo planas⁷⁵. Tai gi daugelis buvusių raudonųjų partizanų „iš taikaus atkuriamojo darbo“ vėl grįžo į gin-

kluotos kovos, kartu ir nusikalstamų sovietinių represijų prieš Lietuvos žmones kelią.

SSRS vadovų neregėta reakcija į tragiškus įvykius Onušio valsčiuje rodo, kad jie turėjo tiesioginę įtaką priimant VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimą „Dėl Lietuvos TSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“. Aišku, jį lėmė ir kiti įvykiai (pvz., laiško Stalinui kampanijos pasirašymo sužlugdymas), apskritai įtempta ir sudėtinga padėtis Lietuvoje. Tragiški įvykiai Trakų apskrities Onušio ir kaimyniniame Alytaus apskrities Daugų valsčiuose buvo tuo metu Lietuvoje vykusių kruvinųjų įvykių „viršūnė“, matyt, perpildžiusi SSRS vadovų „kantrybės taurę“.

VKP(b) CK nutarimą svarstė LKP(b) CK VII plenumas, įvykęs 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. Nors oficialiai skelbta, kad tai „eilinis“ plenumas, iš tikrųjų jis buvo „neeilinis“, sušauktas kovos su nacionaliniu ginkluotu pagrindiniu suaktyvinimo ir represijų sustiprinimo klausimu, jame dalyvavo visi NKVD–NKGB aukščiausių struktūrų (iki apskričių viršininkų) pareigūnai⁷⁶. Plenumė, matyt, vyravo niūrios, prislėgtos, kartu ir grėsmingos nuotaikos. Jame ilgą kalbą pasakė VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkas Michailas Suslovas⁷⁷. Jis Trakų apskritį paminėjo tarp tų Lietuvos apskričių, kuriose ypač siautėja „banditizmas“. Alytaus ir Trakų apskričių komitetų pasyvią poziciją kovojant su juo esą rodo toks „neleistinas faktas“: dviejuose šių apskričių valsčiuose „banditai“ žvėriškai nužudė 49 žmones. M. Suslovas kaltino abiejų apskričių partinę ir sovietinę vadovybę, kad jos net po tokio nepaprasto įvykio nesiėmė būtinų politinio darbo su gyventojais priemonių, neorganizavo pagalbos nukentėjusiesiems ir kt.⁷⁸

M. Suslovo ilga kalba baigėsi pirmoji plenumo diena (vakarinis posėdis). Kitą plenumo darbo dieną kalbą sakė LKP(b) Trakų apskrities komiteto pirmasis sekretorius M. Afoninas. 1940 m. atsiųstas partiniam dar-

bui į Lietuvą, greitai prasidėjus karui turėjo iš jos bėgti. 1942 m. vasarą su desantine grupe vėl atsiųstas atgal organizuoti Lietuvoje sovietinio ginkluoto partizaninio karo. Jo vadovaujama grupė išaugo į didžiausią sovietinių partizanų junginį Lietuvoje (1944 m. pavasarį joje buvo daugiau kaip 400 partizanų). A. Sniečkus 1944 m. pavasarį, džiaugdamasis Trakų apskrities partizanų laimėjimais, M. Afoniną pagarbiai vadino „mūsų tikrojo partizaninio judėjimo pionieriumi“⁷⁹. Tragiški Onušio įvykiai, dėl kurių jo vadovaujama Trakų apskritis pateko net į sovietinės aukščiausios vadovybės akiratį, LKP(b) CK VII plenumo dienos, matyt, buvo vienos sunkiausių jo gyvenime. M. Afoninas nuolankiai ir besąlygiškai priėmė visą jo vadovaujamos apskrities komunistų partijos organizacijos atžvilgiu išsakytą kritiką. Jis teigė, kad apskrityje veikia 12 gaujų, jose 700 banditų, pripažino, kad Trakų apskrityje dar nesunaikintos didelės „buožinės nacionalistinės gaujos“, žudančios partinį ir sovietinį aktyvą; paminėjo J. Dambrauską, kurio gimtąjį Bakaloriškių kaimą sovietiniai partizanai sudegino daugiau kaip prieš metus, ir jo vadovaujamą „vokiškai lietuvišką nacionalistinę gaują“. M. Afoninas kartojo vokiečių okupacijos metų sovietinį propagandinį mitą, kad Bakaloriškių „gauja“ sunaikino daugiau kaip 300 „mūsų taikių tarybinių žmonių“, detaliau juos apibūdino: jie buvo karo belaisviai, sovietiniai partizanai, aktyvistai. Esą Bakaloriškių „gauja“ 1945 m. Onušio valsčiuje nužudžiusi 87 žmones, tarp jų paminėjo 1945 m. pavasarį žuvusį savo bendražygį dusmeniškį J. Moliejų. M. Afoninas skundėsi karinės jėgos apskrityje stoka. Apie padėtį kaime jis kalbėjo vaizdžiai: jei į kaimą atvažiuoja sovietinis vadovas, jis pakalba su valstiečiu, samdiniu, varguoliu, bet kaime neužsibūna, kai tik pradeda temti – dingsta, „vynioja meškeres“. Esą valstietis sodyboje neturi likti vienas (!). M. Afoninas gyrėsi apskrities partinės organizacijos „laimėjimais triuškinant buržuazinių nacionalistų pagrindį“, pateikė nerealiai išpūstus skaičius, kai kurie jų buvo krau-

pūs: esą nuo 1945 m. sausio 1 d. nukauta 712 banditų, suimta jų – 594 ir kt.

M. Afoninui kalbant jam replikavo pats M. Suslovas, Viktoras Ščerbakovas; jie kaltino jį sovietų valdžios aparato, mokytojų kadro „užterštumu“. Esą Trakų apskrities vykdomojo komiteto liaudies švietimo skyriuje „sėdėjo“ (buvo įsitaisęs) priešas, o kai NKVD jį demaskavo, M. Afoninas šį faktą nutylėjo apskrities partinio aktyvo susirinkime ir kt.⁸⁰ M. Afoninas kaip įmanydamas teisinosi, žadėjo artimiausiu laiku ištaisyti padėtį⁸¹.

M. Afonino pateikti skaičiai apie Trakų apskrityje veikusius partizanus „užkliuvo“ plenumo dalyvavusiam SSRS NKGB komisaro pavaduotojui Bogdanui Kobulovui. Jis savo kalboje stebėjosi: jeigu mes nežinome tikslaus banditų skaičiaus, iš kur juos žino „gerbiamas draugas Afoninas“. Plojimais plenumo dalyviai palydėjo B. Kobulovo žodžius, kad per 1945 m. vasarą, be abejonės, „Lietuvos kontrrevoliucijai“ sulaužytas nugarkaulis, jo pažadą artimiausiu laiku pribaugti banditus Lietuvoje⁸².

Kur kas drąsiau negu M. Afoninas plenumo kalbėjo LKP(b) Alytaus apskrities komiteto sekretorius J. Matačinskas. Jis kritikavo NKVD Daugų valsčiaus įgulą už jos veiksmus partizanų baudžiamosios akcijos metu: enkavėdistai esą žinojo, kad banditai šaudė Vyšniausko sodyboje ir kitur, tačiau ilgai tarėsi, vėliau nusprendė, kad jau vėlu ką nors daryti. Banditai veikdami mažomis grupėmis pasiekė valsčiaus centrą Daugus, padegė vykdomojo komiteto darbuotojo Griškos sodybą. Tik tada enkavėdistai pradėjo veikti, tačiau užuot persekioję banditus jie gesino sodybą, ėmėsi gaisrininkų vaidmens⁸³.

Iš J. Matačinsko žodžių matyti konkrečios padėties Pietryčių Lietuvoje realijos 1945 m.: naktį buvo baisu net ir NKVD įguloms valsčių centruose, jos veikė pasyviai, vengė persekioti net ir mažas partizanų grupes.

1945 m. rugpjūčio mėn. vykdytam masiniam sovietiniam terorui partizanai psichologiškai nebuvo pasirengę, Trakų apskrityje vy-

ko masinė partizanų registracija; nemažai partizanų žuvo, pateko į nelaisvę, buvo laikinai dezorganizuota Geležinio Vilko rinktinės veikla, sunaikintas M. Vičkačkos-Vasaros apie 40 vyrų būrys, pats M. Vičkačka pateko į nelaisvę ir kt.⁸⁴ Nacionaliniam pagrindžiui Onušio ir aplinkiniuose valsčiuose, be abejo, buvo suduotas skaudus smūgis.

1945 m. rugpjūčio 30 d. Onuškyje surengtas atviras parodomasis NKVD karo tribunolo procesas, kuriame buvo teisiami M. Vičkačka, Vaclovas ir Stasys Kuodzevičiai, Vaclovas Alaburda, Stasys Biekša (visi iš Onušio valsčiaus) ir Jonas Judickas (iš Alytaus apskrities). Visi šeši partizanai nuteisti mirties bausme sušaudant. Po teismo salėje įvyko mitingas, jame kalbėjusieji „entuziastingai“ pritarė tribunolo nuosprendžiui⁸⁵.

Vis dėlto sovietų valdžia Onušio valsčiuje nesigriebė ypač žiaurių, drastiškų atsakomųjų teroro priemonių. Nebuvo toleruoti ir vykdyti vieši „banditų“ šaudymai ar kormai „vietoje“ ir kt. Matyt, suprasta, kad pernelyg brangiai tokios bausmės būtų atsiliepusios sovietų valdžios „autoritetui“. Nuo 1945 m. rudens sovietų valdžios taktika siekiant sunaikinti nacionalinį pagrindį šiek tiek pasikeitė: atsisakyta brutalaus ginkluoto jėgos naudojimo ir pereita prie rafinuotesnių, klastingesnių veiklos būdų bei priemonių.

Šiuo atžvilgiu įdomi gali būti S. Nevedomskio 1945 m. rugsėjo 25 d. ataskaita LKP(b) Trakų apskrities sekretoriui M. Afoninui ir NKVD Trakų apskrities viršininkui J. Rožavskiui apie jo vadovaujamo sribų bataliono veiklą 1945 m. rugsėjį. Rugsėjo 1–15 d. batalionas „legaliais“ ir „nelegaliais“ būdais (t. y. atvira ginkluota jėga ir vykdydamas įvairias provokacines akcijas) veikė Onušio, vėliau – Valkininkų valsčiuose. Per tą laiką sribų batalionas surengė 63 miškų ir gyvenamųjų vietovių valymo (šukavimo) akcijas, 127 bataliono grupės (kiekvienoje buvo po 3–5 sribus) budėjo pasalose ir „sektuose“, organizavo 13 susirinkimų, pokalbių ir pasilinksminimo (!) vakarų, „organi-

zavo“ gyventojus kelio tarp Migūčionių ir Bakaloriškių remonto darbams, individualiai „dirbo“ su „banditų“ ir jų rėmėjų šeimomis. Bataliono sribai nukovė M. Vičkačkos-Vasaros būrio partizaną Kazlauską, 4 partizanus suėmė (3 iš jų buvo iš M. Vičkačkos-Vasaros būrio), sulaikė keletą J. Dambrausko-Siaubo būrio partizanų rėmėjų. Per tą laiką NKVD–NKGB sulaikė 12 žmonių, legalizavosi 27 partizanai. S. Nevedomskis teigė, kad miškuose ir gyvenamosiose vietovėse jo vadovaujami sribai sugriovė ir sunaikino 26 žemines, slėptuves ir palapines, jose žmonių nebuvo aptikta. Pasak S. Nevedomskio, visose operacijose pasižymėjo S. Kantakevičiaus vadovaujamas sribų bataliono būrys.

Sunku pasakyti, ar viskas, apie ką S. Nevedomskis rašė savo ataskaitoje, buvo tiesa; matyt, jis gyrėsi ir pervertino savo sribų veiklą priskirdamas jiems NKVD kariuomenės „nuopelnus“. Apie tai galima spręsti iš jo nurodytų sribų bataliono veiklos trūkumų: didelę jo dalį sudarė 16–17 m. amžiaus, kariškai nepatyrę, bailūs, nedrausmingi, pažeidinėję „revoliucinio teisėtumo“ normas jaunuoliai. Nemažai tokių sribų teko „atsijoti“. Apie 20 proc. bataliono sribų nuolat sirgo, nes jiems trūko avalynės ir drabužių.

Rašydamas apie gyventojų nuotaikas S. Nevedomskis pažymėjo, kad „mūsų žvalgybos grupės“ veikia partizanų vardu, džiaugėsi, kad vis dažniau ir drąsiau šioms grupėms žmonės atsisako padėti, siūlo registruotis (legalizuotis), nesipriešinti sovietų valdžiai. Tai jis vertino kaip silpnėjančią gyventojų paramą antisovietiniam ginkluotam pagrindžiui⁸⁶.

LKP(b) Trakų apskrities komitetas, 1945 m. spalio 2 d. svarstęs S. Nevedomskio pranešimą (ataskaitą), sribų bataliono veiklą įvertino nepatenkinamai – užduoties sunaikinti Lūšies ir Žalio Velnio partizanų formuotes jis neįvykdė. Nutarta batalioną toliau dislokuoti Onušio ir Valkininkų valsčiuose, jam iškeltas uždavinys išstumti ir „demoralizuoti“ J. Dambrausko-Siaubo būrį⁸⁷.

Įdomios parengtų planų sunaikinti Lūšies partizanų formuotę kai kurios detalės. Kariinių čekistinių priemonių plane į Onušio valsčių numatyta komandiruoti NKGB Trakų apskrities viršininką P. Komarovą ir LKP(b) Trakų apskrities komiteto propagandos ir agitacijos skyriaus vedėją Kuzmą Šiškiną. Vien per pirmąją rugsėjo pusę valsčiuje iš aktyviausių „banditų“ ir jų rėmėjų turėjo būti konfiskuota 30 ūkių, pažadėta ūkius grąžinti tiems partizanams, kurie legalizuosis. Per 5 dienas 30 šeimų, kurių giminės buvo „gaujose“, turėjo būti išpėtos: jeigu jie per 10 dienų nesilegalizuos, ūkiai iš išpėtų šeimų turėjo būti atimti. Numatyta „personaliai“ peržiūrėti sąrašus ūkių, kuriems palikta 20 ha žemės; matyt, iš jų turėjo būti atimta visa žemė. 15 stambių raguočių, 40 kiaulių ir avių, nenurodytas žemės ūkio inventoriaus kiekis turėjo būti paskirtas S. Nevedomskio vadovaujamo bataliono sribams premijuoti.

1945 m. rugsėjį ir spalį Trakų apskrityje žemė, pastatai, gyvuliai atimti iš 104 „banditinių ūkių“ šeiminių. Po legalizavimosi 6 ūkiai buvo grąžinti⁸⁸.

Siekdama sunaikinti antisovietinį ginkluotą pagrindį sovietų valdžia plačiai naudojo „kolektyvinės atsakomybės“ ir kitas iš esmės nusikalstamo pobūdžio priemones. Partizanams ir kitiems ginkluoto pagrindžio dalyviams atsilaikyti prieš minėtus sovietų valdžios būdus ir priemones bei jų demoralizuojamą poveikį, matyt, nebuvo lengviau negu prieš NKVD kariuomenės ir sribų karinę jėgą, jų vykdytas baudžiamąsias akcijas.

Nepaisydami visų represijų Onušio valsčiaus valstiečiai ir toliau blogai vykdė 1945 m. žemės ūkio produktų, ypač grūdų ir pieno pristatymo prievoles. 1945 m. spalio pradžioje Trakų apskrities valdžia, be kitų priemonių, nutarė išsiųsti į kaimus valsčiaus aktyvą ir uždraudė jiems sugrįžti, kol prievolių planai nebus įvykdyti⁸⁹.

Atrodytų, galinga sovietinių represijų banga po sovietų valdžiai tragiškų įvykių Onušio ir Daugų valsčiuose, kitos sovietų valdžios

naudotos pasipriešinimo slopinimo, demoralizavimo priemonės siekiant palaužti, sunaikinti antisovietinį pasipriešinimą turėjo pasiekti savo tikslus. Tačiau taip neatsitiko. LKP(b) Trakų apskrities komitetas, 1945 m. rugsėjo 25 d. apsvarstęs „banditizmo“ likvidavimo klausimus Žaslių, Kaišiadorių ir Onušio valsčiuose, buvo priverstas pripažinti, kad jis nesutriuškintas, apskrityje toliau veikia Žalio Velnio ir Lūšies „banditinės formuotės“.

Savo tikslų sovietų valdžiai nepavyko pasiekti ir visos Lietuvos mastu. VKP(b) CK 1945 m. nutarimas „Dėl LKP(b) CK partinio ir politinio darbo trūkumų ir klaidų“ ir jame iškelti didžiuliai uždaviniai sunaikinti „buržuazinį nacionalistinį“ pagrindį liko neįgyvendinti. Tai aukščiausiai sovietų vadovybei teko konstatuoti kitame, 1946 m. VKP(b) CK nutarime „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“⁹⁰.

Trakų apskrities sovietinė vadovybė kritikavo Onušio valdžią, kad ši nesugebėjo tinkamai pasirūpinti „banditų“ teroro aukomis, materialiai nepadėjo nukentėjusioms šeimoms, ne visi nukentėjusiųjų vaikai mokėsi, net nebuvo žinomas tikslus jų skaičius, daugelis našlaičių gyveno pas valstiečius ir esą jų buvo išnaudojami⁹¹. Onušio valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas J. Bucylinas buvo pažemintas pareigomis. Valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininku tapo kitas vietinis rusas Grigorijus Šumskis. J. Bucylinas liko jo pavaduotoju⁹².

1944–1945 m. buvo pradinis laikotarpis Pietryčių ir visos Lietuvos partizaninio karo istorijoje; tas karas tęsėsi dar beveik 10 metų. Kartu su kitais Pietryčių Lietuvos partizanais kovą tęsė ir sovietinių partizanų sudeginto Bakaloriškių kaimo partizanai J. Dambrauskas-Siaubas ir V. Voveris-Žaibas, tapę žymiais šio krašto partizanų vadais. J. Dambrausko-Siaubo ir jo būrio štabo sunaikinimo akcija, NKVD–NKGB įvykdyta 1946 m. rugpjūčio 17–rugsėjo 2 d. Grendavės kaime (Onušio vlsč.), buvo nepaprastai žiauri ir klastinga. Operacijos pradžioje 20 smogikų grupė, apsiėmusi Didžiosios Kovos apygardos partizanų

būriu, pradėjo vaikščioti pas Siaubo būrio ryšininkus. Šie jais nepasitikėdami reikalavo likviduoti kokį nors „okupantų tarną“. Smogikai imitavo 3 kareivių sušaudymą; po šio įvykio ryšininkai ėmė jais pasitikėti. Rugsėjo 2 d. su ryšininkų pagalba į susitikimą su smogikais atėjęs J. Dambrauskas ir kiti jo partizanai iš pasalų buvo sušaudyti⁹³.

Panašiai, panaudojus klastą buvo nužudytas ir vienas narsiausių Pietryčių Lietuvoje partizanų vadų, Geležinio Vilko grupės vadas V. Voveris-Žaibas. Jis žuvo 1949 m. kovo 7 d. Daugų valsčiuje, Kalesninkų miške, išduotas infiltruotų į partizanų gretas sovietinio saugumo agentų Kosto Kubilinsko ir A. Skinkio. Po mirties jam buvo suteiktas Laisvės Kovotojo Karžygio garbės vardas⁹⁴.

Antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo įvykiai Onušio valsčiuje 1944–1945 m išsiskyrė savo specifika, sovietinių represijų intensyvumu bei žiaurumu ir radikaliais atsakomaisiais antisovietinės rezistencijos dalyvių veiksmais net ir lokaliu, Pietryčių Lietuvos regiono mastu. Niekur kitur Lietuvoje šiuo pradiniu ginkluoto pasipriešinimo laikotarpiu sovietų valdžia nesulaukė tokio žiauraus, negailestingo atkirčio, kuriuo tapo kruvini 1945 m. rugpjūčio pradžios įvykiai Onušio (ir Daugų) valsčiuose. Juos lėmė daugelis istorinių veiksnių, taip pat ginkluotos kaimų savisaugos konfliktai su sovietiniais partizanais nacių okupacijos metais. Pokario ginkluotas pagrindis paveldėjo kaimų savisaugos organizacines struktūras ir idėjines pasipriešinimo tradicijas. Be abejo, įtakos turėjo ir kiti istoriniai veiksniai bei aplinkybės. Onušio ir gretimuose valsčiuose nuolatos tyrojo įtampos ir pasipriešinimo svetimiesiems atmosfera, čia buvo daug patriotiškai nusiteikusių žmonių, priklausiusių Šaulių sąjungai, tarnavusių Lietuvos pasienio policijoje ir kt., šio krašto žmonėms buvo būdingas stiprus kolektyviškumo ir tarpusavio solidarumo jausmas. Visa tai lėmė įnirtingą kovą su priešu ir negailestingą išdavikų, priešo kolaborantų baudimą. Žvelgiant iš istorinės retrospektyvos matyti, kad

sovietų valdžios iliuzijos greitai (jau 1945 m.) sutriuškinti antisovietinį pagrindį Pietryčių Lietuvoje (kaip ir visoje Lietuvoje) sužlugo, jos buvo naivios ir nusikalstamos.

Vykstant partizaniniams karams neišvengiama žiaurumų, savivalės, keršto, smurto; deja, šių reiškinių, „tamsių šešėlių“ buvo ir pokario ginkluotos antisovietinės rezistencijos veikloje, ypač Pietryčių Lietuvoje. Juos lėmė įvairios priežastys ir veiksniai. Kaip rašė Kęstutis K. Girnius, teroro naudojimą lėmė ne tiek kovotojų psichologija, kiek objektyvios partizanų veikimo ir jų tikslų įgyvendinimo sąlygos. Kiekvienas pasipriešinimo sąjūdis vidaus karo sąlygomis baudžia jo įsakymų nepaisančius asmenis, mėgina savuosius apginti nuo priešų arba nubausti jų skriaudėjus. Uolėsnieji vietos valdžios pareigūnai nebuvo nekaltos aukos, jie buvo iš dalies atsakingi už žmonių areštus ir ištrėmimus, taigi – kartais ir už jų mirtį, tačiau nekaltų žmonių žudymas yra nepateisinamas net ypatingomis vidaus karų aplinkybėmis⁹⁵. 1944–1945 m. partizanai dar tvirtai tikėjo tarptautine teise, karo tarp Vakarų šalių ir SSRS neišvengiamumu, išvaduojamąja Vakarų misija, sovietų valdžios Lietuvoje laikinumui ir kt. Tai stiprino neapykantą tikriems ir tariamiems sovietų kolaborantams bei tėvynės išdavikams.

Sovietinių okupantų primestoje negailestingoje, žiaurioje, bekompromisėje kovoje sunku buvo laikytis moralios elgsenos, į terorą neatsakyti teroru. Lionginas Baliukevičius-Dzūkas, žuvus V. Voveriui-Žaibui, savo dienoraštyje rašė: „Žaibe, brangus Žaibeli, tavęs jau nėra... Ir mano viduje kaupiasi didžiulė neapykanta išdavikams. Prakeikti niekšai ir bailiai! O! Jeigu jūs mums patektute į rankas! Išstisus savo gyvenimo metus atiduotume, kad galėtume akis į akį susitikti. Pajustumėte savo kailiu, kaip miršta išdavikai“⁹⁶.

Šiuose vieno intelektualiausių Pietryčių Lietuvos partizanų žodžiuose ryškūs keršto motyvai. Ką jau kalbėti apie paprastų Dzūkijos kaimiečių partizanų elgsenos nuostatas priešų ir išdavikų atžvilgiu...

Nuorodos

- ¹ Temiškai šį straipsnį galima laikyti autoriaus paskelbto straipsnio „Bakaloriškių sunaikinimas“ tęsiniu, žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 233–245.
- ² *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje: archyviniai dokumentai*, VI rinkinys, Vilnius, p. 78–89, 171–230; *Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis*, Vilnius, 1960, p. 45–52.
- ³ M. Afonino (Petro) 1944 m. gegužės 26 d. ir birželio 2 d. radiogramos A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 412, l. 270, 380; M. Miceikos (Gabrio) 1944 m. gegužės 29 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, l. 354.
- ⁴ *Ibid.*, f. 164, ap. 164, b. 3, l. 3, 12.
- ⁵ M. Afonino (Petro) 1944 m. birželio 8 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 469.
- ⁶ A. Zolotovo 1945 m. spalio 6 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 317, l. 160.
- ⁷ Informaciniai pranešimai LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 7, b. 193, l. 1, 9, 37, 56. Duomenis apie vokiečių okupantų padarytus nuostolius Trakų apskrčiai (kaip ir kitoms Lietuvos apskritims ir miestams) sovietų valdžia politiniais propagandiniais bei kitais tikslais pradėjo didinti, netrukus jie pasiekė didžiulius mastus: apskrityje sušaudyta ir kalėjimuose nukankinta 10 tūkst. žmonių, apie 3 tūkst. žmonių išvežti priverčiamiesiems darbams į Vokietiją, sunaikinta 1140 ūkių, išvežti 9866 arkliai, 25 621 stambusis raguočiai ir kt., žr.: Žinios apie gyvulių skaičių Trakų apskrityje, LYA, f. 164, ap. 164, b. 8, l. 19; *Trakiečių šūkis* (LKP(b) Trakų apskrities ir Trakų apskrities vykdomojo komiteto laikraštis), 1945, kovo 3.
- ⁸ Įvairūs duomenys apie Trakų apskritį, LYA, f. 164, ap. 164, b. 8, l. 6; ap. 164–12, b. 17, l. 1; b. 21, l. 121.
- ⁹ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus, LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 m. liepos 25 d. pranešimas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui „Apie padėtį išvaduotose Lietuvos TSR apskrityse“, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 37.
- ¹⁰ LKP(b) Trakų apskrities sekretoriaus M. Afonino pranešimas [be datos] LKP(b) CK apie organizacinio darbo kai kuriuos klausimus Trakų apskrityje, *ibid.*, b. 150, l. 100.
- ¹¹ *Dainavos apygardos partizanų takais*, Vilnius, 1977, p. 8; H. Rimkus, „Lietuvos partizanų Dainavos apygardos „Geležinio vilko“ tėvūnija“, *Dainava: Dzūkų kultūros žurnalas*, 2001, Nr. 1, p. 25.
- ¹² K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 324.
- ¹³ LKP(b) CK biuro 1944 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl įstatymo „Apie vokiečių okupacijos padarinių likvidavimą žemės ūkyje“ Trakų apskrityje vykdymo“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 45, l. 6, 7.
- ¹⁴ S. Tverkaus 1944 m. rugsėjo 27 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai, *ibid.*, b. 46, l. 26.
- ¹⁵ *Ibid.*, l. 7.
- ¹⁶ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. balandžio 9 d. pažyma apie LKP(b) CK IV plenumo nutarimų vykdymą apskrityje, *ibid.*, ap. 8, b. 260, l. ?; LKP(b) CK atsakingojo organizatoriaus S. Apyvalos 1945 m. rugpjūčio 17 d. pažyma LKP(b) CK, *ibid.*, b. 157, l. 71.
- ¹⁷ Trakų apskrities sekretoriaus M. Afonino 1944 m. spalio 1 d. informacija LKP(b) CK „Apie įstatymo vokiečių okupacijos padariniams žemės ūkyje likviduoti“ vykdymą“, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 150, l. 106.
- ¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 169.
- ¹⁹ Pažyma apie banditizmą Trakų apskrities valsčiuose 1944 m. spalio 28 d.–gruodžio 1 d., *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 9.
- ²⁰ *Ibid.*; Žuvusiojo už tarybų valdžią anketa, *ibid.*, f. 3777, ap. 66, b. 82, l. 75.
- ²¹ LKP(b) Alytaus apskrities komiteto sekretoriaus J. Matačinsko 1945 m. birželio 22 d. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1308, ap. 1, b. 2, l. 12; Pažyma apie banditizmą Trakų apskrityje 1944 m. spalio 28 d.–gruodžio 1 d., *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 7.
- ²² LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1944 m. lapkričio 25 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 194, l. 90.
- ²³ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais: NKVD–MVD–MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu*, Vilnius, 1998, p. 393.
- ²⁴ Žubikas, „Nubausti kruvinieji žmogžudžiai“, *Trakiečių šūkis*, 1945, spalio 6.
- ²⁵ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1944 m. rugsėjo 13 d. informacija LKP(b) CK, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 194, l. 8.
- ²⁶ Onušio valsčiaus vykdomojo komiteto 1945 m. sausio 16 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 4, l. 22.
- ²⁷ Žr.: Trakų apskrities Žaslių valsčiaus apylinkių pirmininkų 1945 m. sausio 9 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 39.
- ²⁸ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. balandžio 7 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 164–1, b. 2, l. 92–93.
- ²⁹ „Vokiškosios okupacijos padarinių likvidavimas Trakų apskrityje“, *Trakiečių šūkis*, 1945, vasario 10.
- ³⁰ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. gegužės 15 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 164, ap. 164–1, b. 2, l. 126–127.
- ³¹ LKP(b) CK antrojo sekretoriaus A. Isačenkos pranešimas plenumė, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 1, l. 5.
- ³² NKGB Trakų apskrities viršininko Smirnov 1945 m. raštas LKP(b) CK įgaliotiniui Trakų apskrityje Goriunovui, *ibid.*, b. 260, l. 154–155; NKVD

Trakų apskrities viršininko J. Rožavskio 1945 m. balandžio 23 d. raštas LKP(b) Trakų apskrities sekretoriui M. Afoninui, *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 14.

³³ „Trakų apskrities partijos narių suvažiavimas“, *Trakiečių šūkis*, 1945, birželio 16.

³⁴ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 12 ir kt.

³⁵ LKP(b) Trakų apskrities komiteto sekretoriaus M. Perovo informacija LKP(b) CK, *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 115.

³⁶ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 66.

³⁷ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. birželio 14 d. raštas LKP(b) apskričių sekretoriams, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 177, l. 41.

³⁸ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. birželio 8 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 159.

³⁹ Panašius užsiregistravusiųjų duomenis patvirtina ir NKVD–NKGB šaltiniai: iki liepos 1 d. Trakų apskrityje užsiregistravo 1523 asmenys, kurių dauguma prisipažino vengę mobilizacijos, tik 18 legalizavosi su ginklais, žr.: K. Kasparas, „Okupantų veiksmai siekiant demoralizuoti ir dezorganizuoti pasipriešinimą 1945 m. vasarą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 65.

⁴⁰ E. Bilevičiaus 1945 m. birželio 21 d., birželio 30 d., liepos 6 d. pažymos LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 177, l. 42–43, 49; b. 157, l. 24–25.

⁴¹ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 183.

⁴² A. Ramanauskas (Vanagas), *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1991, p. 100–101.

⁴³ NKVD Alytaus apskrities viršininko Lisovskio 1945 m. liepos 20 d. pažyma NKVD–NKGB operatyvinės grupės viršininkui Smirnovui, LKP(b) Alytaus apskrities sekretoriui J. Matačinskui, LYA, f. 1308, ap. 1, b. 2, l. 16.

⁴⁴ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. liepos 4 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 175.

⁴⁵ M. Pocius, „Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 115.

⁴⁶ Antai organizuoti laiško pasirašymo kampaniją į Kaišiadorių valsčių 1945 m. liepos 10 d. buvo pasiųstas NKGB Trakų apskrities viršininkas mjr. Pavelas Komarovas. Prieš išvykdamas jis visiškai pasigėrė, kelionėje bandė suimti Kauno kunigų seminarijos klieriką, keikėsi necenzūriniais žodžiais, atvykęs į Palomenės kaimą pradėjo be tikslo šaudyti. Per visą komandiruotės laiką jis taip ir neišsiblaivė, žr.: LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugpjūčio 17 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 193.

Šiame straipsnyje ne kartą minimas P. Komarovas (g. 1904 m.) iki 1944 m. gruodžio ėjo NKGB Ukmergės apskrities viršininko, 1944 m. gruodį–1945 m.

lapkritį – NKGB Trakų apskrities viršininko pareigas. 1945 m. lapkritį P. Komarovo karjera, matyt, nutrūko – LSSR NKVD karo tribunolas už piktnaudžiavimus tarnybine padėtimi (turto grobstymą ir kt.) jį nuteisė 10 m. kalėjimo. Už šiuos duomenis autorius dėkoja kolegai istorikui dr. Eugenijui Grunskiui.

⁴⁷ *Tiesa*, 1945, liepos 19.

⁴⁸ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose: Dokumentų rinkinys* (pataisytas ir papildytas leidimas), Vilnius, 1995, p. 257–259.

⁴⁹ J. Starkauskas, *op. cit.*, p. 413.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 19–22.

⁵¹ K. Liaudžio pranešimas plenumė, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 11, l. 32.

⁵² *Ibid.*, l. 216–219.

⁵³ *Ibid.*, l. 215. F. Arcimovičius tikriausiai kritikavo „Sovetskaja Litva“ laikraštyje 1945 m. liepos 27 d. paskelbtą LKP(b) Trakų apskrities komiteto sekretoriaus Br. Krasausko straipsnį „Trakų komunistai kovoje už derlių“. Jame rašyta: „Su šiuo dokumentu mes supažindinsime visus apskrities darbo valstiečius“. Taigi su VKP(b) CK ir SSRS LKT nutarimu „Dėl derliaus nuėmimo ir žemės ūkio produktų paruošų 1945 m.“ Trakų komunistai valstiečius supažindinti tik žadėjo. Tačiau apskritai F. Arcimovičius buvo visiškai teisingas: padėtis Trakų apskrityje vaizduota pernelyg idiliškai, visiškai nerealiai.

⁵⁴ *Ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 4, l. 125, 214.

⁵⁵ LKP(b) Trakų apskrities komiteto ir apskrities vykdomojo komiteto bendras nutarimas, *ibid.*, ap. 164-1, b. 2, l. 181.

⁵⁶ L. Tarasevičius 1945 m. birželio pradžioje į Valkininkų ir Onušio miškus organizuoti nacionalinio pagrindžio atvyko iš Vilniaus. L. Tarasevičius (g. 1912 m.) buvo Lietuvos kariuomenės karininkas (1939 m. jaunesnysis leitenantas), vokiečių okupacijos metais mokytojavo Benekainyse, žr.: *Karininkų metrašis 1939 m.*, Kaunas, 1939, p. 182; K. Kasparas, *op. cit.*, p. 537.

⁵⁷ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 537.

⁵⁸ *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*, Vilnius, 1964, p. 81–82.

⁵⁹ LYA, f. 1771, ap. 8, b. 180, l. 96–97.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 98.

⁶¹ B. Mikuckis, „Onušio valsčius blogai atlieka valstybinių prievolių pristatymą“, *Trakiečių šūkis*, 1945, rugpjūčio 22.

⁶² NKVD Kovos su banditizmu skyriaus vyr. įgaliotinio S. Korčemkino 1945 m. rugpjūčio 28 d. pasirašytas Lūšies banditinės formuotės masinio teroro akto metu Onušio valsčiuje 1945 m. rugpjūčio 4 d. naktį į 5 d. nužudytųjų sąrašas, LYA, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 20.

⁶³ Sovietinių aktyvistų žudynių Daugų valsčiuje tiksli data istoriografijoje nėra visiškai aiški. Iš liudy-

tojų parodymų KGB atrodytų, kad jos vyko ir naktį į rugpjūčio 5 d., ir naktį į rugpjūčio 6 d., žr.: *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*, p. 84–85. J. Starkauskas taip pat teigia, kad „okupantų rėmėjai ir informatoriai“ Daugų valsčiuje žudyti rugpjūčio 5 d., tą pačią dieną kaip ir Onušio valsčiuje, žr. jo knygą *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje*, p. 214. Tačiau yra archyviniai šaltiniai, kurie byloja, kad žudynės Daugų valsčiuje vykdytos rugpjūčio 5 d. naktį į 6 d. Antai Alytaus apskrities komunistų partijos ir sovietų valdžios vadovybė 1945 m. rugpjūčio 9 d. bendrame posėdyje apsvarstė materialinės pagalbos suteikimo nukentėjusioms nuo „banditų teroro“ šeimoms klausimą; posėdžio protokole nurodyta, kad teroras vyko 1945 m. rugpjūčio 5 d. naktį į 6 d. Be kitokios materialinės pagalbos, aukų laidotuviams numatyta skirti po 500 rb šeimai, iš viso 7 tūkst. rb. Taigi išeitų, kad Daugų valsčiuje nukentėjo 14 šeimų, žr.: LYA, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 116.

⁶⁴ J. Starkauskas, op. cit., p. 214.

⁶⁵ M. Pocius, *Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: kova su kolaborantais* (daktaro disertacijos rankraštis). Autorius nuoširdžiai dėkoja kolegai Mindaugui Pociui, leidusiam pasinaudoti neskelbtais savo tyrimų duomenimis.

⁶⁶ K. Kasparas, „Okupantų veiksmai siekiant demoralizuoti ir dezorganizuoti pasipriešinimą 1945 m. vasarą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 67–68; M. Pocius, op. cit.

⁶⁷ „Inteligentų suvažiavimas Trakuose“, *Tiesa*, 1945, rugpjūčio 16.

⁶⁸ „Lietuviškai vokiškųjų nacionalistų veidas“, *Trakiečių šūkis*, 1945, rugpjūčio 25. Apie 1945 m. rugpjūčio pradžios įvykius Daugų valsčiuje rašyta ir LKP(b) Alytaus apskrities komiteto ir apskrities vykdomojo komiteto laikraštyje „Tarybinė Dzūkija“. Laikraštyje apie juos rašyta miglotai, nutylėtas masinis sovietinių aktyvistų ir kitų žmonių žudymo faktas: esą buvo nušautas Valerijonas Truncė, jo žmona sunkiai sužeista, buvo „užpultos“ valstiečių šeimos, daugiausia naujakuriai, gavę iš sovietų valdžios žemės. „Tą viską“ atliko bandito Vlado Truncės gaujos nariai. Vl. Truncė buvo suimtas ir rugpjūčio 12 d. nuteistas mirties bausme, žr.: St. Išeivis, „Buržuaziniai nacionalistai teisme“, *Tarybinė Dzūkija*, 1945, rugpjūčio 21.

⁶⁹ „Lietuviškai vokiškiems banditų grupių dalyviams“, po kreipimosi tekstu legalizavusių partizanų S. Zalecko-Ryto, B. Ratkevičiaus-Obels, M. Savicko-Lokio pavardės, LYA, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 214.

⁷⁰ Nors tragiški įvykiai Dusmenyse, matyt, turėjo tiesioginį priežastinį ryšį su Bakaloriškių kaimo sudegimu 1944 m. pavasarį, vis dėlto jokių būdu nereikėtų sureikšminti priešpriešos tarp šių gretimų

Dzūkijos kaimų, kalbėti apie išskirtinį Bakaloriškių partizanų vaidmenį susidorojant su Dusmenų sovietiniais aktyvistais ir kitais žmonėmis. Dusmenyse vokiečių okupacijos metais taip pat buvo susikūrusi ir veikė ginkluota savišauga. Jai priklausė ir dusmeniškis Adomas Deržinauskas (Diržinauskas?). 1941 m. pavasarį jis buvo priimtas kandidatu į LKP(b) narius, už tai, atėjus vokiečiams, buvo suimtas, jam paskirta policijos priežiūra. Matyt, 1943 m. rudenį už 50 Rm įsigijo šautuvą ir „padėjo vokiečiams kovoti su sovietiniais partizanais“, žr.: LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. sausio 15 d. protokolas, LYA, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 13. Onušio valsčiuje veikusių partizanų gretose buvo vyrų ir iš Dusmenų kaimo.

⁷¹ A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius, 1976, p. 190. LSSR LKT pirmininkas M. Gedvilas Alytaus apskrities komunistų uždaramame susirinkime 1945 m. rugsėjo 4 d. kaltino šios apskrities partinę valdžią: „Dauguose buvo laidojamos banditų nužudytos aukos, o apskrities komitetas neišnaudojo to, nepasiuntė į laidotuves savo darbuotojo, nepakėlė masių prieš banditus“, LYA, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 145. Šį Alytaus apskrities partinės vadovybės ideologinio propagandinio darbo „trūkumą“ galima vertinti kaip humanišką aktą: laidotuvių nepaverstos politiniu mitingu, savotiškai nesitęčiota iš nužudytųjų giminių bei artimųjų skausmo ir sielvarto.

⁷² 1945 m. rugpjūčio 17 d., t. y. tą pačią dieną, įvyko ir LKP(b) Alytaus apskrities komiteto uždaras posėdis, jame svarstyti kovos „su buržuaziniu nacionalistiniu kontrrevoliuciniu pagrindžiu ir banditiniu elementu“ stiprinimo klausimai. Posėdyje dalyvavo A. Sniečkus ir J. Olekas; iš posėdžio protokolo matyti, kad A. Sniečkus posėdyje kalbėjo paskutinis, matyt, apibendrino jo rezultatus, žr.: LYA, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 118. Galima manyti, kad pagal panašų scenarijų posėdžiauta ir Trakuose.

⁷³ LYA, f. 1771, ap. 8, b. 14, l. 178–179.

⁷⁴ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugpjūčio 17 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 189–191.

⁷⁵ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugpjūčio 28 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 212–213.

⁷⁶ Kad plenumas buvo „neeilinis“, galima spręsti ir iš Trakų apskrities komunistų dokumentų. Apskrities komunistai įvairiuose renginiuose planavo plačiai apsvarstyti LKP(b) CK VI plenumo nutarimus. Tragiški įvykiai Onušio valsčiuje sujaukė visus šiuos planus, LKP(b) CK plenumo nutarimai taip ir liko nepasvarstyti, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 179.

⁷⁷ M. Suslovo pranešimas „Apie trūkumus ir klaidas Lietuvos TSR partinės organizacijos partiniame darbe“, žr.: LYA, f. 1771, ap. 8, b. 14, l. 3–43.

⁷⁸ *Ibid.*, l. 5. Tokie priekaištai, atrodytų, ne visai tiko Alytaus apskrities partinės ir sovietinės va-

dovybės atžvilgiu. Jau minėtame Alytaus apskrities vadovybės 1945 m. rugpjūčio 9 d. posėdyje nutarta suteikti finansinę paramą Daugų valsčiuje nužudytų žmonių laidotuviams, taip pat nutarta nukentėjusiųjų šeimoms skirti gyvulių ir kito turto, konfiskuoto iš „buožinių ūkių“, 215 m medžiagos. Materialinė parama turėjo būti skiriama atsižvelgiant į nukentėjimo laipsnį ir šeimyninę padėtį, *ibid.*, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 116–117.

⁷⁹ A. Sniečkaus 1944 m. kovo 31 d. laiškas M. Afoninui, *ibid.*, ap. 1, b. 119, l. 27.

⁸⁰ Galimas daiktas, kalbaėjo apie Trakų apskrities vykdomojo komiteto liaudies švietimo skyriaus vedėją Teofilę Petružytę. T. Petružytė (g. 1904 m. Alytaus aps. Alovės vlsč. Pocelonių k.) 1933–1938 m. studijavo Kauno universitete, dalyvavo komunistinėje veikloje, už ją buvo persekiota policijos. Prie sovietų valdžios 1940–1941 m. dirbo Trakų mokytojų seminarijoje,ėjo minėtas pareigas. Vokiečių okupacijos metais dirbo Švenčionėlių progimnazijoje, slapstėsi Vilniuje ir kitur. 1944 m. sugrįžus sovietų valdžiai, vėl pradėjo dirbti Trakų apskrities vykdomojo komiteto švietimo skyriaus vedėja, redagavo apskrities laikraštį „Trakiečių šūkis“. 1944 m. pabaigoje priimta kandidate į LKP(b) narius. Tačiau 1945 m. (matyt, po sovietinio aktyvo žudynių Onušio valsčiuje) NKGB ją apkaltino „kontrrevoliucine veikla“ ir suėmė. LKP(b) Trakų apskrities komitetas 1945 m. rugpjūčio 18 d. ją pašalino iš partijos, žr.: T. Petružytės 1944 m. gruodžio 14 d. autobiografija, LYA, f. 164, ap. 164-1, b. 12, l. 262; LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. kovo 30 d. ir rugpjūčio 18 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 2, l. 75–76, 254. Už „kontrrevoliucinę veiklą“ T. Petružytė buvo nuteista, tačiau neaišku, ar jos veikla kaip nors buvo susijusi su įvykiais Onušio valsčiuje.

Galbūt M. Suslovas priekaištavo M. Afoninui ir dėl kitų „liaudies priešų“. Antai Trakų apskrities mokyklų inspektoriumi dirbo Kuodzevičius. Sovietinių šaltinių duomenimis, jo brolis dalyvavo „tarybinių piliečių žudynėse“ Onušio valsčiuje, už tai buvo sušaudytas, žr.: *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 260, l. 177.

⁸¹ *Ibid.*, b. 14, l. 50–55.

⁸² *Ibid.*, l. 151.

⁸³ *Ibid.*, l. 74–75.

⁸⁴ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 537.

⁸⁵ Žubikas, „Nubausti kruvinieji žmogžudžiai“, *Trakiečių šūkis*, 1945, spalio 6; K. Kasparas, *op. cit.*, p. 68. Galima paminėti, kad 1945 m. liepą–spalį visoje Lietuvoje įvyko 22 tokie atviri „teismų“ proce-

sai, juose dalyvavo šimtai žmonių, tačiau šių „teismų“ propagandinis efektyvumas demaskuojant nacionalinį pagrindą buvo menkas, dažniausiai tarp „teisėjų“ nebuvo lietuvių, teismų procesai vyko rusų kalba, jų kalbos verstos į lietuvių kalbą, žr.: LYA, f. 1771, ap. 8, b. 151, l. 85.

⁸⁶ S. Nevedomskio 1945 m. rugsėjo 25 d. pranešimas LKP(b) Trakų apskrities sekretoriui M. Afoninui, NKVD Trakų apskrities viršininkui J. Rožavskiui apie bataliono veiklos rezultatus kovojant su banditais per 1945 m. rugsėjį, *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 39–41.

⁸⁷ LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. spalio 2 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 246.

⁸⁸ Žr.: LKP(b) Trakų apskrities komiteto organizacinių politinių priemonių planas vykdant VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimą ir LKP(b) CK VII plenumo nutarimus per 1945 m. rugsėjį ir spalį, *ibid.*, f. 164, ap. 7, b. 2, l. 21–22; LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugpjūčio 28 d. karinių čekistinių ir politinių priemonių planas likviduoti Lūšies banditinę formuotę, *ibid.*, l. 28–29; LKP(b) Trakų apskrities komiteto sekretoriaus M. Afonino 1945 m. spalio 10 d. ataskaita LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 260, l. 162.

⁸⁹ LKP(b) Trakų apskrities 1945 m. spalio 2 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 246.

⁹⁰ VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 151, l. 50. (Šio dokumento projektas LYA saugomas tarp 1945 m. dokumentų, *ibid.*, l. 46–61.)

⁹¹ Žr.: LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugsėjo 25 d., spalio 2 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 164, ap. 164-1, b. 2, l. 240, 246.

⁹² LKP(b) Trakų apskrities komiteto 1945 m. rugpjūčio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 202–203.

⁹³ M. Pocius, „MVD–MGB specialios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 59.

⁹⁴ *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis, 1948 m. birželio 23–1949 m. birželio 6 d.*, Vilnius, 2002, p. 15, 99–100; N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metais*, Vilnius, 1997, p. 178.

⁹⁵ Kęstutis K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 361, 369, 380.

⁹⁶ *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis*, p. 100.

Lietuvos Helsinkio grupės atstovo dr. A. Statkevičiaus 1988 m. rugsėjo 15 d. liudijimas Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese sesijoje. Sesijos stenograma

1975 m. rugpjūčio 1 d. Sovietų Sąjunga kartu su kitomis Europos valstybėmis, JAV ir Kanada Helsinkyje pasirašė Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) Baigiamąjį aktą. Šiame dokumente suformuluoti Europos saugumo ir tarptautinio bendradarbiavimo principai ekonomikos, mokslo, technologijos, aplinkos apsaugos srityse. Trečioji nutarimų dalis skirta humanitariniams klausimams, joje taip pat aptariamos žmogaus teisės. Žmogaus teisių apsauga pradėta vertinti kaip vienas svarbiausių Europos saugumo ir bendradarbiavimo elementų. Ką tik pasirašiusi Helsinkio konferencijos Baigiamąjį aktą, sovietų valdžia visiškai ignoravo jo straipsnius, deklaruojančius žmogaus teises. Visa tai ir buvo tiesioginė priežastis, dėl kurios susikūrė visuomeninės organizacijos, kreipiančios visuomenės dėmesį į Helsinkio nutarimų vykdymą Sovietų Sąjungoje. Pirmoji tokia grupė susikūrė Maskvoje 1976 m. Tais pačiais metais jos pavyzdžiu susikūrė Ukrainos, Lietuvos, o 1977 m. – Armėnijos Helsinkio grupės. Lietuvos Helsinkio grupė iš analogiškų grupių, veikusių kitose sovietinėse respublikose, išsiskyrė tam tikru savitumu – ji reikalavo laikytis ne tik žmogaus teisių, bet ir tautų teisių. Svarbiausias Lietuvos Helsinkio grupės tikslas buvo informuoti pa-

saulio visuomenę, taip pat ESBK Helsinkio Baigiamąjį aktą pasirašiusių šalių vyriausybes apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, t. y. paskleisti šią informaciją užsienyje.

1975 m. po Helsinkio konferencijos JAV Kongrese buvo sudaryta Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisija, kuri rinko liudijimus ir tikrino, kaip vykdomi Helsinkio konferencijos Baigiamojo akto nutarimai.

Vieną iš tokių liudijimų šiai Komisijai 1988 m. rugsėjo 15 d. pateikė Lietuvos Helsinkio grupės narys dr. Algirdas Statkevičius (1987–1990 m. jis gyveno JAV ir trejus su puse metų buvo Lietuvos Helsinkio grupės įgaliotu atstovu Vakaruose, informuodavo pasaulio visuomenę apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje). A. Statkevičius padarė pareiškimą ir dalyvavo sesijoje, kurioje buvo aptariama Sovietų Sąjungą sudarančių tautų padėtis ir perspektyvos vadinamosios *perestroikos* laikotarpiu. Joje dalyvavo disidentai iš Gruzijos, Ukrainos, Armėnijos: Valerijus Čalidzė (Gruzija), Paruiras Airikjanas (Armėnija), Petro Rubanas (Ukraina) ir kt.

Pateikiame minėtą dr. A. Statkevičiaus pareiškimą ir sesijos stenogramą (neesminiai sutrumpinimai pažymėti ženklų [...]).

Dėkojame dr. A. Statkevičiui už pasiūlytą įdomią medžiagą.

PSICHIATRO IR LIETUVOS HELSINKIO PRIEŽIŪROS GRUPĖS NARIO**dr. Algirdo Statkevičiaus pareiškimas***

Ponios ir ponai, pirmiausia noriu padėkoti Jums ir JAV vyriausybės atstovams, kad leido man pateikti savo parodymus ir būti čia.

Dėl Hitlerio–Stalino slapto susitarimo, žinomo kaip 1939 metų rugpjūčio 23 dienos Molotovo–Ribbentropo paktas, ir jo slaptųjų protokolų lietuviai, latviai ir estai neteko savo suvereniteto ir nepriklausomybės.

Dėl mano veiklos žmogaus ir tautų laisvės srityje 1951 m. Karo tribunolas mane nuteisė 25 m. kalėti koncentracijos stovykloje ir 5 m. tremties. Visuose Sibiro koncentracijos lageriuose, kuriuose man teko būti, lietuviai sudarė 10 proc. kalinčiųjų. Dėl savo veiklos Lietuvos Helsinkio grupėje aš beveik septynerius metus (nuo 1980 iki 1987 m.) buvau laikomas specialiose psichiatrijos ligoninėse Černiachovske ir Taškente kartu su žmogžudžiais, banditais, vagimis bei kitais itin pavojingais nusikaltėliais. Visus tuos metus nei man, nei mano žmonai, nei mano vaikams nebuvo leista susipažinti su Aukščiausiojo Teismo sprendimo detalėmis, kurios būtų paaiškinusios, kodėl aš buvau pripažintas kaip „socialiai pavojinga asmenybė“.

Aš esu kvalifikuotas terapeutas, psichiatras. Su uždarytaisiais spec. ligoninėse Černiachovske ir Taškente buvo negailestingai elgiamasi. Negalėdami ištverti injekcijų keliamo skausmo nemažai ligonių pasikorė. Tarp tų kalinių, kurie dėl savo politinių veiksmų kalėjo Černiachovske arba Taškente, aš nesutikau nė vieno, kurį būtų galima priskirti prie psichinių, arba sielos, ligonių, arba kuriuos būtų buvę galima pavadinti bent truputį socialiai pavojingais.

Nors piktnaudžiavimo psichiatrija atvejų Sovietų Sąjungoje ir sumažėjo, trijų lietuvių, ne per seniausią kalintų liūdnei pagarsėjusiame Serbskio teismo medicinos tyrimų institute Maskvoje, bylos įrodo, kad problema tebeegzistuoja.

Okupuotose Baltijos šalyse yra prievarta diegiami milžiniški statybos projektai. Tai yra priedanga planuotai kolonizacijai. Tik praėjusią savaitę Ignalinos atominė elektrinė, identiška Černobilyje buvusiai gamyklai, laikinai uždaryta saugumo sumetimais. Baltijos šalys aktyviai priešinasir rusinimui ir kolonizavimui. Pavyzdžiui, 1988 m. pavasarį Latvijoje įvyko didelė demonstracija, nukreipta prieš požeminio metro linijos statybą Rygoje, kuri būtų pritraukusi dešimtis tūkstančių naujų kolonistų į Latviją.

Sovietų Sąjunga legalizavo ne tik rasinę, bet ir tautinę segregaciją. Pavyzdžiui, rusams leidžiama steigti rusiškas mokyklas Baltijos respublikose, o lietuviams, latviams ir estams kategoriškai draudžiama turėti savo mokyklas Rusijos respublikoje. Sovietų Sąjungoje tai vadinama „tautų lygybe ir brolybe“.

Dėl valstybės praktikos, kuri pagrįsta priverčiamojo darbo politika, šalies ekonomika nuolat yra krizės būsenos; todėl Baltijos šalių žemės ūkis įgijo kolonijinį pobūdį. 40 proc. dirbančių gyventojų gauna mažesnius nei 100 rb atlyginimus per mėnesį.

Sovietų Sąjungoje visuotinai džiaugiamasi perestroika, tačiau religinių tikėjimų atstovams ir toliau draudžiama kurti religines visuomenines organizacijas, kurios prisidėtų prie moralės kėlimo ir kartu prie masių kultūros lygio kėlimo. Tikinčiųjų atžvilgiu plačiai vykdoma diskriminacija. Bažnyčios išniekinamos, paverčiamos ateizmo muziejais, koncertų salėmis ir t. t. Visiškai nekalti visų Baltijos šalių žmonės, kurie kovojo su stalinizmu, kurie tiesiog siekia laisvės savo ir kitoms tautoms, laikomi tremtyje.

* Skaitytas lietuvių kalba. Į anglų kalbą vertė Margarita Samatas.

Okupuotų šalių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – jaunuoliai drastiškais metodais yra verčiami duoti karinę priesaiką okupantams ir vykti į Afganistaną žudyti afganų sūnų ir dukterų, kurie taip pat kovoja dėl savo laisvės. Visa tai yra tarptautinės teisės pažeidimas.

Nepateikiant jokio rimto paaiškinimo, suvaržyta judėjimo laisvė. Norintys susijungti giminės ir šeimos patiria didžiulių sunkumų. Asmenims, aktyviai kovojusiems su Stalinu, draudžiama vykti į užsienį.

Vien per pastaruosius kelis mėnesius stiprus visuomenės spaudimas ir masinės demonstracijos Baltijos šalyse priverė Sovietų Sąjungą pripažinti, kad Molotovo–Ribbentropo susitarimas egzistavo. Trys okupuotos Baltijos tautos, nenuilstamai kovojančios dėl laisvės ir išgyvenimo, yra didžiausios tebekraujuojančios žaizdos, užsilikusios nuo Antrojo pasaulinio karo; jos neužgis. Vienintelis būdas užgydyti jas būtų metodai, išvardyti Helsinkio Baigiamajame akte, kurie užbaigtų kolonijinių sovietų valdymą ir taip prisidėtų prie garbingos pasaulinės taikos.

Baigdamas norėčiau pareikšti giliausią pagarbą šios Komisijos nariams ir kitiems JAV vyriausybės pareigūnams už rūpestį ir pastangas, dėtas dėl mano septynerių metų įkalinimo psichiatrijos ligoninėse.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. [...] Pone Čalidze**, leiskite Jums užduoti keletą klausimų. Kaip Jūs vertintumėte tautinės padėties Sovietų Sąjungoje politinius pavojus? Jei būtumėte Generalinis sekretorius, kaip mėgintumėte spręsti tautiškumo problemą Sovietų Sąjungoje?*

V. Čalidzė. Politinis pavojus yra tikrai didelis. Gorbačiovas pradėjo turėdamas drąsų tikslą reformuoti šalį. Tarkime, kad jis turi geriausių ketinimų. Po 25 metų norėtume pamatyti, ką jis pasiektų Rusijoje.

Bet jis laikosi labai pavojingos pozicijos, nes konservatyvioji opozicija Rusijoje yra labai didelė ir tik laukia tinkamo momento, kad galėtų ją pašalinti. Jei pamenate, buvo precedentas, kai jie bandė pašalinti Chruščiovą už dar mažesnę mėginimą reformuoti šalį.

Taigi šiuo atžvilgiu visoks nacionalinis sujudimas yra labai pavojingas būsimam Rusijos demokratizavimo procesui.

Vis dėlto nemanau, kad ši problema sutrukdytų įgyvendinti Gorbačiovo ketinimus,

nes kur kas daugiau žalos gali padaryti darbininkų sukilimai.

Problema ta, kad kai Gorbačiovas pradėjo glasnost judėjimą, žmonės ėmė reikalauti visko iš karto. Darbininkams reikia mėsos ir dešros. Jie nori geresnių darbo sąlygų. Tautos nori autonomijos ir pripažinimo. Egzistuoja Karabacho problema, yra Baltijos šalių autonomijos problemų ir daug kitų. Visi nori visko iš karto ir niekas, atrodo, nesupranta, kad visko iškart neįmanoma gauti. Jei pastangos reformuoti šalį per 25 ar 50 metų pasitvirtins, daug dalykų pasikeis.

Vis dėlto aš negaliu sakyti: būkite kantrūs, palaukite. Žinau, kad žmonės reikalaus to, ko jie nori. Taigi padėtis gana sudėtinga.

Jei paklaustumėte manęs, kokia galėtų būti Jūsų, Jungtinių Valstijų, pozicija, aš patarčiau būti kantriems ir kiek įmanoma paremti Gorbačiovo poziciją. Kiek suprantu, Gorbačiovas yra geriausia, kas nutiko Rusijoje per XX amžių, ir jam turėtų būti suteiktas šansas.

* Stenis Hojeris (Steny Hoyer) – Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese pirmininkas.

** Valerijus Čalidzė – fizikas, publicistas, disidentas. Nuo 1972 m. gyvena JAV.

Reforma lėta, žinoma, bus pakylėjimų ir atsitraukimų, tačiau daugeliu atvejų ji gera. Taigi turi būti suteikta galimybė. Tačiau jei visi norės visko iš karto ir Jungtinės Valstijos reikalaus to paties, padėtis gali būti labai sunki.

Mes turime apsispręsti, ko tikimės iš Gorbačiovo: pasiekti gerų rezultatų lėtomis reformomis, nes tik jos yra realios, ar tiesiog žybtelėti kaip krintanti žvaigždė, pareikšti, kad padėtis Rusijoje yra bloga, kad reikalinga demokratija, ir tada žlugti. Mums reikia pasirinkti, ko mes norime iš Gorbačiovo.

Manau, kad mums reikia laipsniško pagerėjimo šalyje, ir manau, kad Gorbačiovas, nepaisant visų atsitraukimų, gali tai padaryti, tačiau, deja, daugelis žmonių privalo turėti kantrybės. Aš nematau kito būdo.

Pirmininkas S. Hojeris. [...] Pone Čalidze, XIX partijos suvažiavimas ėmėsi tam tikrų veiksmų ir pateikė keletą pasiūlymų, kaip elgtis su atskiromis tautomis. Ar galėtumėte pakomentuoti tuos pasiūlymus?

V. Čalidze. Aš tai komentuočiau kaip mėginimą nuraminti žmones. Iš tikrųjų jie nepriėmė jokių drastiškų sprendimų, nes dar nėra pasirengę spręsti sudėtingas problemas.

Tačiau jie nori sušvelninti padėtį ir parodyti daugiau pagarbos kitoms tautoms, tikėdamiesi, kad padėtis kuriam laikui pasidarys ramesnė. Ir tai nesikirs su tuo, ką jie ten daro patys.

Aš manau, kad daugeliui tautų, kurios nėra tokios aktyvios kaip armėnai arba baltijiečiai, tai suteiks šiokią tokią ramybę ir laikiną pagalbą.

Tačiau tuo pat metu jie mėgina atskirai iškelti Krymo totorių klausimą. Jie nieko nedarė, tiesiog mėgino užmaskuoti problemą. Jie nesprendė problemos. Kodėl? Nežinau kodėl. Galbūt Gorbačiovas nusistatęs prieš tautines mažumas, tačiau nemanau, kad labai. Įmanoma, jog konservatyvioji partijos dalis

yra tokia stipri, kad jis turi būti atsargus tais klausimais, kurie nėra pagrindinės svarbos.

Armėnams Karabachas yra pagrindinis klausimas, o Gorbačioviui neabejotinai ne. Taigi jis mėgina švelninti padėtį ir stengtis, kad konservatyvioji biurokratija būtų daugiau ar mažiau patenkinta.

Pirmininkas S. Hojeris. [...] Pone Airikjanai*, ar Jūs galėtumėte paaiškinti savo vaidmenį Kalnų Karabacho situacijoje?

P. Airikjanas. Aš buvau vienas iš mūsų organizacijos lyderių, taigi ir kalbėsiu apie mūsų organizaciją, kurios pagrindinė programos platforma buvo siekti referendumo dėl Armėnijos teisės laisvai apsispręsti, dėl Armėnijos nepriklausomybės.

Kalnų Karabacho krizę supratome kaip atgyjantį tautos apsisprendimo teisės principą. Nuo tada mes jį parėmėme.

Praėjusių metų spalį buvo surengta demonstracija, remianti Kalnų Karabacho regiono gyventojų reikalavimus. Ši demonstracija buvo nutraukta.

Šių metų vasario mėnesį suorganizuota dar keletas demonstracijų, remiančių Kalnų Karabacho gyventojus. Vyriausybė norėjo vėl nutraukti demonstraciją, tačiau susirinko tiek daug žmonių, kad buvo tiesiog neįmanoma juos išvaikyti.

Taigi pirmas dalykas, kurį mūsų organizacija padarė, buvo žmonių padrašinimas prisidėti prie šios demonstracijos.

Kitas svarbus mūsų žingsnis, esu tuo įsitikinęs, buvo taisyti iškraipymus sovietinėje spaudoje, pranešinėjusioje apie padėtį Kalnų Karabache. Kadangi mes neturėjome jokių priemonių tiesiogiai paveikti sovietinę žiniasklaidą, pakankamai rizikuodami patys kreipėmės į pasaulio spaudos atstovus ir per juos darėme netiesioginį spaudimą.

Kai armėnai per „Amerikos balso“ laidas sužinojo, jog pasaulis buvo informuotas apie

* Paruiras Airikjanas – disidentas, 17 metų praleidęs sovietų kalėjimuose ir tremtyje. 1988 m. liepos mėn. išsiųstas iš Sovietų Sąjungos.

jų padėti, įskaitant teisinius aspektus, tai įkvėpė ir drąsino juos labiau nei visi kiti dalykai.

Taip pat su viešosios pasaulio nuomonės ir spaudos pagalba mes įstengėme sustabdyti represinių priemonių taikymą. Pavyzdžiui, iš dalies numatėme ir tokių situacijų kaip *Sumgaitas* pavojų. Prieš atsitinkant *Sumgaitui* mes perspėjome visus azerbaidžaniečius ir armėnus saugotis galimų provokacijų. Taip pat kreipėmės į vietinę valdžią, vietinę Aukščiausiąją Tarybą ir perspėjome, kad ir jie netaptų Maskvos provokacijų aukomis.

Tapo labai populiari kalbėti apie Gorbačiovą kaip apie Politinio biuro disidentą.

Kaip jau minėjau savo pareiškimė, mes mėginome parodyti, jog viskas, kas vyko Armėnijoje, gali būti iš dalies paaiškinta kaip Maskvos vykdyta politika. Turiu daug faktinės medžiagos, su kuria mielai supažindinčiau visus norinčiuosius; ji rodo, kad už *Sumgaito* nelaimės slypi Maskva.

Tada jie mane suėmė – nemanau, kad to labai norėjo, nes mūsų organizacija detalčiai apibūdindavo susidariusią padėtį.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Turiu dar daug kitų klausimų, prie kurių grįšime, jei leis laikas, tačiau taip pat noriu suteikti galimybę sekretoriui Lėmanui* ir kongresmeniui Porteriui** pateikti savo klausimus.

Sekretorius R. Lėmanas. Ačiū, pirmininke. Man labai malonu čia dalyvauti ir didelė garbė, kad galiu girdėti šių itin drąsių liudytojų pareiškimus.

Turiu tik porą klausimų. Sovietų pareigūnai dažnai sako, kad Jūs išreiškiate tik mažumos nuomonę, netgi savo tautose. Kaip atsakytumėte į šį klausimą, į šį teiginį?

V. Čalidzė. Aš neatstovauju jokiai tautinei mažumai.

P. Airikjanas. Žinoma, bet kuri partija, netgi laisvoje šalyje, atstovauja tik mažumai. Tačiau svarbu tai, ar dauguma pritaria Jūsų programai. Štai kodėl mes pasiūlėme organizuoti referendumą.

Taigi svarbu, kokia visuomenės dalis iš tikrųjų remia Jūsų idėjas. Iki šiol sovietai bijojo referendumo; manau, tai jau turėtų savaime atsakyti į Jūsų klausimą.

*P. Rubanas***.* Jau 334 metus Ukrainos tauta kovoja dėl savo nepriklausomybės. Išsivaduoti iš Rusijos kolonializmo siekia visi laisvę mylintys žmonės.

Per visus 70 priespaudos metų sovietai slopino – tik nauja imperinės valdžios forma – ne vien ukrainiečių, bet ir kitų Sovietų Sąjungos tautų balsus.

Taigi dabar svarbiausias – ukrainiečių bendruomenės elementas, kuris yra tarsi sąžinės balsas, kad sovietinės sistemos tautos nesuskiltų.

Kiekviena SSRS tauta arba respublika turi savo vidinių kovų ir siekia išreikšti save laisvai sovietinėje sistemoje.

Kaip mes visi žinome, tik prieš trejus metus tai buvo totalitarinė visiškos destruktijos sistema.

Dr. A. Statkevičius. Aš atstovauju Lietuvai, tačiau yra dar dvi Baltijos šalys: Estija ir Latvija. Iš dalies aš atstovauju ir Sovietų Sąjungai, nes tol, kol ten nėra įtvirtinta demokratinė sistema, socialiniai-ekonominiai klausimai negali būti įtvirtinti ir sprendžiami.

Žodžio laisvė kol kas naudojama vietoj tautinės laisvės, kuri dabar labiausiai draudžiama. Taigi demokratinis judėjimas Sovietų Sąjungoje yra užrakintas po šiuo užraktu.

Tai atsispindi ir religijoje, kur taikoma diskriminacija prieš tikinčiuosius. Bažnyčios

* Minimos Komisijos sekretorius Ronaldas Lėmanas (Lehman).

** Ilinojaus valstijai atstovaujantis kongresmenas Johnas Edvardas Porteris.

*** Petro Rubanas – Ukrainos žmogaus teisių gynėjas, 22 metus praleidęs sovietų kalėjimuose ir tremtyje. 1988 m. buvo paleistas iš Permės lagerio Nr. 35 ir liepos mėnesį atvyko į JAV.

uždaromos, paverčiamos sandėliais. Iš žmonių atimama teisė į bažnyčios paslaugas ir naudojimąsi tomis paslaugomis.

Paskutinės masinės demonstracijos Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse aiškiai rodo, kad žmonės siekia tautinės nepriklausomybės ir laisvės.

Reorganizacija vyksta, tačiau labai lėtai. Dabar jau leidžiama turėti nacionalinę vėliavą, trispalvius nacionalinius simbolius. Tačiau, pavyzdžiui, draudžiama iškabinti nacionalinę vėliavą prie vyriausybės pastatų.

Žmonės, nusistatę prieš Staliną ir stalinizmą, kurio egzistavimas šiandien jau visuotinai pripažįstamas, bei tie, kurie visai neseniai išreiškė tokias pažiūras, vis dar laikomi lageriuose ir kalėjimuose.

Žmogaus teisių kovotojai ir veikėjai iki pat šios dienos laikomi uždaryti psichiatrijos ligoninėse. Nepripažįstama, kad žmonių laikymas psichiatrijos ligoninėse yra nusikaltimas arba kad tai yra teisinga procedūra. Aš buvau uždarytas septynerius metus ir visą tą laiką nei man, nei mano žmonai ar vaikams nebuvo paaiškinta tiksliai uždarymo priežastis.

Per tuos septynerius metus sutikau daug kalinčiųjų, kurie buvo uždaryti psichiatrijos ligoninėje už bausmę. Būdamas kvalifikuotas terapeutas ir psichiatras aš nesutikau nė vieno iš tų ligoninių paciento, kuris būtų buvęs tikrai ligonis.

Manau, kad Jungtinės Valstijos kaip demokratinė šalis turėtų labiau paspausti Sovietų Sąjungą.

Mano kolegos disidentai dar Lietuvoje manęs prašė Jungtinėse Valstijose padaryti viską, kas įmanoma laisvajame pasaulyje, kad sovietinė armija būtų išvesta iš Lietuvos.

Pirmininkas S. Hojeris. Daktare, ar galėčiau įsiterpti? Gerbiamas Sekretoriau, ar būtų teisinga, jei paprašyčiau daktaro patikslinti, nes iš esmės Sekretoriaus klausimas koncentruojasi ties daktaro Statkevičiaus duodamais parodymais. Tos pastabos, kurias

šiandien jis pateikė, tiesą sakant, atspindi daugumos jo kraštiečių lietuvių požiūrį, priešingai, negu Sekretorius nustatė, kad daktaras išreiškia tik mažos lietuvių tautos dalies nuomonę.

Dr. A. Statkevičius. Mano, daktaro Statkevičiaus, atsakymas yra toks, koks yra, kadangi jaučiausi galįs atstovauti visai Sovietų Sąjungai, nes kol buvau kalinamas, sutikau daug žmonių ir turėjau galimybę bendrauti su jais. Taigi aš žinau, kaip jie jaučiasi.

Sovietų Sąjungoje yra apie 100 skirtingų tautelių, kurios yra pavergtos, todėl kažkas privalo pasakyti viską už jas.

Žmogaus teisės negali būti vienintelis pagrindinis klausimas. Juo dabar turi būti nacionalinis išsivadavimas. Nepriklausomoje Lietuvoje visi turėjo nesuvaržytas žmogaus teises. Praradę nacionalinę laisvę, prarado ir žmogaus teisių laisvę. Kai šalis atgaus nepriklausomybę, jos žmonės taip pat atgaus ir savo teises.

Taigi pagrindinis klausimas yra šalių nepriklausomybės atkūrimas.

Sekretorius R. Lėmanas. Norėčiau užleisti vietą kongresmeniui Porteriui.

Kongresmenas J. E. Porteris. Ačiū, pone pirmininke. Atsiprašau liudytojų, kad negalėjau dalyvauti visą laiką. Taigi jei paliesiu kokį klausimą, kurį Jūs jau aptarėte, prašyčiau perspėti mane.

Pone Čalidze, ar galiu paklausti Jūsų apie *Pamiat*? Kaip Jūs tai apibūdintumėte, kokia yra oficiali Rusijos pozicija šios organizacijos atžvilgiu ir kaip ji atspindi Rusijos nacionalizmą?

V. Čalidzė. Rusų tauta turi pakankamai stiprų tautinį požiūrį. Jiems atrodo, jog jie yra imperija. Kai kurie netgi aiškina, esą rusai maisto ir paslaugų trūkumus bei prastesnes gyvenimo sąlygas toleruoja todėl, kad jiems atrodo, jog už tai jie kaip viešpataujanti tauta kažką gauna, kad parodytų kitiems, kaip reikia gyventi.

Aš nevisiškai sutikčiau su tokiais pastebėjimais; tiesiog pasakau, kad tokių yra. Bet kuriuo atveju rusų tautos nacionalinis jausmas gana stiprus. Visą 70 metų sovietinio režimo laikotarpį nacionalinis jausmas buvo užslėptas pogrindyje, išskyrus Stalino valdymo laikotarpį, kadangi sovietų valdžia ir propaganda skelbė internacionalizmą ir propagavo tautinius jausmus.

Taigi slopindami nacionalinių mažumų tradicijas sovietai taip pat slopino ir rusų tautines tradicijas, religiją bei tautos istoriją.

Visa tai verčia nusivilti. Tokio nusivylimo požymių matėme tarp rusų inteligentijos iškart po Stalino mirties. Taip pat galime išskirti ekstremalų nacionalinį, netgi gana šovinistinį požiūrį ir stiprų antisemitizmą.

Aš manau, jog baimė dėl rusiškojo nacionalizmo, kuris visada bus siejamas su antisemitizmu ir šovinizmu, yra nepagrįsta. Manau, kad jei kada Rusijoje egzistuos tikra žodžio laisvė, po dvejų ar trejų metų žmonės sakys tai, ką turi sakyti. Tada mes pamatysime labai platų nacionalinio tendencingumo Rusijoje spektrą. Ir tik ekstremalioji šio spektro dalis būtų žmonės, priklausantys *Pamiat*, antisemitams ar šovinistams. Kadangi yra tokia tendencija, noriu paaiškinti, kad žmonės nespręstų apie tautinį Rusijos judėjimą pagal ekstremistus. Turiu pasakyti, kad valdžios ir *Pamiat* santykis yra gana įdomus. Daugeliu atvejų teko matyti, kad vyriausybė netgi skyrė vietą *Pamiat* susitikimams, tuo tarpu ji niekada to nepadarytų žydų susirinkimams ar panašiai.

Taigi turiu hipotezę, kad Gorbačiovas nemažai pasimokė iš Vakarų politinės teorijos, ir suprantu, jog naudinga turėti politinį šalies spektrą. O valdžiai yra naudinga būti šio spektro viduryje. Įskaitant *Pamiat* dabar jam iš kairės yra disidentai, liberalioji partijos dalis, kuri nori *perestroikos* greičiau, nei Gorbačiovas gali, jis pats per vidurį su savo komanda, o iš dešinės yra partijos konservatoriai. Lygiai greičiau su disidentais eitų ekstremalioji dešinė, tai yra Rusijos šovinistai *Pamiat*.

Tai yra tik hipotezė, tačiau skamba gana realiai. Štai kodėl spaudoje buvo daug remiama *Pamiat*. Jie neturėjo apie tai kalbėti. Jie nerašė apie žydų priešininkų demonstraciją, tačiau rašė apie *Pamiat*, galbūt siekdami parodyti, kad politiniame spektre egzistuoja ekstremalioji dešinė.

Tuo pat metu kita grupė teigia, kad štai kas nutinka, kai suteikiama visiška žodžio laisvė. Todėl privalome išlaikyti *glasnost*, kuri varžo žodžio laisvę, nes jei bus suteikta visiška žodžio laisvė, kalbės tokie ekstremistai kaip *Pamiat*, ir tada mes turėsime antisemitizmą.

Taigi čia yra didelis politinis žaidimas, tačiau bet kuriuo atveju tai svarbus įvykis Rusijos visuomeniniame gyvenime.

Taip pat manau, kad didelė dalis rusų nacionalistų pamažu supras, jog daug naudingiau pabrėžti, kad jie neturi nieko bendra su ekstremalia dešine, o iš tikrųjų nori ginti šalies ekologiją, istoriją ir kultūrą.

Pirmininkas S. Hojeris. Jei galiu, norėčiau užduoti klausimą ponui Rubanui. Ukrainos partijos vadovas Ščerbickis vis dar laiko valdžią savo rankose, nors Vakaruose svarstoma, kad jį reikėtų pašalinti. Kaip Jūs komentotumėte Ščerbickio pozicijos tvirtumą, nors jis yra konservatyvus ir nusistatęs prieš reformas? Kaip tai vertina eilinis ukrainietis?

Spėju, kad politiniame spektre jis turėtų būti Gorbačioviui iš dešinės.

P. Rubanas. Ukrainos Helsinkio sąjunga, kuriai aš čia atstovauju, mano, jog tai nėra Gorbačiovo klaida, kad Ščerbickis vis dar užima savo postą nepaisant žiaurumų, vykdytų prieš Ukrainos tautą. Tai Gorbačiovo taktika. Nesvarbu, ar reforma tęsis ar ne, sovietinio imperializmo sistemos pagrindas liks toks, koks buvęs. Turbūt dėl šios imperialistinės sistemos vis dar toleruojamas toks žmogus kaip Ščerbickis, kuris parodė, jog sugeba išlaikyti nacionalinio judėjimo elementus.

Iš Baltijos šalių jie gali sukurti naują Honkongą, nebijodami, kad tai susilpnins sovietinę imperiją.

Visgi Ukrainos nacionaliniai demokratiniai judėjimai yra suvokiami kaip gana svarbi kliūtis ir pavojingas elementas sovietinei sistemai. Todėl tokioms rusų organizacijoms kaip liūdnai pagarsėjusiai *Pamiat* leidžiama laisvai susitikinėti ir viešai reikšti nuomonę. Kai Ukrainoje tautinių demokratinių judėjimų atstovai mėgina organizuoti taikius susibūrimus, iš karto kviečiama milicija, o susirinkusieji yra mušami ir gąsdinami šunimis. Tokie atsitikimai aiškiai rodo imperialistinį sovietų požiūrį ir veiksmus, nukreiptus prieš Ukrainą.

Kongresmenas J. E. Porteris. Dr. Statkevičiaus, Jūs minėjote, tiksliau – ponas Rubanas minėjo apie naująjį Honkongą Baltijos šalyse. Mano suvokimu, tada tektų atsisakyti planų dėl laisvos ekonominės zonos Estijoje. Tačiau ar Jūs manote, kad įmanoma, jog Baltijos šalys turės didesnę ekonominę, o ne politinę autonomiją?

Dr. A. Statkevičius. Aš tikiu, kad Baltijos šalys sugebėtų valdyti savo ekonominę padėtį taip pat gerai kaip ir prieš okupaciją.

Kongresmenas J. E. Porteris. Tačiau ar sovietai suteiks didesnę laisvę, ekonominę laisvę, ar tai visgi neatrodo įmanoma?

Dr. A. Statkevičius. Taip. Jie tai pripažįsta ir tikrai suteiks daugiau ekonominių laisvių, nes taip jau pasielgė su Estija.

Kongresmenas J. E. Porteris. Tačiau ar mes teisingai suprantame, kad buvo ketinta įkurti laisvą ekonominę zoną Estijoje, o dabar jau nepanašu į tai?

Dr. A. Statkevičius. Estai ir lietuviai to siekia ir prašo leidimo įkurti laisvą ekonominę zoną. Be abejo, tai susipina su politiniais reikalavimais, kuriuos kelia persitvarkymo judėjimai visose trijose šalyse.

Kongresmenas J. E. Porteris. Gerai. Ačiū, pone pirmininke.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Pone Airikjanai, galbūt leiskite man palyginti. Aš taip pat norėčiau, kad dr. Statkevičius papildytų mane.

Iš vienos pusės, sovietinė Armėnija, kuri istoriškai suvokiama kaip gana draugiška Rusijai, o iš kitos pusės, Baltijos šalys. Turėdamos istorinę patirtį, kurią mes visi gerai žinome, jos mano, kad buvo savavališkai ir kaprizingai užgrobtos susitarus dviem diktatoriams.

Jei darytume prielaidą, kad Lietuva, Latvija ir Estija per referendumą išreikštų poziciją būti nepriklausomomis valstybėmis, pone Airikjanai, ar Jūs manote, kad sovietinė Armėnija net ir tada, apsupta Sovietų Sąjungos, Turkijos ir Irako, vis dar norėtų būti nepriklausoma? Ar ieškoma didesnio autonomijos laipsnio, ar Kalnų Karabacho klausimas bus išspręstas prijungiant tą teritoriją prie Armėnijos?

P. Airikjanas. Pamėginsiu atsakyti į visas Jūsų klausimo dalis.

Pirmininkas S. Hojeris. Leiskite man truputį papildyti. 1987 m. balandžio mėnesį pranešėjas Raitas (Wright) vadovavo delegacijai į Sovietų Sąjungą ir mes turėjome maždaug dviejų su puse valandų susitikimą su generaliniu sekretoriumi Gorbačiovu. Svarstėme tautų ir mažumų klausimą. Galbūt kai kas iš Jūsų taip pat skaitėte apie jo iškeltą klausimą dėl juodaodžių mažumos Jungtinėse Valstijose.

Gorbačiovas kalbėjo apie autonomiją, kuri buvo suteikta visoms tautoms, esančioms Sovietų Sąjungoje. Potekstėje teigta, kad problema buvo išspręsta suteikiant joms visoms atstovavimo teisę Tautų Taryboje.

Aš noriu paklausti šiame kontekste, kadangi, be abejonės, Komisijos supratimu, autonomija egzistuoja tik kaip pavadinimas. Todėl, žinoma, kyla daug disputų.

Atsiprašau, pone Airikjanai, galite tęsti. Aš tik norėjau pateikti papildomų pastabų, nes jos kyla iš tiesioginio pokalbio su generaliniu sekretoriumi, kuris vyko 1987 m. balandžio mėnesį, ir, anot jo, tautų problema buvo išspręsta suderinus su šia sistema.

P. Airikjanas. Pirmiausia, kalbant apie tradicinį santykį tarp Rusijos ir Armėnijos, labai svarbus buvo religinis ryšys, nes abi buvo stačiatikių krikščionių tautos.

Tačiau dabar Armėnija ir Baltijos šalys vis dėlto turi labai daug bendro, nors jų geografinė padėtis yra visiškai skirtinga. Pirmiausia, dabartinės sovietinės Armėnijos geografinės sienos faktiškai buvo nustatytos tokiu pat būdu kaip ir Baltijos šalių, tai yra pagal slaptą sutartį. Vietoj Stalino ir Hitlerio tai buvo Leninas ir Kemalis Atatiurkas, kurie pasidalijo Armėnijos teritoriją. Tuo metu Armėnija tikrai simpatizavo Rusijai, nes ši buvo vienintelė galinga krikščioniška kaimynė. Armėnija bijo savo nekrikščioniškų kaimynų. Kadangi Rusija tai žino, ji ypač tai skatina. Jei Maskva leistų surengti referendumą dabar, po Kalnų Karabacho epizodo, neabejotinai dauguma armėnų balsuotų už nepriklausomybę.

Netgi suprasdami, kad mūsų ateitis gali būti labai sunki, savo dabartinę padėtį vertiname labai kritiškai. Tiesiog prieš keletą dienų, didelės demonstracijos metu, žmonės minioje pradėjo garsiai reikalauti nepriklausomybės.

Dabar masiškai išvykstama iš Armėnijos. Šitaip išreiškiamas nepriklausomybės troškimas. Kadangi to neįmanoma pasiekti nacionaliniu lygiu, žmonės mėgina pasiekti bent jau asmeninę laisvę išvykdami.

Armėnijoje dabar kritinė ekologinė padėtis; kaip pavyzdį noriu paminėti, kad pastaraisiais metais mirstančiųjų amžiaus vidurkis nukrito iki 47 metų.

Pirmininkas S. Hojeris. Jei leisite man įsiterpti, sovietinėje Armėnijoje amžiaus vidurkis yra 47 metai? Ar teisingai suprantu tai, ką Jūs norite pasakyti?

P. Airikjanas. Mūsų organizacija perėjo per įvairias kapavietes ir suskaičiavo, kokio vidutiniškai amžiaus žmonės mirė per pastaruosius trejus metus. Tai 47 metai. Tai nėra oficiali statistika. Žinoma, šiuo klausimu iš viso nėra oficialių duomenų.

Pirmininkas S. Hojeris. Suprantama. Jei tokia yra statistika arba kitaip apskaičiuoti tikslūs duomenys, suprantama, kad pareigūnai to tikrai nenorės skelbti.

Pone Sekretoriau, ar Jūs turite papildomų klausimų?

Sekretorius R. Lėmanas. Aš tiesiog pagalvoju, kad norėčiau kiekvieno liudytojo paklausti, kaip pasikeitė jų požiūriai nuo tada, kai pirmą kartą atvyko į Vakarus? Ar gavote naujos informacijos? Ar padarėte išvadą, kad yra dalykų, kuriuos reikėtų daryti kitaip?

V. Čalidzė. Mano pagrindinės nuostatos dėl įstatymų ir žmogaus teisių nepasikeitė. Tačiau buvau labai maloniai nustebintas, kad čia egzistuoja toks dalykas kaip kaimo Amerika; tai man labai patinka. Kalbant apie Ameriką ir Rusiją, Amerika dažnai mums atrodė labai pramoninė.

Beje, ar galiu pasinaudoti proga ir papildyti tai, kas buvo pasakyta anksčiau?

Pirmiausia norėčiau patarti atsargiau spėlioti apie galimus referendumo rezultatus. Netgi jei remiamasi statistika, tai yra labai sudėtingas dalykas. Kartais būna klystama.

Mėginti nuspėti referendumo rezultatus yra sudėtinga. Nesakau, kad Armėnija nesiektų nepriklausomybės. Tiesiog nežinau ir todėl norėčiau patarti būti atsargesniems darant panašius spėjimus.

Kitas dalykas, jei būtų organizuotas referendumas ir kuri nors respublika balsuotų už nepriklausomybę, netgi dabar aš galiu pasakyti, koks būtų rezultatas. Rusija atliktų gudrų partinį arba karinį manevrą. Gorbačiovas, jei jis leistų tokį referendumą, prarastų valdžią. Tada tos respublikos, kuri nubalsuotų už nepriklausomybę, galbūt 10 proc. tautos atsidurtų Sibiro lageriuose. Taigi kalbame apie gana nerealią arba netgi pavojingą situaciją.

Dr. A. Statkevičius. Čia, Vakaruose, esu jau ketvirtas mėnuo. Sovietų Sąjungoje po mano išvykimo daug kas pasikeitė. Leidžiamos įvairios ekonominės, socialinės reformos, taip pat religijos ir kultūros srityje. Tačiau neno-

rima pripažinti jokių reformų, kurias siūlo kovotojai dėl nepriklausomybės. Tautos reikalauja tik vieno – jos gali būti pačios sau valdovės. Tautos nori nepriklausomybės ir gyventi kitų laisvų tautų bendruomenėje. Ne vien Sovietų Sąjungoje, tačiau Europos bendruomenėje.

Kai tokia garbinga federacija bus sukurta, tada galėsime gyventi ramiai. Tautos bus pačios sau nepriklausomos valdovės ir užtikrins laisvę.

P. Rubanas. Atvykus į Jungtines Valstijas mano nuomonė apie tai, kas darosi sovietinėje sistemoje, iš esmės nepasikeitė.

Pirmininkas S. Hojeris. Aš noriu akcentuoti auditorijai, kad, mano žiniomis, ponas Rubanas Jungtinėse Valstijose yra nuo liepos mėnesio. Taigi mūsų liudytojas čia gyvena dar gana trumpą laiką.

P. Rubanas. Tiesa, tačiau ilgainiui mano požiūris gali prasiplėsti.

Manau, kad Jungtinės Valstijos ir laisvasis pasaulis neturėtų bijoti sovietinės sistemos tautų referendumo. Panašiai ir Ukrainos inteligentija, praleidusi daug metų sovietiniuose kalėjimuose ir tremtyje Sibire, nebijo įkalinimo ar Sibiro.

Sovietų Sąjungoje turėtų būti suteikta teisė pasisakyti už tautos laisvę. Laisvės judėjimai, vykstantys SSRS, tai daugiausia taikūs judėjimai Baltijos ir kitose šalyse.

Nors kartais šie judėjimai pasiekia pavojingą konfrontacijos lygmenį, aktyvistai ir protestuotojai nenoriai pasiduoda valdžiai. Faktiškai pasitelkdami nesmurtinius metodus šie laisvės siekiančių respublikų veikėjai sukuria gudrią problemos formą, ir SSRS totalitarinės valstybės vadovybė turi surasti patikimą šios problemos sprendimą.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Pone Airikjanai?

P. Airikjanas. Noriu pasakyti, jog pasikeitė kai kurie mano lūkesčiai, tačiau ne mano požiūris.

Pratęsiu referendumo temą. Norint gauti leidimą suorganizuoti bent vieną referendumą, akivaizdu, jog reikia turėti organizaciją. Tai nėra paprasčiausiai iš aukščiau duotas nurodymas. Mes turime labai plačią organizaciją ir patirties, kad norint kažką gauti iš Maskvos būtina daryti spaudimą. Turiu omeny politinį spaudimą ir, aišku, ne ekstremaliais veiksmais.

Teigdamas, kad referendumas dėl nepriklausomybės Armėnijoje būtų sėkmingas, remiausi šia informacija: prieš pusantų metų žmonės sakė, kad tik 20 proc. Armėnijos tautos balsuotų už nepriklausomybę. Taigi tai nėra tiesiog abstraktus teigimas, tačiau paremta lyginamąja informacija.

Taip pat norėčiau paklausti, ar reikia nekalbėti apie demokratiją tik todėl, kad kažkam atrodo, jog demokratinių veiksmų rezultatai gali būti nedemokratiški.

Armėnijoje vyko streikas, kuriame dalyvavo milijonas žmonių. Dėl jo Maskvoje nebuvo imtasi jokių drastiškų veiksmų. Nemanau, kad referendumas yra baisiau nei masinės demonstracijos, kurių jau vyko ne viena. Ypač jei per referendumą mes vis tiek pralaimėsime.

O jei mes primygtinai nereikalausime demokratinių pokyčių, kas tada tai padarys? Tikrai ne komunistai.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Manau, kad tai turbūt yra nenuginčijamas argumentas.

Noriu padėkoti visiems liudijusiems.

Turėjau keletą klausimų, tiesą sakant, daug klausimų. Norėčiau, kad vėliau kada nors liudytojai atsakytų į klausimą, kurį pateiksiu.

Lapkričio mėnesį Komisija, sekretorius Lėmanas su mumis kaip Komisijos narys bei kiti Senato ir Kongreso Rūmų nariai vyks į Sovietų Sąjungą. Tai bus atsakas į sovietų pasiūlymą organizuoti Kongreso Rūmų ir Aukščiausiosios Tarybos susitikimą humanitariniais ir žmogaus teisių klausimais.

Vienas iš klausimų, kurį mes kelsime, bus susijęs su šio posėdžio tema. Tarkime, kad nepriklausomybė kaip politinė alternatyva neįmanoma. Todėl prašyčiau Jūsų visų pasiūlyti, kokias pozicijas galėtume pateikti sovietams kaip praktinius žingsnius į tikslą. [...]

Visi Komisijos nariai išreiškia didžiulę pagarbą tiems, kurie daug rizikavo ir parodė didžią drąsą prisidedami prie Helsinkio Baigiamajame akte skelbiamų nuostatų ir kitų dokumentų, įskaitant Jungtinių Valstijų konstituciją ir mūsų Nepriklausomybės deklaraciją.

Su mumis čia yra Oksana Meško. Jai 80 metų ir ji yra Ukrainos Helsinkio grupės stebėtoja.

Mūsų Komisija gerbia tuos žmones, gyvenančius komunistinio bloko šalyse, kurie parodė drąsą prisijungdami prie Helsinkio priežiūros grupių.

Ponia Meško, mums labai malonu Jus pasveikinti čia, šiuose posėdžiuose ir šioje šalyje. Suprantu, kad čia yra ir kitų stebėtojų, kurių vardų aš neturiu. Tačiau sveikiname Jus atvykus ir norime pasakyti, kad ta

pagarba, kurią aš išreiškiu poniai Meško, skirta ir Jums.

Dabar mes peržiūrėsime, kaip jau sakiau, video įrašą, padarytą demonstracijų Vilniuje, Lietuvoje ir Jerevane, Armėnijoje, metu. Jis buvo atvežtas iš Sovietų Sąjungos slapta ir niekada dar nebuvo rodytas Vakarų visuomenei. Filmuota medžiaga rodo, su koku užmoju ir kaip intensyviai tautiškumo klausimas keltas sekretoriui Gorbačioviui.

Vilniaus susibūrimas, kaip žinote, vyko 1988 m. liepos 9 d., kai vyko demonstracija, remianti generalinio sekretoriaus Gorbačiovo *perestroikos* politiką. Šimtas tūkstančių balsų giedojo Lietuvos tautinį himną.

Video įrašas iš Armėnijos rodo demonstraciją, vykusią gegužės 28-ąją, Armėnijos nepriklausomybės dieną. Daugiau nei šimtas tūkstančių žmonių dalyvavo masiniame mitinge, kurio kalbėtojai pasisakė ne tik už Kalnų Karabacho prijungimą prie Armėnijos, tačiau ir už nepriklausomą parlamentą.

Sekretoriaus Lėmano ir savo vardu dėkoju visiems, kurie liudijo ir buvo su mumis. Reiškiu savo pagarbą už tai, ką Jūs padarėte iki šiol ir šiandien.

Juozas Jankauskas

Lietuvos kariuomenės karininkai – antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai

Nors nuo 1953-ųjų metų pavasario, kai KGB sutriuškino paskutinį antisovietinį organizuotą pasipriešinimo judėjimą (BDPS) jau praėjo beveik 50 metų, tačiau išlikę KGB archyvai ir kiti dokumentai, dar gyvi tų įvykių liudytojai atranda naujas pasipriešinimo kovų rudiesiems ir raudoniesiems okupantams didvyrių pavardes ar primena jau žinomų Lietuvos kovotojų vardus. Vienas iš jų – Lietuvos karo lakūnas, generalinio štabo pulkininkas leitenantas Juozas Jankauskas.

Karo lakūnas, 1941 m. sukilimo, antinacinės ir antisovietinės rezistencijos Lietuvoje dalyvis, generalinio štabo plk. lt. Juozas Jankauskas gimė 1900 m. kovo 4 d. Telšių aps. Rietavo vlsč. Jaupėnų k. ūkininkų Kazimiero ir Emilijos Jankauskų šeimoje, kurioje augo keturi broliai – Kazimieras, Juozapas, Petras ir Pranas. Tėvai Jaupėnų kaime turėjo sodybą ir 20 ha žemės. Pradinę mokyklą mažasis Juzapėlis pradėjo lankyti Rietave, 1912–1914 m. mokėsi Palangos gimnazijoje.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui 1914 m. J. Jankauskas, jau gana savarankiškas jaunuolis, palikęs tėvus ir brolius Jaupėnuose, pasitraukė nuo artėjančio fronto į Rusiją ir ten toliau tęsė mokslą. Mokėsi ir gyveno Saratove, Voroneže, Bobruiske ir Psko-

ve. Ten baigęs gimnazijos šešias klases ir prasidėjus bolševikiniam perversmui Rusijoje 1918 m. pradžioje grįžo į Lietuvą ir apsistojo Kaune.

Tais pačiais metais įstojo į Kauno kunigų seminariją, tačiau vienerius metus pasimokęs ir supratęs, jog neturi pašaukimo būti kunigu, iš jos pasitraukė.

1919 m. birželio 20 d. buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę ir paskirtas į Vilniaus atskiros bataliono mokomąją kuopą. Tų pačių metų gruodžio 1 d. paskirtas Kauno karo komendantūros raštininku, tačiau 1920 m. kovo 30 d. paleistas iš kariuomenės dėl sveikatos dvejim metams ir įsidarbino Vidaus reikalų ministerijos Bendrųjų reikalų departamente, kuriame ėjo įvairias pareigas. 1920 m. lapkričio 15 d. grįžo į kariuomenę ir įstojo į Karo mokyklą. Ją baigė 1921 m. gruodžio 18 d. Jam buvo suteiktas pėstininkų leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ojo pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butėgidžio pulko mokomąją kuopą jaunesniuju karininku. Tarp 209 kartu baigusių IV laidą karininkų buvo ir būsimasis Atlanto nugalėtojas Steponas Darius, žymus Lietuvos partizanų vadas, Laisvės kovų karžygys plk. inž. Juozas Vitkus-Kazimieraitis, Lietuvos kariuomenės Ginklavimo valdybos viršininkas plk. lt. dr. Pranas Lesauskas (so-

viėtų suimtas ir 1942 m. miręs iš bado Sibire), Tauro apygardos partizanų vadas plk. Leonas Taunys-Kovas (1946 m. enkavėdistų sušaudytas), gen. št. plk. ltn. Juozas Listopadskis (tarnavęs Raudonosios armijos (RA) 16-ojoje divizijoje), sovietinis gen. mjr. Adolfas Urbšas, sovietinis plk. Vladas Motieka ir daugelis kitų ne mažiau įdomių asmenybių.

1922 m. rugsėjo 25 d. tarnybos labui ltn. J. Jankauskas buvo perkeltas į Karo mokyklą ir paskirtas būrio vadu. 1923 m. sausio 9–22 d. jis dalyvavo sukilime vaduojant Klaipėdą ir buvo apdovanotas Klaipėdos išvadavimo medaliu. Tų pačių metų liepos 16–rugsėjo 4 d. laikinai ėjo Karo mokyklos adjutanto pareigas. 1924 m. spalio 4 d. komandiruotas Aukštųjų karininkų kursų viršininko žinion. 1925 m. sausio 19 d. krašto apsaugos ministro įsakymu pakeltas į vyr. leitenanto laipsnį, o tų pačių metų rugsėjo 4 d. baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų V laidą.

1925 m. rugsėjo 28 d. vyr. ltn. J. Jankauskas komandiruotas Karo aviacijos viršininko gen. ltn. Juozo Kraucevičiaus žinion ir paskirtas specializuotis prie mokomosios oro eskadrilės, o tų pačių metų rugsėjo 21 d. tapo ir aviacijos kursų klausytoju. 1926 m. sausio 1 d. krašto apsaugos ministro įsakymu perkeltas į Karo aviaciją. Prasidėjo sudėtinga ir nelengva karininko, būsimąjį Lietuvos karo lakūno tarnyba. Tų pačių metų birželio 12 d. vyr. ltn. J. Jankauskas baigė aviacijos kursų 1925–1926 m. laidą ir 1926 m. rugsėjo 7 d., prieš tai su instruktoriumi atlikęs 92 mokomuosius skrydžius, lėktuvu Alb.B.II pirmą kartą savarankiškai pats pakilo į orą. 1927 m. birželio 10 d. buvo perkeltas į 3-iąją oro eskadrilę ir paskirtas laikinai eiti karo lakūno pareigas. Eskadrilei tuo metu vadovavo kpt. Antanas Stašaitis, vėliau tapęs jo artimu draugu (1941 m. sukilimo dalyvis, 1944 m. NKVD suimtas, 1948 m. mirė sovietiniame lageryje).

Nepriklausomos Lietuvos karo lakūnas, gen. št. plk. ltn. Juozas Jankauskas

1928 m. vasario 16 d. Lietuvos Respublikos Prezidento aktu vyr. ltn. J. Jankauskui buvo suteiktas kapitono laipsnis. Tų pačių metų kovo 7 d. jis baigė aukštojo pilotažo kursus ir išlaikė egzaminus. 1928 m. rugsėjo 15 kpt. J. Jankauskui suteiktas karo lakūno vardas.

1931 m. balandžio 1 d. kpt. J. Jankauskas paskirtas Karo aviacijos mokyklos puskarininkių lakūnų klasės vedėju, o nuo 1933 m. birželio 19 d. dar ir mokyklos instruktoriumi. Tų pačių metų gruodžio 30 d. jis apdovanotas „Plieno sparnų“ garbės ženklu. 1934 m. spalio 15 d. paskirtas 4-osios eskadrilės, kuri buvo dislokuota Zoknių aerodrome Šiauliuose, vadu. Tų pačių metų lapkričio 23 d. jam suteiktas majoro laipsnis.

4-oji oro eskadrilė 1929 m. Pirmoje eilėje sėdi iš kairės: kpt. Mykolas Leonaitis, kpt. Jonas Liorentas, mjr. Leonardas Peseckas (eskadrilės vadas), kpt. Juozas Jankauskas, kpt. Kazys Šimkus. Antroje eilėje stovi iš kairės: ltn. Petras Masys, kpt. Albinas Kijanskas, ltn. Grigorius Radvenis, ltn. Vytautas Varanavičius, viršila Motiejus Garunkštis, ltn. Alfonsas Svilas, kpt. Juozas Mitalas, ltn. Vincas Karalius.

1935 m. gegužės 21 d. komandiruotas į Čekoslovakijos generalinio štabo akademiją Prahoje. Ten stažavosi Čekoslovakijos kariuomenėje, dalyvavo kariniuose manevruose Milovice, atliko skraidymų pratimus Karo aviacijos mokykloje Prostejove. 1937 m. rugpjūčio 28 d. baigė Generalinio štabo akademiją Prahoje. Jam suteiktos generalinio štabo karininko teisės.

Grįžęs iš Čekoslovakijos į Lietuvą 1937 m. rugsėjo 1 d. mjr. J. Jankauskas buvo paskirtas Kariuomenės štabo III skyriaus Mobilizacinės dalies karininku (pulko vado padėjėjo teisėmis). Tų pačių metų lapkričio 9 d. apdovanotas Čekoslovakijos „Lauko piloto“ garbės ženklu, kiek vėliau – Čekoslovakijos Baltojo Liūto 4-ojo laipsnio ordinu, o lapkričio 23 d. pakeltas į pulkininko lei-

tenanto laipsnį. 1938 m. birželio 25 d. paskirtas Kariuomenės štabo I skyriaus Operacijų dalies vedėju, kiek vėliau perkeltas į III skyrių ir paskirtas Mobilizacinės dalies vedėju.

Atėjo lemtinga 1940 m. birželio 15-oji. Lietuvą okupavę sovietai pradėjo naikinti Lietuvos kariuomenę, nes ji okupantui buvo labai pavojinga ir ją reikėjo kuo greičiau izoliuoti, padaryti nepavojingą. Maskvos emisariui Kaune Vladimirui Dekanozovui reikalaujant ir kolaborantams lietuviams Justui Paleckiui, div. gen. Vincui Vitkauskui, Mečislovui Gedvilui ir kt. aktyviai talkinant prasidėjo nepageidaujamų elementų „valymas“ iš Lietuvos kariuomenės. „Valymas“ pradėtas nuo aukštųjų karininkų paleidimo į atsargą. Pirmieji, matyt, įvertinti kaip patys reakcingiausi,

„jiems patiems prašant“ prezidento J. Paleckio aktu Nr. 772 buvo atleisti jau birželio 19 d. Šis aktas buvo tik pirmoji kregždė. Nuo birželio 25 d. plūstelėjo tikroji paleidimų į atsargą banga¹. „Valymo“ procesas buvo paremtas areštais. Iki 1940 m. rugpjūčio pabaigos suimtas 21 karininkas². 1940 m. birželio–liepos mėn. iš pareigų atleisti ir paleisti į atsargą arba paskirti į kitas pareigas beveik visi divizijų, pulkų, rinktinių, atskirų batalionų vadai, valdybų viršininkai ir kiti svarbias pareigas turintys karininkai³.

1940 m. birželio 30 d. gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas atleistas iš Kariuomenės štabo III skyriaus Mobilizacinės dalies viršininko pareigų ir perkeltas į Karo aviacijos štabą viršininko pareigoms, atleidus iš šių pareigų gen. št. plk. Juozą Rapšį. Beje, pastarasis buvo perkeltas į Kariuomenės štabą ir paskirtas ypatingųjų reikalų karininku. Taigi atlikta sovietinė rokiruotė.

1940 m. rugpjūčio 15–24 d. gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas su keturiais Lietuvos aeroklubo atstovais kariniu lėktuvu D.H.89A „Dragon“, pilotuojamu plk. lttn. Jono Liorento, skrido į Maskvą ir ten kaip žiūrovai dalyvavo Sovietų Sąjungos aviacijos šventėje. Mulkinimo tikslu Lietuvos delegacija buvo apgyvendinta prestižiniame „Maskvos“ viešbutyje miesto centre, lietuvius aviatorius priėmė pats SSRS karo aviacijos vadas komandarmas Jakovas Smuškevičius (1941 m., prieš pat prasidedant Vokietijos–SSRS karui, Stalino įsakymu sušaudytas).

1940 m. rugpjūčio 30 d. paskelbtas galutinis Lietuvos kariuomenės likvidavimo aktas. Jau ir taip gerokai sujaukta ir surusinta Lietuvos kariuomenė buvo likviduota, o vietoj jos atsirado gerokai mažesnės asmeninės sudėties (vietoje buvusių 28 tūkst. kariškių liko tik 16,3 tūkst.) Raudonosios armijos 29-asis šaulių teritorinis korpusas (RA 29-asis ŠTK). Dauguma buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų ir puskarininkių buvo paleisti į atsargą. 1940 m. rugsėjo 1 d. RA 29-ojo ŠTK įsa-

kymu iš buvusios Lietuvos karo aviacijos (aštuonių eskadrilių, karo aviacijos mokyklos ir aviacijos dirbtuvių), gerokai sumažinus jos asmeninę sudėtį, atsisakius visų aukštesnio rango karininkų, pradėta formuoti RA 29-ojo ŠTK atskira aviacijos eskadrilė⁴. Ją formuoti ir laikinai eskadrilės vado pareigas eiti 1940 m. rugsėjo 7 d. tuometinis Karo aviacijos viršininkas brig. gen. inž. Antanas Gustaitis pavedė gen. št. plk. lttn. J. Jankauskui⁵. Tačiau okupantams jo paslaugų neprireikė. Eskadrilė buvo formuojama remiantis politinių vadovų ir skubiai prie RA 29-ojo ŠTK įsteigto NKVD skyriaus rekomendacijomis. Eskadrilės vadu okupantai paskyrė kpt. Jurgį Kovą (Kopukovą), prieš tai jį pakėlę į majorus. Iš buvusios 1940 m. birželio 17 d. Lietuvos karo aviacijos asmeninės sudėties 123 karininkų⁶ į kurią sovietinę eskadrilę buvo „pervesti“ tik 3 majorai, 21 kapitonas, 24 leitenantai ir 10 jaun. leitenantų⁷. Kiti buvo nepatikimi, taigi ir nereikalingi.

Lietuvos valstybiniame archyve pavyko aptikti labai įdomų slaptą dokumentą be pabaigos ir parašo (sprendžiant iš teksto galima daryti prielaidą, kad jis buvo pasirašytas RA 29-ojo ŠTK vado div. gen. V. Vitkausko, korpuso karinio komisaro brig. komisaro A. Cariovo ir korpuso štabo viršininko brig. gen. Jono Černiaus), adresuotą LTSR VKP(b) Centro komitetui. Šiame dokumente rašoma: „Perorganizuojant Lietuvos Liaudies Kariuomenę į 29 Šaulių Korpusą, dėl etatų sumažėjimo gana didelis skaičius karininkų buvo paleista į atsargą. Absoliuti dauguma atleistųjų gyveno ir savo šeimas išlaikė iš gaunamos algos, todėl atsidūrę atsargoje tuojau buvo priversti ieškoti tarnybų civilinėje žinyboje. Palengvinimui gauti tarnybą iš kariuomenės paleistiems dėl etatų mažinimo buvo išduoti pažymėjimai su mano, korpuso komisaro ir štabo viršininko parašais. Tačiau pasirodo, kad su tais pažymėjimais nesiskaitoma [pabraukta mano. – J. J.] ir iš atsargos karininko, norinčio bet kurioje įstaigoje ar įmonėje

gauti tarnybą, reikalaujama rekomendacijos iš dviejų kompartijos narių. Kadangi buvusioje santvarkoje karininkai negalėjo priklausyti jokiai politinei partijai, todėl didelė dauguma jų šiandien neturi asmeniškų ryšių bei pažinčių su kompartijos nariais ir todėl jiems užkirstas kelias bet kokiai tarnybai gauti, kuri yra vienintelis egzistencijos šaltinis⁸. Šis slaptas raštas dar kartą akivaizdžiai patvirtina, kad tai buvo Lietuvos karininkijos sovietinio genocido pradžia. **Būtent prasidėjo genocidas, o ne pavieniai atleidimai ar suėmimai.**

1940 m. spalio 27 d. išleistas įsakymas Karo aviacijai Nr. 96, kurį pasirašė Karo aviacijos viršininkas brig. gen. inž. A. Gustaitis, laikinai einantis politinio vadovo pareigas Ziuzia Boginas ir Karo aviacijos štabo viršininkas gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas. Jame sakoma, jog nuo spalio 28 d. Karo aviacija išformuojama. Buvusios aviacijos likvidavimo reikalus toliau tvarkyti pavesta Likvidacinei komisijai, kurios pirmininku paskirtas brig. gen. inž. A. Gustaitis, nariais: plk. Juozas Grigiškis, plk. lttn. J. Jankauskas, plk. lttn. J. Liorentas ir plk. lttn. Jonas Kaminskas⁹. Nors, kaip rodo archyviniai dokumentai, Likvidacinė komisija savo darbo nebaigė, tačiau 1940 m. gruodžio 31 d. ji buvo išformuota, o jos nariai paleisti į atsargą. Gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas Pabaltijo karinės apygardos įsakymu Nr. 0169 nuo 1941 m. sausio 1 d. iš kariuomenės buvo atleistas¹⁰.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas gen. št. plk. lttn. J. Jankauską užklupo jo namuose Zėnavykų gatvėje Žaliakalnyje, Kaune. Birželio 24 d. per radiją išgirdęs Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) sudarytos sukilėlių veiksmams koordinuoti Krašto gynimo tarybos (KGT) vadovo div. gen. Stasio Pundzevičiaus raginimą visiems buvusiems nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkams registruotis, paskambino telefonu į KGT štabą, kuris buvo įsikūręs jo bičiulio karo lakūno gen. št. plk. lttn. Miko Mačioko (1951 m. neaiš-

kiomis aplinkybėmis dingęs Rygoje, manoma, jog tai NKVD darbas) bute Vytauto kalne Vaižganto gatvėje. Atsiliepęs štabo narys, taip pat gen. št. plk. lttn. J. Jankausko geras pažįstamas plk. Narcizas Tautvilas davė jam nurodymą organizuoti Žaliakalnyje, Zėnavykų ir Darbininkų gatvių rajone sukilėlių būrį ir jam vadovauti. Būrys netrukus išaugo iki 200 sukilėlių. Gen. št. plk. lttn. J. Jankausko pavaduotojais būryje buvo kpt. Aloyzas Meižys ir lttn. Vasiliauskas, o adjutantu kpt. Kazys Petrauskas. Trūkstamais ginklais sukilėliai apsirūpino iš Parodos kalne (dabar Radastų g. 2) buvusių RA ginklų sandėlių. Sukilimo dalyviai apie tą laikotarpį vėliau rašė: „Ištisą kovų savaitę šiame Žaliakalnio rajone nebuvo jokio savivalės atvejo. Niekas iš plk. lttn. J. Jankausko kovotojų nepersekiojo nespėjusių pasitraukti rusų karininkų šeimų, komunistams prijauniančių aktyvistų ar vieno kito čia gyvenusio žydo šeimos. Jie nedalyvavo VII forte vokiečių vėliau vykdytuose žydų pogromuose“¹¹.

Čia reikėtų atkreipti dėmesį į vieną, mūsų nuomone, įdomų ir mažai kam žinomą faktą, apie kurį 1981 m. rugpjūčio 5 d. vienas iš LAF'o ir 1941 m. sukilimo organizatorių bei vadovų plk. inž. Juozas Vėbra prisimindamas sukilimą rašė: „Birželio pirmosiomis dienomis (1941 m.) įvykusiame posėdyje, kuriame dalyvavo tik trys štabo nariai, plk. Jankauskas iškėlė klausimą, ar nebūtų Lietuvai naudinga nusikratyti Sniečkumi. Pasiūliau tokiu opiu klausimu išklausti gen. Pundzevičiaus nuomonės. Iškviestas į sekantį posėdį gen. Pundzevičius sutiko su plk. Jankausko nuomone. Plk. Jankausko likimas man nežinomas. Jis liko Lietuvoje. Labai maža tikimybė, kad jis tebebūtų gyvas. Greičiausia jis yra žuvęs kartu su kitais „miško broliais“. [...] Čia turiu pastebėti, kad abu, pulkininkas Jankauskas ir generolas Pundzevičius, buvo ramūs, labai rimti, aukštos moralės žmonės, naudojęsi didele pagarba ir autoritetu kariuomenėje ir visuomenėje“¹². Plk. J. Vėbra buvo

teisus. Tuo metu jau buvo praėję 14 metų nuo gen. št. plk. lt. J. Jankausko mirties. Lieka neaišku, kaip būtų įgyvendintas šis plk. lt. J. Jankausko planas „nusikratyti Sniečkumi“, nes pastarasis tuo metu jau buvo pabėgęs į Sovietų Rusiją ir buvo nepasiekiamas. Beje, jau pačioje sukilimo pradžioje sukilėliai planavo sučiupti pagrindinius lietuvių kolaborantus. Tuo tikslu pirmosios sukilimo dienos pavaikare, birželio 22-ąją, būrys sukilėlių, vadovaujami lt. Stasio Jucevičiaus, atvyko į prezidentūrą ir su prisijungusiais prie jų prezidentūros rūmus saugojusiais milicininkais norėjo suimti vieną pagrindinių kolaborantų J. Paleckį. Tačiau pastarojo ir pėdos jau buvo atšalusios¹³.

1941 m. birželio 25 d. vokiečių kariuomenė įžengė į sukilėlių iš sovietinių okupantų išvaduotą Kauną. Po poros dienų vokiečiai įsakė sukilėliams nusiginkluoti ir atiduoti visus turimus ginklus. Baltijos valstybėse jie turėjo visai kitų tikslų, tačiau lietuviai tuomet to dar nežinojo ir naiviai tikėjo, kad Lietuva bus nepriklausoma. Dabar kai kas tai vertina kaip kolaboravimą su naciais, nors neabejotina, jog LLV tokių tikslų tikrai neturėjo. Birželio 28 d. gen. št. plk. lt. J. Jankausko vadovaujamas sukilėlių būrys tvarkingai nusiginklavo ir, kaip buvo liepta, turėtus ginklus atidavė Kauno karo komendantūrai. Vokiečių karo lauko komendantas gen. mjr. Robertas von Pohlis sutiko, kad vietoj nuginkluotų sukilėlių būrių prie Kauno karo komendantūros būtų suformuotas Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalionas. Bataliono vadu buvo paskirtas plk. Andrius Butkūnas, jo pavaduotoju – mjr. Antanas Impulevičius. Iš pradžių buvo sudarytos penkios kuopos, pavadintos TDA 1-uoju batalionu. Jos saugojo karinius objektus ir karo belaisvius, patuliavo gatvėse. 1941 m. liepos 25 d. Lietuvoje buvo įvestas civilinis okupacinis vokiečių režimas, o kitą dieną TDA bataliono kariai uždrausta nešioti lietuviškas uniformas su lietuviškais ženklais. Vermachto Ostlando

karo vado liepos 30 d. įsakymu visi lietuvių kariniai daliniai buvo perimti SS ir policijos vado Lietuvoje gen. mjr. Luciano Wysockio žinion. Tiesioginiu savisaugos dalinių vadu buvo paskirtas vokiečių rezervinės policijos 11-ojo bataliono vadas mjr. Franzas Lechthaleris. Iš septynių TDA 1-ojo bataliono kuopų Kaune rugpjūčio 7 d. buvo sudaryti du pagalbines policijos tarnybos batalionai. 1-ojo bataliono vadu buvo paskirtas mjr. Kazys Šimkus, 2-ojo – mjr. A. Impulevičius ir po savaitės suformuoto 3-iojo – kpt. Antanas Švilpa¹⁴.

Sukilėlių būrius likvidavus gen. št. plk. lt. J. Jankauskas plk. lt. Viktoro Reimonto pakviestas kurį laiką dirbo Kauno miesto priešlėktuvinės gynybos štabo viršininku. 1941 m. liepos pabaigoje vieno iš Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) vadovo Leono Prapuolenio paragintas perėjo dirbti į LAF'ą ir buvo paskirtas LAF'o štabo organizacinio ir politinio skyriaus viršininku. Tuo metu LAF'e jau dirbo plk. N. Tautvilas, gen. št. plk. lt. M. Mačiokas, 1941 m. sukilėliai Pilypas Narutis, Povilas Malinauskas ir ats. jaun. lt. Vytautas Stonys, antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, 1949 m. tapęs išdaviku ir KGB agentu provokatoriumi Jonas Deksnys bei daug kitų, gal mažiau žinomų žmonių¹⁵. Pagrindą sudarė buvę Lietuvos kariuomenės karininkai.

1941 m. rugsėjo 15 d. gen. št. plk. lt. J. Jankauskas kartu su L. Prapuolenu, gen. št. plk. lt. M. Mačioku, div. gen. S. Pundzevičiumi, dr. inž. Adolfu Damušiu, plk. inž. J. Vėbra, gen. Vladu Nagevičiumi, gen. Vladu Mieželiu ir kitais LAF'o vadovais (iš viso 30 žmonių) pasirašė memorandumą Adolfui Hitleriui ir vyriausiajam Vokietijos kariuomenės vadui feldmaršalui Waltheriui von Brauchitschui „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje veikti pradėjus“. Naiviai tikėdami, jog didieji vadai Berlyne nežino, kas darosi okupuotoje Lietuvoje, jie skundėsi nacių piktadarybėmis. Po šio memorandumo 1941 m. rugsėjo 22 d. vokiečiai uždraudė LAF'o veiklą ir areštavo visą turtą, o

visi pasirašiusieji buvo iškviesti į gestapą ir priversti pasirašyti pasižadėjimus, kad atsisako bet kokios politinės veiklos. Pasirašyti pasižadėjimą buvo priverstas ir J. Jankauskas¹⁶.

Vokiečiams uždraudus LAF'ą Lietuvoje faktiškai nebeliko organizacijos, galinčios ginti tautos interesus ir priešintis okupantams. Dėl vidinių prieštaravimų tarp LAF'o ir Lietuvos nacionalistų partijos (LNP) nebuvo įmanoma sukurti vieningo rezistencinio sąjūdžio. Buvę LAF'o nariai pagal pasaulėžiūrą diferencijavosi į Lietuvių frontą (LF) ir Lietuvių vienybės sąjūdį (LVS), įsikūrusį 1942 m. rudenį, o liberalaus nusistatymo tautininkai įstojo į Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS), įsikūrusią 1940 m. gruodžio 26 d. Žemesnio rango jaunesnieji karininkai Kazio Veverskio iniciatyva 1941 m. gruodžio 13 d. įkūrė slaptą karinę organizaciją Lietuvos laisvės armija (LLA).

1941 m. spalio 1 d. buvo įkurtas Lietuvos savisaugos dalinių (LSD) štabas, o jų vadu tapo gen. št. plk. lt. Antanas Špokevičius. Spalio 24 d. gen. št. plk. lt. J. Jankauskas vėl apsivilko karinę uniformą: A. Špokevičiaus pakviestas jis grįžo į kariuomenę ir buvo paskirtas Lietuvos savisaugos dalinių Kauno apygardos štabo viršininku. Kauno apygardos vadas buvo geras J. Jankausko pažįstamas plk. Kazys Labutis. Daugelis buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų dar tikėjo, kad šie lietuvių savisaugos daliniai bus būsimos Lietuvos kariuomenės pagrindas, kad batalionai eis tarnybą tik Lietuvoje. Tačiau vokiečių tikslai buvo visai kiti. Jiems buvo reikalingi kareiviai kaip „patrankų mėsa“ vis skystėjančiam Rytų frontui ir tam jie tikėjosi panaudoti lietuvių savisaugos dalinius. Kauno apygardos štabas tik formavo savisaugos dalinių batalionus, o vokiečiai juos tuoj pat siuntė į Rytų frontą ar į Baltarusiją kovai su sovietiniais partizanais. Kai kurie lietuvių savisaugos batalionai buvo panaudoti net žmonių žudynėse. Buvęs LLV vadovas Juozas Brazaitis (Ambrazevičius) 1985 m. gyvendamas JAV

prisiminė: „[...] Žudymo veiksams buvo organizuoti specialūs lietuvių savanorių daliniai, vadovaujami vokiečių. [...] į tokius dalinius buvo renkami vyrai, kurių giminės buvo rusų nužudyti ar deportuoti [...]. Tačiau buvo atsitikimų, kad naikavimo veiksams buvo paimta viešojo policija ar batalionai, kurie buvo skirti pagalbinei kariuomenės tarnybai, o ne eksterminacijai. Dėl to kai kur po tokios egzekucijos policininkai padavė raportus pasitraukti iš tarnybos (Marijampolė); kai kur bataliono kariai atsisakė šaudyti ir buvo patys sušaudyti (Vilnius); kai kur SD pareigūnai šaudydami buvo apsitaikę lietuvių karių uniformom (Šakiai); kai kur siekdami nukreipti akis nuo vokiečių lietuviškom milinėm aprengtus karius filmavo egzekucijos metu; buvo net atsitikimų, kad duobėse pakasė ir butelius su šaudžiusių vyrų lietuviškom pavardėm“¹⁷. Netikėti J. Brazaičiu nėra jokio pagrindo. 1953 m. vasario 12 d. tardomas KGB į klausimą, kokia antisovietinė organizacija formavo savisaugos batalionus, gen. št. plk. lt. J. Jankauskas aiškino, kad jam „žinoma, jog Lietuvos nacionalistų partija (LNP), kuriai tuo metu vadovavo buvęs Lietuvos kariuomenės majoras Valerijonas Verbickas, suformavo tris batalionus, kuriuos daugiausia sudarė LNP nariai. Šie batalionai nuo kitų skyrėsi tuo, jog jie skaitėsi Ypatingos paskirties batalionais. Šiems trims batalionams vadovavo buvęs aviacijos majoras Kazys Šimkus. Ypatingos paskirties batalionai, vadovaujami mjr. K. Šimkaus, masiškai šaudė sovietinius piliečius Lietuvos teritorijoje. Be šių trijų batalionų, buvo suformuota dar 10 kitų, tačiau su šiais nei V. Verbickas, nei K. Šimkus nieko bendra neturėjo“¹⁸. Tų pačių metų balandžio 2 d. KGB tardytojams tuo klausimu J. Jankauskas aiškino: „Gen. št. plk. lt. A. Špokevičius jam (J. Jankauskui) jau pirmajame susitikime paaiškino, jog pagal susitarimą su vokiečiais numatoma formuoti daug batalionų, kurie vadinami pagalbiniais batalionais, arba savisaugos batalio-

nais. Šie batalionai bus naudojami tiksliai Lietuvos teritorijoje vidaus tarnybai ir jie sudarys pagrindą būsimai Lietuvos kariuomenei. Jam (A. Špokevičiui) nepriklauso pirmieji trys batalionai, kurie vokiečių okupacijos pradžioje šaudė sovietinius piliečius, kurie ir toliau lieka kaip spec. batalionai, kuriems vadovauja mjr. K. Šimkus¹⁹. Netikėti gen. št. plk. lt. J. Jankausku taip pat nėra pagrindo. Keista, jog iki šiol į šį teiginį holokausto tyrinėtojai neatkreipė dėmesio. Mūsų manymu, jis dar kartą patvirtina faktą, jog naciai visaip stengėsi išnaudoti lietuvius savo tikslams, vienas iš kurių buvo „galutinis žydų klausimo sprendimas“. Tam jie pasinaudojo ir LNP narių, dar vadinamų voldemarininkais, paslaugomis. 1941 m. liepos 23 d. naktį į 24 d. aviacijos mjr. Jono Pyragiaus vadovaujama voldemarininkų (LNP) karininkų grupė surengė pučą. Jie pašalino Kauno karo komendantą plk. Jurgį Bobelį ir vietoj jo paskyrė savo šalininką kpt. Stasį Kviecinską. Teigdami, jog veikia su gestapo žinia, grasino LLV, buvo net suėmę L. Prapuolėnį. Ypač aktyviai veikė pagarsėjęs nacionalistinėmis pažiūromis vienas iš LNP vadovų mjr. J. Pyragius²⁰. Tad informacija apie tris ypatingos paskirties batalionus, karo pradžioje suformuotus LNP iniciatyva ir buvusius vokiečių saugumo policijos SD žinioje, verta dėmesio.

Nusivylęs tarnyba savisaugos dalinių Kauno apygardos štabe ir matydamas, kad vokiečiai nė neketina laikytis susitarimų dėl savisaugos dalinių panaudojimo tik Lietuvos teritorijoje, gen. št. plk. lt. J. Jankauskas 1942 m. birželio pradžioje išėjo 15 dienų atostogų ir susitaręs su plk. K. Labučiu po jų į savo tarnybos vietą negrįžo.

1941 m. rugsėjo 22 d. vokiečiams uždraudus LAF'ą tapo aišku, jog norint toliau kovoti dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės reikia pereiti į pagrindį ir kurti naujas politines formuotes. Taip atsirado nauja, dabar jau nelegali pagrindinė organizacija Lietuvių frontas (LF). Šios organizacijos pagrindą su-

darė kai kurie buvę LLV nariai: l. e. ministro pirmininko pareigas prof. J. Ambrazevičius, pramonės ministras dr. A. Damušis, taip pat prof. Zenonas Ivinskis, prof. Antanas Maceina, L. Prapuolėnis, kiti žymūs Lietuvos žmonės. LF'as apie save telkė katalikus intelektualus, kariškius, mokytojus ir studentus. Nuo 1943 m. pradžios leido pagrindinį laikraštį „Į laisvę“ ir politinės apžvalgos savaitraštį „Lietuvių fronto biuletėnis“. 1942 m. gegužės mėn. LF'as pradėjo organizuoti karinį padalinį „Kęstutis“. Šis padalinys slapta nuo vokiečių organizavo karinius dalinius, kaupė ginklus ir rengėsi kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės. „Vokiečių saugumo policijai ir SD buvo žinoma, jog Lietuvoje steigiasi kažkokia lietuvių karinė organizacija, bet „Kęstutis“ gestapas klaidingai priskyrė prie Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjungos (LLKS) slapto ginkluotų būrių. Gestapo ataskaitoje rašoma, kad šios organizacijos vadas yra Pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno pavaduotojas, gen. št. plk. Juozas Narakas (jis buvo suimtas 1943 metų kovo mėn. ir išvežtas į Štuthofio konclagerį) ir gen. Vladas Nagevičius²¹. Laikinajame „Kęstučio“ statute sakoma, kad „Kęstutis“ yra politinė karinė organizacija ir svarbi LF'o dalis, veikianti pagal LF'o įstatus ir bendrąją programą. „Kęstučio“ tikslai: a) nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas etnografinėse ribose; b) ramybės, tvarkos ir vienybės išlaikymas Lietuvoje; c) kova su komunistiniais ir kitais lietuvių tautai kenksmingais siekimais; d) Lietuvos karinės galios stiprinimas, valstybinės ir tautinės savimonės, laisvės, meilės ir tautinės savigarbos ugdymas²². „Kęstutis“ buvo tiesiogiai pavaldus LF'o vadovui prof. J. Ambrazevičiui, o pačiai organizacijai vadovavo štabas (vėliau vyriausiasis štabas), kuriam iki 1942 m. pabaigos vadovavo Pranas Vilutis. Šiam išvykus į Vieną tęsti studijų prof. J. Ambrazevičius štabo viršininku paskyrė gen. št. plk. lt. J. Jankauską²³. Pagal statutą „Kęstučio“ struktūroje buvo numatyta vyriausiasis štabas,

miestų, apskričių, apylinkių štabai ir kovos vienetai. „Kęstučio“ vyriausiąjį štabą sudarė penki skyriai: ginkluotės, kovos vienetų organizavimo, žvalgybos (žinių), karinių operacijų ir drausmės.

Pradėjęs vadovauti LF'o karinės organizacijos „Kęstutis“ vyriausiajam štabui gen. št. plk. lt. J. Jankauskas čia jau rado du atsargos jaun. leitenantus Vladą Čyvą ir V. Stonį, kurie tapo jo artimiausiais pagalbininkais ir ryšininkais. Vadovauti žvalgybos (žinių) skyriui J. Jankauskas pakvietė gen. št. plk. N. Tautvilą, gerai susipažinusį su „Kęstučio“ organizacijos tinklu Lietuvoje. Ginklavimui ir aprūpinimui vadovauti buvo paskirtas kpt. Albinas Repšys. Kauno štabo viršininku buvo paskirtas aviacijos mjr. Zigmas Drunga (vėliau partizanas Mykolas Jonas, 1946 m. birželio 12 d. žuvo kautynėse su enkavedistais), Vilniaus – plk. lt. inž. Juozas Vitkus (vėliau partizanas Kazimieraitis, 1946 m. liepos 2 d. kautynėse su enkavedistais buvo mirtinai sužeistas) ir Šiaulių – kpt. Jonas Noreika (vėliau Lietuvių tautinės tarybos (LTT) ir Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausiosios vadovybės (LGVV) vadas, 1947 m. vasario 26 d. sušaudytas KGB rūmuose Vilniuje). Buvo įkurti „Kęstučio“ štabai Biržuose, Kretingoje, Raseiniuose, Rokiškyje, Šakiuose, Telšiuose, Utenoje ir Vilkaviškyje. Utenos apskrityje „Kęstučio“ štabą organizavo lt. Vytautas Maželis, vėliau ten dirbęs teisėju. 1943 m. Utenoje štabo viršininku tapo mjr. Bronius Vaivada²⁴ (1946 m. birželio 7 d. sušaudytas KGB rūsiuose Vilniuje).

1943 m. „Kęstučio“ vyriausiajame štabe jau darbavosi tokie žinomi buvusios Lietuvos kariuomenės karininkai kaip gen. št. plk. Antanas Šova, vienas 1941 m. sukilimo organizatorių ir vadovų plk. inž. J. Vėbra ir kiti. 1953 m. KGB tardomas J. Jankauskas teigė, kad 1944 m. gegužės mėn. „Kęstučio“ organizacijoje buvo apie 10 tūkst. žmonių²⁵. „Kęstučio“ vyriausiasis štabas vadovavosi LF'o suformuluota būsimos nepriklausomos

Lietuvos koncepcija, kuri numatė būtinybę vėl turėti savo kariuomenę. Štabo parengtuose planuose buvo numatyta suformuoti tris pėstininkų divizijas, kuriose būtų po tris pėstininkų pulkus, vienas artilerijos pulkas ir kitos tarnybos, analogiškos buvusios nepriklausomos Lietuvos kariuomenei. Štabe buvo suregistruota apie 6000 buvusių karininkų ir puskarininkų, kurie prireikus būtų mobilizuojami²⁶.

1944 m. vasario 16 d. pradėta kurti gen. Povilo Plechavičiaus vadovaujamą Vietinę rinktinę (VR). Ją ketinta panaudoti tiksliai etnografinės Lietuvos teritorijoje tvarkai palaikyti ir kovai su sovietiniais partizanais, siaubusiais kraštą, ypač Rytų Lietuvoje, taip pat su lenkų Armija krajoje, kuri Vilniaus krašte terorizavo ten gyvenančius lietuvius.

Vadovauti VR štabui gen. P. Plechavičius pakvietė gen. št. plk. A. Šovą, tačiau pastarajam atsisakius šių pareigų štabo viršininku buvo paskirtas plk. Oskaras Urbonas. A. Šova buvo paskirtas štabo III (mobilizacinio) skyriaus viršininku. Jis į savo skyrių pasikvietė gerą pažįstamą gen. št. plk. lt. J. Jankauską, su kuriuo drauge dirbo „Kęstučio“ vyriausiajame štabe. Taip J. Jankauskas, būdamas „Kęstučio“ vyriausiojo štabo viršininku, 1944 m. kovo–gegužės mėn. kartu tarnavo ir VR, ten ėjo štabo III skyriaus viršininko pavaduotojo pareigas. 1944 m. gegužės 15 d., kai naciai likvidavo VR ir gestapas bei SS suėmė štabo karininkus, gen. št. plk. lt. J. Jankauskas atsitiktinai buvo išvykęs ir todėl išvengė liūdną savo bendražygių likimo. Jis pradėjo slapstytis nuo gestapo ir SD, kurie net kelis kartus buvo atvykę į jo namus Zanavykų g. 41 tikėdamiesi jį sučiupti. Iš pradžių J. Jankauskas kurį laiką slapstėsi pas savo pažįstamą dar iš Kauno kunigų seminarijos kanauninką kun. Praną Venckų jo bute Italijos gatvėje Kaune. 1944 m. gegužės 15 d. J. Jankauskas trečią ir paskutinį kartą nusivilko karinę uniformą ir pakabino ją į spintą – šį kartą visam likusiam gyvenimui.

1944 m. gegužės pradžioje, dar prieš vokiečiams likviduojant VR, Kaune plk. inž. J. Vėbros bute gen. št. plk. lt. J. Jankauskas sušaukė paskutinį „Kęstučio“ vyriausiojo štabo pasitarimą, kuriame, be jo ir J. Vėbros, dar dalyvavo gen. št. plk. A. Šova ir gen. št. plk. lt. N. Tautvilas. Buvo akivaizdu, jog RA įžengs į Lietuvą ir nesustos prie sienos, kaip daugelis tuo metu manė, todėl svarstyta, kaip toliau elgtis „Kęstučio“ organizacijai. Nutarta atsižvelgiant į besikeičiančią politinę padėtį reorganizuoti „Kęstutį“ – pakeisti jo struktūrą ir veikti nedidelėmis 3–5 žmonių grupelėmis, paslėpti ginklus, nesivelti į kautynes su RA, paskelbus mobilizaciją nepaklusti ir slapstytis, atsiradus išdavikams, juos griežtai bausti. Ir „Kęstučio“ organizacijos vadovai, ir daug kas Lietuvoje dar tikėjo, kad RA Lietuvoje ilgai neužsibus. Tuo metu niekas nežinojo, kad Jaltos konferencijoje Vakarų sąjungininkai Lietuvą išdavė ir ji buvo atiduota Stalinui susidoroti.

Tuo metu gestapas ir SD dar vokiečių okupuotoje Lietuvoje tęsė savo kruviną darbą. Archyve yra išlikęs įdomus dokumentas – vokiečių saugumo policijos ir SD pradėta asmenų, kaltinamų politiniu šnipinėjimu, byla. Gen. št. plk. lt. J. Jankauskui byla pradėta 1944 m. gegužės 23 d., iki antrosios Kauno sovietinės okupacijos likus vos porai mėnesių. Galima teigti, jog būtent tą dieną jis jau pateko į oficialią gestapo įskaitą²⁷. Tačiau dar tų pačių metų kovo 25 d. datuotame ir SS untersturmfürerio Richardo Schweizerio pasirašytame slaptame pranešime apie lietuvių antinacinį pagrindį rašoma, jog yra įkurtas Lietuvių nacionalinis fondas, kuriame šiuo metu yra 250 tūkst. RM ir, kaip informavo agentas VM, plk. Jankauskas ginklams įsigyti iš šio fondo gavo 30 tūkst. RM²⁸. Iš šio pranešimo matosi, jog gen. št. plk. lt. J. Jankauskas į gestapo akiratį buvo patekęs jau anksčiau. Tarp išlikusių gestapo dokumentų yra ir „Kęstučio“ organizacijos statutas, išverstas į vokiečių kalbą. Tai rodo, kad gestapas ir SD jau buvo užčiuo-

pę LF'o karinę organizaciją „Kęstutis“ ir pradėję jos likvidavimo operaciją. Tik antroji sovietinė okupacija neleido vokiečiams įgyvendinti šio plano. Iš išlikusių archyvuose vokiečių saugumo policijos ir SD dokumentų matosi, jog jau 1943 m. buvo apstatyti šnipais ir sekami gen. Stasys Raštikis, gen. M. Reklaitis, plk. inž. J. Vėbra ir kiti²⁹.

Paskutiniame LF'o posėdyje, kuris įvyko 1944 m. birželio mėn. Kaune, paaiškėjo, kad dauguma LF'o vadovybės narių rengėsi trumpam, ilgiausiai pusmečiui, pasitraukti į Vakarus ir šitaip išvengti sovietų represijų, o atėjus laikui vėl grįžti į Lietuvą. Tuo metu dauguma lietuvių net nepagalvojo, kad jie Lietuvą palieka ilgam, kai kurie ir amžinai. Vienas iš to meto rezistencijos vadovų ir 1944 m. birželio–liepos mėn. LF'o atstovas VLIK'e Povilas Šilas (1945 m. sausio 9 d. NKVD suimtas) vėliau apie tai rašė: „Aš, Povilas Malinauskas ir pulkininkas Jankauskas, Lietuvių Fronto karinių pajėgų „Kęstutis“ vadas, pareiškėme, kad norime pasilikti Lietuvoje...“³⁰

Tuo metu padėtis Kaune darėsi vis sudėtingesnė. 1944 m. birželio 1 d. J. Jankauskas tarėsi su dr. A. Damušiu dėl pasišalinimo iš Kauno, nes buvo žinoma, jog gestapas juos rengiasi suimti, tačiau kitą dieną dr. A. Damušis buvo gestapo suimtas. Birželio 4 d. buvo suimtas ir LF „Kęstučio“ vyriausiojo štabo narys plk. inž. J. Vėbra. Birželio 6 d. ryte J. Jankauskas, lydimas savo ryšininko Juozo Prapuolenio (1953 m. vasario 14 d. MGB suimtas ir tardytas kartu vienoje byloje), dviem dviračiais iš Kauno išvažiavo į Seredžių, kur pas savo dėdę kleboną kun. Klemensą Šovą nuo gestapo ir SD jau slapstėsi gen. št. plk. A. Šova. Neilgai čia pabuvę toliau slapstytis abu pulkininkai persikėlė pas Vincą Jonaitį (sovietams okupavus Lietuvą su šeima ištremtas į Igarką), kuris netoli Seredžiaus Butviloniuose turėjo dvarą. Frontui priartėjus prie Kauno 1944 m. liepos pirmoje pusėje J. Jankauskas į Butvilonius iš Kauno atsivežė ir žmoną su sūnumi. Tuo laikotarpiu Butvilo-

niai trumpam buvo tapę tarsi „Kęstučio“ štabu. Iš Kauno čia buvo vežami ginklai, kuriuos naktimis paslapčia pasiimdavo „Kęstučio“ vyrai. Ginklus iš Kauno gabeno buvęs Lietuvos kariuomenės kpt. Viktoras Vilkutaitis, tuo metu tarnavęs vokiečių karinėje žvalgyboje abverė, todėl galėjęs nebijoti gestapo ar SD.

1944 m. rugpjūčio 1 d. sovietams užėmus Kauną plk. A. Šova su šeima pajudėjo į Vakarus, o netrukus ir gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas su žmona ir sūnumi pasitraukė į savo tėviškę Jaupėnus šalia Rietavo. Tų pačių metų rugsėjo pabaigoje Rietave, kun. Leono Veselio bute klebonijoje gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas sukviėtė paskutinį LF'o vadovų pasitarimą. Be jo ir kun. L. Veselio, pasitarime dalyvavo su VLIK'o įgaliojimais iš Vokietijos atvykę L. Prapuolenis, prof. Z. Ivinskis ir Pranas Padalskis, taip pat LF'o vadovybės narys P. Malinauskas (1949 m. suimtas MGB), laikraščio „Į laisvę“ ir „Lietuvių fronto biuletenio“ vyr. redaktorius Jonas Verbickas (1945 m. MGB suimtas), Šiaulių mokytojų seminarijos direktorius Vokietaitis (pavardė gali būti netiksli), J. Jankausko ryšininkas jaun. lttn. V. Čyvas (pasitraukė į Vakarus) ir kiti, iš viso apie dešimt žmonių. Buvo svarstomi du klausimai. Pirmiausia nutarta parengti ir išleisti specialų „Lietuvių fronto biuletenio“ numerį, kuriame būtų išspausdintas kreipimasis į Vakarų sąjungininkus, raginantis neleisti sovietams vėl okupuoti Lietuvos, bei prašymas atkurti nepriklausomą Lietuvą. Taip pat nutarta išleisti ir paskutinį laikraščio „Į laisvę“ numerį, kuriame būtų nušviesta Lietuvos padėtis ir akcentuota, jog lietuviai kovą dėl Nepriklausomybės toliau tęs pogrindyje. Abu šiuos leidinius numatyta pergabenti į Vokietiją ir ten juos platinti, tikintis, kad bent dalis jų pasieks Vakarų Europą. Atlikti šį darbą buvo įpareigotas J. Verbickas. Deja, dėl įvairių objektyvių priežasčių visa tai liko neįgyvendinta. Antruoju klausimu svarstyta galimybė sujungti bendrai kovai prieš sovietus „Kęstučio“ karinius junginius su Lietuvos laisvės armijos

(LLA) daliniais, kurie Rytų Lietuvoje jau kovojo su NKVD ir net Raudonosios armijos daliniais. Pranešimą šiuo klausimu padarė ir aktyviai šią idėją rėmė Vokietaitis. Pasitarimo dalyviai jo siūlymui nepritarė, nes, jų nuomone, tai pareikalautų daug aukų, paskatintų NKVD imtis represijų ir dėl to nukentėtų daug visai nekaltų žmonių. „Kęstučio“ koncepcija, kaip jau minėta, buvo kita: sulaukti dienos „X“ ir tik tuomet stoti į kovą su sovietiniais okupantais. Tad „Kęstutis“ ir LLA bendrai kovai taip ir nesusivienijo. Baigiantis pasitarimui Rietave LF'o vadovybės atstovas L. Prapuolenis pavedė J. Jankauskui toliau laikinai vadovauti ir atstovauti LF'ui Lietuvoje, nes visi kiti vadovybės nariai jau buvo pasitraukę į Vokietiją³¹. Tuo sudėtingu laikotarpiu, vykstant kautynėms tarp besiveržiančių į Vakarus rusų ir bandančių gintis vokiečių, L. Prapuolenis net nežinojo, kad Lietuvoje buvo pasilikęs vienas iš rezistencijos vadovų ir LF'o vadovas Marijampolėje, vėliau įkurto Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) faktiškas pirmininkas labai įdomiu slapyvardžiu Leninas³² Vincas Seliokas (1947 m. suimtas MGB), taip pat dar du LF'o ir antinacinio pogrindžio vadovai P. Malinauskas (1949 m. MGB suimtas) ir P. Šilas.

Reikia pažymėti, jog dar 1943 m. Kaune LLA iniciatyva buvo vedamos derybos dėl susijungimo su LF'o karine organizacija „Kęstutis“. Tuomet „Kęstučiui“ atstovavo vyriausiojo štabo viršininkas gen. št. plk. lttn. J. Jankauskas ir Vilniaus apygardos „Kęstučio“ štabo viršininkas plk. lttn. inž. J. Vitkus, o LLA – jos vadas K. Veverskis (1944 m. gruodžio 28 d. enkavėdistų nukautas prie Kauno). Pasitarime taip pat dalyvavo buvęs Raseinių apskrities viršininkas, vėliau Vietinės rinktinės karo mokyklos Marijampolėje karininkas kpt. Pranas Gužaitis (1948 m. MGB suimtas). Tame pasitarime taip pat nebuvo susitarta³³. Iki minėto pasitarimo Rietave buvo dar vienas bandymas suartėti. Į Rietavą 1944 m. rugpjūčio pabaigoje buvo atvy-

kęs jau minėtas kpt. P. Gužaitis. Jis pakvietė gen. št. plk. ltn. J. Jankauską rugsėjo 5 d. atvykti į Kaltinėnus; ten buvo rengiamas Lietuvos rezistencijos vadovų pasitarimas, kuriame turėjo būti svarstomas klausimas dėl jaunimo siuntimo į vokiečių karinės žvalgybos mokyklas Rytprūsiuose, taip pat LLA susijungimas su „Kęstučiu“, nes dabar ir vokiečiai jau buvo suinteresuoti galimybe sukurti papildomas ginkluotas pajėgas kovai su artėjančia Raudonąja armija. Gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas pakvietimo į šį pasitarimą Kaltinėnuose atsisakė, nes buvo numatyta, kad dalyvaus aviacijos mjr. J. Pyragius, kuris nuo 1941 m. tarnavo vokiečių abvere ir buvo gerai žinomas artimais ryšiais su gestapu, o J. Jankausko gestapas vis dar ieškojo³⁴.

1944 m. spalį sovietams užėmus Rietavą ir fronto linijai vis labiau tolstant į Vakarus, gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas perėjo į nelegalią padėtį. Iš pradžių slapstėsi Rietavo klebonijoje pas kun. L. Veselį, o pastarąjį perkėlus į Pajūrio miestelį ir paskyrus klebonu, ten 1944 m. gruodžio 1 d. persikėlė ir J. Jankauskas. Čia jis gyveno klebonijoje ir buvo pristatomas kaip klebono kun. L. Veselio dėdė. Kurį laiką ėjo zakristijono pareigas. Slapstydamasis Pajūryje gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas iš Kvėdarnos klebono kun. Skirmanto (vėliau MGB suimtas) gavo fiktyvius gimimo metrikus Juozo Jonkaus pavarde ir tais pačiais metais Šilalės valsčiaus milicijos skyriuje vieneriems metams laikinąjį pasą. Jau vėliau, jam gyvenant Usėnuose Pagėgių rajone, 1946 m. laikinasis pasas buvo pratęstas, o 1949 m. Tauragės apskrities milicijos skyrius jam išdavė jau penkerius metus galiojantį pasą. Taip buvo oficialiai įteisintas NKVD ieškomas buvęs gen. št. plk. ltn. Juozas Jankauskas, dabar Juozas Jonkus³⁵.

Kadangi Pajūryje pas kleboną kun. L. Veselį gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui ilgiau slapstytis darėsi pavojinga, 1946 m. vasario pradžioje jis persikėlė pas Šilalės kleboną kun. Praną Bagdoną, o tų pačių metų balandžio

30 d. – į Usėnus Pagėgių valsčiuje, ten įsidarbino Usėnų pieninėje sąskaitininku. 1947 m. persikėlė į Natkiškius ir iki 1949 m. dirbo Natkiškių sviesto ir sūrio gamyklos priėmimo punkto vedėju. 1948 m. spalio 15 d. partizanams užpuolus Natkiškių sviesto ir sūrio gamyklą, įvyko susišaudymas, kurio metu buvo nukauti du sovietiniai aktyvistai. Prasidėjo sovietinių saugumiečių siautėjimas ir J. Jankauskui toliau likti Natkiškiuose darėsi pavojinga. Todėl jis 1949 m. balandžio 10 d. persikėlė į Tauragę ir porą mėnesių dirbo Žemės ūkio banko (ŽŪB) skyriuje. 1949 m. gegužės 13 d., pakviestas savo pažįstamo dar iš Lietuvos nepriklausomybės laikų Leono Degulio, tuo metu Pagėgių ŽŪB valdytojo, persikėlė dirbti į Pagėgių ŽŪB skyrių. L. Deguliui išvažiavus dirbti į Šiaulius, 1950 m. spalio 26 d. ten persikėlė ir J. Jankauskas. Iš pradžių dirbo Šiaulių srities ŽŪB skyriuje, vėliau, iki suėmimo 1953 m. vasario 3 d., Šiaulių srities valstybinių taupomųjų kasų ir kredito valdyboje inspektoriumi, vyr. inspektoriumi.

1947 m. pavasarį gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas atnaujino ryšius su rezistencija (slapyvardžiai: Ūsočius, Petrėnas, Bukas, Vytis). Jį per rezistencijos ryšininkę Stasę Augustinavičiūtę-Antosę (1953 m. MGB suimta) susirado vienas iš 1946 m. pabaigoje įkurto BDPS vadovų P. Malinauskas, kurį su J. Jankausku siejo sena pažintis dar iš vokiečių okupacijos laikotarpio ir bendro darbo LF'e. Neseniai įkurtas BDPS jau buvo patekęs į MGB akiratį. Per sovietinio saugumo agentą Juozą Markulį, inkorporuotą į rezistencinį judėjimą, buvo bandoma perimti vadovavimą BDPS arba bent jį sukompromituoti. Antisovietinis pagrindis, šiuo atveju BDPS, siekė įgyvendinti seną lietuvių svajonę turėti vieną visai rezistencijai Lietuvoje vadovaujantį centrą. BDPS vadovavo antisovietinio ir antinacinio lietuvių pasipriešinimo kovų dalyvis V. Selioškas, kuris glaudžiai bendradarbiavo su tuometiniu Tauro apygardos partizanų vadu Anta-

nu Baltūsiu-Žveju. Jų sukurtoje BDPS struktūroje buvo numatytas Vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų štabas (VGPS). Gerai suprasdami, kad šio štabo viršininko postą užimti gali tik aukšto rango Lietuvos kariuomenės karininkas, turintis ir lietuvių išeivijos pripažinimą, V. Seliokas su A. Baltūsiu aktyviai ieškojo tokio kandidato. Rasti tokį nebuvo paprasta, nes išlikę po sovietų, vėliau ir nacių represijų karininkai masiškai pasitraukė į Vakarus. Kadangi vienas iš LLA vadovybės narių gen. Motiejus Pečiulionis 1945 m. lapkričio mėn. buvo NKVD suimtas, tai apsistota prie trijų galimų kandidatūrų: gen. Viktoro Giedrio ir dviejų pulkininkų leitenantų – J. Jankausko ir M. Mačioko. Visi jie tuo metu buvo Lietuvoje. Gen. V. Giedrio kandidatūros dėl senyvo amžiaus atsisakyta. Liko du galimi kandidatai pulkininkai leitenantai: J. Jankauskas ir M. Mačiokas. Juos surasti ir su jais aptarti šį BDPS vadovybės pasiūlymą buvo pavesta rezistencijos dalyviui ir BDPS vadovybės nariui Matui Martinaičiui (1953 m. MGB suimtas)³⁶. A. Baltūsis VGPS vadu buvo linkęs matyti gen. št. plk. ltn. M. Mačioką, tačiau pastarajam atsisakius liko gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas. 1947 m. gruodžio 8 d. jis buvo pakviestas į susitikimą su BDPS atstovais Kupiškyje, kuriame, be jo, dar dalyvavo J. Prapuolenis, P. Malinauskas ir M. Martinaitis. J. Jankauskas iš esmės sutiko vadovauti VGPS, tačiau panoro susitikti su vienu pagrindinių šios idėjos autoriu, Tauro apygardos partizanų vadu A. Baltūsiu-Žveju ir aptarti kai kuriuos principinius klausimus. A. Baltūsis-Žvejas susitikti siūlė 1948 m. pradžioje Kauno priemiesčiuose Aleksote arba Marvelėje. Tačiau gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas vengė Kauno, kur galėjo būti atpažintas ir išduotas enkavedistams, todėl nesutiko ir pasiūlė kitą susitikimo vietą. Deja, kol ryšininkai derino galimą susitikimo vietą, 1948 m. vasario 2 d. A. Baltūsis-Žvejas tragiškai žuvo (išduotas ir apsuptas enkavedistų bunkeryje nusišovė), o prasidėję

BDPS vadovų suėmimai sustabdė VGPS formavimo procesą, kuris jau niekada nebuvo atnaujintas³⁷.

Kurį laiką palaukę, kol šiek tiek aprimo areštai, išlikę BDPS ir LF'o vadovybės nariai gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas, P. Malinauskas, J. Prapuolenis ir M. Martinaitis 1948 m. pavasarį susirinko Panevėžyje. Buvo svarstomos BDPS žlugimo priežastys ir prieita prie nuomonės, jog svarbiausia žlugimo priežastis – silpna konspiracija ir per didelės būrys žmonių, pažinojusių vienas kitą. Nutarta įkurti naują pasipriešinimo sovietų okupacijai centrą, į kurį įėjo gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas, P. Malinauskas, J. Prapuolenis ir M. Martinaitis. Taip pat nutarta kooptuoti buvusius LF'o narius Eduardą Pašakinską ir Petrą Kielą (abu 1953 m. MGB suimti ir teisti vienoje byloje su gen. št. plk. ltn. J. Jankausku). Kuriamo naujo antisovietinio pasipriešinimo centro vienas svarbiausių tikslų buvo vėl bandyti rezistencinį pasipriešinimą ir miškuose esančius partizanus suvienyti į vieningą pasipriešinimo sąjungą, vadovaujamą iš centro. Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į keturias apygardas: Kauno, Šiaulių, Klaipėdos ir Vilniaus. Taip mėginta įgyvendinti žuvusio A. Baltūsiu-Žvejo idėją. Svarstant šią idėją gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas labai suabejojo, ar visi miškuose esantys partizanai norės paklusti vieningam centrui. Tuo metu partizaninės kovos su okupantais taktika jau buvo pakitusi ir partizanai veikė išsiskirstę į nedidelius būrius, vengė atvirų kautynių su gausia ir gerai ginkluota MGB kariuomene. Kaip parodė tolesni įvykiai, gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas buvo teisus. Per ryšininkus apklausti partizanų apygardų vadai, tarp jų Vyčio apygardos vadas vyr. ltn. Danielius Vaitelis-Briedis (1948 m. gegužės 13 d. apsuptas enkavedistų nusišovė) ir kiti, konspiraciniais sumetimais griežtai tam nepritarė³⁸.

1948 m. rudenį susirinkę M. Martinaičio būte Kaune P. Malinauskas, E. Pašakinskas ir P. Kiela nutarė kuriamą naują pasipriešinimo

centrą pavadinti Lietuvos demokratiniu sąjūdžiu (LDS), tačiau šis pavadinimas praktiškai taip ir neprigijo. Liko senasis BDPS iki pat jo galutinio likvidavimo 1953 m.

Tuo tarpu Lietuvos enkavėdistai, raginami Maskvos, priveisę įvairiausio rango šnipelių, naršė po Lietuvą ieškodami pogrindžio, nors jau gerokai nukraujavusio, bet vis dar gyvo. MGB profesionalumu ir klasta galima tik stebėtis. 1949 m. spalio mėn. MGB pametėjo rezistencijai Lietuvoje jauką – atvykėlį iš Vakarų, pasiskelbusį VLIK'o įgaliotiniu J. Deksnį, kuris vokiečių okupacijos metais aktyviai dalyvavo antinacinėje rezistencijoje ir buvo pogrindyje žinomas. Prasidėjus vokiečių–sovietų karui, išlaisvintas iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo, įsitraukė į LAF'o veiklą, pasukui perbėgo į LNP, o šią likvidavus – į LLKS ir tapo jos atstovu VLIK'e. Du kartus gestapo buvo suimtas (pirmą kartą paleistas neaiškio mis aplinkybėmis). Antrą kartą suėmus buvo išsiųstas į Štuthofio koncentracijos stovyklą, iš kurios buvo amerikiečių išvadotas ir pasilikto Vakaruose. Du kartus (1945 ir 1946 m.) buvo nelegaliai per Lenkiją atvykęs į Lietuvą, tačiau trečias kartas (1949 m.) jam buvo lemtingas. Su penkių desantininkų grupe 1949 m. gegužės 1 d. iš jūros išsikėlęs į krantą tarp Palangos ir Šventosios, po penkių dienų MGB smogikų, apsimetusių Lietuvos partizanais, suimtas J. Deksnys tardomas labai greitai palūžo ir jau po trijų savaičių tapo išdaviku ir agentu provokatoriumi. Gegužės 31 d. jis pats pradėjo duoti parodymus apie savo pogrindinę veiklą ir žmones, susijusius su antisovietine rezistencija. J. Deksnys išdavė tuo metu dar buvusią anglų žvalgybos SIS didele paslaptimi vadinamųjų „simpatinių pieštukų“ paslaptį, o birželio 9 d. apibūdino ir aprašė MGB intensyviai ieškomų gen. št. plk. ltn. J. Jankausko ir P. Malinausko išvaizdą³⁹.

Per tuo metu Žaliakalnyje Kaune gyvenusį Albiną Šatkų, kuris jau buvo patekęs į MGB akiratį ir vertėsi netikrų dokumentų padirbinėjimu, enkavėdistai bandė aptikti rezis-

tencijos pėdsakus. Prie A. Šatkaus kaip rezistencijos atstovas iš Vilniaus buvo pristatytas sovietinis saugumietis kažkoks Jurgis. Kadan gi MGB jau žinojo, kad gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas nepasitraukė į Vakarus, o slapstosi kažkur Lietuvoje, jie kaip įmanydami stengėsi jį surasti. Per rezistencijos ryšininkę S. Augustinavičiūtę-Antosę 1950 m. pradžioje Jurgis perdavė J. Deksnio laišką, adresuotą gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui, su kuriuo buvo pažįstamas dar nuo 1941 m. bendro darbo LAF'e. Laiške J. Deksnys, prisistatęs VLIK'o atstovu, teigė nelegaliai atvykęs iš Vakarų ir kviečias J. Jankauską susitikti bei aptarti su pogrindžiu susijusių klausimų. J. Jankauskas ilgai delsė, dvejojo, svarstė išdavystės galimybes, bet pagaliau ryžosi šiam lemtingam žingsniui, juo labiau kad ryšininkė S. Augustinavičiūtė-Antosė užtikrino, kad tai nėra jokia provokacija. Ji dar perdavė per Jurgį gautą iš J. Deksnio antrą laišką, kuriame šis, norėdamas įrodyti savo tapatumą, paminėjo vieną iš jų dviejų susitikimų vokiečių okupacijos metais Kaune, apie kurį, be jų, niekas nežinojo.

Pirmasis gen. št. plk. ltn. J. Jankausko susitikimas su J. Deksnium įvyko 1950 m. pavasarį Šiauliuose, Ukmergės g. 28, S. Augustinavičiūtės-Antosės giminaitės Domicelės Latakienės bute, nepraėjus nė metams po J. Deksnio suėmimo. Tai rodo, jog šis jau buvo įgijęs MGB pasitikėjimą, nors enkavėdistai į tokius susitikimus jo vieno neleisdavo. Buvusio KGB archyve yra įdomi 1949 m. rugpjūčio 30 d. datuota pažyma. Joje kitas sovietinio saugumo agentas, buvęs Lietuvos kariuomenės ats. jaun. ltn., vėliau partizanas Algimantas Zaskevičius-Zisas, tapęs MGB agentu Bagdonu, kuriam buvo pavesta J. Deksnio priežiūra ir ideologinis apdorojimas, rašė savo vadovybei: „[...] Deksnį panaudoti prieš banditus galima, tačiau jokių būdu negalima palikti vieno, be kontrolės“⁴⁰. Šiuo atveju kontrolę užtikrino „ryšininkas“ Jurgis ir kiti MGB operatyviniai darbuotojai, apsimetę pogrindžio dalyviais bei ryšininkais. Per susiti-

kimą su gen. št. plk. ltn. J. Jankausku J. Deksnys pasekė pasakėlę, sukurptą MGB rūmuose prie Lenino aikštės ir palaimintą Maskvos Lubiankoje, nes, kaip rodo likę KGB dokumentai, tai buvo būtina. Jis papasakojo J. Jankauskui, kad nelegaliai į Lietuvą yra atsiųstas VLIK'o ir šiam atstovauja. Aišku, nė žodeliu neužsiminė, jog šiuo metu jis jau sovietinio saugumo agentas Petrauskas ir vykdo MGB užduotis. J. Deksnys kalbėjo, kad jo užduotis – suformuoti būsimą laikiną Lietuvos vyriausybę ir vietinės valdžios organus. Tam jam reikalingi ryšiai su pogrindžiu ir partizanais, informacija apie visus Lietuvoje likusius ir nuo sovietinių represijų besislapstančius inteligentijos atstovus. Jis prašė gen. št. plk. ltn. J. Jankauską jam pagelbėti. J. Jankauskas juo patikėjo. Antrasis susitikimas su J. Jankausku įvyko 1950 m. gruodžio mėn. taip pat Šiauliuose. Į šį susitikimą J. Deksnį lydėjo dar du „pogrindžio dalyviai“, o iš tiesų – MGB operatyviniai darbuotojai, kažkoks prof. Bukonis ir Kazimieras⁴¹.

Tokie MGB žaidimai ir susitikinėjimai su gen. št. plk. ltn. J. Jankausku, kuris J. Deksnį dar suvedė su kitu rezistencijos ir atkuriamo BDPS dalyviu E. Pašakinsku, tęsėsi iki 1953 m. pradžios. Tada sovietinis saugumas nutarė, kad daugiau nieko naujo nesužinos, ir nusprendė spąstus uždaryti. Dar kiek anksčiau gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas, J. Deksnio prašomas, parašė ir per ryšininkę perdavė straipsnį Vakarų spaudai apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje, o per paskutinį susitikimą su J. Deksniu – ir laišką plk. inž. J. Vėbrai, kurį gerai pažinojo ir kuris tuo metu gyveno Paryžiuje. Laiške buvo prašoma pamėginti išsiaiškinti amerikiečių ir anglų karinių bei politinių sluoksnių nuomonę apie būsimas nepriklausomos Lietuvos sienas, ypač Vilniaus kraštą. Matyt, tuo metu Lietuvos rezistencijos vadovams buvo kilę abejonių dėl pokario Vilniaus krašto likimo. Savime suprantama, nei straipsnis spaudai, nei laiškas plk. inž. J. Vėbrai adresatų nepasie-

kė. Jie liko KGB archyvuose, nors gen. št. plk. ltn. J. Jankausko teismo metu šie dokumentai, vengiant demaskuoti J. Deksnį, nebuvo pateikti kaip įkalčiai. Buvusio KGB archyvuose yra trys įdomūs dokumentai, susiję su gen. št. plk. ltn. J. Jankausku. Viena iš jų užfiksuota, jog jau 1945 m. rugpjūčio 16 d. buvo paskelbta J. Jankausko paieška⁴². Iš kai kurių suimtų ir tardytų asmenų MGB sužinojo, kad J. Jankauskas su šeima turėtų būti kažkur savo tėviškėje Žemaitijoje (faktiškai J. Jankauskas į nelegalią padėtį perėjo 1944 m. spalio mėn., o 1945 m. viduryje į nelegalią padėtį perėjo ir jo šeima). Antras įdomus dokumentas – 1951 m. gruodžio 17 d. pažyma, kurioje MGB 2-N skyriaus viršininkas pplk. Zimiakinas jau rašo, kad gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas gyvena nelegaliai (slapstosi), kur – nenurodoma⁴³. Trečiame MGB dokumente – pažymoje apie likusius laisvėje „Žvejo BDPS“ narius rašoma: „[...] po 1948 metų pavasarį likviduoto „Žvejo BDPS“ laisvėje liko du BDPS prezidiumo nariai: J. Prapuolenis ir buvęs buržuazinės Lietuvos kariuomenės pulkininkas, pogrindžio slapyvardžiu Vytis Jankauskas. [...] Priimtose priemonės surasti Jankauską, Prapuolenį ir Malinauską rezultatų nedavė“⁴⁴. Taigi po pasimatymų su J. Deksniu MGB jau tikrai žinojo, kur slapstosi gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas. Jiems daugiau nieko ir nebereikėjo, liko tik laiko klausimas.

Kadangi pagrindinis MGB mulkinimo objektas buvo Vakarų žvalgybos – amerikiečių CŽV ir anglų SIS (vėliau M16), tai paaiškėjus, jog J. Deksnys yra užverbuotas MGB, tos žvalgybos nutraukė su juo ryšius. J. Deksnys MGB dabar domino tik kaip jaukas lietuvių rezistencijai sunaikinti.

1953 m. vasario 3 d. prieš pietus į Šiauliuose Šarūno g. 25 gen. št. plk. ltn. J. Jankausko nuomojamą kambarėlį įsiveržė net trys iš Vilniaus atvykę sovietiniai saugumiečiai pplk. Ivanas Malcevas, mjr. Dmitrijevas ir vyr. ltn. Šeduikis. J. Jankauskas buvo su-

imtas, padaryta krata ir jis atvežtas į Šiaulių miesto MGB skyrių. Tą pačią dieną 17 val. pradėtas tardyti. Iš pradžių jį tardė net dviese – tas pats pplk. I. Malcevas ir kitas iš Vilniaus atvykęs saugumietis MGB tardymo skyriaus viršininkas mjr. Simonjanas. Tardymas vyko net iki 3 val. 30 min. ryto. Antrasis tardymas pradėtas kitą dieną 11 val. 30 min. ir tęsėsi iki 17 val. Tardytojai tie patys. Jie skubėjo kuo daugiau sužinoti iš neatsigavusio po netikėto suėmimo gen. št. plk. ltn. J. Jankausko. Po pirmųjų dviejų tardymų Šiauliuose J. Jankauskas buvo pervežtas į MGB rūmus Vilniuje ir uždarytas į vieną iš rūsyje esančių kamerų. Čia tardymai tęsėsi. Kaip rodo KGB sukurpta byla, J. Jankauskas buvo tardytas iš viso 71 kartą (nuo 1953 m. vasario 3 d. iki birželio 19 d.), tai yra beveik kasdien. Iš archyvinių dokumentų ir liudytojų pasakojimų yra žinoma, jog tardymai buvo itin žiaurūs, pasak sovietinių saugumiečių, „taikant fizinio poveikio priemones“. Šioje byloje tardytas gen. št. plk. ltn. J. Jankausko bendražygis M. Martinaitis vėliau prisiminė: „Pats tardymas buvo žiaurus, su smurto veiksmais. [...] Tardydavo tamsiam kambaryje, apžlibinę akis akinančia šviesa, trys darbuotojai ir trys kankintojai. Į vienutę tempdavo apalpusį“⁴⁵. 1956 m. sausio 17 d. J. Jankauskas prisiminėdamas tardymus iš lagerio rašė žmonai: „Mano brangioji Onyte, [...] Bendrai tardymas man atėmė daug sveikatos, nors mušė tik du kartus“⁴⁶.

Pasibaigus tardymams prasidėjo akistatos, kurios buvo ne mažiau varginančios ir alinančios. Pirmosios akistatos vyko su kitais keturiais kaltinamaisiais bendroje byloje: M. Martinaičiu, J. Prapuoleniu, E. Pašakinsku, P. Kiela ir visu būriu įvairiausių liudytojų, nors kai kurie iš jų nieko bendra su byla neturėjo ir nieko konkretaus negalėjo pasakyti. Kaip liudytojai net buvo surinkti ir atvežti į Vilnių įvairiuose sovietiniuose lageriuose kalėję, anksčiau nuteisti antisovietinio pogrindžio vadovai ir dalyviai: V. Seliokas, Jo-

nas Boruta, Vincas Bazilevičius, V. Stonys ir P. Malinauskas. Gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas buvo kaltinamas tuo, kad dalyvavo 1941 m. lietuvių tautos sukilime, taip pat LAF'o veikloje ir pasirašė memorandumą Hitleriui, tarnavo Lietuvos savisaugos dalinių Kauno apygardos štabe, priklausė LF'ui ir vadovavo jo karinei organizacijai „Kęstutis“, tarnavo gen. P. Plechavičiaus Vietinėje rinktinėje, atnaujino slaptus ryšius su antisovietiniu pogrindžiu 1947 m. ir aktyviai dalyvavo jame. Visų penkių kaltinamųjų byla sudarė net 13 nemažos apimties tomų.

1953 m. spalio 17–22 d. Vilniuje, Tallat Kelpšos g. 6 (dabar Skapo g.) vykęs MVD karo tribunolo vadinamasis teismas nuteisė gen. št. plk. ltn. J. Jankauską 25 metus kalėti SSRS MVD ypatingojo režimo lageryje, konfiskuojant turtą ir atimant visas teises dar penkeriems metams. Šiame teismo farse kaip liudytoja dalyvavo ir J. Jankausko žmona Ona Jankauskienė. Šį vadinamąjį teismo procesą vėliau vaizdžiai aprašė savo atsiminimų knygoje V. Seliokas (miręs 1997 m.). Jis rašė: „1953-ųjų rugsėjo 17 dienos rytą, tuojau pat po pusryčių, visi mes, vienos narpliojamos bylos dalyviai, buvome skubiai sugrūsti į geležinio furgono belangius atskirus narvus ir nugabenti ne į saugumo, o kažkokius kitus rūmus. Kaip įprasta, tų rūmų prieangyje mus tuojau pat sukišo į siauras spintas, kad negalėtume nė žodeliu persimesti, ir liepė laukti. [...] Turbūt tik apie vidurdienį ginkluotų milicininkų lydimas įžengiau į didelę, kokių 150 vietų salę, kurios gale, ant paaukštinimo, už kelių stalų sėdėjo trys teisėjai kariškomis uniformomis, greta jų prokuroras, irgi karininkas, pora moteriškių sekretorių ir vienintelis civilis asmuo (vėliau paaiškėjo, kad tame neva teisme jam teko vaidinti kaltinamųjų gynėją). Netoliese ant sunkaus, turbūt iš bažnyčios nugvelbto suolo buvo susodinti kaltinamieji – pulkininkas J. Jankauskas, inžinierius M. Martinaitis, teisininkas E. Pašakinskas ir studentas J. Prapuolenis [čia V. Se-

liokas apsiriko: J. Prapuolenis buvo baigęs VDU ir turėjo inžinieriaus diplomą – J. J.]. Šį teismo spektaklį stebėjo kariškais ir civiliais drabužiais dėvinčių bent trisdešimtys saugumiečių būrys, sutupdytas ant keliomis eilėmis salėje sustatytų suolų⁴⁷. Kaip pasityčiojimas iš nuteistųjų buvo „teismo“ nutarimas išskaičiuoti iš jų dar ir pinigų „teismo“ išlaidoms padengti. Taigi nuteistieji privalėjo sumokėti „teismui“ už tai, kad šis juos pasmerkė ilgai katorgai sovietiniuose ypatingojo režimo lageriuose. Iš gen. št. plk. ltn. J. Jankausko „teismas“ priteisė 278 rb ir 75 kp. Nors VRM kalėjimo Nr. 1 gydytojos Trošenkovos 1953 m. lapkričio 11 d. pasirašyta pažyma bylojo, kad J. Jankauskui konstatuota antros stadijos hipertentinė liga, aortos ir koronarų aterosklerozė ir stenokardija ir jis tinkamas tik antros kategorijos lengvam fiziniam darbui⁴⁸, tai nieko nereiškė LSSR VRM ministro pavaduotojui, dar 1940 m. pasižymėjusiam ypatingu sadizmu čekistui plk. Leonardui Martavičiui. Jis 1953 m. gruodžio 4 d. lengva ranka patvirtino sunkiai sergančio gen. št. plk. ltn. J. Jankausko pasiuntimą į SSRS MVD ypatingojo režimo Bolšoj Ozernyj lagerį Krasnojarsko krašte.

Jau būdamas lageryje 1955 m. kovo 9 d. J. Jankauskas rašė Lietuvoje esančiai žmonai: „Reikia atsiminti, kad aš suimtas 1953 m. vasario 3 d., t. y. Berijos viešpatavimo laikais, o tada suimtieji duodavo tokius parodymus, kurių tardytojas norėdavo. Kadangi tardymo metu aš susirgau, tai norėdamas greičiau užbaigti tardymą ir teisme aš parodžiau tą patį, ką buvau parodęs per įžanginį tardymą, vengdamas, kad byla nebūtų atidėta“⁴⁹. 1956 m. sausio 1 d. jis vėl prisiminė, matyt, iš tiesų labai sunkų savo gyvenimo laikotarpį, ir rašė: „Dėl ryškiai pablogėjusios mano sveikatos tardymo metu nei tardymo metu, nei vėliau teismo metu aš negalėjau atsisakyti nuo man primestų neteisingų kaltinimų. Man tada buvo nesvarbu, koks bus teismo sprendimas, bet kad tik jis greičiau būtų ir aš po teismo grei-

čiau patekčiau į ligoninę, kur man būtų suteikta pagalba“⁵⁰.

Šioje byloje yra dar vienas įdomus ir labai retas, gal net vienintelis sovietinių teismų praktikoje momentas, kurį verta paminėti. Minėto „teismo“ procese vienam iš kaltinamųjų J. Prapuoleniui „nuteisti“ teisėjai pritrūko įrodymų, todėl jo bylą išskyrė iš bendros bylos ir grąžino MGB papildomam tardymui⁵¹. Oficialus pretekstas buvo J. Prapuolenio pareiškimas „teismo“ metu, jog tardydamas plk. Aristionas Čelnokovas jį mušė⁵². Grąžinus J. Prapuolenio bylą, gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas, tuo metu jau sėdintis LSSR MVD kalėjime Nr. 1 Lukiškėse, buvo paliktas kaip liudytojas. Kartu palikti kaip liudytojai M. Martinaitis, P. Šilas ir J. Boruta. Vėl vyko tardymai ir akistatos. J. Prapuolenio antrojo „teismo“ farsas vyko 1954 m. vasario 20–22 d. ir, kaip rodo archyviniai dokumentai, gana formaliai bei paviršutiniškai. J. Prapuolenis buvo nuteistas kalėti penkerius metus, tačiau pritaikius 1953 m. kovo 27 d. SSRS AT prezidiumo amnestiją nuo bausmės atleistas ir laikomas kaip neturintis jokio teistumo, o jau vasario 23 d. buvo paleistas iš LSSR MVD vidaus kalėjimo⁵³. Iš penkių šioje byloje kaltinamųjų tik vienam J. Prapuoleniui pavyko visiškai išsisukti nuo sovietinių lagerių. Todėl galima daryti prielaidą, jog arba ši byla sovietiniams saugumiečiams jau buvo atsibodusi ir atrodė neperspektyvi, arba buvo kiti motyvai, apie kuriuos galėtų būti atskira kalba. Juo labiau kad J. Prapuolenis MGB jau buvo vieną kartą suimtas 1951 m. vasario 16 d. ir kaltintas priklausymu anti-sovietinei rezistencijai, tardytas kaltinant aktyviu dalyvavimu nelegalios BDPS veikloje. Tačiau 1952 m. kovo 27 d. dėl įrodymų stokos MGB jam bylą nutraukė ir iš kalėjimo paleido⁵⁴. J. Jankauskui, kuris šiame procese jau dalyvavo kaip liudytojas, dėl jo sunkios ligos net buvo leidžiama atsakinėti į klausimus sėdint, o kalėjimo kameroje jam leista gulėti net ir dienos metu⁵⁵.

Tik 1954 m. birželio 18 d. gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas etapu buvo išsiųstas į savo įkalinimo vietą Bolšoj Ozernyj lagerį Krasnojarsko krašte, į kurį atvyko tų pačių metų liepos 11 d. Buvo kilnojamas iš vieno lagerio į kitą. Daugiausia laiko praleido ligoninėse, jeigu SSRS MVD ypatingojo režimo lagerio „ligoninę“ išvis galima vadinti ligonine. 1954 m. rugpjūčio 3 d. J. Jankauskas atsidūrė Irkutsko srityje esančiame Taišeto lageryje. Čia tų pačių metų rugpjūčio 18 d. lagerio medikų komisija pripažino, kad J. Jankauskas serga lagerio sąlygomis nepagydomomis ligomis. Jam buvo nustatytas invalidumas. Tačiau tai nė kiek nekeitė J. Jankausko padėties. Jis kreipėsi į Irkutsko srities teismą prie Angarago prašydamas kaip visiškam invalidui leisti grįžti į Lietuvą. Tačiau 1955 m. balandžio 2 d. įvykęs teismo posėdis paliko galioti ankstesnį sprendimą. Tų pačių metų viduryje, visiškai išsekęs ir sunkiai sergantis ateroskleroze bei širdies nepakankamumu J. Jankauskas buvo paguldytas į lagerio ligoninę. Iš čia jis, ilgėdamasis namų ir artimųjų, rašė žmonai: „Leiskit į Tėvynę, leiskit pas savus, ten nurims krūtinė, atgaivins jausmus“⁵⁶. Tų pačių metų balandžio 18 d., jau ilgą laiką praleidęs lagerio ligoninėse ir kilnojamas iš vienos į kitą, matyt, apimtas nevilties skundėsi žmonai: „Nebeturiu sveikatos, jėgų ir energijos, o dar taip norėčiau pamatyti Tave ir Juozuką“⁵⁷. 1956 m. gegužės 8 d. lagerio ligoninėje J. Jankauskas buvo operuotas. Jam pašalinta tulžies pūslė. Kiek atsigavęs po sunkios operacijos jis su širdgėla prisiminė: „Šiandien mano 35 metų jubiliejus nuo Karo mokyklos baigimo ir pakėlimo į leitenanto laipsnį. Normaliai tai graži ir maloni šventė. Deja, man ji ne tokia išpuola“⁵⁸.

1957 m. gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui bausmė buvo sumažinta iki 10 metų, o 1959 m. lapkričio 19 d. jis, būdamas visiškai invalidas, iš lagerio buvo paleistas, kaip KGB pažymoje nurodyta, „sąlyginai prieš laiką“⁵⁹. Taigi tik sąlyginai. Tų pačių metų gruodžio

viduryje grįžo į Lietuvą ir apsistojo Tytuvėnėlių kaime prie pat gražaus Tytuvėnų miestelio, kur tuo metu gyveno jo žmona.

Grįžęs į Lietuvą ir kiek pailsėjęs bei atsigavęs po Sibiro lageriuose patirtų išgyvenimų gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas pirmiausia aplankė savo tėviškę ir tėvų kapus Rietave. Deja, tarp gyvųjų rado tik vieną vyriausiąjį brolių Kazimierą. 1960 m. balandžio 6 d. kreipėsi į Valstybės saugumo komitetą (VSK) dėl darbo stažo nustatymo. Jam reikėjo susitvarkyti pensijos reikalus. 1963 m. sausio 25 d. kreipėsi dar kartą, tačiau veltui. Sovietinė santvarka nepripažino gen. št. plk. ltn. J. Jankausko ilgametės tarnybos Lietuvos kariuomenėje – ją sovietai laikė tarnyba „svetimoje“ kariuomenėje. Kaip pasityčiojimas gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui buvo paskirta 9 rb dydžio pensija.

1963 m. gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas su žmona ir kartu gyvenančia jos seserimi Antanina Čebelyte iš Tytuvėnų persikėlė į Kauną ir apsigyveno Fredoje, kur nuosavą namelį Lūkūnų plento Nr. 24 po didelių vargų buvo atgavusi kita žmonos sesuo, 1941 m. Sibiro tremtinė Konstancija Sakalauskienė. Ši vieta J. Jankauskui kėlė itin malonius prisiminimus. Čia viskas buvo susiję su jo jaunyste ir karo aviacija: čia netoliese kareivinėse jis gyveno, čia sukūrė šeimą ir čia gimė sūnus.

1967 m. rugpjūčio 3 d. gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas mirė. Buvo palaidotas žmonos tėviškėje Garliavoje, Jonučių kapinėse. Ten pat palaidota ir jo žmona, buvusi ilgametė Karo ligoninės vyr. medicinos sesuo, už uoliai ir sąžiningą tarnybą 1926 m. apdovanota 2-os rūšies 1-ojo laipsnio Vyčio kryžiumi, o 1927 m. – Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus Florence Nightgale medaliu. Ji buvo pirmoji iš trijų Lietuvos moterų, gavusių aukščiausią šios srities apdovanojimą pasaulyje. O. Jankauskienė (Čebelytė) mirė 1972 m. sausio 15 d.

Simboliška, kad 2002 m. rugsėjo 11 d. Kauno įgulos karininkų ramovėje minint Lie-

tuvos karo lakūno gen. št. plk. ltn. J. Jankausko 35-ąsias mirties metines žmonos brolelė Jonas Čebelis prisiminė: „Dėdės uniforma buvo paslėpta ant tvarto dėžėje šiauduose. Tai buvo vasarinė uniforma su plk. ltn. antpečiais, munduras su virvelėmis ant krūtinės, neprišimenu kaip tie papuošalai vadinami, kelnės į ilgus batus su raudonais lampasais. Aš jau kelis kartus buvau ją užsivilkęs ir galvojau, kad vieną kartą man prireiks. Deja, neprireikė. 1948 m. pavasarį pasipasakojau partizanų ryšininkui Leonui Keturakiui. Po to gavau apygardos partizanų vado raštišką nuro-

dymą, kad uniformą padovanočiau jiems. Vėliau iš partizanų sužinojau, jog mundurą nešioja štabo ryšininkas Juozas Skučas-Šaulys, o kelnės – Antanas Pužas-Gintaras. Tik pastarasis ieškojo, kad kas jam nuardytų tuos raudonus lampasus nuo kelnų, nes, girdi, jis tokios garbės nevertas. J. Skučas-Šaulys žuvo 1948 m. rudenį stribams apsupus štabą, o A. Pužas-Gintaras – 1950 m. Ilgakiemyje, Garliavos valsčiuje. [...] Taigi dėdės Juozo uniformą krauju aplaistė du Lietuvos partizanai, žuvę tose pačiose apylinkėse, kur amžinam poilsiui atgulė ir tavo Tėtis“⁶⁰.

Nuorodos

¹ S. Knezys, „Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į RA sudėtį. 89-ojo ŠTK formavimas“, *Lietuvos archyvai apie Lietuvos kariuomenę*, 1999/12, p. 121.

² Ibid., p. 133.

³ Ibid., p. 122.

⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1323, ap. 1, b. 601, l. 10–11.

⁵ Ibid., b. 596, l. 5.

⁶ S. Knezys, op. cit., p. 118.

⁷ LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 594, l. 24.

⁸ Ibid., b. 602, l. 9.

⁹ Ibid., l. 14 ir 14 a. p.

¹⁰ Ibid., b. 669, l. 33.

¹¹ *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, sud. A. Martinionis, Vilnius, 1995, II knyga, p. 79.

¹² Autoriaus asmeninis archyvas.

¹³ P. Narutis, *Tautos sukilimas, 1941*, JAV, 1994, I dalis, p. 307.

¹⁴ A. Bubnys, „Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 90–91.

¹⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, b. 27353/3, t. 2, l. 369–370.

¹⁶ Ibid., t. 1, l. 296.

¹⁷ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 137.

¹⁸ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 2, l. 213–214.

¹⁹ Ibid., l. 377.

²⁰ J. Brazaitis, op. cit., p. 90–91.

²¹ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1991, p. 33–34.

²² Ibid., p. 34.

²³ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 2, l. 386.

²⁴ M. Bloznelis, „Lietuvių fronto karinis padalinys „Kęstutis““, *Į laisvę*, 2002, Nr. 138(175), p. 50–51.

²⁵ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 2, l. 388.

²⁶ M. Bloznelis, op. cit., p. 53.

²⁷ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 111, l. 13.

²⁸ Ibid., b. 7, l. 92.

²⁹ Ibid., l. 91.

³⁰ P. Šilas, *Mano kryžiaus kelių odisėja*, Vilnius, 1994, p. 92–93.

³¹ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 1, l. 176–177.

³² Ibid., t. 8, l. 136.

³³ Ibid., t. 2, l. 103.

³⁴ Ibid., l. 101–102.

³⁵ Ibid., l. 202–203.

³⁶ Ibid., t. 8, l. 166–167.

³⁷ Ibid., t. 1, l. 247.

³⁸ Ibid., t. 2, l. 424–428.

³⁹ Ibid., f. K-1, ap. 45, b. 426, t. 2, l. 75–78, 105–113.

⁴⁰ Ibid., t. 3, l. 197.

⁴¹ Ibid., b. 27355/3, t. 1, l. 94–107; t. 2, l. 296–297.

⁴² Ibid., t. 7, l. 205.

⁴³ Ibid., t. 11, l. 300 (voke).

⁴⁴ Ibid., b. 836, l. 82.

⁴⁵ *Pasaulis*, 1990, Nr. 21, p. 32.

⁴⁶ Autoriaus asmeninis archyvas.

⁴⁷ V. Seliokas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2001, p. 423–424.

⁴⁸ LYA, f. K-1, b. 27355/3, l. 201.

⁴⁹ Autoriaus asmeninis archyvas.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 11, l. 362.

⁵² Ibid., l. 360; t. 13, l. 522.

⁵³ Ibid., t. 13, l. 105, 111.

⁵⁴ Ibid., l. 300–301.

⁵⁵ Ibid., l. 82.

⁵⁶ Autoriaus asmeninis archyvas.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ LYA, f. K-1, b. 27355/3, t. 12, l. 463.

⁶⁰ Autoriaus asmeninis archyvas.

Pasipriešinimo istorija: tyrimas tęsiamas (Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999, p. 620; Kęstutis Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2002, p. 288)

Dvi to paties autoriaus knygos, 900 puslapių teksto, skirtos pirmajam, bene sudėtingiausia, partizanų pasipriešinimo laikotarpiui, jo ištakų ir prielaidų analizei – išties didelio ir kruopštaus darbo rezultatas, kuris nepelnytai liko be dėmesio. Tad bandysime užpildyti šią spragą ir aptarsime abi knygas. Tai darysime dėl vienos paprastos priežasties – antroji knyga „Lietuvos laisvės armija“ laikytina pirmosios trumpuoju variantu, kuriam būdingi tie patys pliusai ir minusai. Žinoma, daugiausia dėmesio čia bus skiriama „Lietuvos karui“, kaip „pirminiam šaltiniui“. Abi knygos sieja ta pati koncepcija: pokario ginkluotas pasipriešinimas – tai Lietuvos laisvės armijos (LLA) tęsinys; jose nagrinėjamas 1944–1946 m. pasipriešinimas išryškinant LLA veikimą ir jos organizacinę, struktūrinę bei ideologinę transformaciją.

Kaip ir dera monografijos pobūdžio leidiniams (taip skelbia knygos „Lietuvos karas“ paantraštė), pradedama nuoseklia šaltinių ir istoriografijos apžvalga. Vargu ar dar kur nors rasime tokią skrupulingą įvairių laikotarpių istoriografijos analizę aptariamąja tema, taip pat šaltinių kritiką. Tačiau čia autorius kluptelė – taip ir lieka neaišku, prie ko priskiriami autentiški partizanų rašyti tekstai, tokie kaip Juozo Lukšos, Adolfo Ramanausko ir kt. prisiminimai bei straipsniai. Jie nagrinėjami šaltinius aptariančioje „Lietuvos karo“ (p. 40–51) dalyje kartu su jau po 1990 m. rašytais ir publikuotais teksta, taip pat skyriuje „Istoriografija“, kur šie ir kiti tekstai, tokie kaip, pvz., Kazio Veverskio straipsnis „Trumpa Lietuvos laisvės armijos istorija“, Tigro, Visvaldo tekstai įvardijami tikroju Lietuvos istorijos mokslu, kuris glaudėsi Pasipriešini-

mo globoje (p. 54). Sunku suprasti, kodėl autorius paliko tokią painiavą, ypač kai kalbama apie tokią svarbią tekstų grupę kaip liudijimai, rašyti per daug nenutolus nuo aprašomų įvykių, nes teksto pobūdį lemia parašymo, o ne publikavimo laikas. Vargu ar gali kilti abejonių, kad kartu su partizanų štabų archyviniais dokumentais šie tekstai yra bene patikimiausias šaltinis studijuojant pasipriešinimo istoriją. Abejotina, ar istoriografijos statuso suteikimas gali kaip nors keisti jų vertę. Tiksliau aptarus šį klausimą, monografijos vertė būtų tik padidėjusi. Kaip ir išbaigus moksliniam darbui būdingą mokslinį aparatą – pavardžių ir vietovardžių rodykles, kurios, pateikiant tiek daug informacijos, ne tik pageidautinos, bet ir būtinos. Tuo labiau kad kaip tik faktologinė tiek vienos, tiek kitos monografijų dalis – stipriausia jų vieta. Deja, kai prieinama prie išvadų, susidaro įspūdis, kad autorius sunkiai suvaldo faktus, juos rikiuoja pagal poreikį, t. y. taip, kaip reikia pagrindinei koncepcijai paremti, kartais net pamiršdamas, kas jau buvo teigta anksčiau. Taip atsitiko nagrinėjant klausimą, kokia data laikytina LLA pabaiga, ar iš viso tokia buvo; vienoje knygoje („Lietuvos karas“, p. 183) teigiama, kad visa tai, kas vyko pokariu, „[...] tai vis dėlto yra ta pati LLA organizacija, nes formalus jos iširimo ir paleidimo nebuvo...“, o kitoje („Lietuvos laisvės armija“, p. 196) – „1945 m. gruodį buvo suimti LLA vadas gen. M. Pečiulionis ir vyr. štabo nariai A. Veverskis ir S. Stankevičius. Ši data laikytina oficialia LLA organizacijos pabaiga: keturis metus kovojusi organizacija iš esmės baigė savo veiklą“ ir toliau sunkiai suprantamas publicistinis teiginys: „[...] baigė nesu-

naikinta, bet pakilusi į naują bendros, visuotinos Pasipriešinimo organizacijos kokybę“. Tad taip ir lieka neaišku, baigė ar ne LLA savo gyvavimą? Ir ar nebūtų galima taip pat sėkmingai teigti, kad organizacijos pabaiga laikytina K. Veverskio žūtis 1944 m. gruodžio pabaigoje? O gal 1945 m. balandžio–gegužės mėn., kai praktiškai visos struktūros visoje Lietuvoje buvo pertvarkomos, prisitaikant prie naujų sąlygų (LLA Vilniaus apygardos skilimas – Didžiosios Kovos apygardos formavimasis formaliai išlaikant LLA vardą; Tigro rinktinės vadai balandžio mėn., susirinkę Antanų miške (Švenčionių r.), nutaria jungtis su kitais partizanais – ne LLA nariais ir kurti naują vienetą; Žemaičių legiono, laikytino pereinamąja struktūra, formavimasis ir t. t.)? Galbūt problema tapo ne visai aiškiai nusibrėžti kriterijai ar jų nebuvimas, nes organizacijos pabaigą tapatinti (jei iš viso ji čia tapatinama) tik su nieko praktiškai nereiškančio, formalaus štabo sunaikinimu vargu ar galima. Tuo labiau kalbant apie organizaciją, kuri, pasak autoriaus, buvo viso pokario pasipriešinimo organizaciniu pagrindu.

Norėtusi tikėti, kad tokios kontroversijos atsirado dėl to, kad vėlesni tyrimai („Lietuvos laisvės armija“ išleista 2002 m.) pakoregavo išvadas – tik gaila, kad pirmoji monografija ir jos teiginiai nebuvo paties autoriaus kritiškai įvertinti turint tokią galimybę, kaip antrosios monografijos ta pačia tema pasirodymas.

Nepaisant problemiškų teiginių dėl organizacijos veikimo pabaigos, K. Kasparas klupdamas ir keldamasis plėtoja koncepciją, kad LLA tapo pagrindu ginkluotam pokario pasipriešinimui tiek struktūros, tiek programos, tiek vadovybės atžvilgiu, kitaip sakant, pokariu kovojo ta pati LLA, tik kiek modifikuota. Iš tiesų tokia prielaida šiuo atveju gana patraukli, ypač turint galvoje, kad LLA vienintelė teigė, jog reikia priešintis būtent kariniu būdu. Tačiau čia ir prasideda kontroversijos – priešintis kariniu būdu, bet ar būtinai tokiu, koks buvo numatytas LLA; o gal tokiu, koks buvo padiktuotas antrosios sovietinės okupacijos?

1944 m. liepos mėn. LLA organizacija buvo padalyta į du sektorius – OS (organizacinių) ir VS (veikiantį – Vanagai). Taip pat tuomet buvo nustatyti organizacijos formavimo principai, struktūra, štabų sudėtis. Neabejotinai panašios struktūrinės bei programinės sąrangos bruožų randame nagrinėdami 1945–1946 m. pokario partizanų veiklą. Tačiau pernelyg drąsu būtų teigti, kad tai buvo visiškai perimamumas ar net ta pati organizacija, kaip tai daro K. Kasparas: „[...] jeigu LLA naujokai prisiekia ta pačia priesaika, vadinasi tuo pačiu vardu, bet kovos eigoje formuluoja naują taktiką, tobulina ir keičia organizacinę struktūrą, tai vis dėlto yra ta pati LLA organizacija, nes formalus jos iširimo ir paleidimo nebuvo“ („Lietuvos karas“, p. 183). Be jokios abejonės, įtaka (Žemaitijoje stipresnė, likusioje Lietuvos dalyje – silpnesnė) buvo. Jau vien todėl, kad tiek LLA nariai, frontui prasklinkus atsiradę ne LLA veiklos areale (kaip teigia autorius, tik Šiaulių LLA apygardoje buvo įmanoma nuosekliai pereiti į karinę parangtį („Lietuvos karas“, p. 114)), įstojo į spontaniškai besikuriančius būrius, dažnai jiems vadovavo, tad dalyvavo jų veikloje su savo patirtimi ir LLA tradicija. Taip atsirado 3-ioji Šiaurės LLA apygarda, 5-oji LLA apygarda, kiek vėliau – Žemaičių legionas; LLA nariai aktyviai dalyvavo kuriant Kęstučio apygardą, kur bene iki 1949 m. ryšininkai buvo vadinami OS sektoriaus kovotojais, tačiau daugeliu atvejų tai buvo daugiau formalumas ir tai atsispindi tolesniame pasipriešinimo vyksme. LLA programiniai dokumentai buvo naudojami kaip vienas iš šaltinių kuriant vyriausiosios vadovybės dokumentus; būtent LLA sukurtas politinio atstovavimo funkcijas turėjęs atlikti Valstybės gynimo komitetas buvo vienas iš veiksmų, pradėjęs diskusiją ir bandymus nustatyti santykį tarp karinio ir politinio vadovavimo pasipriešinimo organizacijai. Kita vertus, jau 1945 m. tokių centrų atsirado ne vienas – Lietuvos išlaisvinimo taryba (LIT), Lietuvos tautinė taryba (LTT), Lietuvos išlaisvinimo komitetas (LIK), Lietuvos gynimo sąjunga (LGS) ir kt.¹, tad taip pat

sėkmingai galima teigti, kad problemą suaktualino kur kas daugiau veiksmų.

Viena iš ypač svarbių aplinkybių, faktiškai lėmusių LLA nesėkmę, buvo ta, kad esminiai organizacijos pertvarkymai turėjo vykti per Lietuvą slenkant frontui. Dėl to buvo iki minimumo apribota galimybė ne tik komunikuoti, bet ir informuoti apie darytinus pakeitimus bei plačiau paskelbti tokius svarbius įsakymus, kaip draudimas trauktis iš Lietuvos LLA nariams. Tad daugeliu atvejų visa tai liko tik imperatyvais, neturėjusiais didesnės reikšmės realybėje.

Klausimas, į kurį neatsakius vargu ar galima adekvačiai įvertinti LLA įtaką pokariui – kiekgi organizacija turėjo narių, kiek iš jų buvo OS, kiek VS – Vanagų nariais. Į pastarąjį klausimą atsakymo kol kas nėra, o bendras paskelbtas LLA narių skaičius – 10 tūkst. narių („Lietuvos karas“, p. 112) – daugiau nei abejotinas. Tokie duomenys paimti iš LLA Šiaulių apygardos vado Adolfo Eidimto tardymo protokolo, kuriame jis teigia, kad tokį skaičių jis išgirdęs iš K. Veverskio². Gaila, kad autorius kritiškai neįvertino tokio šaltinio, kaip baudžiamoji byla, tuo labiau kad šaltinių apžvalgoje teigia, jog „tardymo protokolai yra visuomet prasimanymų ir faktų, tiesos ir melo mišinys: tardomasis stengiasi nusišlapinti jam nenaudingą tiesą, o tardytojas įrodyti tai, ko kartais ir nebuvo tikrovėje...“ („Lietuvos karas“, p. 31). Šiuo atveju tardytojas galėjo būti suinteresuotas, bet apie tai vėliau.

Kadangi pirminiu šaltiniu nurodomas K. Veverskis, būtina bent atkreipti dėmesį į tai, kiek jis prisidėjo prie LLA kūrimo ir ką ji jam reiškė asmeniškai. Bene geriausiai tai atspindėta brolio Prano Veverskio atsiminimuose, kur jis rašo: „[...] nežmoniškai sunkiomis sąlygomis Kaziui teko dirbti, trupinėlių po trupinėlio, plytelę po plytelės dedant į savo svajonių pastatą, į didįjį savo gyvenimo tikslą. [...] trankėsi jis prigrūstais traukiniais į vietas, kur buvo dislokuoti lietuviški savisaugos batalionai, nuveždamas kariams pagrindinės literatūros ir, pasitaikius palankiai

progai, verbuodamas juos į LLA eiles...“³ Kalbėdamas apie LLA narių skaičių autorius elegantiškai apeina kitus ne mažiau svarbius klausimus, kaip antai: kiek prisiekusių LLA narių išties buvo aktyvūs, o kiek ir liko „popieriniais“, kiek pasitraukė į Vakarus, o kiek žuvo tuose pačiuose savisaugos batalionuose, kiek legalizavosi ar žuvo 1944–1946 m. ir pan. Tai bene labiausiai komplikuoti klausimai, tačiau nederėtų palikti jų neaptarus tokiuose išsamiuose darbuose, į kokius pretenduoja autorius.

Įdomu tai, kad 1944–1945 m. MGB ataskaitose LLA įvardijama kaip „voenno povstančeskaja nacionalističeskaja organizacija“ ir pateikiami šiookie tokie skaičiai. Organizacijos nariai atskiriami nuo bendro partizanų skaičiaus – Aleksandro Guzevičiaus ataskaitoje minima, kad iki 1945 m. sausio 26 d. NKGB–NKVD suėmė 753 ir nukovė 659 LLA narius⁴. MVD–MGB duomenimis, 1944 m. žuvo 2436 partizanai – neaišku, ar į tą skaičių įeina minėti LLA nariai; vėlesnėse ataskaitose LLA jau nefigūruoja kaip atskira grupė⁵. Vargu ar tai tikslūs skaičiai, kuriais būtų galima remtis darant apibendrinančias išvadas. Tačiau čia svarbu kitkas – vėliau didelė dalis sovietinės pseudoistoriografijos, „dokumentų rinkinių“, memuaristikos, skirtos LLA, sureikšmina, demonizuoja organizaciją bei jos vadus (serija „Faktai kaltina“, M. Chienos ir kt. „Vanagai iš anapus“, pagaliau M. Goliakevičiaus „Pakėlęs kardą“), juos kaltina bendradarbiavus su naciais. Pasidarė labai patogu visą ginkluotą pasipriešinimą tapatinti su LLA, o jos narius paversti nacių parankiniais ir pan. Čia galėjo praversti ir A. Eidimto paminėtas bendras LLA narių skaičius – 10 tūkst.; juk iš pradžių mitas buvo kuriamas tardytojų galvose ir kabinetuose, o tik vėliau tapo „literatūra“.

Iš tikrųjų 1944 m. LLA bandė vykdyti organizacinius pertvarkymus, 1945 m. stengėsi atkurti štabus, tačiau tos pastangos baigėsi daugumos vadų areštais 1945 m. pavasarį. Iš to galime daryti kitokią nei aptariamų mo-

nografijų autoriaus išvadą, kad nepaisant visų pastangų LLA nepavyko tapti visaapimančia karine organizacija, bent kiek veiksmingiau pasipriešinusia okupacijai. Ji iš tiesų suaktyvino potencialias pajėgas, per vadus perdavė patirtį, tačiau jokių būdu neišlaikė savo tapatumo.

Nemažą vaidmenį čia atliko ir vado problema – pats K. Veverskis vadovavo visai LLA, kartu ėjo organizacinio skyriaus viršininko pareigas, vadovavo visam OS padaliniui, be to, savo rankose laikė visą ryšių sistemą („Lietuvos karas“, p. 113). P. Veverskis teigia, kad „Kazys ėmėsi darbo, viršijančio vieno žmogaus jėgas [...]. [...] šį kartą buvo atkeltas per didelis, nepraryjamas kšnis. Ignoruodamas elementariausias konspiracijos taisykles, jis viską darė pats, nelaukdamas ir neprasydamas kitų pagalbos. Pats rūpinosi popieriumi, dažais, matricų paruošimu, pats rašė, pats spausdino, pats išvežiojo nelegalius spaudinius, susitikinėjo, organizavo, ieškojo, užmegzdavo naujus ryšius, jiems nutrūkus...“⁶ Ir tai jau ne centralizacija, o niekuo nepateisinama vienvaldystė, net jei tai – karinė organizacija. K. Kasparas nagrinėdamas šį klausimą teigia, kad „...LLA kaip karinė organizacija privalėjo būti pagrįsta griežtos vienvaldystės ir tiesioginio pavaldumo principu [...]. K. Veverskis sutelkė savo rankose visą vadovavimą organizacijai: kaip LLA vadas – partizanams, kaip LLA štabo organizacinio skyriaus viršininkas – OS pagrindžiui ir kaip LGK pirmininkas – politiniams sprendimams“ („Lietuvos karas“, p. 118). Anot autoriaus, šitaip buvo užtikrintas greitas sprendimų priėmimas ir jų vykdymas. Galbūt ir taip, tačiau tai tik vienas klausimo aspektas. O gal tai buvo tiesiog nepasitikėjimas bendražygiais, nesugebėjimas suformuoti, dabartine kalba kalbant, savo komandos, lyderių grupės, kuri galėtų tęsti veiklą vadui žuvus? Vargu ar tai buvo pagrindinė klaida, nulėmusi LLA nesėkmę, tačiau, kaip rodo tolesni įvykiai, žala buvo neabejotina. Tokią K. Veverskio taktiką galima suprasti darant prielaidą, kad LLA – trumpam kariniam veiksmui, sukilimui skir-

ta organizacija. Atrodo, taip ir buvo – pakanka panagrinėti LLA programą.

K. Kasparas teigia: „...LLA organizaciniai principai ir kai kurie veiklos būdai sunkiai sutelpa partizaninės sampratos rėmuose. Kitaip tariant, tai reguliarios kariuomenės principais sutvarkyti partizanai, pasirenkę sukilimo veiksmui“ („Lietuvos karas“, p. 113). Deja, tai ir lieka plačiau neaptarta, kaip ir nenagrinėta pati LLA programa. O gaila, nes programoje fiksuojami labai įdomūs aspektai. Po sukilimo, kurio sėkmė, regis, nebuvo abejota, turi prasidėti valstybės kūrimas. Tad neatsitiktinai LLA savo programoje daugiausia dėmesio skiria nepriklausomybę atgavusios valstybės sąrangai (tam skirtos 4 iš 5 dalių). Tas leistų manyti, kad LLA neabejotinai buvo pasiryžusi iš esmės lemti valstybės atkūrimo bei sąrangos principus ir kad tam būtų nevengiama panaudoti karinę jėgą, sukilime įgytą autoritetą ir patirtį.

Brolio P. Veverskio atsiminimuose atskleidžiami esminiai K. Veverskio požiūriai, kurie atsispindėjo visoje LLA veikloje ir iliustruoja anksčiau pateiktą mintį: „...jis įsitikino, kad kariuomenė yra ne tik priemonė apginti valstybės sienas, garantuoti tautai nepriklausomybę, bet ir efektingas įnagis saujelės politikierių priversti piliečius vykdyti tų „išrinktųjų“ valią, remti jų politiką. Šiuo požiūriu Kazys buvo kraštutinis radikalas. Karinė jėga – dalykas geras, ne tiek iš gynybinių, kiek iš politinių pozicijų, tačiau ji nebus labai efektyvi, jei ja disponuos kolektyvas, nevienalytė grupė ar pan. Tikroji jėga yra ta, kuri sukoncentruota į vieną kumštį, į vieno asmens rankas. Tinkamai vadovauti gali tik vienas asmuo, o ne kolektyvas, ne bobų turgus, ne rietenose paskendę parlamentarai...“⁷

Kalbant apie 1944–1945 m. pasipriešinimo organizavimąsi, išties svarbu tai, kad tiek apygardų, tiek žemesnių struktūrinių vienetų formavimuisi neabejotinos įtakos turėjo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai (daugiausia leitenantai ir kapitonai), ir čia jau ne pagrindinį vaidmenį vaidino tai, kokiai organizacijai jie buvo priklausę anksčiau ir ar iš-

vis priklausę. Jie buvo kadriniai kariškiai, kurie iš būrių į miškus susirinkusių vyrų (tiek apsisprendusių priešintis iki galo, tiek besislapančių, tiek iš atėjusių truputį pakariauti ir grįžti didvyriais į savo kaimą) turėjo suformuoti kiek įmanoma struktūrizuotas, pasipriešinimui pasirengusias pajėgas – iš pradžių bent savo veikimo apylinkėse, vėliau – ieškant ryšių ir galimybių integruotis į stambesnes struktūras. Todėl galima teigti, kad siekis suvienyti besipriešinančias pajėgas kilo „iš apačios“, realybei diktuojant savo taisykles. Vėlg negalima visiškai paneigti ar ignoruoti Lietuvos laisvės armijos narių vaidmens kuriant pasipriešinimo struktūrą, apygardų (tiesa, ne visų) veiklą reglamentuojančius karinius dokumentus, kurie tapo vienu iš šaltinių kuriant BDPS, vėliau ir LLKS programinius karinius dokumentus. K. Kasparo knygoje, ypač pirmojoje, kaip jau minėta, stipriausia yra faktologija, su kurios pagalba galime išties atsekti labai sudėtingą pirmųjų pasipriešinimo metų situaciją. Gaila, kad autorius ją konceptualiai supaprastino, absoliutindamas LLA.

Didžiausią LLA įtaką turėjo ir jos tradicija ilgiausiai buvo išlaikyta Žemaitijoje, kur veikė grynai LLA organizacinė struktūra Žemaičių legionas, vadovaujamas mjr. Liepos – Jono Semaškos, kuris perėmė vadovavimą po A. Eidimto ir A. Kubiliaus areštų 1945 m. pavasarį. 1945 m. spalio 1 d. įsakyme rašoma, kad vadovaujantis LLA tradicija Žemaitijoje sudaromas karinis štabas – Žemaičių legionas. Tradicija buvo išlaikyta struktūroje: įsakymu skelbiama, kad visa Lietuva padalijama į keturias apygardas – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio; žemesnes struktūras jau numatyta skirstyti kariniu, o ne teritoriniu principu, t. y. ne į apskritis ir valsčius, tačiau į kuopas, batalionus, būrius. Tai jau naujos kokybės požymis, į kurį, deja, autorius neatkreipė dėmesio.

Tačiau čia jau reikėtų kalbėti apie tam tikrą neigiamą tradicijos reikšmę. Ją galima išvelgti dviem aspektais – Žemaičių legiono vadovybė ir pats legiono išblaškymas buvo susijęs su LLA kariškių imperatyvu subordinuo-

tis politinei vadovybei. Nebelikus LGK, tokios vadovybės funkcijas šalia kitų bandė vykdyti Lietuvos tautinė taryba, įkurta 1945 m. pabaigoje Vilniuje. Jai vadovauti buvo pakviestas buvęs Štuthofio koncentracijos stovyklos kalnys kpt. Jonas Noreika – Generolas Vėtra. Susikūrusi nedidelė lokali pagrindinė organizacija turėjo ambicingų planų – ėmėsi Laikinosios vyriausybės formavimo įvykus ginkluotam konfliktui (apie tai buvo kalbama su dr. Leonu Bistru, prof. Kaziu Šalkauskiu, prof. Vladu Jurgučiu, prof. Baliu Sruoga), numatė įkurti Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausiąją vadovybę, bandė užmegzti ryšius su ginkluotu pagrindžiu. Būtent Generolo Vėtros įsakymu mjr. Liepa buvo paskirtas Šiaulių apygardos vadu, pasinaudojus asmeniniais ryšiais užmegztas ryšys su Juozu Vitkumi-Kazimieraičiu. Matyt, ryšys buvo gana paviršutiniškas – Dzūkija beveik nenukentėjo 1946 m. kovo–balandžio mėn. areštų metu, kai buvo suimta visa LTT bei Žemaičių legiono vadovybė ir organizacijos kūrimas sustabdytas. Tačiau būtent iš to ryšio atsirado Kazimieraičio dokumentas apie visuotinę mobilizaciją – 1946 m. kovo 25 d. Šiaulių apygardos vadas Liepa pasirašė įsakymą Nr. 2(13), kuriame smulkiai išdėstytas visos Lietuvos sukilimo planas. Pagal jį LTT turėtų atkurti ir tvarkyti civilinę valdžią, o LLA struktūros atlikti parengiamuosius darbus, agituoti gyventojus, parengti mobilizacijos planus ir juos vykdyti. Nors įsakyme neapartotos sukilimo organizavimo aplinkybės, matyt, rengtasi trečiosios jėgos intervencijos atvejui. Žinoma, tokie planai ne labai derinosi su realybe – kiek plačiau tai aptarinėjama, nes tai buvo bene paskutinis didesnis bandymas įgyvendinti LLA planus ir patį LLA vardą išlaikyti gyvą.

Siekis išlaikyti LLA tradiciją pristabdė pokario struktūrų formavimąsi ne tik Žemaičių apygardoje (kuri iš pradžių iš esmės nieko nevienijo – veikė gana padriki junginiai), tačiau ir apsun kino Jungtinės Kėstučio apygardos kūrimąsi. J. Žemaitis-Vytautas, tuomet kviečiamas prisidėti, pabrėžė priklausymą kitai organizacijai; apygardos formavimą lydėjo ne

tik diskusijos partiniais – priklausomybės organizacijoms klausimais, tačiau ir dar didesni nesutarimai. Reikia pripažinti, kad tam tikrą vaidmenį čia suvaidino ir subjektyvios priežastys – Žemaitijoje ilgiausiai laikėsi vokiečių kariuomenė, o tai, įskaitant ir lėtai judančio fronto padarinius, darė neįmanomą ne tik atnaujintą organizacinę veiklą. K. Kasparo teigimu, pats organizuotumo lygis, kuris Žemaitijoje dėl LLA veiklos buvo gana aukštas, tapo priežastimi tikslingų vietovių šukavimo akcijų bei metodiško būrių naikinimo („Lietuvos karas“, p. 211). O gal tai galėjo būti kaip tik ne organizuotumo, o neteisingos taktikos pasirinkimo padarinys? Panaši padėtis susiklostė Jurbarko, Tauragės, Telšių, Kretingos ir Mažeikių apskrityse. Čia tai vienoje, tai kitoje vietoje kūrėsi padriki būriai, susidarę iš buvusių LLA, kitų pagrindinių organizacijų narių, dėl įvairių priežasčių besislapstančių buvusių karininkų bei civilių. Tie būriai buvo dideli, iki kelių šimtų vyrų (tai buvo būdinga visai Lietuvai); jie jau 1944 m. pabaigoje stodavo į atkaklius mūšius (Paliečiai, Liepkaļnis). Kita vertus, vargu ar čia rasime bent kiek efektyvesnę ryšių sistemą, be kurios neįmanoma kalbėti apie jokią organizuotumo lygį.

Jau 1944 m. rudenį dideli būriai (100 ir daugiau vyrų) kūrėsi Aukštaitijoje – Zarasų, Rokiškio, Panevėžio rajonuose, Labanoro apylinkėse. Būriams čia vadovavo LLA žmonės (kpt. J. Krištaponis – Panevėžyje, Kazanas – Antazavėje) bei natūraliai iš besibūriuojančių vyrų iškilę vadai – Streikus ir kt. Tuo pat metu į Lietuvą – Aukštaitijoje, Panevėžio r. Girdžiūno, Šilo apylinkėse – buvo išmestos kelios desantininkų grupės, kurios buvo apmokytos vokiečių žvalgybos mokyklose. Kaip ir kitos desantininkų grupės, iš-

mestos Žemaitijoje, šios turėjo ieškoti ryšio su jau veikiančiais būriais, įsilieti į jų sudėtį. Tai buvo neišvengiama jau vien dėl to, kad patekę į nežinomą teritoriją desantininkai neturėjo rėmimo bazės, ryšių, be kurių ne tik kovoti, bet ir išgyventi buvo neįmanoma. Tačiau būtent Aukštaitijoje bene anksčiausiai buvo įkurtos centralizuotos struktūros ar jų užuomazgos, kurios išsilaikė bemaž iki partizanų kovų pabaigos (Vyčio, Vytauto, Didžiosios Kovos).

Pietų Lietuvoje, kur LLA įtaka praktiškai nebuvo juntama, vyko analogiški procesai – organizavosi dideli būriai (kartais net mobilūs), iš kurių ilgainiui susiformavo Dainavos apygarda (A rinktinė, Dzūkų grupė) bei Tauro apygarda Suvalkijoje. Būtent Pietų Lietuvos srityje, kuri taip pat atsirado anksčiausiai, ne tik kilo idėja apie vieningą vadovybę, bet ir buvo imtasi realių veiksmų tam pasiekti. Tam įtakos turėjo ir naujas veiksnys, ne vien vidinis vadų poreikis – atsiradusi galimybė užmegzti ryšius su pasitraukusiais į Vakarus politikais ir vadais, viltis suvienyti pastangas krašto išvadavimui.

Be abejonės, šiame tekste atkreipėme dėmesį tik į kelis, mūsų manymu, pagrindinius aspektus. Liko dar daug klausimų diskusijai, kuri, išprovokuota K. Kasparo, kaip ir pasiūlyto istorijos tyrimas, turi tęstis.

Apibendrinant galima pasakyti, kad nepaisant sunkaus stiliaus, dėl kurio monografijas sunku skaityti, nepaisant to, jog sunku sutikti su autoriaus išvadomis, kurios kartais labai jau nutolusios nuo faktų, vis dėlto padarytas didelis darbas. Ginkluoto pasipriešinimo tyrimai tęsiasi ir galime palinkėti sėkmės autoriui įgyvendinant jo ambicingus planus.

Dalia Kuodytė

Nuorodos

¹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė ir kt., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 17.

² Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 15742/3, t. 1, l. 16.

³ *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), 1995, Nr. 15, p. 269.

⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 218.

⁵ *Lietuvos partizanai...*, p. 349.

⁶ LKA, Nr. 15, p. 271.

⁷ Ibid., p. 267.

Didžiosios Kovos partizanų apygarda*

Paliekame Kaišiadorių miestą ir vykstame į Kruonio seniūniją. Kruonio miestelio skvere 1990 m. buvo pastatytas A. Šalkausko ir Z. Sakalausko sukurtas koplytstulpis šioje aikštėje niekintų 1944–1953 m. Kruonio apylinkėse žuvusių Didžiosios Kovos apygardos Alfonso Aliukonio-Saulės ir Antano Praškevičiaus-Narsuolio būrio partizanų atminimui. Vėliau žuvusiųjų palaikai buvo užkasami šalia Kruonio esančiame Gojaus šilelyje. Manoma, kad čia užkasta apie 30 žuvusių partizanų. Teigiama, jog šioje vietoje galėjo būti užkasti ir už Nemuno Pakuonio apylinkėse veikusių, bet Kruonio apylinkėse žuvusių partizanų palaikai. Buvo surinktos žuvusiųjų pavardės (deja, ne visos). Jos įrašytos atminimo lentoje, pritvirtintoje prie A. Šalkausko ir Z. Sakalausko sukurto ir 1990 m. pastatyto kryžiaus. 1995 m. vasario 16 d. Eligijaus Morūno iniciatyva medžiuose aplink kryžių pritvirtinta 30 medinių, baltai dažytų kryželių, kuriuos pagamino Vytautas Markevičius. Čia įamžinti **1948 m. gegužės 27 d. Baltaraistyje prie Pavuolių kaimo žuvę:**

Pranas Gervickas-Papartis, Antano, g. 1924 m., gyv. Saulučių k., partizanas nuo 1944 m., A. Gervicko-Narsuolio būrio partizanas.

Leonas Krasauskas-Žalgiris, g. 1903 m., kilęs iš Vicių k., Panemunės vlsč.

Genė Lekavičiūtė, gyv. Saulučių k.

Kiti:

Antanas Arčikauskas, Nikodemo, g. 1901 m., gyv. Darsūniškio k., Saulės būrio partizanas.

Juozas Dičjurgis, gyv. Darsūniškio k., ž. 1945 m.

Kostas Garnys-Šiaudas, g. 1913 m., gyv. Migonių k., Kruonio vlsč., ž. 1946 m. Kaukinės miške.

Bronius Jakubauskas, g. 1919 m., gyv. Milžinų k., Rumšiškių vlsč., Meškos būrio partizanas, ž. 1947 m. Pavuolių k.

Alfonsas Kandrotas.

Adomas Kubilius, Adomo, g. 1921 m., gyv. Daukantų k., Prienų r., nužudytas NKVD kareivių ir sribų 1945 m. liepos 11 d. Jiezno vlsč.

Jonas Kubilius, Adomo, g. 1913 m., gyv. Daukantų k., Prienų r., nužudytas NKVD kareivių ir sribų 1945 m. liepos 11 d. Jiezno vlsč.

Juozas Kubilius, Adomo, g. 1916 m., gyv. Daukantų k., Prienų r., nužudytas NKVD kareivių ir sribų 1945 m. liepos 11 d. Jiezno vlsč.

Martynas Kuliešius-Ažuolas, Boliaus, g. 1923 m. Žikaronių k., Semeliškių vlsč., Trakų aps. Nuo 1944 m. DKA A. Galinio-Juodosios Kaukės būrio partizanas. Žuvus A. Galiniui paskirtas šio partizanų būrio vadu. Liudytojų teigimu, nepaprastai narsus, sugebantis vadovauti žmogus. Žuvo 1948 m. vasario 14 d. Meilučių sodyboje, Leliušių k.

Albinas Lekavičius, g. 1925 m., gyv. Saulučių k., ž. 1946 m. Gojaus miške prie Kruonio mstl.

Adomas Vadzilavičius.

Šiuo metu dar tikslinamos visų čia galinčių būti užkastų žuvusių partizanų pavardės.

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1998 m. Nr. 1(3), 2001 m. Nr. 1(9)–2(10) ir 2002 m. Nr. 1(11)–2(12).

Remiantis įvairiais informacijos šaltiniais, šioje vietoje galėjo būti užkasti ir šie žuvę partizanai:

Antanas Bieliauskas-Dobilas, kilęs iš Jiezno vlsč., ž. 1953 m. balandžio 12 d. Migonų k., Kruonio vlsč.

Antanas Bumbulis, g. 1919 m., gyv. Kazokų k., Kruonio vlsč., ž. 1948 m. sausio 14 d. Kruonio vlsč. (kitais šaltiniais – 1947 m. spalio 17 d. Germokėnų k., Kruonio vlsč.).

Antanas Gervickas-Narsuolis, partizanų būrio vadas, ž. 1948 m. rugpjūčio 12 d. Pavolių k.

Kostas Grigonis, g. 1916 m., gyv. Norkūnų k., ž. 1946 m. spalio 21 d. R. Mackevičiaus sodyboje Anglininkų k. kartu su partizanu Miku Švenčioniu.

Adomas Janonis-Saulius, g. 1906 m., gyv. Kaspariškių k., Žiežmarių vlsč., ž. 1947 m. Seibutų miške, Kruonio vlsč.

Algimantas Lapinskas, g. 1925 m. Punske, ž. 1946 m. pavasarį Kruonio vlsč.

Pranas Maciulevičius, g. 1921 m., gyv. Darsūniškio k., ž. 1944 m. Gojaus miške.

Simonas Pūras, g. 1920 m., gyv. Anglininkų k., Kruonio vlsč., ž. 1947 m. Kruonio vlsč.

Juozas Radzevičius, g. 1929 m., gyv. Darsūniškio k., ž. 1945 (1946?) m. Kruonio vlsč.

Boleslovas Šeškas, Juozo, g. 1922 m., gyv. Darsūniškio k., Kruonio vlsč., ž. 1947 m. Kruonio vlsč.

Jonas Švarcas, Miko, g. 1918 m., gyv. Kruonio mstl., ž. 1947 m. Gojaus miške.

Mykolas Švenčionis-Graužinis, Mykolo, g. 1922 m., gyv. Kruonio mstl., 1941 m. birželio sukilimo dalyvis, partizanas nuo 1944 m., ž. 1946 m. spalio 31 d. R. Mackevičiaus sodyboje Anglininkų k. kartu su partizanu Kostu Grigoniū.

Vincas Zablackas-Kėkštas, g. 1900 m. Jonyškėlių k., ž. 1949 m. Pavolių k. (kitais duomenimis – 1948 m. Avinėlių k.).

Paėjus miško taku toliau į šilelio gilumą, kairėje stovi E. Morkūno sukurtas ir

Koplytstulpis Kaišiadorių r. Gojaus šilelyje 1946 m. vasario 16 d. žuvusių partizanų užkasimo vietoje

1990 m. pastatytas koplytstulpis, žymintis buvusią 1946 m. vasario 16 d. žuvusių partizanų užkasimo vietą. Tą dieną persikėlę per Nemuną partizanai norėjo Kruonio miestelyje iškelti Lietuvos vėliavą Lietuvos nepriklausomybės dienos proga. Tačiau tą dieną kareiviai Darsūniškio miške ieškojo Saulės būrio partizanų. Prie Astragų kaimo jie susidūrė su 8 partizanų grupe. Šeši partizanai buvo apsisiautę maskuojamaisiais apsiaustais, du vilkėjo raudonarmiečių karininkų uniformomis. Kareiviai, manydami, kad tai raudonarmiečių grupė, paleido atpažinimo signalus, partizanai atsakydami pradėjo šaudyti.

Kryžius ažuolo kamienne prie Likšiaus upelio Kaišiadorių r. Avinėlių k. paskutiniojo žuvusio Didžiosios kovos apygardos partizano Vlodo Zablacko atminimui

Du partizanai buvo nukauti, vienas sužeistas. Pasiūlius jam pasiduoti, sužeistasis susisprogdino. Taip žuvo **Jurgis Krušinskas-Žiedelis, Stasys Lekavičius-Gulbinas** ir **Pranas Žukauskas-Šalmas**. 1989 m. lapkričio 11 d. žuvusiųjų giminių, ypač Aldonos Rudauskienės, iniciatyva palaikai buvo atkasti ir palaidoti Garliavos kapinėse.

Kruonio miestelyje prie skvero, kuriame buvo niekinami žuvusių partizanų palaikai, pastate Kauno g. 1 1944–1953 m. buvo NKVD–MGB ir sribų būstinė. Čia buvo tardomi suimti partizanai ir civiliai gyventojai. Stribams, kurių branduolį sudarė Jo-

navos ir vietiniai rusai, 1945 m. lapkričio 15 d. vadovauti buvo paskirtas D. Zaščipa, vėliau jiems vadovavo vyr. įgaliotinis Kruonio vlsč. ltn. A. Šalaginovas. Iš čia sribai ir enkavėdistai vykdavo į karines čekistines operacijas. Iš pastato išsikrausčius enkavėdistams ir stribams, čia buvo kultūros namai. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pastatas buvo grąžintas bažnyčiai, kuri 1994 m. jame įkūrė parapijos senelių globos namus.

Išvažiuavę iš Kruonio miestelio pasukame Avinėlių kaimo link. Šalia kaimo esantį mišką Likšiaus upelio pakrantėje 1954 m. liepos 24 d. šukavo sovietinės įgulos kareiviai. Partizanas V. Zablackas su infiltruotu prie jo agentu Šliužu slapstėsi šiame miške. Kilus audrai ir žinodamas, kad įgulos kareiviai šukuoja mišką, agentas partizaną nušovė. Vietinio kalvio sūnus Kiugžda kitą dieną atėjęs į mišką prie ažuolo rado daug tuščių šovinių. Jis juos surinko ir ažuolo apačioje iš jų kamienne padarė kryžių paskutiniojo žuvusio DKA partizano atminimui. Šiuo metu šoviniai iš ažuolo išlupinėti, tačiau kad čia buvo kryžius – gerai matyti.

Važiuojame į Darsūniškį. Stabtelime Dijoikiškių kaime. Kelio Kruonis–Darsūniškis dešinėje priešais O. Morkūnienės sodybą 1999 m. buvo pastatytas A. Šalkausko kryžius netoli (pakalnėje prie upelio) besitraukiančios RA kareivių nužudytų 7 vyrų atminimui. Lapainioje prie Nemuno buvo žmonių susibūrimo vieta. Atėjęs su RA kareiviais būsimas „sovietinės“ Lietuvos „valstybės“ veikėjas atskyrė du nepažįstamus vyrus, dirbusius garlaivėlyje ir kėlusius akmenis iš Nemuno, ūkininkus Vytautą ir Juozą Batučius, Praną Morkūną, Praną Maciulevičių ir kalvį Aleksą Morkūną. Šiuos vyrus pasirinko todėl, kad jie garsiau už kitus smerkė rusus ir jų gyvenimo būdą. Visiems surišo rankas, užrišo akis ir nusivedė prie Dijoikiškių kaimo. Šio kaimo gyventojai girdėjo kankinamų žmonių dejones, riksmus, tačiau bijojo prieiti arčiau. Kai viskas nutilo ir kan-

kintojai pasitraukė, žmonės rado septynių nukankintų ir išdarytų žmonių palaikus. Visus palaidojo Darsūniškio kaimo kapinėse. Antrojo pasaulinio karo metais visų nužudytųjų atminimui buvo pastatytas paminklas su atitinkamu užrašu. Penktajame dešimtmetyje kolūkio pirmininkas privertė užrašą panaikinti. Vietos gyventojų teigimu, paminklas stovėjo tik įėjus į kapines kairėje pusėje. Šiuo metu antkapinio paminklo nebėra. Toje vietoje palaidotas buvęs kolūkio pirmininkas (gal tas pats, kuris liepė nuimti užrašą?). Kapinėse pavyko rasti tik nužudytų P. Maciulevičiaus ir P. bei A. Morkūnų kapus. Darsūniškio parapijos klebono atsiųstame išrašė nurodoma, kad 1941 m. birželio 26 d. Dijokiškių kaime buvo nužudyti:

Juozas Batutis, Bernardo, g. 1916 m., gyv. Lapainios k., Kaišiadorių r., Trakų aps.

Vytautas Batutis, Bernardo, g. 1918 m., gyv. Lapainios k., Kaišiadorių r., Trakų aps.

Pranas Maciulevičius, Vinco, g. 1893 m., gyv. Lapainios k., Kaišiadorių r., Trakų aps.

Aleksandras Morkūnas, Simono, g. 1903 m., gyv. Lapainios k., Kaišiadorių r., Trakų aps.

Pranas Morkūnas, Jurgio, g. 1905 m., gyv. Lapainios k., Kaišiadorių r., Trakų aps., miškininkas.

Bronius Sirtautas, Kazimiero, 34 m., gyv. Kaune, tarnautojas.

Feliksas Tokarskis, Vinco, 23 m., gyv. Kaune.

Išrašė taip pat nurodoma, kad tą pačią dieną ir tų pačių RA kareivių buvo nužudyti šie Darsūniškio parapijos vyrai:

Juozas Butkevičius, Jono, 28 m.

Mykolas Ivanickas, Motiejaus, g. 1857 m., gyv. Dabintos k., Kaišiadorių r., Trakų aps., ūkininkas, nužudytas netoli Kruonio.

Martynas Radzevičius, Juozapo, g. 1855 m., gyv. Visginų k., Kaišiadorių r., Trakų aps., ūkininkas, nužudytas Varkališkių miške.

Pranciškus Televičius, Juozo, 21 m., gyv. Andriūnų k.

Kryžius Kaišiadorių r. Dijokiškių k. 1941 m. birželio 26 d. nužudytų Darsūniškio parapijos vyrų atminimui

Aplankome Kruonio seniūnijoje esančias Žydeikiškių kaimo kapines. Čia betoninis antkapis žymi 1945 m. pradžioje palaidoto DKA 2-ojo būrio partizano Jono Slaninos kapą. Partizanas žuvo 1945 m. sausio 19 d. Avinėlių kaime. Prano Slaninos būrio partizanai palaikus iš žuvimo vietos pasiėmė ir atvežė į Žydeikiškių kaimą pas Boleslovą Dainį. Ten pašarvojo, pagiedojo rožančių ir palaidojo prie Sodonio, palaidoto tik prieš parą, kad niekam nekiltų įtarimų dėl kapinėse neseniai atsiradusio naujo kapo.

Paskutinė vieta, kurią aplankome Kruonio seniūnijoje, – Kalvių miestelis. Jo centre stovi pastatas, kuriame, iškrausčius iš

klebonijos kleboną, 1944–1953 m. buvo stribų būstinė. Stribais dirbo Jonas Vareika, Aleksas Kaluževičius, Juozas Grigonis, Vincas Marcinkevičius, Steponas Rauba. Daugumą stribų sudarė Dūdiškių kaimo rusai sentikiai. Iš čia stribai kartu su Kruonio ir Žiežmarių enkavėdistais vykdavo į karines čekistines operacijas. Pastate nebuvo areštinės. Vietos gyventojų teigimu, čia niekas nebuvo kalintas. 1954 m. iš pastato išsikrausčius stribams, jame buvo ligoninė. 1998 m. pastatas grąžintas bažnyčiai. Šiuo metu jame įsikūręs Caritas.

Aplankome Kalvių kapines. Juodo granito antkapinis paminklas pastatytas 1948 m. rugpjūčio 12 d. žuvusių DKA A rinktinės 3-iojo bataliono A. Praškevičiaus-Narsuolio partizanų būrio vado Antano Praškevičiaus-Narsuolio ir jo brolio partizano Prano Praškevičiaus-Lokio atminimui. Partizanai žuvo Pavuolio kaime. Kartu žuvo Narsuolio pavaduotojas Petras Čepulionis-Sakalas, sodybos šeimininkas ir jo sūnus. Žuvusiųjų palaikai buvo užkasti žuvimo vietoje. Bronius ir Viktoras Šliužai bei Stasys Slanina Praškevičių palaikus slapta iškasė ir atvežė į Kalvių kapines. Čia sesuo juos palaidojo šalia 1932 m. mirusio tėvo. Paminkle įamžintas

ir trečiojo žuvusio brolio partizano Bernardo Praškevičiaus atminimas; jo nei tiksli žuvimo vieta, nei tiksli data nėra žinomos. Kartu palaidota 1993 m. mirusi partizanų sesuo Veronika.

Subačių šeimos kape palaidotas 1947 m. sausio mėn. žuvęs partizanas Antanas Gataveckas-Svajūnas. Jis ir partizanai Ignas Kuzinevičius-Voverė, Drignius bei Pranas-Jokeris atėjo į Kurniškių miške esančias sodybas. A. Gataveckas su I. Kuzinevičiumi apsistojo vienoje sodyboje, P. Slanina – kitoje. 1947 m. sausio 9 d. miške siautėjo sovietinės įgulos kareiviai, kurie užėjo į sodybą ir partizanus paėmė gyvus. A. Gataveckas mėgino bėgti ir buvo nušautas. Kareiviai J. Kuzinevičiaus paklausė, kur Slanina, ir šis nurodė, kurioje sodyboje jis yra. P. Slanina taip pat buvo nušautas. Žuvusių partizanų palaikai buvo nuvežti į Žiežmarius ir išniekinti aikštėje, vėliau užkasti senosiose žydų kapinėse. A. Gatavecko sesuo Anelė Gataveckaitė-Subačienė, jau grįžusi iš tremties, kartu su partizanų ryšininke Liuda Rinkūniene-Neringa brolio palaikus išsikasė ir palaidojo Kalvių kapinėse šalia sūnaus Prano, mirusio 1957 m.

Rūta Trimonienė

Šaltiniai

1. Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga.
2. *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, LGGRTC, 1999, t. I.
3. *Lietuvos gyventojų genocidas 1944–1947, A–J*, LGGRTC, 1998, t. II.
4. *Lietuvos gyventojų genocidas 1944–1947, K–S*, LGGRTC, 2002, t. II.

5. St. Abromavičius, *Didžioji kova*, Kaunas, 1999.
6. *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940–1998*, Vilnius, 1999.
7. V. Lozoraitis, *Kaišiadoriečių kančių keliai 1940–1953*, Kaišiadorys, 1999.
8. J. Starkauskas, *Stribai*, Vilnius, 2001.

Lietuvos karo pabėgėlių paminklų kompleksas Danijoje

2002 m. pakviesti Thistedo miesto burmistro Eriko Hoveso Oleseno, kartu su Lietuvos ambasadoriumi Danijoje Devidu Matulioniu apsilankėme šiame nedideliame Danijos miestelyje, įsikūrusiame Limo fiordo pakrantėje, Jutlandijos šiaurėje, ir 450 km nutolusiame nuo Kopenhagos. Thistedas žymus tuo, kad čia 1847 m. balandžio 7 d. gimė žinomas danų rašytojas Jensas Peteris Jakobsenas, išgarsinęs šalį savo kūryba, ypač romanu „Nilsas Liunė“. Mūsų kelionės tikslas – užfiksuoti Thistedo mieste esantį 1947–1949 m. Lietuvos karo pabėgėlių pastatytą paminklų kompleksą, aptarti bendradarbiavimo perspektyvas.

Lietuvių bendruomenė Danijoje. Iki Antrojo pasaulinio karo Danijoje gyveno apie 20 atvykusių studijuoti arba susituokusių su danais lietuvaičių.

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, į Daniją daugiausia iš apsuptų Pilau–Dancigo–Gdynės teritorijoje esančių uostų kartu su

vokiečių pabėgėliais ir sužeistais kariais buvo evakuota apie 2200 lietuvių. Beveik tris mėnesius jie buvo internuoti įvairiose danų stovyklose. 1945 m. gegužės mėn., išdavus karo pabėgėlio registracijos pažymėjimą („A.E.F. Assembly Center Registration Card“), paaiškėjo, kad Danijoje gyveno 2149 lietuviai. 1945 m. rugsėjo 8 d. Danijos Raudonasis Kryžius atskyrė lietuvius nuo kitų pabėgėlių ir apgyvendino Nymindegabo stovykloje, netoli Esbjergo uosto. Kadangi danai visus Klaipėdos krašto gyventojus ir karo pradžioje iš Lietuvos repatrijavusius vokiečius laikė lietuviais, stovykloje tarp tautinių grupių kilo nesutarimų. Todėl 1946 m. kovo mėn. vokiečių tautybės žmonės buvo išgabenti į vokiečių stovyklas ir gegužės mėn. apskaitos duomenimis Nymindegabo stovykloje liko 1056 lietuviai (pagal M. Brako duomenis – 1975 asmenys). Čia virė aktyvus kultūrinis gyvenimas: veikė mišrus choras, tautinis ansamblis, dramos būrelis, orkestras,

Lietuvos karo pabėgėlių paminklų komplekso, pastatyto 1947–1949 m. Danijoje, Thistedo mieste, bendras vaizdas

Medinis kryžius karo pabėgėliams lietuviams, pastatytas 1947 m. rugpjūčio 24 d. paminklų komplekse Thistedo mieste

buvo susibūrusi futbolo komanda. Lietuviai leido laikraščius „Lietuvių žinios“, „Informacinis biuletenis“, be to, Kopenhagoje buvo leidžiamas dar vienas laikraštis lietuvių kalba „Vikingų žemėje“.

1946 m. rugsėjo 10 d. iš Nymindegabo lietuviai pabėgėliai buvo perkelti į Dragsbaeko stovyklą prie Thistedo miesto (čia nuo 1940 m. balandžio 9 d. iki karo pabaigos buvo įsikūrusi vokiečių karinė hidroplanų bazė).

1946 m. vasarą Thistedo stovykloje gyveno 1000 įvairių tautybių pabėgėlių, 1947 m. pabaigoje – 488 lietuviai. Stovykloje taip pat vyko aktyvus kultūrinis gyvenimas, buvo tęsiama „Informacinio biuletenio“ leidyba (leista iki 1949 m.), nuo 1947 m. rugpjūčio 21 d. iki gruodžio 4 d. buvo leidžiamas savaitraštis „Trupiniai“.

1949 m. stovyklos pastatus perėmė tarptautinė pabėgėlių organizacija (IRO). 1950 m. gruodžio 15 d. karo pabėgėliams emigravus į Angliją, Kanadą, Australiją, JAV stovykla ištuštėjo, pastatai buvo perduoti Danijos civilinės gynybos mokymo centrui, kuris čia tebeveikia iki šiol.

Paminklų kompleksas. 1947–1949 m. karo pabėgėliai lietuviai, atsidėkodami danams už suteiktą prieglobstį ir globą, pastatė Thistedo stovyklos teritorijoje paminklų kompleksą. Ankstyviausias iš esančių trijų paminklų – 1947 m. rugpjūčio 24 d. pastatytas 5 m aukščio ąžuolinis kryžius. V. Poškus 1994 m. liepos 2 d. laikraštyje „Europos lietuviai“ rašė, kad šis kryžius buvo pervežtas iš Nymindegabo stovyklos. Kryžius papuoštas augaliniais ornamentais, kryžmoje esančioje koplytėlėje įtvirtintas krucifiksas ir klūpančio angelo figūrėlė. Žemutinėje kryžiaus dalyje pritvirtinta metalinė lentelė su įrašu lietuvių ir danų kalbomis:

„Tave, Viešpatie, kuris irgi kartu
Pabėgėliu buvai, maldaujame globoti
Visus netekusius Tėvynės.

Lietuviai tremtiniai

Dragsbaek, 24.VIII.1947“

Žemiau – mažesnė metalinė plokštelė su įrašu lietuvių kalba: „Kryžius paminklas Baltijos pabėgėliams, pastatytas lietuvių tremtinių“. Kitoje kryžiaus pusėje – metalinė plokštelė su įrašu danų kalba.

Gedimino stulpų skulptūrinė kompozicija nulieta iš betono (1,70 x 2,80 m). Centrinėje dalyje matomas reljefinis įrašas „Mūsų troškimas – Tėvynės laisvė“, virš jo – nepriklausomos Lietuvos kario su šalmu galvos horizontalus reljefas. Šoniniai Gedimino stulpų statiniai dekoruoti dviem bareljefiniais Vyčio kryžiais.

Kryžiaus papėdėje, nuožulnios kalvelės šlaite, iš spalvotų akmenų ant betono pagrindo sudėliota 5,00 x 5,50 m dydžio Vyčio raudoname skyde mozaika, virš jos – 1,00 x 5,40 m dydžio tokia pat technika atliktas įrašas „Lithuania“. Kaip rašo V. Poškus, Gedimino stul-

Prie Gedimino stulpų skulptūrinės kompozicijos – Thistedo gyventoja Elena Kynaitė-Jensen

pus išliejo stovyklos lietuvių darbo komanda, gavusi iš danų cemento. Vyčio mozaiką sukūrė Jablonskis, padedamas mokyklos vaikų. Statant paminklus dalyvavo ir V. Poškus bei šiuo metu Thistedo miestelyje gyvenančios lietuvės, buvusios stovyklos gyventojos Elenos Kynaitės-Ernos Jensen tėvas Karolis Kynas, kilęs iš Šakių apskrities. V. Poškus rašo: „Kuomet statėme tuos paminklus, stovyklos komendantas P. Ostergaard, danas, Raudonojo Kryžiaus tarnautojas, tikino mus, jog kol šie ženklai gamtos nebus sunaikinti, tol jie nebus paliesti“. Aplankę paminklų kompleksus įsitikinome, kad pažadas įvykdytas su kaupu – Civilinės gynybos mokymo centro darbuotojai kruopščiai prižiūri paminklų kompleksą, esantį centro teritorijoje. Neseniai visi paminklai restauruoti – tam lėšų skyrė miestelio komunos savivaldybė.

Kelionės metu aplankėme miestelio kapines, kuriose palaidota per 60 lietuvių. Kadangi už kapų priežiūrą iš artimųjų renkamas kapinių mokestis, po tam tikro laiko, jų

nesumokėjus, antkapiai yra nuimami ir suguldomi kapinėse esančioje aikštelėje. Matyt, dėl šios priežasties pavyko rasti ir užfiksuoti tik kelis kapelius, pažymėtus lietuviškomis pavardėmis ar vardais, bei keletą antkapių, gulinčių kapinių aikštelėje.

Pabendrauvome su vienintele Thistedo mieste gyvenančia lietuve E. Kynaite-Jensen, kuri iki šiol puikiai moka gimtąją kalbą ir yra pasiilgusi lietuviškos spaudos. Susitikus su Thistedo miestelio archyvo vadovu Orla Poulsenu, Genocido aukų muziejui buvo perduotos dokumentų, straipsnių kopijos apie pabėgėlių stovyklą, jos istoriją, karo pabėgėlius ir jų likimus.

Susidomėjusiems norėtume patarti paverstyti 2002 m. Danijos leidyklos Poul Kristensens Forlag išleistą Pederio Hoveso knygą danų kalba „Terminus“, kurioje pasakojama apie karo pabėgėlius, atvykusius į Daniją iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos.

Eugenijus Peikštenis

Istorija gyvena žmonėse...

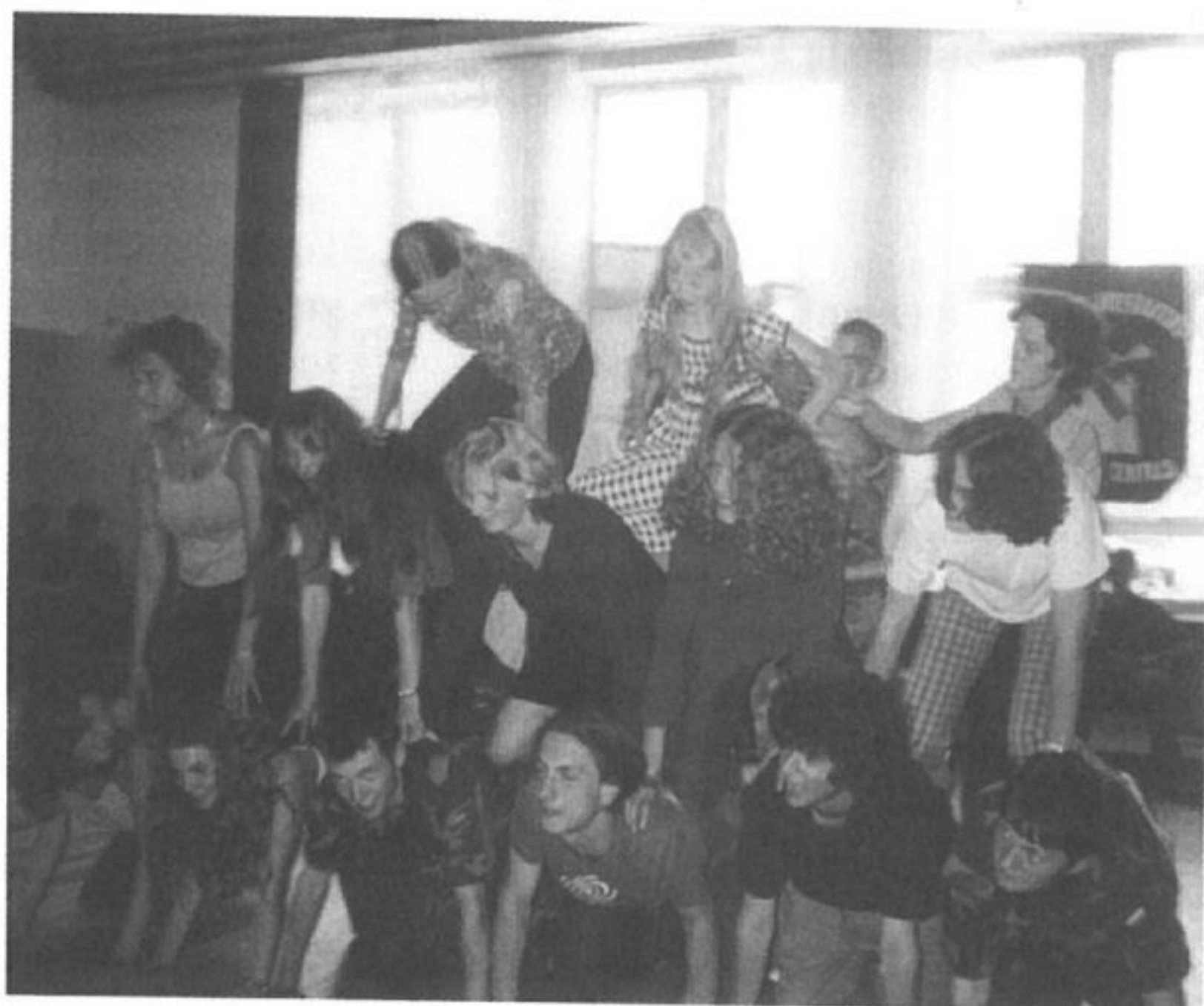
Lietuvos pokario istorija pažymėta daugybe kraupių, bet kartu ir reikšmingų šiandieninei valstybės raidai įvykių. Lietuvos vyriausybė 2002 m. spalio mėn. nutarimu pripažino, kad 1944–1953 m. Lietuvoje vykęs partizaninis karas kovų ir laiko apimtimi neturi analogų Europoje. Turime rūpintis, kad Lietuvos ateitį kursianti jaunoji karta būtų susipažinusi su savo šalies praeitimi, ją įvertintų, suvoktų kaip ypatingą laikotarpį.

LGGRTC Memorialinis departamentas nuo 2000 m. vykdo programą „Pokario istorija jaunimui“. Šia programa siekiame patraukliomis jauniems žmonėms formomis perteikti istorines žinias apie rezistenciją, skatinti gimtojo krašto pažinimą, jaunimo savarankišką mąstymą, skirtingų kartų bendravimą ir bendradarbiavimą. Vykdydami programą organizuojame pažintines vasaros stovyklas 1945–1953 m. egzistavusių partizanų apygardų pagrindu. Nuo 2000 m. buvo surengtos 5 stovyklos (Vytauto, Dainavos, Kęstučio, Algimanto ir Žemaičių apygardo-

se), kuriose poilsio ir pokario istorijos žinias gilino 224 moksleiviai.

2002 m. liepos mėn. veikė dvi stovyklos: „Algimanto apygarda“ ir „Žemaičių apygarda“. Liepos 6–14 d. Anykščiuose veikusi tarptautinė stovykla „Algimanto apygarda“ buvo surengta finansuojant pagal Europos Sąjungos programą „Jaunimas“. Stovykloje dalyvavo 64 jaunuoliai, kurių didžiąją dalį sudarė lietuviai – rašinių apie pokario istoriją laureatai bei dalyviai, jaunieji šauliai, 17 italų ir 6 amerikiečiai, būsimieji katalikų kunigai – Misūrio Conception seminary college studentai. Jaunimas stovykloje sužinojo apie lietuvių partizanų kovas, susitiko su buvusiais Anykščių krašto partizanais, dalyvavo viktorinose, žaidė sportinius žaidimus, prie laužo dainavo partizanų dainas. Su lietuvių kultūra stovyklautojus supažindino Troškūnų folklorinis ansamblis „Malmaža“, visi smagiai trypė polką su ragučiais, suko „Knapėlę“. Kelionėje po kraštą buvo aplankyti Šeimyniškių piliakalnis, kadaise italų

*2002 m. liepos 6–14 d.
Anykščiuose veikusioje
tarptautinėje stovykloje
„Algimanto apygarda“
lietuviai ir italai pastatė
„gyvą“ Draugystės tiltą*

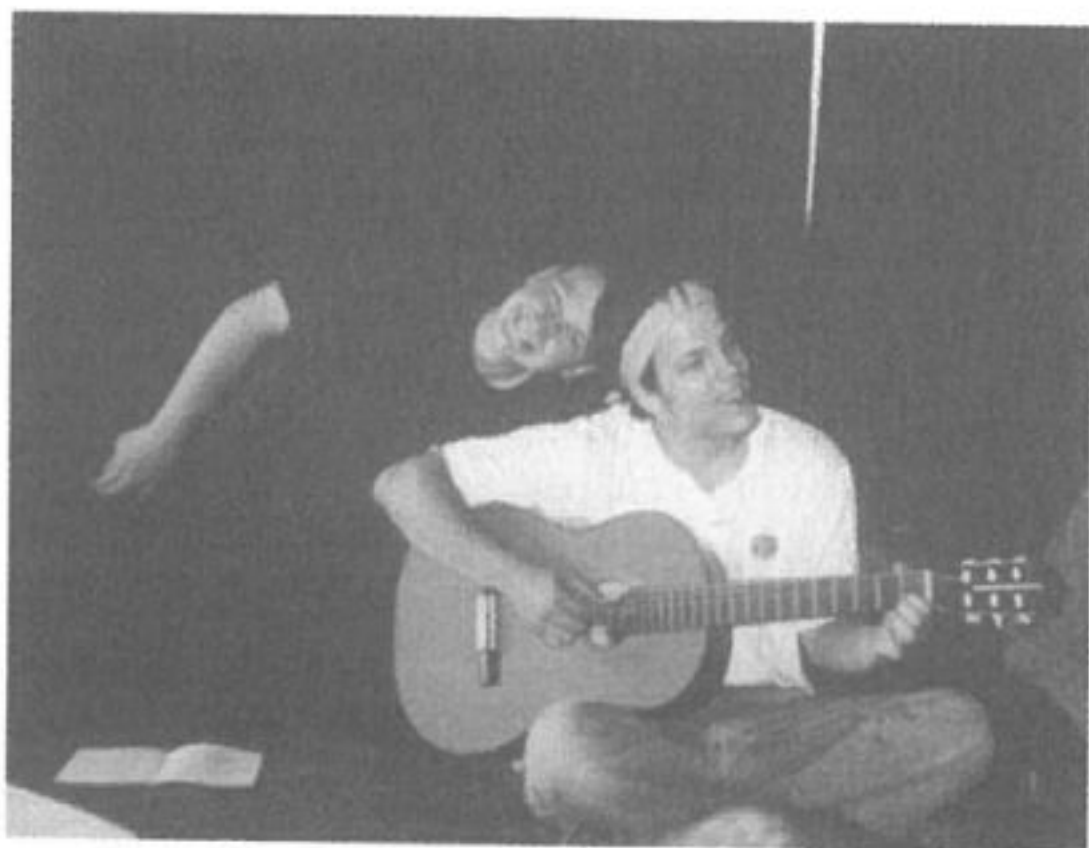
grafų Marikonių valdyti Svėdasai, Šimonių girioje prie Priepado ežero buvusi Algimanto apygardos vadavietė. Čia atsiminimais dalijosi buvę partizanai Jonas Kadžionis ir Anicetas Mažvyła. Metalo detektoriumi stovyklautojai buvusios slėptuvės vietoje rado 1949 m. lapkričio 1 d. kautynės menančių relikto – gilzių ir kulko. Daug įspūdžių paliko naktinis žygis į Niūronis. Stovyklos dalyviai geriau pažino pokario istoriją, sužinojo apie kitų šalių to paties laikotarpio įvykius, išmoko pagarbos kitų tautų kultūroms. Stovykloje dalyvavo gana skirtingų kultūrinių ir istorinių tradicijų atstovai, todėl neišvengiamai kilo tam tikrų sunkumų priimant vieni kitų kultūras. Po ilgų, iš pradžių netgi piktųjų diskusijų stovyklautojai prieidavo prie išvados, jog tik suprasdami kultūrinių skirtumų priežastis ir gerbdami vieni kitus jie galės tapti bičiuliais. Dauguma dalyvių buvo atvykę iš mažesnių miestelių bei gyvenviečių. Jie buvo labai imlūs naujoms žinioms, taip pat džiaugėsi suteikta galimybe patobulinti anglų kalbos žinias. Italų ir amerikiečius sukrėtė pasakojimai apie pokario žiaurumus. Partizaniniu judėjimu Italijoje

besidomintys jaunuoliai iki tol nebuvo nieko panašaus girdėję ir matę.

Antroji stovykla „Žemaičių apygarda“ veikė liepos 20–28 d. Varniuose, viename iš buvusių lietuvių kultūros centrų Lietuvoje. Šioje stovykloje dalyvavo tik lietuvių tautybės jaunuoliai – rašinių konkurso laureatai bei dalyviai, jaunieji šauliai, taip pat moksleiviai, besidomintys pokario istorija ir deleguoti iš aplinkinių rajonų. Stovyklautojai pasivadino Žemaitijos apygardos partizanų rinktinių vardais (Kardo, Alkos ir Šatrijos), sukūrė rinktinėms himnus bei šūkius. Itin entuziastingai visi rengėsi istorinių vaidinimų vakarui, kurio metu vaizdavo partizanų draugystės, partizaninių kovų, partizanų kasdienio gyvenimo scenas. Vienas iš įsimintinesnių įvykių stovykloje buvo Lietuvos šaulių sąjungos suorganizuotas naktinis žygis „Mėnulis – mano saulė“. Vidurnaktį stovyklautojai buvo netikėtai sukviesti ir informuoti apie būsimą žygį. Būriai gavo Varnių žemėlapius bei raštiškas užduotis. Buvo įrengti keturi punktai, kuriuos turėjo surasti būriai. Kaip tikriems partizanams, jiems trukdė įvairios kliūtys: provokatoriai, dūmi-

„Algimanto apygardos“
stovyklautojai rengiasi
„sodinti“ Džiaugsmo
sodą

2002 m. liepos 20–28 d. Varniuose veikusioje stovykloje „Žemaičių apygarda“ skambėjo partizanų dainos

nės uždangos, šūviai. Ko gero, didžiausia kliūtimi stovyklautojams tapo lietingas oras, todėl žygį teko nutraukti po keturių valandų, taip ir nepasiekus galutinio tikslo. Vienas paskutinių vakarų stovykloje buvo skirtas susikaupimui. Tą vakarą buvo aptartos Tikėjimo, Vilties ir Meilės vertybės partizaninio judėjimo kontekste bei individualiame kiekvieno žmogaus gyvenime. Apie praeitį daug ir įdomiai pasakojo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio dalyvis Alfonsas Norkus. Jo vadovaujami stovyklautojai išvykoje po Žemaitiją aplankė Rainių koplyčią, Plinkšių

dvarą, Skirpčių kaimą, kur buvo LLA Žemaičių legiono štabas, „Dievo krėslo“ miške buvusį Šatrijos rinktinės bunkerį, Laukuvą – D. Grinkevičiūtės (1941 m. tremtinės, knygos „Lietuviai prie Laptevų jūros“ autorės) gyvenimo ir darbo vietą – muziejų. Ši stovykla patraukė ir vietos gyventojų, ypač jaunimo, dėmesį. Stovyklos dalyviai išsiskyrė stovyklos atributika, t. y. ryškiomis geltonomis skarelėmis, todėl dažnai buvo kamančinėjami vietos gyventojų, kokiais tikslais jie čia susirinkę. Žemaičių vyskupystės muziejaus direktorius Antanas Ivinskis supažindino stovyklautojus su Varnių istorija, jų reikšme kultūriniame gyvenime, vietiniais architektūros paminklais.

Šiais metais Memorialinis departamentas rengia dvi stovyklas Prisikėlimo ir Tauro apygardose. Prisikėlimo apygardoje planuojame surengti Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – jaunimo susitikimą, kur bus galimybė palyginti trijų valstybių pokario įvykius, išskirti ypatumus bei panašumus.

Jaunas žmogus, susipažinęs su šalies istorija, gali identifikuoti save, savo tautą ir tada nebijodamas prarasti savo identiteto žengti į Europos Sąjungą. Istorija išlieka dokumentuose, nuotraukose, filmuose, dar svarbiau, kad ji liktų žmonėse.

Agnė Šiušaitė

Broniaus Karbočiaus-Bitės žūties 50-ųjų metinių minėjimas Panevėžyje

2003 m. sausio 26 d. Panevėžio Šventos Trejybės bažnyčioje buvo aukojamos šv. Mišios už paskutinį Vyčio apygardos vadą, Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų srities štabo narį Bronių Karbočių-Bitę.

Praėjo 50 metų, kai 1953 m. sausio 26 d. jis žuvo verždamasis iš apsuptos Dambrauskų sodybos Panevėžio rajone, Šilagalio kaime. Kartu su juo žuvo partizanas Viktoras Mažeika.

B. Karbočius-Bitė gimė 1922 m. sausio 14 d. Kėdainių apskrities, Dotnuvos valsčiaus, Kutiškių kaime. 1945 m. stribai suėmė tėvą Simoną Karbočių, po kurio laiko buvo suimtas ir B. Karbočius, bet jam iš Josvainių areštinės pavyko pabėgti.

Partizanų gretose B. Karbočius-Bitė kovojo nuo 1944 m. Pasitraukęs į Surviliškio apylinkes suorganizavo partizanų būrį. Kaip apibūdina bendražygiai, Bitė visada buvo didelis optimistas, būryje palaikė griežtą tvarką ir ypač sėkmingai kovojo su skundikais, kurie prisidėjo prie žmonių trėmimo.

Jau 1946 m. B. Karbočiaus-Bitės būrys priklausė Danieliaus Vaitelio-Briedžio vadovaujamai Vyčio apygardai, o po trejų metų jis vadovavo Briedžio rinktinės 4-ajam rajonui.

B. Karbočius kelis kartus buvo patekęs į pasalas, kai išsigelbėti atrodė beviltiška: 1945 m. sausio 25 d. laimingai iš apsuptos Sereikų sodybos Peiksvos kaime prasiveržti pavyko tik jam vienam, o Pranas Plančiūnas ir Alfonsas Petrauskas žuvo. Kitą sykį išvengti mirties jam pavyko 1951 m. liepos 2 d., kai prie Bakainių kaimo Socių miške kautynėse žuvo Liudas Augus, Vincas Sereika-Jokeris, Valerijonas Rabačiauskas-Pavasarelis ir Boleslovas Klimas. Po šių tragiškų įvykių Bitė nebuvo sužeistas, tačiau liko vienas, nes žuvo paskutinieji jo būrio partizanai.

Jis pasitraukė iš Kėdainių apskrities į Panevėžio miškus. Partizano Alekso Vaitelio žodžiais tariant, „čia partizanai žiemą vasarą gyveno krūmuose, ant žemės, o Karbočius buvo bunkerio specialistas“. Viename iš jų Kutronyse pas Aleksiūną nuo 1951 m. rugsėjo iki 1952 m. pavasario gyveno kartu su A. Vaiteliu, mokė jį spausdinti rašomąją mašinėlę, šifruoti tekstus. Keisdamas dislokacijos vietas, keitė ir slapyvardžius. Kėdainių apskrityje partizanaudamas vadinosi Bite, Skrajūnu, Neptūnu, o kai 1951 m. rugsėjo mėn. buvo paskirtas Vyčio apygardos vadu, dokumentus pasirašinėjo Algimanto slapyvardžiu. 1952 m. buvo paskirtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos nariu.

Koplytstulpis partizanų Broniaus Karbočiaus ir Viktoro Mažeikos žuvimo vietoje Panevėžio r. Šilagalio k.

1998 m. B. Karbočiui-Bitei buvo pripažintas Kario savanorio statusas, 1999 m. sausio mėn. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu suteiktas pulkininko laipsnis. Už didvyrišką kovą dėl Lietuvos laisvės 1999 m. gegužę apdovanotas Vyčio kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu (po mirties).

Pagerbti žuvusio B. Karbočiaus-Bitės atminimą į minėjimą Panevėžio muzikiniame teatre susirinkę panevėžiečiai vos tilpo salėje. Iškilmingą minėjimą pradėjo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos pirmininkas Jonas Čeponis. LPKTS Panevėžio skyriaus Istorinės atminties grupės vadovas Antanas Šimėnas apžvelgė B. Karbočiaus gyvenimą ir perskaitė paskutinį jo laišką, rašytą žmonai, kuris ją pasiekė po vyro mirties.

Visus sujaudino ir sugraudino B. Karbočiaus žmonos Joanos Valentinavičiūtės nuoširdus pasakojimas apie žiaurius išgyvenimus ir baisius išsiskyrimus (jos prisiminimai išspausdinti Romo Kauniečio išleistoje knygo-

je „Aukštaitijos partizanų prisiminimai“). B. Karbočiaus-Bitės žmona labiausiai dėkojo organizatoriams už pagarbą B. Karbočiaus atminimui.

Minėjime dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro atstovai. Archyvinio vardynų skyriaus vedėja Birutė Burauskaitė pristatė naują leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ (1944–1947, K–S) tomą, kurį įsigijo daugelis panevėžiečių.

Skambėjo partizanų dainos, kurias atliko Panevėžio politinių kalinių ir tremtinių choras, vadovaujamas R. Baltuškos ir G. Baltuškienės. Chorui ir entuziastingiems vadovams publika negailėjo plojimų.

Prisiminta ir garbingai paminėta B. Karbočiaus-Bitės asmenybė, amžininkų liudijimai, suteikiantys tikroviškesnį pasipriešinimo kovos vaizdą, ne vieną privertė susikaupiti ir pamąstyti apie garbingą savo tautos praeitį ir jos žmones, narsiai kovojusius dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės.

Dalia Rudienė

2003 m. atmintinos datos

Šiais metais minėsime daug skaudžių netekčių.

1953 m. gegužės 29 d., panaudojus migdomąsias dujas, Šimkaičių miške suimtas LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas, partizanų generolas Jonas Žemaitis-Vytautas. Su jo suėmimu siejama organizuoto partizaninio pasipriešinimo Lietuvoje pabaiga.

Sausis.

Prieš 55 metus, 1948-ųjų sausio 16-ąją, Raseinių apskrityje, Ariogalos valsčiuje, Pagausančio kaime žuvo Kęstučio apygardos štabo narys, Vaidoto rinktinės vadas **Juozas Čeponis-Tauragis, Budrys**, jo pavaduotojas Vincas Žitkauskas-Svajūnas, Ilguvis ir rinktinės štabo ryšininkas Antanas Mileris-Drąsutis.

Prieš 50 metų, 1953 m. sausio 17 d., netoli Kelmės, Pužukų kaime, Kazio Ruko sodyboje čekistų buvo apsupti ir gyvi nepasidavė paskutiniojo Jūros srities štabo nariai – srities vadas, vienas iš LLKS vadų, Vyčių sąjungos įkūrėjas ir ideologas **Antanas Bakšys-Germantas, Senis, Klajūnas**, srities štabo viršininkas Aleksas Jurkūnas-Raganius, Valeras ir štabo darbuotoja mokytoja Elena Gendrolytė-Balanda.

Prieš 50 metų, 1953 m. sausio 26 d., Panevėžio rajone, Šilagalio kaime žuvo Rytų Lietuvos srities štabo narys ir paskutinis Vyčio apygardos vadas **Bronius Karbočius-Bitė, Algimantas** bei jo adjutantas Viktoras Mažeika-Vanagas.

Vasaris.

Prieš 55 metus, 1948 m. vasario 1 d., Vilkaviškio apskrityje, Pilviškių valsčiuje, gimtajame Gulbiniškių kaime, Motiejaus Baltrušaičio sodyboje žuvo Lietuvos laisvės kovotojas, partizanų pulkininkas, Tauro apygardos vadas **Antanas Baltūsis-Žvejys** bei štabo apsaugos partizanai Juozas Balsys-Dobilas ir Pranas Žaldaris-Šapalas.

Prieš 50 metų, 1953 m. vasario 3 d., Prienų šile esančiame bunkeryje žuvo LLKS prezi-

diumo pirmininko pavaduotojas, Pietų Lietuvos partizanų (Nemuno) srities vadas majoras **Sergijus Staniškis-Litas, Antanaitis, Viltis**.

Prieš 50 metų, 1953 m. vasario 11 d., Panevėžio apskrityje, Ramygalos valsčiuje, Dovydų miške žuvo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS tarybos prezidiumo narys, Visuomeninės dalies viršininkas, partizanų pulkininkas **Juozas Šibaila-Merainis, Diedukas** ir jo pavaduotojas Povilas Žilys-Audrūnas, Klevas.

Kovas.

Prieš 55 metus, 1948 m. kovo 18 d., Prienų valsčiuje, Čiudiškių kaime išduoti žuvo Tauro apygardos štabo žvalgybos skyriaus viršininkas, Geležinio Vilko rinktinės vadas **Algirdas Varkala-Žaliukas, Daumantas**, TA Geležinio Vilko rinktinės štabo narys Kazys Gudauskas-Varnas, Vaidila, 1-ojo būrio vadas Vytautas Jundila-Juodvarnis ir partizanai Antanas Pranka-Vytautas, Vytautas Žemaitis-Saulius.

Balandis.

Prieš 50 metų, 1953 m. balandžio 18 d., Ramygalos apylinkėse, Rodų pušyne nuo MGB agentų smogikų rankos žuvo Vyčio apygardos Gedimino rinktinės vadas **Edvardas Daučiūnas-Jokeris**. Kartu žuvo Basanavičiaus būrio vadas Henrikas Markauskas-Mėnesėlis ir partizanai Petras Markauskas-Klevas, Stasys Lukšys-Kiškis. Rinktinė nebeatsikūrė.

Prieš 55 metus, 1948 m. balandžio 28 d., Šakių apskrityje, Barzdų valsčiuje, Kulčikų kaime žuvo Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vadas, karo lauko teismo narys, l. e. p. apygardos štabo viršininkas **Vincas Štrimas-Šturmas**.

Gegužė.

Prieš 55 metus, 1948 m. gegužės 13 d., Taurėnų valsčiuje, šalia Juodvisinės kaimo žuvo Vyčio apygardos vadas **Danielius Vaitelis**.

Briedis, jo pavaduotojas Jonas Kilijonas-Mikas ir štabo apsaugos būrio vadas Antanas Šyvis-Šalapka.

Prieš 55 metus Kretingos apylinkėse, Bublių miške žuvo Žemaičių apygardos Kardo rinktinės vadas **Juozas Kėkštas-Drulis**.

Birželis.

Prieš 50 metų, 1953 m. birželio 19 d., Kelmės rajone, Tytuvėnų apylinkėse žuvo paskutinysis Kėstučio apygardos vadas **Povilas Morkūnas-Rimantas** ir štabo viršininkas Stasys Zinkevičius-Algimantas.

Prieš 55 metus, 1948 m. birželio 26 d., Kauno apskrityje, Armališkių kaime išduotas žuvo BDPS prezidiumo narys, Tauro apygardos partizanų laikraščio „Laisvės žvalgas“ redaktorius **Alfonsas Vabalas-Gediminas**.

Rugpjūtis.

Prieš 50 metų, 1953 m. rugpjūčio 5 d., Palsauskynės miške Jurbarko rajone žuvo Kėstučio apygardos Vaidoto rinktinės vadas **Edvardas Prancevičius-Vasaris** ir partizanas Benadas Kregždė-Bijūnas.

Prieš 55 metus, 1948 m. rugpjūčio 10 d., Garliavos valsčiuje, Jonučių kaime žuvo Pietų Lietuvos partizanų srities ir Tauro apygardos vadas **Jonas Petras Aleščikas-Rymantas** kartu su rinktinės žvalgybos viršininku Kazimieru Brunza-Paparčiu, Dariaus ir Girėno kuopos vadu Juozu Skuču-Šauliu.

Prieš 50 metų, 1953 m. rugpjūčio 23 d., Telšių rajone netoli Varnių prie Lūksto ežero žuvo paskutinysis Žemaičių apygardos vadas **Vladas Montvydas-Žemaitis**, jo adjutantas Bronius Alūza-Bedalis.

Rugsėjis.

Prieš 50 metų, 1953 m. rugsėjo 18 d., Jurbarko rajone, Šimkaičių apylinkėje, Antanavos kaime žuvo Kėstučio apygardos štabo viršininkas ir Vaidoto rinktinės vadas **Jonas Vil-**

činskas-Algirdas ir partizanas Juozas Dobrovolskis-Ramūnas.

Spalis.

Prieš 50 metų, 1953 m. spalio 2 d., žuvo Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės štabo viršininkas **Juozas Šomka-Čerčilis** ir partizanas J. Vinsevičius-Žaltys, Narsutis. Štabas nebeatsikūrė.

Šiomet taip pat minėsime šias gimimo sukaktis:

Prieš 85 metus, 1918 m. kovo 6 d., Niu Britene (JAV) gimė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Gynybos pajėgų vadas **Adolfas Ramauskas-Vanagas**.

Prieš 80 metų, 1923 m. birželio 13 d., Raseiniuose gimė Jūros srities vadas, vienas iš LLKS vadų, Vyčių sąjungos įkūrėjas ir ideologas **Antanas Bakšys-Klajūnas**.

Prieš 90 metų, 1913 m. rugpjūčio 5 d., Panevėžio apskrityje, Vadoklių valsčiuje, Geležių kaime gimė Vyčio apygardos pirmasis vadas **Danielius Vaitelis-Briedis**.

Prieš 100 metų, 1903 m. spalio 24 d., Šakių apskrityje, Pajotijuose gimė Dainavos apygardos štabo narys **Konstantinas Bajerčius-Garibaldis**.

Prieš 80 metų, 1923 m. lapkričio 6 d., Tauragės apskrityje, Batakiuose gimė Vakarų srities vadas **Vaclovas Ivanauskas-Vytenis, Gintautas, Henrikas**.

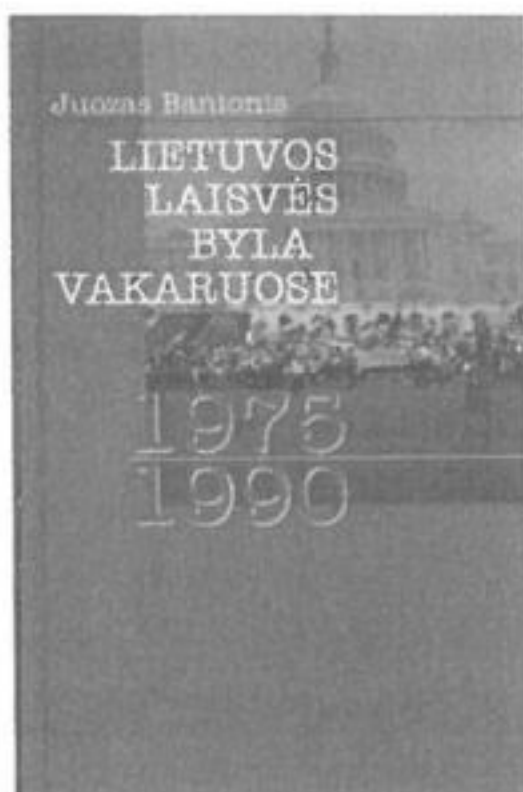
Prieš 90 metų, 1913 m. gruodžio 9 d., Kauno apskrityje, Kalvių kaime gimė Lietuvos laisvės armijos įkūrėjas ir ideologas **Kazys Veverskis-Senis**.

Prieš 80 metų, 1923 m., Alytaus apskrityje, Seirijų valsčiuje, Gervėnų kaime gimė Dainavos apygardos vadas **Juozas Gegužis-Diedis**.

Prieš 80 metų, 1923 m., gimė Kėstučio apygardos vadas **Aleksas Miliulis-Neptūnas**.

*Rūta Trimonienė
Virginija Rudienė*

Juozas Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose (1975–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, 318 p.

Šiuo leidiniu siekiama supažindinti skaitytoją su Lietuvos laisvinimo sąjūdžiu Vakaruose, išryškinti trijų pagrindinių laisvajai lietuvių atstovaujančių organizacijų (omeny turima Amerikos lietuvių tarybos, Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto, Pasaulio lietuvių bendruomenės) veiklą

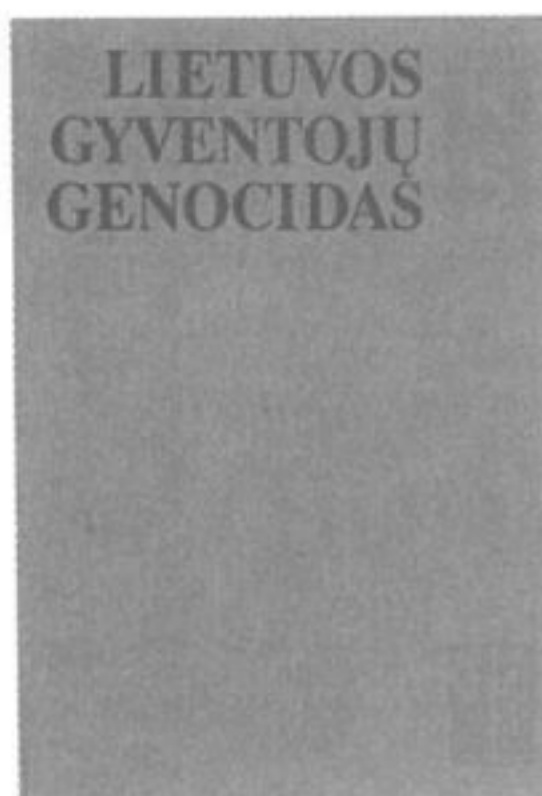
Helsinkio, Belgrado, Madrido, Vienos konferencijose bei kituose tarptautiniuose forumuose. Juose keliant žmogaus ir tautos teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje buvo nuolat pabrėžiama okupuotos Lietuvos padėtis.

Autorius, tyrinėdamas laisvosios lietuvių veiklą keliant Lietuvos laisvinimo problemą Vakaruose, užsibrėžė šiuos tikslus:

- atskleisti kiekvienos iš pagrindinių laisvosios lietuvių organizacijų (ALT, VLIK'o, PLB) nuopelnus ginant Lietuvos laisvės bylą,
- ištirti minėtų organizacijų Lietuvos laisvinimo veiklos taktiką,
- parodyti Lietuvos laisvinimo dalyvių siekius vienyti savo pajėgas,
- išanalizuoti bendrus baltiečių išeivijos žygius laisvinant Baltijos kraštus,
- atskleisti sovietinio saugumo (KGB) pastangas trukdyti vieningam Lietuvos laisvinimo darbui.

Tyrimui pasirinktas 1975–1990 m. laikotarpis, kurio pradžią žymi 1975 m. ESBK Helsinkyje pasirašytas Baigiamasis aktas, kai laisvojoje lietuvių suaktyvėjo Lietuvos laisvės bylos problemos svarstymas, o pabaigą – 1990 m., kai Vilniuje buvo paskelbtas Nepriklausomybės atkūrimo aktas, įgalinęs egzilio lietuvių organizacijas keisti savo veiklos taktiką ir rūpintis valstybės įtvirtinimu tarptautinėje bendruomenėje.

Lietuvos gyventojų genocidas, t. II (1944–1947) (K–S), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, 1151 p.

Ši knyga – tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“, kurį 1989 m. sumanė parengti Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Pirmasis tomas – 1939–1941 m. nuo sovietinių okupantų nukentėjusių asmenų vardynas – buvo išleistas 1992 ir 1999 m. Išsamiausi

duomenys I tomui buvo surinkti iš žmonių pateiktos autentiškos medžiagos (anketų, laiškų, sąrašų, prisiminimų), 1988–1990 m. siųstos minėtai komisijai, o vėliau, nuo 1991 m. – Stalinizmo nusikaltimams tirti komisijos pagrindu įkurtam Represijų Lietuvoje tyrimo centrui (RLTC) prie Sociologijos, filosofijos ir teisės instituto. 1997 m. prijungus RLTC prie Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) ir atsiradus galimybei rinkti informaciją iš Lietuvos ypatingojo archyvo (buv. KGB, LSSR vidaus reikalų ministerijos bei LKP istorijos instituto archyvų) dokumentų, buvo sukaupta daug papildomų duomenų apie 1939–1941 m. sovietinių okupantų vykdytą Lietuvos gyventojų terorą ir jais remiantis 1999 m. išleistas papildytas ir patikslintas I vardyno tomas.

II vardyno tomas skiriamas 1944–1947 m. sovietinio genocido aukoms. Tai buvo žiauriausio teroro ir didžiausių netekčių laikotarpis, kai vieną nuožmų okupantą pakeitė kitas, įžengęs į Lietuvos žemę kaip į nugalėto priešo teritoriją, kurioje negalioja civilizuoto pasaulio įstatymai. Sugrįžę sovietiniai okupantai karinių baudžiųjų operacijų metu per tuos 2,5 metų nužudė 15 680 Lietuvos gyventojų, iš kurių daugiau kaip trečdalis buvo beginkliai kaimo žmonės, suėmė ir išvežė į lagerius 70 tūkstančių, ištrėmė 13,4 tūkstančio žmonių.

Tiek pavardžių, pridėdant bent svarbiausius duomenis apie žmonių patirtas represijas, viename leidinyje netilptų. Todėl II vardyno tomas bus išleistas trimis knygomis, kurios apima raides: A–J, K–S ir Š–Ž.

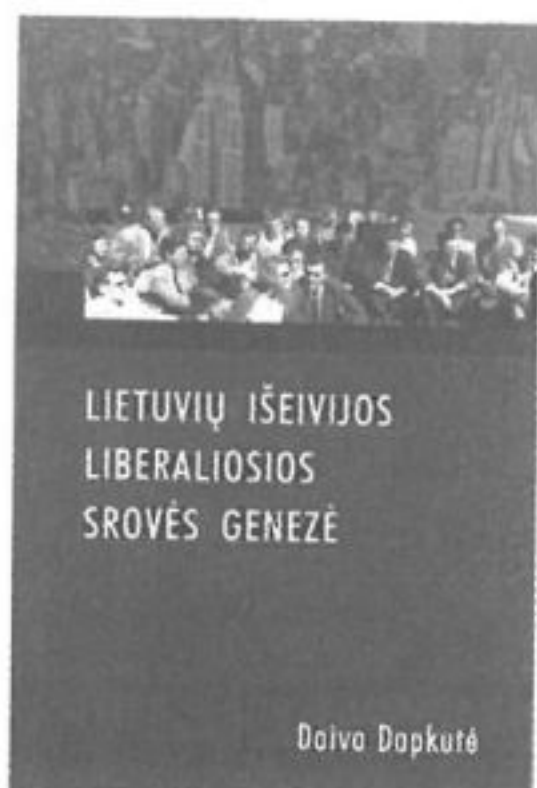
II tomo pirmoji knyga (A–J) išleista 1998 m., joje aprašyta 21 957 asmenys, pateikiama išsami dr. Arvydo Anušausko studija apie sovietinių okupantų vykdytą lietuvių tautos naikinimą 1944–1947 m., paremta gausia dokumentine medžiaga iš Lietuvos ir Rusijos archyvų.

Šioje, II tomo antrojoje knygoje (K–S) pateikiami duomenys apie 33 564 asmenis, paty-

rusius sovietinio režimo represijas. Informacija apie juos gerokai tikslesnė ir išsamesnė negu anksčiau išleistose knygose: rengėjai turėjo galimybę peržiūrėti daugiau baudžiamųjų bylų bei panaudoti žmonių užpildytas anketas, surinktas 1999–2002 m. vykdant Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro atsiminimų rinkimo programą. Be to, rengiant šią knygą spaudai buvo bendradarbiaujama su Centru KARTA Lenkijoje, kuris pateikė be teismo išvežtų iš Lietuvos į Komijos lagerius kalinių sąrašus.

Knyga apie pokario lietuvių išeivijos liberaliąją srovę

(Daiva Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai. 1945 m.–šeštojo dešimtmečio pabaiga*, Vilnius: Vaga, 2002, 312 p.)

Pastaruoju metu pastebima, kad istorikai vis dažniau atsigręžia į XX a. antros pusės mūsų tautos dalies, pasitraukusios į Vakarų, išeivijos istoriją. Tatai paaiškinama ir tuo, kad ši tema sovietmečiu jei ir buvo tyrinėta, tai vienpusiškai, spraudžiant į ideologijos rėmus.

Vienas naujausių minimos srities tyrimų – Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos instituto mokslo darbuotojos dr. Daivos Dapkutės darbas, kurį pereitų metų pabaigoje išleido „Vagos“ leidykla. Istorikė, pavadinusi lietuvių visuomenės laikotarpį po Antrojo pasaulinio karo „modernėjimo, liberalėjimo etapu“ (p. 7), užsibrėžė knygoje išryškinti vienos lietuvių išeivijos grupuotės – liberalų ir jų organizacijų ištakas, iškilimą bei sklaidą. Tam autorė pasitelkė A. J. Greimo sudarytą schemą: Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS) – Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio užsienio delegatūra (BDPS UD) – Lietuvių rezistencinė santarvė (LRS) – Šviesa – Santara – Santaros-Šviesos federacija.

Knygą sudaro 7 skyriai, kuriuose nuodugniai atskleidžiamas „liberalų institucionalizavi-

mosi“ procesas. Būtent sekama atskirų liberaliosios srovės organizacijų – LLKS, BDPS UD, LRS, „Šviesos“, „Klevo“, „Santaros“, „Santaros-Šviesos“ federacijos pėdsakais. Autorė, iškėlus tikslą „atskleisti lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezės organizacinius ir politinius aspektus“ (p. 11), remiasi plačia, nors ir fragmentiškai temą liečiančia išeivijos istoriografija ir, svarbiausia, gausiais archyviniais šaltiniais – tiek Lietuvos (Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centras, Kauno tremties ir rezistencijos muziejus), tiek JAV (Čikagoje esantis Lituanistikos tyrimų ir studijų centras ir Pasaulio lietuvių archyvas). Tuo įveda istorijos mokslo apyvarton daug naujų faktų. Apgailestautina, kad istorikės akiratin nepateko Lietuvos ypatingojo archyvo (buvusio KGB archyvo bei LKP dokumentų skyriaus) medžiaga.

Liberaliosios srovės ištakas tyrėja sieja su vokiečių okupacijos metais gyvavusia LLKS, kuri, veikdama kaip rezistencinė kovos organizacija, deklaravo, jog nėra susieta su jokia politine partija ar srove, tačiau artimiau bendradarbiavo „ir su kairiojo ir liberaliojo sparno politika“ (p. 43).

Toliau liberaliosios srovės ženklus autorė išvelgia jau pasitraukusiame į Vakarų Vyriausiam Lietuvos išlaisvinimo komitete (VLIK'e, o į jo sudėtį įėjo ir LLKS), kuriame vyko diferenciacija tarp katalikų ir liberaliųjų grupuočių.

Susikūręs sovietų okupuotoje Lietuvoje BDPS ir Vakarų Europoje įkurta jo užsienio delegatūra – dar vienas liberalios lietuvių išeivijos pėdsakas. Pasak autorės, pastaroji institucija (BDPS UD) tapo „savotišku branduoliu, aplink kurį būrėsi panašių politinių liberalių pažiūrų žmonės Vokietijoje, Prancūzijoje, Švedijoje, Anglijoje“ (p. 71).

Knygos autorė nepaliko nuošalyje ir Vyriausiojo Lietuvos atstatymo komiteto (VLAK'o), įkurto mėginant apriboti VLIK'o įtaką ir pabrėžiant ryšius su Lietuvos pagrindžiu. Visai pamatuotai pateikta abiejų organizacijų polemika.

Santykių su VLIK'u kontekste nagrinėjama ir LRS, kurios vienas pamatinių veiklos dalykų buvo „kova su VLIK'u“ (p. 155). Detaliau kalbant, LRS kūrimas buvo susijęs su viltimi „piversti VLIK'ą padoriai reformai: atsisakyti siekių tapti egziline vyriausybe, prisitaikyti prie naujų emigracijos sąlygų“ (p. 124). Nepaisant visų tarporganizacinių peripetijų, istorikė, vertindama LRS veiklą, pabrėžė, kad pastaroji organizacija „užpildė svarbiausią liberalų srovės formavimosi etapą, atspindėjo perėjimą [...] iš politikos į kultūrą“ (p. 159).

Likusi knygos dalis (tai sudaro maždaug pusę) skiriama jaunosios lietuvių išeivijos kartos liberaliosios krypties dariniams. Pirmiausia pristatomas akademinio jaunimo sambūris „Šviesa“, įsikūręs Vakarų Vokietijoje 1946 m. Tyrėja, remdamasi vyresniosios liberalų – rezistentų kartos nuomone, teigia, „kad „Šviesa“ turėjo visas galimybes tapti liberalų jaunimo baze“ (p. 178).

Tačiau penktojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjęs lietuvių emigracijos iš Europos į kitus žemynus procesas kėlė naujų išeivijos organizacijų kūrimo idėjas. JAV susibūrė nepriklausomų studentų sąjūdis, pasivadinęs „Santara“, kurios „bendruoju organizacijos vardikliu tapo anglosaksiško tipo liberali orientacija“ (p. 223).

Visą išeivijos liberaliosios srovės raidą autorė vainikuoja „Santaros-Šviesos“ sudarytą federacija, kuri buvo orientuota į „kultūrinį li-

beralizmą“ (p. 247). Tuomet, baigiantis šeštajam dešimtmečiui, santariečiai mąstė: „Norint pagreitinti sovietinės santvarkos irimą iš vidaus, reikėjo praverti sovietinei Lietuvai langus į Vakarus, propaguoti alternatyvius požiūrius kultūriniame ir visuomeniniame gyvenime“ (p. 251). Neatsitiktinai istorikė iškėlė išeivijos kultūrinių ryšių palaikymo su sovietų okupuota Lietuva problemą ir ypač pabrėžė išeivijos liberalios dalies požiūrį į kultūrinius ryšius su Lietuva. Ji suformulavo tezę, jog „liberali idėja vedė [lietuvių išeiviją] iš „uždaros“ į „atvirą“ bendruomenę“ (p. 279). Anot autorės, ryšių su kraštu šalininkai gyveno viltimi, „kad totalitarinė diktatūra [SSRS] iš esmės nepatvari, ją anksčiau ar vėliau sužlugdys ne fizinis ginklas, o laisvės dvasia“ (p. 276).

Iš tiesų ryšių su okupuota Lietuva klausimas lietuvių išeivijoje buvo labai opus. Faktas, kad susipriešino išeivių nuomonės dėl ryšių su okupuotu kraštu, sovietų Lietuvos valdžios institucijose buvo panaudotas ideologinei propagandai: „Siekiant geriau panaudoti mūsų laimėjimų propagandai Respublikinę dainų šventę, būtų tikslinga: a) greta pažangiųjų organizacijų atstovų leisti pakviesti liberaliai nusiteikusių inteligentų iš JAV, Kanados, Anglijos, Vakarų Vokietijos ir Australijos“¹. Kita vertus, sovietų valdžia Lietuvoje turėjo susiformavusį požiūrį į išeivijos liberalus: „...turint omeny tokios save vadinančios „liberalia“ organizacijos kaip „Šviesa-Santara“ pozicijas, reikėtų atkreipti dėmesį, kad jos veikėjai, kaip ir anksčiau, tarptautinio įtempimo sumažėjimą stengiasi panaudoti savų idėjų infiltravimui į Tarybų Lietuvą“².

Apskritai dr. D. Dapkutės tyrimo objektu pasirinkta mokslinė problematika yra svarbi naujausiųjų laikų Lietuvos istorijoje, o jos knyga apie liberaliąją išeivijos srovę (1945 m.–šeštojo dešimtmečio pabaiga) neabejotinai padės pažinti vieną išeivijos grupuočių ir susidaryti bendrą visos mūsų išeivijos vaizdą po Antrojo pasaulinio karo.

Juozas Banionis

Nuorodos

¹ Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerijos 1970 m. sausio 14 d. slaptas raštas Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui, Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (LKP DS), f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 289.

² Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerijos 1973 m. rugpjūčio 23 d. informacija „Lietuviškos išeivijos reakcija ryšium su TSKP CK Generalinio sekretoriaus drg. L. Brežnevo vizitu į JAV“, *ibid.*, ap. 248, b. 161, l. 203.

MŪSŲ AUTORIAI

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

*humanitarinių mokslų daktaras, LGGRTC Genocido
ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius*

ARŪNAS BUBNYS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas*

JUOZAS JANKAUSKAS

socialinių mokslų daktaras

RAMŪNAS LABANAUSKAS

istorijos mokslų bakalauras

ARŪNAS STREIKUS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius*

RIMANTAS ZIZAS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas*

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2003, 1(13)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Maketavo *Nijolė Juozapaitienė*
Tekstą rinko *Dalia Zaleskienė*

SL 2015. 2003 03 31. 12 sp. l. Užs. Nr. 13.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001, Vilnius
Spausdino UAB „Petro Ofsetas“, Žalgirio g. 90-201, LT-2600, Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Arūnas Streikus

ATEISTINĖS PROPAGANDOS
POBŪDIS LIETUVOJE
1975–1988 M.

Arūnas Bubnys

LIETUVIŲ SAUGUMO
POLICIJA IR HOLOKAUSTAS
(1941–1944)

Arvydas Anušauskas

KAI KURIE LIETUVIŲ
REZISTENCIJOS
FENOMENO BRUOŽAI

Rimantas Zizas

SOVIETINĖS REPRESIJOS
IR PASIPRIEŠINIMAS JOMS
ONUŠKIO VALSČIUJE
(TRAKŲ APS.) 1944–1945 M.

Juozas Jankauskas

LIETUVOS KARIUOMENĖS
KARININKAI – ANTINACINIO
IR ANTISOVIETINIO
PASIPRIEŠINIMO DALYVIAI
